

**ANALI HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA
2018.**

**godište 15
Zagreb, 2019.**

DOI 10.20901.an

UDK 32(05)

ISSN 1845-6707

E-ISSN 1847-5299

ANALI HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA

GODIŠTE 15

1-296

ZAGREB, 2019.

ANALI HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA

ANNALS OF THE CROATIAN POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION

IZDAVAČ/PUBLISHER

HRVATSKO POLITOLOŠKO DRUŠTVO/CROATIAN POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION
FAKULTET POLITIČKIH ZNANOSTI, SVEUČILIŠTE U ZAGREBU/FACULTY OF POLITICAL
SCIENCES, UNIVERSITY OF ZAGREB

ZA IZDAVAČA/OFFICIAL REPRESENTATIVE

DRAŽEN LALIĆ
ZORAN KURELIĆ

UREDNIŠTVO/EDITORIAL BOARD

DANIEL BOCHSLER, University of Copenhagen
TIHOMIR CIPEK, Sveučilište u Zagrebu/University of Zagreb
KONRAD CLEWING, Institute for East and Southeast European Studies, München
NENAD DIMITRIJEVIĆ, Central European University, Budapest
ZSOLT ENYEDI, Central European University, Budapest
DANICA FINK-HAFNER, University of Ljubljana
JOSIP GLAURDIĆ, Université du Luxembourg
FLORIAN GROTZ, Helmut-Schmidt-Universität Hamburg
ENES KULENOVIĆ, Sveučilište u Zagrebu/University of Zagreb
DANIJELA LUCIĆ, Sveučilište u Zagrebu/University of Zagreb
ZDRAVKO PETAK, Sveučilište u Zagrebu/University of Zagreb
ANA PETEK, Sveučilište u Zagrebu/University of Zagreb
SABRINA PETRA RAMET, Norwegian University of Science and Technology
IVO ŽANIĆ, Sveučilište u Zagrebu/University of Zagreb

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA/EDITOR-IN-CHIEF

MIRJANA KASAPOVIĆ, Sveučilište u Zagrebu/University of Zagreb

IZVRŠNA UREDNICA/EXECUTIVE EDITOR

DANIJELA ŠIRINIĆ, Sveučilište u Zagrebu/University of Zagreb

LEKTORICA ZA ENGLESKI JEZIK/ENGLISH REVISOR

ELVIRA MULIĆ

GRAFIČKA PRIPREMA/TYPESETTING

VLADO ZELENIĆ

NAKLADA/PRINT RUN

220

TISAK/PRINTING HOUSE

GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE, ZAGREB

OBJAVLJENI PRILOZI REFERIRAJU SE U/INDEXED IN

ERIH PLUS, European Reference Index for the Humanitarian and Social Sciences (European Science
Foundation)
International Political Science Abstracts/Documentation Politique Internationale (IPSA)
Political Science Complete (EBSCOhost)
SCOPUS (Elsevier)
Social Science Premium Collection (ProQuest)

Članci objavljeni u Analima javno su dostupni u online bazi Portala hrvatskih znanstvenih časopisa Hrčak (MZO, Srce & HIDD) i u bazi Directory of Open Access Journals – DOAJ (Lund University Library). / Papers published in Annals are available on the Hrčak – Portal of scientific journals of Croatia (full text) and on Directory of Open Access Journals – DOAJ.

ČASPIS JE OBJAVLJEN UZ SUFINANCIRANJE MINISTARSTVA ZNANOSTI I OBRAZOVANJA RH. /
THE JOURNAL IS FINANCED BY THE CROATIAN MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION.

Anali su časopis s otvorenim pristupom. Autorima se ni kod predaje rada ni za objavljivanje rada ne naplaćuju
nikakvi troškovi. / Annals are an open access journal. Annals do not levy any charges to an author to process
or publish paper.

Cijena primjerka je 50 kn. / Price 7 €

Anali izlaze jednom godišnje. / Annals are published once a year.

Rukopisi se predaju putem OJS elektronskog sustava Anala (<https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/analihpd/%20index>). / Manuscript should be submitted by Annals' Open Journal System (<https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/analihpd/%20index>).

Adresa: Lepušićeva 6, HR – 10000 Zagreb / Address: Lepušićeva 6, HR – 10000 Zagreb

Internetska stranica: https://www.fpzg.unizg.hr/izdavastvo/casopisi/analihrvatskog_politoloskog_drustva/

Web: https://www.fpzg.unizg.hr/en/publishing/journals/annals_of_the_croatian_political_science_association

E-mail: analih@fpzg.hr

SADRŽAJ / CONTENT

KONSTITUCIONALIZAM, IZBORI, SUKOB I / CONSTITUTIONALISM, ELECTIONS, CONFLICTS

- Goran Čular: Metodološki izazovi ustavnog sudovanja: učinci podjele
na izborne jedinice na rezultate izbora u Hrvatskoj 2000-2016. 7
- Ivan Pepić: A war by others means? Conceptions of democracy and
the election law in Bosnia and Herzegovina 29
- Zlatko J. Vujović: Što s preferencijskim glasovanjem? Iskustvo Austrije 59
- Josip Glaurdić, Christophe Lesschaeve, Michal Mochtak: Modelling
the legacies of war violence: Voters, parties, communities 77

POLITIČKE STRANKE / POLITICAL PARTIES

- Višeslav Raos: From Pontida to Brussels. The Nationalization and
Europeanization of the Northern League 105

POLITIKE POVIJESTI / POLITICS OF HISTORY

- Ljiljana Radonić: The Holocaust Template – Memorial Museums in
Hungary, Croatia and Bosnia-Herzegovina 131

POLITIKE IDENTITETA U HRVATSKOJ / POLITICS OF IDENTITY IN CROATIA

- Dragutin Babić, Filip Škiljan: Srbi u Požeštini: sjećanje, pamćenje i
nacionalni identitet 157
- Dragutin Babić, Šenol Selimović: Zadarski Arbanasi: sjećanje, etnički i
nacionalni identitet 179

JAVNE POLITIKE / POLICY ANALYSIS

- Nella Popović, Ana Petek: Imigracijska politika Europske unije:
prikaz metodologije istraživanja 201

POLITIČKA TEORIJA / POLITICAL THEORY

- Krešimir Petković: How Come a Liberal Still Believes in Democracy?
A Riddle of Politics and Faith 231

RECENZIJE / BOOK REVIEWS

- Ana Matan: Krešimir Petković, *Discourses on Violence and Punishment: Probing the Extremes* 253
- Anđel Starčević: Ivo Žanić, *Jezična republika. Hrvatski jezik, Zagreb, Split, popularna glazba* 259
- Krešimir Petković: Dražen Lalić, *Nogomet i politika. Povijest i suvremenost međuodnosa u Hrvatskoj* 265
- Danijela Dolenc: Adam Przeworski, *Why Bother With Elections?* 275
- Boris Havel: Darko Tanasković, *From Neo-Ottomanism to Erdoganism: A Doctrine and Foreign Policy Practice of Turkey* 281

OBAVIJESTI / INFORMATION

- Zdravko Petak: Kongres Međunarodnog udruženja za političku znanosti (IPSA), Australija, 2018. 289
- Borna Zgurić: Politološki dani 2018. 295

***KONSTITUCIONALIZAM,
IZBORI, SUKOBI***

***CONSTITUTIONALISM,
ELECTIONS, CONFLICTS***

METODOLOŠKI IZAZOVI USTAVNOG SUDOVANJA: UČINCI PODJELE NA IZBORNE JEDINICE NA REZULTATE IZBORA U HRVATSKOJ 2000-2016.

Goran Čular

Fakultet političkih znanosti
Sveučilišta u Zagrebu
E-mail: goran.cular@fpzg.hr

DOI: 10.20901/an.15.01
Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno: siječanj 2019.

Sažetak Polazeći od stava Ustavnog suda Republike Hrvatske da ustavnost podjele zemlje na izborne jedinice u parlamentarnim izborima ovisi o tome ima li ta podjela učinaka na izborne rezultate, autor razmatra metodološke načine na koje bi se ti učinci mogli znanstveno provjeriti i izmjeriti. Odbacujući metodološku sugestiju Ustavnog suda kao istraživački zahtjevnu i "neekonomičnu", autor nudi alternativnu istraživačku strategiju koja se temelji na metodi simulacije kao jedine primjerenom postupku u rješavanju istraživačkog pitanja. Simulacija rezultata parlamentarnih izbora od 2000. do 2016. koji bi bili provedeni u izbornim jedinicama različite veličine, što bi osiguralo stvarnu jednakost biračkog prava građana, pokazuje bitne razlike u odnosu prema stvarnim izbornim rezultatima, kako na razini izbornih jedinica tako i na razini pojedinih zastupnika. Učinci na raspodjelu mandata strankama u parlamentu i na izgledu stranaka da sastave vlade pokazali su se pak minimalnima ili nikakvima. Autor ne vidi pravne prepreke da se ponuđeni nalaz ne iskoristi u praksi Ustavnog suda.

Cljučne riječi Hrvatska, Ustavni sud, parlamentarni izbori, izborne jedinice, biračko pravo

Uvod

Izborni sustavi koji su se primjenjivali u izborima za Hrvatski sabor u cjelini, kao i njihovi pojedini dijelovi, još su od 1990. bili predmetom stalnih političkih, stručnih i javnih rasprava, osobito u razdoblju učestalih i korjenitih promjena izbornog sustava. Nema ništa neprirodno u tome da se izborni sustavi, kao i ostale političke institucije, stalno preispituju. Još je manje neprirodno da strane u raspravi – ovisno o svojim političkim preferencijama i izbornim izgledima te stručnim profilima i orijentacijama, a često i neovisno o bilo čemu (Kasapo-

vić 2017) – zastupaju suprotna načelna stajališta o političkom predstavništvu, predlažu promjene različita opsega ili, jednostavno, brane postojeće rješenje.

Jedan aspekt izbora za nacionalni parlament zavređuje posebnu pozornost. Riječ je o podjeli na izborne jedinice unutar razmjernoga izbornog sustava koji Hrvatska primjenjuje od 2000. Otkako je nakon izbora 2007. osviješteno da broj registriranih birača u pojedinima izbornim jedinicama odstupa više od zakonski propisanog raspona od +/- 5 posto, što dovodi u pitanje zakonitost samih izbora (Bo-

žić i Barilar 2007), a pogotovo otkako se o tome pitanju očitovao Ustavni sud 2010,¹ o tome su problemu pisali i predlagali različita rješenja pravnici (Palić 2012; Podolnjak 2011, 2013), geografi (Žugaj i Šterc 2016) i matematičari (Sabo, Scitovski i Taler 2012). Ideološki suprotstavljene građanske udruge GONG (2014: 10-14) i U ime obitelji² podastrijele su slične prijedloge promjene izbornih jedinica. Da postoje problemi u podjeli zemlje na izborne jedinice posredno su ili izravno priznale gotovo sve vlade Republike Hrvatske nakon 2010,³ dakle obje velike stranke koje su sastavljale te vlade, ali i manje su se stranke u svojim izbornim programima zauzimale za drukčiju podjelu na izborne jedinice.⁴ Tijekom cijeloga razdoblja rasprava gotovo svi političari, komentatori i stručnjaci u

javnim su istupima isticali taj problem i podupirali promjenu postojeće podjele na izborne jedinice.

Posebnost pitanja izbornih jedinica ogleda se u tri aspekta. Prvo, nasuprot većini drugih elemenata izbornog zakonodavstva koje kritika dovodi u pitanje, a koji su potpuno neutralni prema Ustavom Republike Hrvatske zajamčenima ljudskim pravima, podjela na izborne jedinice izravno utječe na "težinu" glasa birača te tako narušava stvarnu jednakost biračkog prava kao jedne od temeljnih vrijednosti demokratske političke zajednice koja je proklamirana prvom alinejom čl. 45. Ustava. Drugo, nasuprot drugim elementima izbornog zakonodavstva koji se mogu različito vrednovati s obzirom na načela političkog predstavništva, postojeća podjela na izborne jedinice izravno dovodi u pitanje samu ustavnost i zakonitost izbora. Treće, nasuprot drugim elementima o promjenama kojih nema uvijek šire suglasnosti javnosti, o potrebi da se intervenira u postojeću podjelu na izborne jedinice postoji konsenzus političke, strukovne i opće javnosti. S obzirom na sve navedeno, činjenica da zakonodavac nije intervenirao u podjelu zemlje na izborne jedinice ni nakon osamnaest godina od prve primjene izbornog sustava i osam godina od Izvješća Ustavnog suda prvorazredna je politološka zagonetka.

U ovome radu problem sporne podjele na izborne jedinice u izborima za hrvatski parlament razmatram u tri dijela. U prvom dijelu prikazujem odstupanja broja registriranih birača po izbornim jedinicama od zakonski proklamiranog raspona +/-5 posto za cijelo razdoblje od 2000. do 2016. Slične su znanstvene i stručne analize rađene i do sada, ali samo djelomično, to jest za pojedine izborne cikluse (GONG 2014: 11; Podolnjak 2011; Sabo, Scitovski i Taler 2012:

¹ Izvješće o nejednakoj težini biračkog glasa u izbornim jedinicama određenima člancima 2. do 11. Zakona o izbornim jedinicama za izbor zastupnika u Zastupnički dom Hrvatskoga državnog sabora (*Narodne novine* 116/1999, u nastavku: Izvješće Ustavnog suda).

² Udruga U ime obitelji sudjelovala je u građanskim inicijativama za raspisivanje referenduma o promjeni Ustava, a što je bilo povezano s promjenom pojedinih elemenata izbornog sustava, 2014. i 2018. U oba navrata prijedlog je sadržavao promjenu broja i načina određivanja izbornih jedinica.

³ Toma (2011) iznosi da je nekadašnji ministar uprave Davorin Mlakar predstavio vrhu HDZ-a novu podjelu na izborne jedinice; v. i Blažević (2012) o stavu SDP-ova ministra uprave Arsena Bauka, kao i "Program Vlade RH za mandat 2016-2020." (VRH 2016).

⁴ Misli se na Hrvatske laburiste (<https://laburisti.com/programi/10-tocaka/>, pristupljeno 19. prosinca 2018), Pametno (<http://pametno.org/sites/default/files/doc/Program-za-pametnu-Hrvatsku-2016.pdf>, pristupljeno 19. prosinca 2018), Most nezavisnih lista (<https://faktograf.hr/2015/11/11/ima-li-most-program-ili-samo-powerpoint-prezentaciju/>, pristupljeno 19. prosinca 2018).

231; Žugaj i Šterc 2016: 18).⁵ Drugi dio bavi se Izvješćem Ustavnog suda. No nije riječ o cjelovitoj pravnoj analizi Izvješća nego o razmatranju samo jedne rečenice toga dokumenta kojom je Ustavni sud ustanovio uvjete u kojima bi izbori u Hrvatskoj mogli potencijalno biti proglašeni neustavnima. Ta je rečenica zanimljiva zato što predstavlja izazovan istraživački metodološki problem pa u nastavku raspravljam o istraživačkim načinima na koje bi se moglo odgovoriti na zahtjev Ustavnog suda. Treći dio rada nudi, na temelju uvida iz drugog dijela, alternativan način izravne provjere kako i koliko *malapportionment* (v. Kasapović 2003: 220-221) utječe na rezultate izbora te, prema kriteriju Ustavnog suda, na ustavno proklamiranu jednakost biračkog prava. Ponuđena simulacija izlazi izvan okvira izbornog zakona, ali je jedina mogućnost da se na neki smislen način utvrdi utjecaj podjele na izborne jedinice na rezultate izbora. Ponuđena analiza bavi se isključivo pitanjem jednakosti biračkog prava građana i ne razmatra problem broja izbornih jedinica i njihova geografskog rasporeda. K tome, argumenti izneseni u ovome radu, kako zbog metodoloških tako i zbog "tehničkih" razloga, nemaju ambiciju da budu pravni argument. Naime, ovome ustavnopravnom i političkom pitanju pristupam isključivo kao politološkome istraživačkom problemu.

⁵ Petričićev samizdat (2017: 28-34) sadržava analizu odstupanja broja birača po izbornim jedinicama izvan zakonskog raspona za sve izbore od 2000. do 2016, ali autor koristi različite kriterije odabira broja registriranih birača od godine do godine. U neobjavljenome diplomskom radu "Negativni učinci razmjernog izbornog sustava u Republici Hrvatskoj", koji je obranjen u rujnu 2017. na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu pod mojim mentorstvom, politolog Zvonimir Marković također analizira zakonska odstupanja broja birača po izbornim jedinicama u cijelom razdoblju. Taj je rad, na neki način, bio i poticaj za ovaj tekst.

Odstupanja broja registriranih birača u izbornim jedinicama 2000-2016.

Zakonom o izborima zastupnika u Hrvatski državni sabor (NN 116/1999) uveden je u Hrvatskoj razmjerni izborni sustav s više izbornih jedinica. Taj je izborni sustav ostao na snazi od izbora 2000. i u osnovi se nije mijenjao, bez obzira na neke naknadne izmjene i dopune Zakona. U čl. 38. Zakona definirano je da se Hrvatska dijeli na deset izbornih jedinica i da se u svakoj bira četnaest zastupnika. Odluka da se zemlja dijeli na deset izbornih jedinica jednake veličine, to jest jednaka broja zastupnika koji se biraju u svakoj od njih – koja u istovrsnim oblicima izbornih sustava nije neuobičajena, premda uvelike preteže podjela na izborne jedinice različite veličine – iziskivala je da se definira i kriterij koji će osigurati stvarnu jednakost glasova birača. Stoga je čl. 39. definirao "da se broj birača u izbornim jedinicama ne smije razlikovati više od +/- 5 %".⁶ Na taj se način željela

⁶ Odredba nije iskazana matematički dostatno precizno te se otvorio prostor različitim tumačenjima (Sabo, Scitovski i Taler 2012: 234-236). Jedno tumačenje podrazumijeva da se broj birača u nekoj izbornoj jedinici ne smiju razlikovati više od +/- 5 posto od prosječnog broja birača u svim izbornim jedinicama, a drugo da maksimalan raspon između najmalobrojnije i najbrojnije izborne jedinice ne smije biti veći od pet posto, premda se ni tu ne definira osnova za izračun postotka. U ovom tekstu držim se prve interpretacije: (a) zato što je ipak određenija i logičnija, (b) zato što pretpostavljam da je intencija zakonodavca išla u tom smjeru; (c) zato što je prva interpretacija dvostruko "blaža" i time pouzdanija s obzirom na utvrđivanje podudarnosti sa zakonom. Problem matematičke nesofisticiranosti hrvatskih zastupnika i pravnih službi koje su bile uključene u prethodnu i završnu nomotehničku pripremu izrade zakona već je uobičajen. Drugi sličan slučaj dogodio se pri zakonskom definiranju D'Hondtove metode preračunavanja glasova u mandate (Kasapović 2001).

osigurati približno jednaka "težina" svakog glasa tako da približno jednak broj registriranih birača bira jednog zastupnika, čime se implementira odredba čl. 45. Ustava o "općem i jednakom pravu" birača u Republici Hrvatskoj. Taj je načelan kriterij konkretno implementiran Zakonom o izbornim jedinicama za izbor zastupnika u Zastupnički dom Hrvatskog državnog sabora (NN 116/1999) kojim su određeni područja i granice izbornih jedinica. Fiksiranjem broja zastupnika koji se biraju u izbornim jedinicama Hrvatska se nije svrstala u države u kojima se broj zastupnika koji se biraju u izbornim jedinicama tijekom vremena prilagođava stvarnom broju birača ili stanovnika izborne jedinice, kao u velikoj većini zemalja koje primjenjuju istovrstan izborni sustav. U Hrvatskoj se pak veličina izbornih jedinica može prilagoditi demografskim promjenama samo promjenama područja i granica izbornih jedinica kako bi one ostale unutar zakonom propisanog raspona od ± 5 posto. Kako se Zakon o izbornim jedinicama nije mijenjao gotovo dvadeset godina, jasno je da su zbog demografskih, a možda i drugih razloga narušeni odnosi između broja birača i broja mandata u izbornim jedinicama.

Iako se naoko čini jednostavnim utvrditi je li i, ako jest, kada je došlo do narušavanja zakonski proklamirane jednakosti u odnosu broja birača i mandata, u hrvatskom slučaju postoje dodatni problemi. Naime, kako zbog činjenice da pripadnici nacionalnih manjina mogu birati žele li glasovati u općoj izbornoj jedinici u kojoj imaju prebivalište ili u posebnoj izbornoj jedinici za pripadnike nacionalnih manjina, u XII. izbornoj jedinici, te o tome odlučuju na samome biračkom mjestu, tako i zbog naknadnih upisa u popis birača na temelju izdanih potvrda na sam dan glasovanja, broj registriranih birača u izbornim jedinicama koje nakon izbora objavljuje

Državno izborno povjerenstvo redovito se razlikuje od popisa birača koje prije izbora objavljuje Ministarstvo uprave, koje inače vodi i utvrđuje registar i popis birača. Premda se čini opravdanim temeljiti analizu na podacima Ministarstva uprave, budući da je riječ o stanju prije izbora na koje ne utječe biračko ponašanje pripadnika nacionalnih manjina, još uvijek nije jasno bi li pripadnike nacionalnih manjina trebalo uključiti u birače u deset općih izbornih jedinica ili ih treba tretirati isključivo kao birače XII. izborne jedinice. Kako bilo, zbog dostupnosti podataka za cijelo razdoblje, ova se analiza temelji na podacima službenih i konačnih rezultata izbora koje je nakon izbornog postupka objavilo Državno izborno povjerenstvo Republike Hrvatske.⁷

Tablica 1. otkriva nekoliko dimenzija problema. Prvo, prema podacima Državnoga izbornog povjerenstva, izvanzakonsko odstupanje broja birača u izbornim jedinicama postoji od početka, to jest od prvih izbora 2000. koji su provedeni sukladno razmjernom sustavu.

⁷ Odnos prema biračima nacionalnih manjina ostat će načelan problem svake vlasti koja odluči urediti pitanje izbornih jedinica u budućnosti, premda ga ne treba preuveličavati. Usporedna analiza izbora 2016. pokazala je vrlo slične rezultate – osam od deset jedinica izlazilo je izvan zakonskog okvira registriranog broja birača – u dva tri slučaja: (a) ako se oslonimo na izvještaj Državnoga izbornog povjerenstva o rezultatima izbora koji uključuje, kao registrirane birače u općim jedinicama, samo one birače nacionalnih manjina koji su glasovali za listu u nekoj općoj izbornoj jedinici; (b) ako koristimo prethodne podatke Ministarstva uprave koje sve birače nacionalnih manjina isključuje iz popisa birača deset općih izbornih jedinica; (c) ako prihvatimo podatke Ministarstva uprave prema kojima su svi birači nacionalnih manjina uključeni u popise u općima izbornim jedinicama. Podaci iz prvoga i drugog slučaja vrlo su slični, dok u trećem slučaju, uz VIII. izbornu jedinicu, V. a ne III. izborna jedinica ostaje u okviru zakonskog raspona.

Tablica 1. Postotna odstupanja broja registriranih birača u izbornim jedinicama u odnosu prema prosječnoj izbornoj jedinici, 2000-2016.

Izborne jedinice	2000.	2003.	2007.	2011.	2015.	2016.
I.	-1,41	-2,88	-5,55	-6,63	-5,44	-5,37
II.	4,49	5,32	4,49	5,07	6,78	7,10
III.	-0,96	-1,10	-4,31	-5,18	-2,32	-1,34
IV.	-9,47	-11,11	-12,39	-13,09	-14,92	-15,31
V.	3,39	-2,40	-2,70	-4,32	-7,43	-8,10
VI.	-6,17	-6,84	-6,77	-8,27	-9,87	-10,16
VII.	1,03	3,52	5,58	7,52	10,01	10,31
VIII.	1,76	1,51	0,82	0,30	0,34	-0,11
IX.	1,01	5,24	12,06	14,67	11,63	11,42
X.	6,33	8,73	8,77	9,93	11,21	11,56
Prosjek	3,60	4,87	6,34	7,50	8,00	8,08
Raspon	15,80	19,85	24,45	27,76	26,55	26,87

Napomene: osjenčene su izborne jedinice koje izlaze izvan zakonskoga okvira od +/- 5 posto; prosjek – prosječno postotno odstupanje (apsolutne vrijednosti) svih izbornih jedinica; raspon – raspon između maksimalnoga negativnog i maksimalnoga pozitivnog odstupanja u svakoj godini (ili razlika između najmalobrojnije i najbrojnije izborne jedinice, izražena kao postotak prosječne izborne jedinice).

Izvor: Rezultati izbora 2000-2016, Državno izborno povjerenstvo Republike Hrvatske; izračun autora (podrobne tablice izračuna pohranjene su u uredništvu časopisa).

Drugo, broj jedinica u kojima je broj birača odstupao više no što je zakonski dopušteno s vremenom se povećavao od tri (2000) do osam (2011). Treće, postupno se povećavalo i prosječno odstupanje svih izbornih jedinica, koje je već u izborima 2007. prešlo pet posto, da bi u izborima 2016. prešlo osam posto. Taj rast prati i povećanje razlike između najmalobrojnije i najbrojnije izborne jedinice, koja se u posljednja tri izborna ciklusa stabilizirala na, otprilike, 27 posto prosječne izborne jedinice ili oko 100.000 birača u apsolutnom broju.

Na razini pojedinih izbornih jedinica uočljivo je da je samo VIII. izborna jedinica zadovoljavala zakonske uvjete tijekom cijelog razdoblja; to se, uz jednu iznimku, može kazati i za III. izbornu je-

dinicu. U svima ostalima izbornim jedinicama, osim V, broj registriranih birača odstupao je više od zakonski propisanih +/- 5 posto. Također, nijedna izborna jedinica – osim VIII, i to vrlo blago tek 2016. – nije promijenila pravac odstupanja, a u većini slučajeva uočljivo je longitudinalno povećanje odstupanja. To govori u prilog činjenici da je glavni uzrok povećanja odstupanja broja registriranih birača vjerojatno posljedica postupnih demografskih kretanja tijekom proteklih šesnaestak godina. Ako se usredotočimo samo na dva posljednja izborna ciklusa, kojima su prethodila znatna ažuriranja popisa birača koje je poduzelo Ministarstvo uprave 2013, vidljivo je kako je izostao jači učinak brisanja nemalog broja birača bez važeće osobne iskaznice iz biračkih popisa na jednakost biračkog

prava zato što se prosječno odstupanje izbornih jedinica povećalo, a razlika između najmalobrojnije i najbrojnije izborne jedinice ostala je otprilike istom. Istina, možda je upravo spomenuta administrativna mjera uzrokovala smanjena odstupanja I, III. i IX, ali i snažnije odstupanje II, V. i VII. izborne jedinice Valja primijetiti i razmjerno veliko smanjenje broja birača u V. izbornoj jedinici između 2000. i 2003, kao i veliko relativno povećanje broja birača u IX. izbornoj jedinici između 2000. i 2007.

Stvarna jednakost biračkog glasa u Hrvatskoj, mjerena odstupanjima u broju birača u izbornim jedinicama, odnosno brojem birača koji biraju jednog zastupnika u različitim izbornim jedinicama, vrlo je zabrinjavajuća, pogotovo ako se ima na umu jasno tendencijsko pogoršanje stanja. Premda je trend povećanja nejednakosti posljednjih godina usporen, to što najmalobrojnija i najbrojnija izborna jedinica odstupaju oko 100.000 birača dostatno govori o tome koliko stvarna vrijednost glasa svakog birača ovisi o tome u kojoj izbornoj jedinici ima prebivalište. Pritom već treći ciklus zaredom osam od deset izbornih jedinica ne udovoljava zakonskom kriteriju dopuštenog odstupanja. U sljedećem odjeljku pokazat ću kako Ustavni sud gleda na cijeli problem i koji bi se uvjeti morali steći da se izbori smatraju neustavnima.

Stav Ustavnog suda kao istraživački puzzle

Potaknut većim brojem prijedloga da se pokrene postupak ocjene suglasnosti Zakona o izborima zastupnika u Hrvatski sabor i Zakona o izbornim jedinicama, ali i drugih zakona povezanih s izbornom tematikom s Ustavom, u prosincu 2010. Ustavni sud donio je Izvješće kojim je obavijestio Hrvatski sabor kao zakonodavca kako postoje ustavnopravni problemi vezani za podjelu

zemlje na izborne jedinice. Analizirajući odstupanja u registriranom broju birača u izbornim jedinicama u parlamentarnim izborima 2007, Ustavni sud u Izvješću ukazuje na potrebu da se podjela na izborne jedinice uredi tako da osigura stvarnu jednakost glasova birača, da se zakonski i pravilnički utvrde ovlaštena tijela i postupci kojima bi se područja izbornih jedinica stalno prilagođavala demografskim promjenama te da se izborne jedinice "iscrtaju" tako da što više slijede administrativne granice općina, gradova i županija. U protivnom, u pitanje bi mogle doći zakonitost i ustavnost provedenih izbora:

"O ravnomjernoj raspodjeli broja birača po općim izbornim jedinicama (o kojoj raspodjeli neposredno ovisi jednakost težine biračkog glasa) stoga ovisi i zakonitost i opći demokratski karakter cjelokupnih izbora. Štoviše, o tome može ovisiti i ocjena o ustavnosti cjelokupnih izbora: oni bi bili nesuglasni Ustavu ako bi prekomjerno odstupanje u broju birača po pojedinim općim izbornim jedinicama izravno i neposredno utjecalo na izborni rezultat, to jest ako bi dovelo do različitih izbornih rezultata u situaciji kad bi svi ostali elementi izbornoga sustava bili odnosno ostali isti" (USUD 2010: 2).

Citirani dio Izvješća Ustavnog suda zanimljiv je zbog dva razloga. Prvo, jasno je da Ustavni sud smatra kako sama činjenica što su izbori provedeni sukladno podjeli na jednim zakonom utvrđene izborne jedinice (Zakon o izbornim jedinicama), a koja ne udovoljava kriteriju drugog zakona (Zakona o izboru zastupnika) ne predstavlja automatski temelj da se zaključi kako su provedeni izbori neustavni. To ne predstavlja ni činjenica koju je sam Ustavni sud ustanovio, a prema kojoj je Zakonom o izbornim jedinicama narušeno načelo jednake težine biračkog glasa te, posljedično, i

ustavna odredba o jednakosti biračkog prava. Da bi se utvrdilo kako su izbori bili neustavni, prema stajalištu Ustavnog suda, treba prethodno dokazati da je podjela na izborne jedinice koja ne udovoljava kriteriju Zakona o izboru zastupnika utjecala na rezultate izbora. Drugim riječima, nije sama podjela na izborne jedinice, kakva god ona bila, temelj za procjenu ustavnosti izbora, nego to može biti isključivo postojanje "izravnih i neposrednih" posljedica takve podjele na rezultat izbora.⁸

Drugi razlog zbog kojega je citirani dio Izvješća politološki zanimljiv odnosi se na činjenicu da je Ustavni sud u Izvješću skicirao i metodologiju kojom se jedino može doći do pouzdanog zaključka o tome kako postojeća podjela na izborne jedinice utječe na rezultat izbora. Premda je djelomice riječ o općoj logici zaključivanja koja se nesvjesno koristi u svakodnevnom životu, kao i o dominantnoj metodologiji zaključivanja u sudskim postupcima o posljedicama konkretnih kriminalnih radnji, činjenica da je u ovom slučaju posrijedi djelovanje političkih institucija na političke ishode pretvara naputak Ustavnog suda u naputak o znanstvenoj metodologiji politološkog istraživanja. Ustavni sud tako u citiranom tekstu potpuno ispravno zaključuje da je nedvojben dokaz da je "nezakonita" podjela na izborne jedinice utjecala na izborni rezultat samo ono što dokaže da bi se izborni rezultat razlikovao od utvrđenog rezultata respektivnih izbora pod pretpostavkom da je podjele na izborne jedinice bila "zakonita", a da su svi ostali institucionalni elementi bili jednaki. U znanosti se takav zaključak opisuju latinskim izrazom *ceteris paribus*, u engleskom "all other the same" ili

⁸ Taj aspekt stava Ustavnog suda zahtijeva poglavito ustavnopravno razmatranje i tumačenje te ga u nastavku teksta ne propitujem nego prihvaćam kao činjenicu. Ustavnopravnu kritiku Izvješća iznio je Podolnjak (2011).

"other things being equal", a u hrvatsko-me je tome najbliži izraz "pod jednakim uvjetima". Time je Ustavni sud stvorio izazovnu istraživačku zagonetku, koja prethodno mora riješiti pitanje uzroka i posljedice da bi se uopće moglo očitovati o ustavnosti izbora.

U suvremenima empirijskim politološkim istraživanjima, kao i u istraživanjima unutar ostalih disciplina društvenih znanosti, pitanja uzroka i posljedica pojedinih događaja ili djelovanja pojedinih institucija odavno su uglavnom zamijenjena pitanjima u kojima se traži procjena vjerojatnosti nekog ishoda na temelju prijašnjih slučajeva, a odnosi među društvenima i političkim pojavama poimaju se kao mjerljivi utjecaj jedne varijable na drugu. Dominira statistička analiza podataka o velikom broju slučajeva, koja podrazumijeva isključivo statističke načine kontrole "jednakih uvjeta" da bi se izmjerila snaga "izravnih i neposrednih" utjecaja među varijablama, pri čemu se nijedan odnos ne shvaća u uzročno-posljedičnom smislu.

Istraživačka zagonetka, koju je postavio Ustavni sud, vraća istraživača korijenima znanstvene spoznaje: utvrditi jasan uzročno-posljedični odnos u konkretnome promatranom slučaju, bez mogućnosti da se nalaz interpolira iz kvantitativne empirijske analize velikog broja prethodnih slučajeva i prikaže u nekom obliku vjerojatnosti i relativne snage utjecaja. Spoznaja se ne temelji na utvrđivanju općenitije "zakonitosti" ili makar tendencija u odnosu između institucije i njezinih političkih ishoda, nego isključivo na objašnjenju konkretnog slučaja koji se već dogodio.⁹ Time je

⁹ U psefologiji je odavno poznato da je podjela na izborne jedinice institucionalni element koji ima određen utjecaj na izborni rezultat. No ako isključimo slučajeve značajnog *malapportionment*a i *gerrymandering*a, učinak podjele na izborne jedinice na ishod u razmjernim izborima obično je manji od, primjerice, utjecaja veličine

izbor metodoloških načina da se odgovori na pitanje o tome je li i u kojoj mjeri podjela na izborne jedinice uzrokovala posve određen rezultat u hrvatskim izborima bitno sužen. Eksperiment – kao jedini uistinu pouzdan istraživački dizajn u zaključivanju o uzročno-posljedičnim vezama – još se uvijek rjeđe primjenjuje u političkoj znanosti, neovisno o porastu broja eksperimentalnih studija u političkoj znanosti (Druckman i dr. 2006), a u ovome je slučaju potpuno isključen. Neki oblik komparativnog dizajna za analizu malog broja slučajeva (primjerice, dizajn najbližijih slučajeva), kao svojevrsna surogata eksperimenta u političkoj znanosti, također nije primjenjiv. Zbog institucionalnih pojedinosti koje treba uzeti u obzir, ne može se očekivati kako će se naći komparativno prihvatljiv pandan hrvatskoj podjeli na izborne jedinice.

Jedina mogućnost da se ponudi odgovor na istraživački problem što ga je postavio Ustavni sud jest primjena simulacije kao istraživačke metode. Dok neki autori simulaciju kao metodu istraživanja podvode pod širu definiciju eksperimentalnog dizajna (McDermott 2002: 32), jednako bi se moglo tvrditi da je simulacija viši rodni pojam za eksperiment, budući da "čisti" eksperiment uvijek, na neki način, samo simulira stvarni život. Uistinu, eksperiment i simulacija dijele mnogo metodoloških sličnosti, postoje i eksperimentalne simulacije, a zacijelo je najvažnije to što su oba diza-

izborne jedinice, zakonskoga izbornog praga ili metode preračunavanje glasova u mandate. Inače, svima koji su nezadovoljni prevlašću, ali i svojevrsnom jalovošću kvantitativnoga, statističkog rezoniranja u otkrivanju "općih zakonitosti" u društvenim znanostima, preporučujem knjigu Jona Elstera (2000), koja društvenu znanost vraća veberijanskom razumijevanju konkretnih događaja ili tipova društvenog djelovanja pomoću ustanovljavanja uzroka i opisivanja mehanizama kojima uzroci djeluju na krajnje ishode.

jna, za razliku od statističkih korelacijskih analiza, fokusirana na uzročno-posljedičnu vrstu znanstvenih objašnjenja. Postoje, međutim, i bitne razlike među njima. Nasuprot eksperimentu u kojemu se uvijek mora kreirati "eksperimentalna situacija", kolikogod ona sama bila simuliranje stvarnosti, simulacija operira s kontrafaktičnim situacijama, to jest s onime što se nije dogodilo i ne mora se ni dogoditi. Simulacijski istraživački dizajn sposoban je izmjeriti različite parametre i ishode situacija koje se nisu dogodile niti će se dogoditi te ih uspoređivati, a da ih uopće ne mora stvarno kreirati, čak ni u smislu umjetnih, laboratorijskih uvjeta. Štoviše, simulacijom možemo intervenirati u stvarne događaje i odnose koji su se nepovratno dogodili kako bismo izmjerili učinke u situacijama u kojima su se isti događaji mogli odvijati potpuno drukčije, a iz usporedbe stvarnih i simuliranih ishoda zaključivati o uzrocima i učincima. Pritom, simulacija ne mijenja prošlost i ne stvara kontrafaktične situacije. Riječ je isključivo o mentalnoj aktivnosti u kojoj ideja, obično uz pomoć softvera i snažnoga računalnog procesora, generira niz ili mnoštvo matrica, iteracija i pojedinačnih podataka. Zbog svih tih razloga, simulaciju možemo smatrati "kontrafaktičnim misaonim eksperimentom" i jednim od nekoliko tipova kontrafaktičnog argumentiranja (Tetlock i Belkin 1996: 12-13).¹⁰

U konkretnom slučaju u kojemu se traži odgovor na pitanje koliko podjela na izborne jedinice utječe na rezultate izbora, osnovni simulacijski model vrlo

¹⁰ Društvene svrhe i područja na kojima se koriste simulacije vrlo su brojna, a znanstvena istraživanja pokrivaju samo jedan, možda manji dio upotrebe simulacija. Osim uže definiranih znanstvenih ciljeva (objašnjenje, predviđanje, testiranje teorijskih ili metodoloških granica spoznaje), simulacije služe i prezentiranju, obuci, zabavi, edukaciji, izvođenju dokaza i političkih odabira (v. Axelrod 1997: 16-17).

je jednostavan: potrebno je "mentalno" manipulirati samo jednom varijablom (podjelom na izborne jedinice), očitati nalaze simulirane situacije u samo jednoj ishodnoj varijabli (rezultati izbora), usporediti stvarne i simulirane ishode i zaključiti o postojanju ili nepostojanju utjecaja, odnosno o tome koliki je "dio" u rezultatima izbora uzrokovan podjelom na izborne jedinice. No izvedba takve simulacije u ovom slučaju krije tri druga metodološka problema: problem složenosti, problem kontrole i problem izvjesnosti konačnog nalaza. Posljednji problem postavlja i pitanje svrsishodnosti same provedbe simulacije.

Problem složenosti proizlazi iz prirode hrvatskoga izbornog sustava. Kako se u simulaciji u svakom trenutku sve ostale varijable, osim neovisne i ovisne, moraju držati konstantnima (načelo *ceteris paribus*), a Hrvatska se odlučila za razmjerni izborni sustav u više izbornih jedinica s unaprijed definiranim brojem i jednakom veličinom izbornih jedinica, za deset izbornih jedinica s četrnaest mandata, ti se elementi ne mogu mijenjati. Stoga simulirana intervencija podrazumijeva da se isključivo mijenjaju geografske granice i područja izbornih jedinica, to jest samo ono što je definirano Zakonom o izbornim jedinicama. Simulirana situacija tako podrazumijeva da se granice i područja izbornih jedinica promijene tako da sve izborne jedinice zadovoljavaju uvjet od najviše ± 5 posto variranja od broja registriranih birača u prosječnoj izbornoj jedinici. Na prvi je pogled jasno da ne postoji samo jedna podjela koja zadovoljava takav uvjet nego da broj zadovoljavajućih varijanti raste na desetine i stotine tisuća različitih podjela od kojih se sve uklapaju u zakonski uvjet od ± 5 posto. Čak i kada bi se uvela neka vrlo plauzibilna ograničenja, recimo da izborne jedinice moraju biti geografski kompaktne i da se granice ne mogu povlačiti tako da sijeku

teritorij općina i gradova,¹¹ još bi uvijek trebalo testirati vrlo velik broj različitih iteracija. Tako složena provedba u osnovi jednostavnoga istraživačkog dizajna nije neuobičajena za simulacije; štoviše, ona se podrazumijeva. Ako postoje potpuni podaci koji su organizirani tako da dopuštaju kontroliranu manipulaciju i odgovarajući softverski program koji ih prati, problem postaje rješivim.

Kontrola ostalih varijabla opći je problem svake simulacije. Premda je Ustavni sud ograničio kontrolu ostalih varijabla na institucionalna pravila ("svi ostali elementi izbornoga sustava"), politolozi znaju da bi trebalo voditi računa i o nizu "ponašajnih" varijabla koje su neizostavni dijelovi izbornog procesa. Štoviše, "ponašajne" varijable često ovise o različitim institucionalnim poticajima i povezane su s njima. Drukčija podjela na izborne jedinice tako može utjecati na stranačku ponudu (neke se stranke i liste ne bi natjecale u pojedinima novoskrojenim jedinicama), stranačke koalicijske strategije (drukčija ponuda povećala bi ili smanjila broj izbornih lista u pojedinima novoskrojenim jedinicama) i ponudu kandidata na listama (to posebno vrijedi za posljednja dva izborna ciklusa kada su hrvatski birači imali mogućnost preferencijskoga glasovanja), a sve bi to posredno moglo utjecati i na stranačku potražnju (makar bi neki birači u simuliranim uvjetima vjerojatno glasovali drukčije), a time i na rezultate izbora. Ako nema informacija o namjerama glasovanja u različitim institucionalnim situacijama, te varijable nije moguće kontrolirati.¹² Znanstvenici su

¹¹ Taj uvjet ne vrijedi za Grad Zagreb, jer se u protivnom nemoguće istodobno pridržavati podjele na deset izbornih jedinica jednake veličine (Sabo, Scitovski i Taler 2012: 245).

¹² To je točka na kojoj se u konkretnom slučaju razilaze svrhe ustavnog sudovanja i znanstvenog objašnjenja. Naime, time što je naznačio da uvjet *ceteris paribus* vrijedi

svjesni svojih metodoloških ograničenja i nema znanstvenog rješenja problema nedostatne mogućnosti kontrole okolnih varijabla, ne samo kada su posrijedi simulacije, nego i svi ostali istraživački dizajni. Problem se rješava persuazijom: istraživač je dužan upozoriti na sva metodološka ograničenja istraživanja, a čitatelj procjenjuje koliko su njegovi nalazi ipak uvjerljivi i plauzibilni. Persuazija često uključuje i "političke" argumente: tko je autor teksta, u kojemu je časopisu objavljen, koliko je nalaz već prihvaćen u široj znanstvenoj zajednici itd.

Treći problem odnosi se na izvjesnost konačnog nalaza, odnosno na činjenicu da bi simulacija vrlo vjerojatno rezultirala nalazom o nepostojanju razlika među rezultatima izbora u stvarnoj i simuliranim situacijama. Taj problem proizlazi iz strogosti kriterija zaključivanja odnosno, pravosudnim rječnikom iskazano, iz činjenice da je "teret dokaza na optužbi". Ako bi se u samo jednoj od tisuća simuliranih konstelacija "dogodilo" da izborni rezultat bude identičan stvarnome, morala bi se odbaciti hipoteza da je podjela na izborne jedinice uzrokovala različite izborne rezultate. Ako je identičan izborni rezultat moguć makar u jednoj iteraciji u kojoj sve izborne jedinice zadovoljavaju zakonski kriterij odstupanja od ± 5 posto, onda aktualnu "nezakonitu" podjelu na izborne jedinice treba "osloboditi optužbe" da utječe na rezultate izbora. Premda je opća vjerojatnost pojave identičnih

samo za institucionalne elemente te time što se ograničio samo na "izravne i neposredne" utjecaje podjele na izborne jedinice na izborni rezultat – dakle, na ono što se u politologiji naziva mehaničkim učinkom formalnih izbornih pravila – Ustavni sud opredijelio se za manje zahtjevan dokaz o postojanju promatranih učinaka, pojednostavio te, u konačnici, testiranje hipoteze učinio realno mogućim. Istodobno, time je potvrdio da se naši društveni i politički odabiri i interpretacije nužno temelje na nesavršenim uvidima u (cijelu) istinu.

izbornih rezultata u simuliranoj konstelaciji mnogo manja od vjerojatnosti pojave različitih izbornih rezultata, vrlo je velika vjerojatnost da se pojavi makar jedna kombinacija zakonski prihvatljivog rasporeda izbornih jedinica koja bi dala identičan izborni rezultat u uvjetima simuliranja svih teorijski mogućih "zakonitih" konstelacija, a takva je simulacija nužna.

Ilustrirat ću problem na jednome izdvojenom primjeru – izbornim rezultatima u X. izornoj jedinici u parlamentarnim izborima 2016. Kao što je vidljivo iz tablice 1, broj registriranih birača u X. izornoj jedinici u izborima 2016. bio je veći od prosječne izborne jedinice za 11,56 posto, što znači da je svaki pojedini glas u toj izornoj jedinici vrijedio toliko manje. Simulacija zahtijeva da se geografskom "preraspodjelom" područja koja ulaze u X. izbornu jedinicu dovedu u zakonski propisan okvir od ± 5 posto. Od niza načina na koje se to može učiniti, u tablici 2. prikazana su dva. Obje simulirane situacije zadovoljavaju i dodatne kriterije: kriterij kompaktnosti prostora i kriterij cjelovitosti općina i gradova kao administrativnih jedinica koje se ne mogu geografski dijeliti. U prvoj simuliranoj konstelaciji iz izborne jedinice izdvojio sam grad Solin i općine Cista Provo i Lovreć, a u drugoj gradove Solin, Vis i Komižu te općinu Šolta. Time je broj registriranih birača u objema simuliranim varijantama u X. izornoj jedinici dospio u zakonski prihvatljiv okvir (v. tablicu 2). Potom sam na sličan način, oduzimajući od ukupnog broja glasova glasove u navedenim općinama i gradovima, dobio broj glasova glavnih izbornih lista u objema varijantama novoskrojene izborne jedinice. Vodeći računa o zakonskom pragu od pet posto, D'Hondtovom metodom preračunao sam glasove u mandate koje su dobile pojedine izborne liste.

Tablica 2. Usporedba stvarne i simuliranih situacija u X. izbornoj jedinici u izborima 2016.

	Stvarni rezultati		Simulirana situacija 1.		Simulirana situacija 2.	
	Glasovi (%)*	Mandati	Glasovi (%)*	Mandati	Glasovi (%)*	Mandati
Registrirani birači	393.965 (11,56)	14	369.802 (4,72)	14	368.060 (4,23)	14
Važeći glasovi	219.324		205.993		205.280	
HDZ, HDS	95.486 (43,53)	7	87.909 (42,68)	7	88.979 (43,35)	7
SDP, HNS, HSS, HSU	59.953 (27,33)	4	57.904 (28,11)	5	56.627 (27,59)	4
MOST	36.454 (16,62)	3	34.161 (16,58)	2	33.996 (16,56)	3
Četvrta lista**	8.068 (3,67)	-	7.665 (3,72)	-	7.575 (3,69)	-

Napomene: simulirana situacija 1 – rezultati izbora u X. izbornoj jedinici bez grada Solina i općina Cista Provo i Lovreć; simulirana situacija 2 – rezultati izbora u X. izbornoj jedinici bez gradova Solina, Visa i Komize te općine Šolta.

* Postotak u rubrici registriranih birača odnosi se na odstupanje konkretne izborne jedinice od prosječne izborne jedinice, a postotak u rubrici stranačkih lista odnosi se na ukupne važeće glasove.

** Četvrta lista po broju glasova u stvarnim izborima bila je koalicija Živog zida Promijenimo Hrvatsku, Akcije mladih i Abecede, a u obje simulirane situacije koalicija Pametno, Za grad; ostale liste nisu prikazane.

Izvor: Rezultati izbora 2016, Državno izborno povjerenstvo Republike Hrvatske; izračun autora (podrobnije tablice izračuna pohranjene su u uredništvu časopisa).

Usporedbom sa stvarnom raspodjelom mandata pojedinima izbornim listama, uočljivo je da u simuliranoj varijanti 1. postoji razlika jer jedan mandat Mosta prelazi listi Narodne koalicije. No kako postoji i "zakonita" simulirana varijanta 2. koja se u dodijeljenom broju mandata strankama ne razlikuje od stvarne situacije, mora se odbaciti hipoteza da je razlika u mandatnom rezultatu nastala kao posljedica "nezakonito" velikog broja birača u X. izbornoj jedinici. Slučaj X. izborne jedinice – koja se geografski nalazi na samom kraju Hrvatske, jedina je izborna jedinica koja graniči samo s još jednom izbornom jedinicom (IX), a grad Split je prema broju birača najveća jedinica lokalne samouprave u toj izbornoj jedinici – dopušta mnogo manji broj prihvatljivih simuliranih varijanti nego

što bi ih bilo u izbornim jedinicama koje graniče s više drugih izbornih jedinica. Ako se u tome ekstremnom slučaju pojavio "identičan rezultat", onda se može pretpostaviti da bi se identični rezultati u drugim izbornim jedinicama pojavljivali znatno češće, a time se povećava i vjerojatnost da se "poklopi" simulirana konstelacija u kojoj sve izborne jedinice daju rezultate identične stvarnima.

Da bi se neki problem znanstveno ili stručno istraživao, nije dovoljno da bude samo zanimljiv i teorijski ili društveno relevantan. Istodobno, postoje i troškovi istraživanja, i to ne ponajprije novčani, organizacijski i radni troškovi, premda se i oni računaju. Prethodna *cost-benefit* analiza kompleksnosti istraživačke strategije ili provedbe, metodoloških ograda koje istraživanje nužno podrazumijeva

te, povezano s time, razine pouzdanosti i uvjerljivosti na taj način proizvedenih rezultata, kao i ideja o izvjesnosti krajnjeg zaključka (potreba za istraživanjem opada kako izvjesnost raste), mogu odvratiti istraživače od istraživanja pojedinih problema.

Svojim Izvješćem Ustavni sud učinio je vrlo vjerojatnim da izbori u Hrvatskoj nikad neće biti proglašeni neustavnima, bez obzira na razinu nejednakosti broja birača u izbornim jedinicama. Pretvarajući ustavnopravno u znanstveno-istraživačko pitanje o tome utječe li podjela na izborne jedinice na rezultat izbora, Ustavni sud zapravo je svaki odgovor učinio slabo mogućim te time, prema vlastitom kriteriju, i potkopao mogućnost procjene ustavnosti izbora. O tome svjedoči i činjenica da je sam Ustavni sud, nakon donošenja Izvješća 2010, tri puta potvrdio ustavnost i zakonitost parlamentarnih izbora tako što je službeno "ovjerio" valjanost njihovih rezultata. Pritom nije ni poduzeo ni zahitijevao istraživanje koje je u Izvješću skicirao kao pretpostavku ocjene ustavnosti izbora. Da stvar bude gora, riječ je o trima posljednjim izbornim ciklusima u kojima su izborne jedinice, kao što se vidi iz tablice 1, odstupale najviše do tada, više nego u izborima 2007. na temelju kojih je Ustavni sud napisao Izvješće. U sljedećem odjeljku prikazujem alternativnu simulacijsku analizu kao mogući odgovor na pitanje o utjecaju nejednakosti biračkog glasa na rezultate izbora u Hrvatskoj.

Koliko nejednakost biračkog glasa utječe na izborni rezultat?

U prethodnom dijelu teksta, a na temelju naputka Ustavnog suda, razmatrani su nejednak broj birača u izbornim jedinicama i načini ispitivanja utjecaja postojeće podjele zemlje na izborne jedinice na rezultate izbora. No podjela na izborne jedinice i načelno nastojanje da

se njome postigne približno jednak odnos između broja mandata i broja birača u svim izbornim jedinicama tehnički su aspekti izbora i nemaju inherentnu vrijednost, osim matematičke. Štoviše, u pojedinim tipovima predstavništva, kao što je paritetno predstavništvo koje je često u izborima za druge domove parlamenata, ali i za mnoga druga predstavnička tijela u politici i izvan nje, nitko i ne pomišlja ozbiljno dovoditi u pitanje činjenicu da različit broj birača bira jednak broj predstavnika. Od 1993. do 2001. izbori za Županijski dom Hrvatskog sabora temeljili su se upravo na takvoj nejednakosti: u svakoj se županiji kao posebnoj izbornoj jedinici za to tijelo, neovisno o golemim razlikama u broju birača u njima, biralo troje zastupnika. Drugim riječima, ravnomjerna podjela na izborne jedinice važna je samo ako joj se izvanjski pridaje značenje koje se zasniva na višim vrijednostima i načelima stvarne ravnopravnosti birača.

Stoga u ovom dijelu testiram hipotezu o učincima podjele na izborne jedinice na izborni rezultat na drugoj razini te pitanje utječe li nejednakost biračkog glasa na rezultate izbora. Ili, vrlo operativno, bi li rezultati izbora u Hrvatskoj bili jednaki kakvi su bili da svaki birač u svakoj izbornoj jedinici bira približno jednak broj zastupnika? Iz pozicije istraživačke strategije, riječ je o vrlo jednostavnom obratu: dok su u prethodnoj analizi držana konstantnima pravila iz Zakona o izborima, a simulacijski se mijenjao Zakon o izbornim jedinicama, sada se simulaciju provodi tako da se postojeća podjela na izborne jedinice drži konstantnom, a mijenja se samo jedan element Zakona o izboru zastupnika – broj zastupnika u svakoj izbornoj jedinici. To se radi tako da se broj zastupnika ostavi varijabilnim i ovisnim o broju birača u izbornoj jedinici. Time je provedba simulacijskoga istraživačkog

zadatka dobroano pojednostavnjena, pri čemu se ne smije smetnuti s uma da je promijenjen i istraživački zadatak. Više se ne pita o utjecaju podjele na izborne jedinice, nego o utjecaju nejednakosti biračkog glasa na rezultate izbora.

Dakako, i taj istraživački dizajn ima pitanja na koja treba prethodno odgovoriti. Prvo, riječ je o preciziranju načina na koji će se broj zastupnika odrediti u odnosu prema broju birača u svakoj izbornoj jedinici u simuliranoj situaciji.¹³ Obično se u raspodjeli mandata među izbornim jedinicama koristi isti skup metoda koji se primjenjuje i u preračunavanju glasova u mandate i raspodjeli mandata izbornim listama. Zbog jednostavnosti i intuitivnosti, ali i zbog visokog indeksa razmjernosti (Kasapović 2003: 126), odabrao sam Hareovu kvotu u prvome i metodu najvećeg ostatka u drugom koraku. Ta metoda – primijenjena u specifičnoj funkciji raspodjele mandata među izbornim jedinicama u Hrvatskoj – podrazumijeva da se ukupan broj registriranih birača u deset općih izbornih jedinica najprije podijeli s ukupnim brojem zastupnika koji se biraju u njima (140). Tako se dobiva Hareova kvota ili jednostavan izborni broj. Potom se broj registriranih birača u svakoj izbornoj jedinici podijeli dobivenom kvotom, a cijeli broj u rezultatu predstavlja broj mandata koji dobiva pojedina izborna jedinica. Kako je malo vjerojatno da se svih 140 mandata mogu podijeliti u prvom koraku, u drugom se koraku neraspodijeljeni mandati dodjeljuju izbornim jedinicama s najvećim decimalnim ostatkom u rezultatu koji je dobiven u prvom koraku (Kasapović 2003: 106-107). Odabir metode za podjelu mandata među izbornim jedinicama treba smatrati arbitrarnim dijelom

¹³ Ostavljam postrance pitanje o tome treba li osnova izračuna biti broj birača ili broj stanovnika, jer sam i u dosadašnjim analizama i interpretacijama koristio isključivo broj birača u popisu birača.

simulacijskog dizajna – jednako tako mogao sam se odlučiti za neku drugu metodu – ali to omogućuje usporedbu njezine razmjernosti u simuliranoj situaciji s razmjernošću postojeće podjele na izborne jedinice.¹⁴

Drugo pitanje odnosi se na preciznu operacionalizaciju ovisnog koncepta "izborni rezultat". Izborni se rezultat može definirati na različite načine: kao glasovni i mandatni rezultat, u apsolutnima i relativnim odnosima, na razini izborne jedinice i na razini cijele države. Zbog prirode analize, isključivo govorim o mandatnim rezultatima izbornih lista na razinama izbornih jedinice, a koji su prikazani isključivo kao apsolutne mandatne razlike između stvarne i simulirane situacije. Osim toga, mandati u kojima se očitavaju razlike imaju i personalnu razinu, pa je razlika u tome je li izabran "Ante ili Mate" također razlika u rezultatu izbora. Ostale operacionalizacije izbornog rezultata izvedene su agregiranjem nalaza temeljne razine. Zbog poništavajućih učinaka na nižim razinama, riječ je o preostalim razlikama u stvarnoj i simuliranoj stranačkoj raspodjeli mandata na razini cijelog parlamenta. Naposljetku, izborni rezultat operacionalizira se i na razini formiranja vlada pa se moguće razlike interpretiraju i s obzirom na to jesu li donijele bitne promjene u stvarnim izgledima pojedinih stranka da formiraju vladu.

Prvi korak u simulaciji čini podjela mandata među postojećima izbornim jedinicama na temelju broja registriranih birača u svakoj izbornoj jedinici svake godine, prema podacima Državnoga izbornog povjerenstva, primje-

¹⁴ Zbog vrste simulacije, u simuliranoj situaciji više neće biti važna odredba Zakona o izborima zastupnika o kriteriju razlikovanja izbornih jedinica od +/-5 posto. Ipak, on se može zadržati kao izvanjski kriterij usporedbe stvarnoga i simuliranog odstupanja.

Tablica 3. Raspodjela mandata među izbornim jedinicama prema Hareovoj kvoti i metodi najvećega ostatka, 2000-2016. (simulacija)

Izborna jedinica	2000.	2003.	2007.	2011.	2015.	2016.
I.	14	14	13	13	13	13
II.	15	15	15	15	15	15
III.	14	14	13	13	14	14
IV.	13	12	12	12	12	12
V.	14	14	14	14	13	13
VI.	13	13	13	13	13	12
VII.	14	14	15	15	15	15
VIII.	14	14	14	14	14	14
IX.	14	15	16	16	16	16
X.	15	15	15	15	15	16
Prosjek	1,64	2,04	1,83	1,51	1,76	1,83
Raspon	5,90	6,40	5,75	6,92	6,73	7,32

Napomene: vrijednosti iznad crte odnose se na broj mandata, a vrijednosti ispod crte izražavaju postotke. Prosjek – prosjek postotnih odstupanja (apsolutne vrijednosti) u odnosu između broja birača i broja zastupnika u svima izbornim jedinicama od ukupnoga prosječnog odnosa između broja birača i broj zastupnika u Hrvatskoj za tu godinu.

Raspon – raspon između maksimalnoga negativnog i maksimalnoga pozitivnog odstupanja u svakoj godini.

Izvor: Rezultati izbora 2000-2016, Državno izborno povjerenstvo Republike Hrvatske; izračun autora (podrobnije tablice izračuna pohranjene su u uredništvu časopisa).

nom Hareove kvote u prvome i metode najvećeg ostatka u drugom koraku (tablica 3).

Razmjerna raspodjela mandata među izbornim jedinicama očekivano je dovela do variranja broja mandata u izbornim jedinicama u rasponu od dva (2000) preko tri (2003) do četiri mandata (2007). Sama ta činjenica najbolja je valorizacija aktualne podjele na izborne jedinice i njezinih učinaka na jednakost biračkog prava. Sve izborne jedinice koje u tablici 1. izlaze izvan zakonskog raspona od +/- 5 posto u simuliranoj su situaciji dobile ili izgubile mandat ili dva, ovisno o veličini i pravcu odstupanja. To se dogodilo i u tri slučaja izbornih jedinica koje su odstupale manje od +/- 5 posto

od prosječne izborne jedinice: II. izborna jedinica dobila je 2000. i 2007. petnaesti mandat, jer je u oba navrata bila brojnija od prosječne izborne jedinice za te godine za 4,49 posto, a III. izborna jedinica izgubila je 2007. mandat, jer je bila manja 4,31 posto (nije prikazano).

Premda i u simuliranoj situaciji postoje odstupanja – u ovome slučaju to su odstupanja od prosječnog odnosa između broja birača i broja zastupnika budući da, osim pukim slučajem, nije moguće savršeno razmjerno raspodijeliti mandate ni među strankama niti među izbornim jedinicama – ona su višestruko manja nego u stvarnoj situaciji. Parametri *prosjek* i *raspon* iz tablica 1. i 3. matematički su posve usporedivi.

Dok se u stvarnoj situaciji prosječno odstupanje kretalo od 3,6 (2000) do 8,08 posto (2016), u simuliranoj situaciji prosječno se odstupanje za sve izborne jedinice u jednoj godini kreće od 1,51 (2011) do 2,04 posto (2003). Slično se može utvrditi i za raspon odstupanja. Dok je u stvarnoj podjeli na izborne jedinice taj raspon u posljednjim godinama dosegao razinu od 27 posto, u simuliranoj situaciji najveći je bio 2016, ali je iznosio samo 7,32 posto. Najveća razlika u težini glasa u simuliranoj situaciji još uvijek je manja od maksimalnoga, zakonski predviđenog raspona od deset posto. Uvid po izbornim jedinicama u simuliranoj situaciji, koji nije prikazan, otkriva da nijedna izborna jedinica nijedne godine ne prelazi $\pm$ 5 posto razlike u težini biračkog glasa. Rekordni su - 4,32 posto u V. izornoj jedinici 2011. i 4,81 posto u VI. izornoj jedinici 2016. Na temelju šest izbornih ciklusa s "uzorkom" od šezdeset izbornih jedinica može se pretpostaviti da bi podjela mandata prema Hareovoj kvoti i metodi najvećeg ostatka vjerojatno uvijek i nehotice zadovoljavala hrvatski zakonski uvjet. Također, iz tablice 3. vidljivo je da simulirana raspodjela nema tendenciju povećanja odstupanja tijekom vremena. Drugim riječima, potpuno se neutraliziraju demografske i druge promjene što proizlaze iz veličina biračkih tijela u izbornim jedinicama.

Ono što je bilo vidljivo iz tablice 1, postaje i na intuitivniji način jasnim u tablici 3: aktualna podjela na izborne jedinice sustavno favorizira birače jednih na račun birača drugih izbornih jedinica. Tako su birači I, IV. i VI. jedinice tijekom većine promatranog razdoblja bili zastupnički nadpredstavljani, dok su birači II, VII, IX. i X. izborne jedinice većinu vremena bili mandatno podpredstavljani. Nerazmjerna politička zastupljenost ima i jasan regionalni karakter, a najočitija je u slučajevima

Dalmacije i Slavonije. Dok je Dalmacija, koja je okvirno smještena u IX. i X. jedinicu, bila stalno podpredstavljena, u novije vrijeme čak za četiri mandata, Slavonija, koja je smještena u IV. i V. jedinicu, stalno je bila nadpredstavljena, a trenutačno u Saboru ima tri zastupnika više nego što bi ih imala da je raspodjela mandata razmjernija.

Drugi korak u simulaciji čini testiranje hipoteze prema kojoj različita glasovna težina mandata u pojedinima izbornim jedinicama utječe na konačne rezultate izbora.¹⁵ To činim tako što broj mandata u svakoj izornoj jedinici simulirane situacije raspodijelim na temelju stvarnih glasova koje su liste dobile u izborima, primjenjujući jednaku metodu preračunavanja, D'Hondtovu metodu, koja se koristi i u stvarnim izborima. Zbog jednostavnosti i preglednosti, u tablici 4. prikazane su samo razlike u stvarnoj i simuliranoj raspodjeli mandata u izbornim listama.

Može se ustvrditi da razlike između simulirane i stvarne raspodjele mandata nedvojbeno postoje. Nekome se one mogu činiti velikima, a nekome malima. Kako god bilo, simulacijom se dobio vrlo

¹⁵ Kritički raspoložen čitatelj može odmah primijetiti da različit raspored mandata u izbornim jedinicama nužno vodi i do različitih izbornih rezultata, makar na razini izborne jedinice, i pozvati se na moj argument iznesen u razmatranju prvog tipa simulacije o izvjesnosti nalaza. No, dok izvjesnost nalaza u prvom primjeru proizlazi isključivo iz metodoloških premisa (zaključivanja o tome što je prihvatljiv dokaz hipoteze), ovdje je izvjesnost krajnjih nalaza izravan proizvod empirijskog stanja, to jest činjenice da su stvarna odstupanja među izbornim jedinicama znatna. U prvom slučaju postoji izvjesnost da se neće uspjeti dokazati ono što je bjelodano, dok se ovdje ono što je bjelodano pokazuje odmah. U svakom slučaju, nastavak analize otkriva koliki je utjecaj nerazmjerne podjele mandata u izbornim jedincima na izborni rezultat, a to unutar prve simulacije nije bilo moguće izmjeriti.

mjerljiv učinak neravnomjerne raspodjele mandata među izbornim jedinicama na izborni rezultat, koji se s vremenom povećao od četiri (2000) do dvanaest zastupnika (2016) koji bi dobili, odnosno izgubili mandat da broj mandata u izbornim jedinicama odgovara broju birača. U izborima 2016. učinak je bio tri puta veći nego u prvim izborima 2000. i predstavljao je 8,57 posto ukupnog broja mjesta u parlamentu (140) koja su podijeljena u tim jedinicama.

Prijelaz na analizu razlika u stranačkoj raspodjeli mandata i kadrovskom rasporedu između stvarne i simulirane situacije, koje su prikazane u tablici 4, zahtijeva važnu metodološku napomenu. Sve su se dosad razlike između stvarne i simulirane situacije mogle slobodno interpretirati kao isključivi učinci neravnomjerne podjele mandata među izbornim jedinicama ili nejednake težine biračkog glasa u stvarnoj situaciji. Štoviše, moglo se tvrditi da je aktualna podjela na izborne jedinice s jednakim brojem mandata (14) i velikim odstupanjima u broju birača jedini i isključivi uzrok tih razlika. Međutim, razlike u stranačkoj raspodjeli i konkretnim zastupnicima ili kandidatima ne mogu se smatrati samo posljedicom razmjernije podjele mandata među izbornim jedinicama. Riječ je o lancu povezanih mehaničkih (ili matematičkih) učinaka, od kojih svaki proizvodi vlastiti dodatan neovisni utjecaj, a pojavljuje se i interakcija više elemenata. Dakle, da bi se u simuliranoj situaciji proizvele izborne jedinice koje su veličinom ili brojem birača koji se biraju u njima razmjernije broju birača koji u njima prebivaju, odlučio sam se za simulaciju s izbornim jedinicama različite veličine. No i samo mijenjanje veličine izborne jedinice ima vlastiti neovisan učinak na raspodjelu mandata strankama.¹⁶ Nadalje, metoda preraču-

¹⁶ To je najjednostavnije pokazati sljedećim primjerom: da je svima aktualnim izbornim

navanja glasova u mandate također djeluje u interakciji s promjenom veličine izborne jedinice. Istina, u simuliranoj raspodjeli mandata koristio sam istu, D'Hondtovu, metodu koja je korištena i u stvarnoj raspodjeli (načelo *ceterus paribus*), ali učinci te metode razlikuju se od učinaka neke druge metode preračunavanja ako se promijeni veličina izbornih jedinica.¹⁷ Da zaključim, postojanje nužnih mehaničkih interakcija, učinci kojih se ne mogu izolirati i kontrolirati u simuliranoj situaciji, zapreka je tome da se ustvrdi kako su kadrovske i stranačke promjene izbornih rezultata iz tablice 4. isključiv učinak razmjernijih izbornih jedinica. No još se uvijek može tvrditi da bi razmjernije izborne jedinice uzrokovale drukčija djelovanja drugih elemenata izbornog sustava, a da bi sve zajedno proizvelo drukčiji izborni rezultat u jednakima ostalim institucionalnim uvjetima. Drugim riječima, da su se stvarni izbori proveli prema simuliranoj podjeli mandata među izbornim jedinicama, rezultati bi bili točno onakvi kakvi su prikazani u tablici 4.

Imajući to na umu, očito je da razlike u promatranom razdoblju utječu na većinu relevantnih stranaka i lista. Izostavljen je samo Istarski demokratski sabor

jedinicama dodijeljeno 13 umjesto 14 mandata, to bi promijenilo izborni rezultat u smislu stranačke raspodjele, premda se razmjernost odnosa između broja birača i broja mandata među izbornim jedinicama ne bi nimalo promijenila. Sva promjena izbornog rezultata bila bi posljedica promjene veličine izbornih jedinica.

¹⁷ Primjerice, V. izborna jedinica u simuliranoj je situaciji pala 2016. s 14 na 13 mandata (tablica 3). Pod pretpostavkom da se mandati raspodjeljuju strankama D'Hondtovom metodom u stvarnoj i simuliranoj situaciji, simulirana situacija oduzima jedan mandat listi Živog zida i zastupniku s te liste Ivici Mišiću (tablica 4). No da se primjenjuju Hareova kvota i metoda najvećeg ostatka, mandat u simuliranoj situaciji u V. izbornoj jedinici 2016. izgubili bi HDZ i zastupnik Mladen Karlić.

Tablica 4. Razlike u rezultatima izbora između stvarne i simulirane podjele mandata listama u izbornim jedinicama, 2000–2016.

Izborne jedinice	2000.		2003.		2007.		2011.		2015.		2016.	
	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-
I.					Mirjana Ferić-Vac (SDP)	Purdica Sumrak (HDZ)	Josko Klisović (SDP)					Josko Klisović (SDP)
II.	SDP	HSS	HDZ	SDP	Željko Šemper (SDP)	Gordana Sobol (SDP)						
III.					Vladimir Ivković (HDZ)	Sunčana Glavak (HDZ)						
IV.	Dragutin Vukusić (SDP)	Josp Đakić (HDZ) Dragutin Pukleš (HSU)	Ivica Buconjić (HDZ) Vlatko Odnar (SDP)	Tomislav Žagar (SDP) Ivan Drmić (HDSSB)	Damir Tomić (SDP) Vladimir Šišljagić (HDSSB)							Irena Petrijevcin Vukusanović (HDZ) Damir Tomić (SDP)
V.						Ivica Mišić (Most)						Ivica Mišić (ŽZ)
VI.	Ivan Šiker (HDZ)	Ljubo Jurčić (SDP)	Goran Beus Richembergh (HNS)	Šime Lučin (SDP)	Miroslav Demo (BM 365)							Jasen Mešić (HDZ) Ivan Pernar (ŽZ)
VII.			SDP	HDZ	Ljubo Jurčić (BM 365)	Ivan Račan (SDP)						
VIII.												
IX.		SDP	HDZ, SDP	HDZ, SDP	Hrvoje Žekanović (HDZ) Franko Vidović (SDP)	Božidar Longin (HDZ) Ivan Sipić (HDZ)						
X.	HSS	HDZ	HDZ	HDZ	Davor Penić (SDP)	Mato Franković (HDZ) Davor Penić (SDP)						
Ukupno zastupnika	4	6	10	10	10	10	10	10	10	10	10	12
Net-učinak na razini države	HSS (1) HDZ (1)	HSS (1) HSU (1)	HSS (1) HDZ (1)	HNS (1) HDZ (1)	HNS (1) HDZ (1)	HDSSB (1) SDP (1)	HDZ (1) SDP (1)	HDSSB (1) Most (1)	HDZ (1) SDP (1)	HDSSB (1) Most (1)	HDZ (1) SDP (1)	ZZ (2)

Napomene: oznake + i – označuju dobiti i gubitke u simuliranoj situaciji u odnosu prema stvarnim rezultatima. Navedene su stranke u izbornim jedinicama koje bi u simuliranoj situaciji dobile (+) odnosno izgubile mandate (-) u odnosu prema stvarnim rezultatima, kao i njihovi kandidati koji u simuliranoj situaciji ne bi bili izabrani zastupnici (-), a za 2015. i 2016. i kandidati koji bi u simuliranoj situaciji osvojili mandat (+). Navedene su stranke predlagateljki kandidatskih lista, samostalno ili u koaliciji, te navedeni kandidati nisu nužno bili članovi te stranke.

Izvor: Rezultati izbora 2000–2016. Državno izborno povjerenstvo Republike Hrvatske; izračun autora (podrobne tablice izračuna pohranjene su u uređništvu časopisa)

(IDS) koji se natječe isključivo u VIII. izbornoj jedinici – jedinoj izbornoj jedinici koja je tijekom cijelog razdoblja ostala unutar zakonski propisanog okvira i imala uistinu minimalna odstupanja. Najveće stranke, Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) i Socijaldemokratska partija (SDP), najviše su bile pogođene nerazmjernom raspodjelom mandata među izbornim jedinicama, bilo pozitivno bilo negativno. U cijelom razdoblju simulacija je drukčije rasporedila ukupno 52 mandata: 22 mandata otpadaju na liste SDP-a, a 19 na liste HDZ-a, pri čemu je HDZ u cjelokupnom razdoblju aktualnom podjelom na izborne jedinice bio zakinut za tri, a SDP za dva mandata. Sve ostale stranke doživjele su promjene za jedan ili dva mandata. Moglo bi se reći da je problem nerazmjernih izbornih jedinica u Hrvatskoj, gledano iz perspektive stranaka i njihovih kandidata, uglavnom problem dviju najvećih stranaka. Pritom su dobici odnosno gubici sustavno bili raspoređeni u istima izbornim jedinicama i regijama. Devet od jedanaest zakinutih kandidata HDZ-a potjecalo je iz IX. i X. izborne jedinice, dok su posebno bili favorizirani kandidati SDP-a u I. i IV. izbornoj jedinici na račun kandidata II. i IX. izborne jedinice.

Isključiva je svrha navođenja imena kandidata u tablici da upozori na to kako rezultati izbora imaju i osobnu, a ne samo stranačku dimenziju. No osobni učinci samo su izvedenica učinaka na stranačku raspodjelu mandata, čak i od 2015. kada je uvedeno preferencijsko glasovanje. Riječ je o kandidatima koji su se na listama obično nalazili oko granice sigurnih mjesta (*safe seats*) pa su, ovisno o učinku, u simuliranoj situaciji dobili ili izgubili mandat. Pritom treba imati u vidu prethodnu raspravu o (ne)mogućnosti kontrole "ponašajnih" varijabla. Nejednak raspored mandata po izbornim jedinicama nužno bi pro-

mijenio i odluke stranaka u sastavljanju kandidatskih lista. Suvišno je, dakako, isticati da rezultati simulacije nipošto ne mogu biti temelj za pravno dovođenje u pitanje statusa izabranog zastupnika.

Ako se s osobne razine i razine izbornih jedinica pomakne na razinu parlamenta, vidljivo je da su učinci nerazmjernih izbornih jedinica na stranački sastav parlamenta bili minimalni. Nalaz je posve razumljiv, budući da se niz stranačkih promjena različitog predznaka u izbornim jedinicama agregiranjem rezultata naprosto poništava. Tako je do 2011. samo jedan mandat po izborima promijenio stranačkog "vlasnika", a u posljednjim dvama ciklusima izbora to se dogodilo s dva mandata. Osim prvih dvaju izbornih ciklusa, u ostalim ciklusima pokazala se zanimljiva pravilnost: agregatno su redovito gubile dvije najveće stranke, najprije HDZ, a potom SDP, dok srednje i male stranke redovito bolje prolazile u aktualnoj podjeli na izborne jedinice. To se odnosi na Hrvatsku stranku umirovljenika (HSU), Hrvatsku narodnu stranku (HNS), Hrvatsku demokratsku stranku Slavonije i Baranje (HDSSB), Most i posebno Živi zid koji je dobio dva mandata više u izborima 2016. Ako se zna da se u simuliranoj situaciji gube mandati koji se D'Hondtovom metodom u izbornoj jedinici raspoređuju posljednji, taj nalaz baca posve novo svjetlo na javno vrlo proširenu tezu prema kojoj su manje stranke zakinite primjenom D'Hondtove metode preračunavanja glasova u mandate. Premda je točno da se D'Hondtovom metodom posljednji mandat češće dodjeljuje većoj nego manjoj stranci, iz ovih je nalaza očito da manje stranke ipak sudjeluju u dodjeli posljednjeg mandata ili čak posljednja dva mandata. Simulacija je SDP-u oduzela deset, a HDZ-u osam mandata, dok je svima ostalim strankama oduzeto ukupno osam mandata. Istodobno, dok su HDZ i SDP gubitke nadoknadili u drugim izbornim jedinicama,

simulacija je manjim strankama dodijelila ukupno tri mandata.

Ako se izborni rezultat definira kao odgovor na pitanje tko sastavlja vladu, onda nije bilo nikakvih učinaka nerazmjerne podjele na izborne jedinice na formiranje vlada. Naime, razlike između stvarne i simulirane stranačke raspodjele mandata na razini parlamenta sugeriraju da ne bi bilo nikakvih razlika glede stranaka koje su i inače davale premijere, a jedan mandat više ili manje ne bi ništa bitno promijenio ni u matematičkome koalicijskom potencijalu ostalih stranaka. Čak i u najnapetijoj okolnostima sastavljanja vlade, kakve su bile poslije izbora 2015, jednakost biračkog glasa ne bi nikome posebno pomogla. Riječju, nema naznaka da je dosadašnja neravnomjerna podjela na izborne jedinice utjecala na formiranje vlada u Hrvatskoj.

Zaključno se može ustvrditi kako učinci nerazmjerne podjele na izborne jedinice na ishod izbora nisu mali, posebice kada je riječ o broju mandata koji bi promijenili "vlasnike" u jednome izbornom ciklusu, kao i da ti učinci s vremenom rastu. Utjecaj je znatno veći na osobni sastav parlamenta, neznatan kada je riječ o stranačkom sustavu, a nepostojeći kad su posrijedi pravo i mogućnost formiranja vlade.

Zaključak

Ono što se u politološkoj i ustavnopravnoj literaturi naziva prikrivenom nejednakošću biračkog prava, u Hrvatskoj je odavno javno utvrđena i, po svemu sudeći, prihvaćena činjenica. U ovome tekstu potvrđeno je da nejednakost biračkog prava, koja izlazi izvan zakonski propisanih okvira, postoji od početka primjene razmjernoga izbornog sustava u Hrvatskoj 2000. Tijekom vremena ona se povećavala, kako u veličini odstupanja tako i u broju odstupajućih izbornih jedinica. Osim nejednake težine svakoga

pojedinačnog glasa u izborima, sustavno odstupanje istih jedinica u istom pravcu pokazuje jasan regionalni obrazac. Stoga se može govoriti i o regionalnoj nejednakosti u političkom predstavništvu, što je posebno izraženo u Dalmaciji, koja je sustavno bila podpredstavljena, i u Slavoniji, koja je sustavno bila nadpredstavljena u hrvatskom parlamentu. Regionalna nejednakost pogađa HDZ i SDP kao dvije najveće stranke. Nalazi, naime, sugeriraju da bi upravo te dvije stranke, "stranke vlasti", trebale biti zainteresiranije za promjenu postojeće podjele na izborne jedinice od manjih stranaka. Stoga je još neshvatljivije zašto podjela na izborne jedinice nije promijenjena ni nakon osam godina od Izvješća Ustavnog suda.

U ovome radu vrlo sam ozbiljno pristupio stavu Ustavnog suda da nejednakost biračkoga prava, u obliku postojanja evidentnih nezakonitosti u hrvatskim izborima, sama po sebi ne čini izbore neustavnima, nego da je potrebno prethodno dokazati da su te nezakonitosti utjecale na rezultat izbora. U tom smislu, ustavnopravnom pitanju pristupa se kao pitanju politološke istraživačke metodologije i razmatraju se načini na koje bi se moglo odgovoriti na zagonetku Ustavnog suda kojim bi se, osiguravajući nužne metodološke uvjete za izvođenje validnih zaključaka, znanstveno utvrdili i izmjerili učinci nejednakosti biračkog prava na rezultate hrvatskih parlamentarnih izbora od 2000. do 2016. Razmatrajući sve probleme i ograničenja metodološkog naputka što ga je skicirao sam Ustavni sud, opredijelio sam se za alternativnu istraživačku strategiju. Alternativna simulacija rezultata izbora nedvojbeno je utvrdila i izmjerila te utjecaje. U ukupno 52 slučaja izabranih zastupnika u svim izborima od 2000. do 2016. razmjernija podjela mandata među izbornim jedinicama, koja zadovoljava i hrvatski zakonski "standard",

proizvela bi različite rezultate. Samo u posljednjim izborima 2016. riječ je o čak dvanaest mjesta u hrvatskom parlamentu koja bi pripala drugim zastupnicima i strankama od onih kojima su pripala u stvarnim izborima. Simulacijom su, također, identificirani konkretni kandidati i stranačke liste koji bi bili pogođeni. Premda ne tvrdim da je riječ isključivo o učinku nerazmjerne podjele na izborne jedinice, pokazuje se kako ta podjela uzrokuje mehanizam koji u jednakima početnim uvjetima "proizvodi" različite ishode izbora. Analiza je, također, pokazala da uzročni učinak nerazmjerne podjele na izborne jedinice neznatno utječe na stranačku strukturu parlamenta, kao i da uopće ne utječe na izgled pojedinih stranaka da sastave vladu.

Premda sam se u radu nastojao držati podalje od ustavnopravnih interpretacija problema – zanimljivije mi je bilo iskušati granice do kojih znanstvena politološka analiza može odgovoriti na praktične ustavnopravne probleme – ipak se postavlja temeljno pitanje: može li Ustavni sud rezultate takve analize prihvatiti kao traženi dokaz u ustavnom sudovanju? Mislim da može. To što je u ovoj analizi korištena drukčija istraživačka strategija od one koju je Ustavni sud skicirao u svom Izvješću nema presudnu pravnu važnost. Naime, i sam je Ustavni sud u dosadašnjim postupcima kojima je ocjenjivao ustavnost višekratno ustvrdio da ne postoji hijerarhijska pravna nadređenost jednoga zakona (Zakona o izborima zastupnika) drugome (Zakonu o izbornim jedinicama), pa prema tome nema ni osnove

za propitivanje ustavnosti i zakonitosti izbora.¹⁸ Ako je tako, onda nije pravno jasno zašto se u skiciranju metodologije dokazivanja utjecaja nejednake težine biračkog glasa na izborni rezultat Ustavni sud usredotočio samo na nužnost metodološkog manipuliranja Zakonom o izbornim jedinicama. Ponuđena alternativna simulacija u dokazivanju načelno iste hipoteze manipulira s jednim elementom drugoga, pravno potpuno ravnopravnog Zakona o izborima za zastupnike. Hipoteza, doduše, ne istražuje utjecaj nerazmjerne podjele na izborne jedinice na izborni rezultat, nego izravno mjeri utjecaj nejednakosti biračkog prava na rezultat izbora. Riječ je o istom konceptu koji je operacionaliziran na drugim razinama. Razmjerna podjela na izborne jedinice samo je institucionalni oblik kojim se osigurava stvarna jednakost biračkog prava. I to joj je jedina svrha. U protivnom, metodološki naputak Ustavnog suda, kako zbog problema izvođenja takva istraživačkog zahvata tako i zbog logike temeljnog argumenta, pokazuje se samo kao izlika Sudu da ne preuzme odgovornost za donošenje odluke.

¹⁸ "U svom Rješenju Ustavni će sud konstatirati da nije nadležan za odlučivanje. Naime, prema članku 128. Ustava RH Ustavni sud odlučuje o suglasnosti zakona s Ustavom, a člankom 55. Ustavnog zakona o Ustavnom sudu propisano je da će Ustavni sud ukinuti zakon ili pojedine njegove odredbe ako utvrdi da nije suglasan s Ustavom. Iz navedenih odredaba slijedi da Ustavni sud nije nadležan ocjenjivati međusobnu usklađenost zakona, odnosno propisa iste pravne snage, a takvo stajalište Ustavni je sud višekratno iznio i prije" (Podolnjak 2011: 5).

Literatura / Bibliography

- Axelrod, Robert. 1997. Advancing the Art of Simulation in the Social Sciences: Obtaining, Analyzing and Sharing Results of Computer Models. *Complexity*. (3) 2: 16-22.
- Blažević, Maja. 2012. Arsen Bauk: Sa-dašnja podjela izbornih jedinica nije logična. *24 sata*. <https://www.24sata.hr/news/arsen-bauk-otkriva-hocele-se-mijenjati-broj-izbornih-jedinica-266332> (pristupljeno 19. prosinca 2018).
- Božić, Nataša, Barilar, Suzana. 2007. Izbori nezakoniti zbog razlike u broju birača. *Jutarnji list*. <https://www.jutarnji.hr/arhiva/izbori-nezakoniti-zbog-razlike-u-broju-biraca/3857289/> (pristupljeno 27. studenoga 2018).
- Druckman, James N., Green, Donald P., Kuklinski, James H., Lupia Arthur. 2006. The Growth and Development of Experimental Research in Political Science. *American Political Science Review*. (100) 4: 627-635.
- GONG. 2014. *Novo izorno zakonodavstvo: analize i preporuke GONG-a*. Zagreb: GONG. https://www.gong.hr/media/uploads/gong_novo_izorno_zakonodavstvo_za_web.pdf (pristupljeno 27. studenoga 2018).
- Elster, Jon. 2000. *Uvod u društvene znanosti: matice i vijci za objašnjenje složenih društvenih pojava*. Zagreb: Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo.
- Kasapović, Mirjana. 2001. Priznaje li hrvatsko izorno zakonodavstvo doista D'Hondtovu metodu? *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*. (51) 587-598.
- Kasapović, Mirjana. 2003. *Izborni leksikon*. Zagreb: Politička kultura.
- Kasapović, Mirjana. 2017. Jesu li izborni sustavi sredstva dramatična utjecaja na sudbine zemalja? *Političke analize*. (8) 32: 17-21.
- McDermott, Rose. 2002. Experimental Methods in Political Science. *Annual Review of Political Science*. 5: 31-61.
- Palić, Mato. 2012. Učinci primjene razmjernog izbornog sustava u Republici Hrvatskoj. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*. (49) 1: 49-58.
- Petričić, Darko. 2017. *Nelegalni izbori nelegitimna vlast: analiza izbornih prijevара od 1990. do danas*. Zagreb: Vlastita naklada.
- Podolnjak, Robert. 2011. Ustavni sud, izborne jedinice za izbor zastupnika u Hrvatski sabor i načelo jednakosti biračkog prava. *Informator*. 5934: 5-6.
- Podolnjak, Robert. 2013. Suvremeni hrvatski izborni inženjering kao sofisticirani oblik izborne manipulacije. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*. (63) 1: 155-187.
- Sabo, Kristian, Scitovski, Rudolf, Taler, Petar. 2012. Ravnomjerna raspodjela broja birača po izbornim jedinicama temeljem matematičkog modela. *Hrvatska i komparativna javna uprava*. (12) 1: 229-249.
- Toma, Ivanka. 2011. Objavljujemo detaljnu kartu novih izbornih jedinica! *Večernji list*. <https://www.vecernji.hr/vijesti/objavljujemo-detaljnu-kartu-novih-izbornih-jedinica-274274> (pristupljeno 19. prosinca 2018).
- Tetlock, Philip E., Belkin, Aaron. 1996. *Counterfactual Thought Experiments in World Politics: Logical, Methodological and Psychological Perspectives*. New Jersey: Princeton University Press.
- USUD. 2010. Izvješće o nejednakoj težini biračkog glasa u izbornim jedinicama određenima člancima 2. do 11. Zakona o izbornim jedinicama za izbor zastupnika u Zastupnički dom Hrvatskoga državnog sabora (*Narodne novine* 116/1999; *Narodne novine* 142/2010).

VRH. 2016. *Program Vlade RH za mandat 2016-2020*. https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/ZPPI/Dokumenti%20Vlada/Program_Vlada_RH_2016_2020.pdf (pristupljeno 19. prosinca 2018).

Žugaj, Matteo, Šterc, Stjepan. 2016. Hrvatske izborne jedinice – postojeći nesklad i buduće promjene. *Pilar*. (11) 2: 9-33.

Methodological Challenges of Constitutional Judgement: Effects of Apportionment on Electoral Results in Croatia, 2000-2016

Abstract Taking the position of the Constitutional Court of Republic of Croatia that constitutionality of apportionment in Croatian parliamentary elections depends on whether such an apportionment affects electoral results as a starting point, the author discusses the methodological strategies by which the effects could be scientifically verified and measured. Discarding methodological suggestion of the Constitutional Court itself as a demanding and "non-economic" in terms of research, the article offers an alternative methodological strategy, also based on simulation as the only appropriate method for resolving such a research puzzle. Simulation of electoral results of parliamentary elections in Croatia from 2000 to 2016, under conditions of electoral units of different magnitude that assure real equality of voting rights, shows significant differences to actual electoral results at the level of electoral districts and personal level. Effects on distribution of seats among parties at the level of entire parliament as well as on the chances of parties to form government are either minimal or non-existent. There are no juristic obstacles for the research finding to be used in the praxis of the Constitutional Court.

Keywords Croatia, Constitutional Court, parliamentary elections, electoral districts, voting rights

A WAR BY OTHER MEANS? CONCEPTIONS OF DEMOCRACY AND THE ELECTION LAW IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Ivan Pepić

Institute for Social and Political Research
Mostar, Bosnia and Herzegovina
E-mail: ivan.pepic@idpi.ba

DOI: 10.20901/an.15.02
Original scientific article
Accepted: November 2018

Abstract This article discusses the political effects of two different conceptions of democracy in ethnically deeply divided societies. It considers the conflicts with clear historical roots by analysing the case of the Election Law of Bosnia and Herzegovina which involves two irreconcilable ideas of democracy expressed by the political elites of two communities, the Bosniaks and the Croats. The first part explains the conflict between Bosniak and Croat political elites, which have respectively, been trying to impose either the majoritarian or the consociational system since the 1990s. The second part discusses the decisions of the European Court of Human Rights and of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina on electoral rules. It is argued that the imposition of integrationist-like rules and the suspension of consociational arrangements in the Election Law has increased divisions between the two ethnic communities. Finally, the article analyses the proposed amendments to election rules submitted to both state and entity parliaments, which confirm the existence of clearly irreconcilable visions of democracy within the Bosniak-Croat Federation.

Keywords Constitutional Court, election law, Bosniak-Croat Federation, concepts of democracy

Introduction

The design of election laws as part of electoral systems has notable political consequences for states and societies. Sartori (1968: 273) wrote that electoral systems are "the most specific manipulation instrument of politics" for a good reason. His famous words refer not only to political and interparty competition, but they can also be applied to deeply divided societies. In fact, discussions about election laws in deeply divided societies are often more than mere competition between political parties and

groups. Questioning election laws in societies marked by deeply ethnic divisions means going deeper.

This questioning process seems to be happening to Bosnia and Herzegovina (B-H), a country composed of two asymmetrical territorial entities: the Serb-dominated Republika Srpska (RS) and the Bosniak-Croat Federation.¹ The

¹ For practical reasons, in this paper the Federation of B-H is defined as Bosniak-Croat. The definition is correct if we consider that the Federation is composed of 1.56 million (70.4%) Bosniaks and 498,000 (22.4%) Croats. Furthermore, until the

political crisis that accompanies ethnic division between Bosniaks and Croats deepened following the event in which the Constitutional Court of B-H partially accepted on 6 December 2016 an appeal submitted by Božo Ljubić, as Chairman of the House of Representatives of the Parliamentary Assembly of B-H and Croatian representative, in which he questioned the constitutionality of parts of Election Law. The Constitutional Court gave the Parliamentary Assembly six months to revise some of the obligatory rules of the Election Law. However, during this period, the Parliamentary Assembly failed to reach a consensus, which resulted in the Court's removal of the aforementioned contentious provisions on 1 December 2016. The provisions that required adjusting refer to the nomination of delegates of the three constituent peoples (Bosniaks, Croats and Serbs) and Others from cantonal assemblies to the House of Peoples of the Parliament of the Federation, an institution thought to represent constituent peoples and national minorities' interests. In fact, for many years, Croatian politicians have claimed that Bosniaks nominate an important number of their delegates to the Federation's House of Peoples. As the Constitutional Court ruled the provisions unconstitutional, not adhering to them could lead to a total deadlock. Although politicians have made some proposals for a new Election Law and its amendments, there are still some doubts on the legal implementation of the results of the general election that took place in October 2018.

---

beginning of 2000s, they were the only two constituent peoples that composed institutions based on ascriptive criteria. After the Federation of B-H's constitutional reform, which was imposed by the Office of the High Representative in 2000s, Serbs (56,000 or 2.5%) and Others (3.9%) (FZS 2013) have also become constituent groups within the Federation.

The paper will mainly focus on the relations between Bosniaks and Croats within the Federation. These two constituent peoples are the largest group of the entity and have been afflicted by a crisis deeply rooted in political history. The Bosniak-Croat relation is certainly becoming one of the most tensed and destabilizing in the Balkans (Foreign Policy 2018, The Guardian 2018).

This article conceptualises and discusses the strong clash between the different understandings of democracy in societies that face changes in electoral rules. In this respect, the challenges affecting the Election Law and arising from a discrepancy in the points of view of Bosniak and Croat leaders could confirm that the liberal critics of consociation (beside the clash on understandings equality, as demonstrated by McCrudden and O'Leary 2013a, 2013b) have been arguing on two different understandings of democracy itself.

The article is based on secondary sources as well as on the following primary sources: newspaper articles published online, documents issued by domestic political parties, and international organisations. The article is divided into three parts.

In the first part, the article explains the struggles between Bosniak and Croat political elites for the imposition of respectively majoritarian or power-sharing system since 1990s. The second part of this paper discusses the decisions of the European Court of Human Rights (ECHR) in the cases *Sejdić and Finci v. B-H* and *Zornić v. B-H*, as well as the Constitutional Court B-H decision U-23/14 on the unconstitutionality of some articles of the Election Law. The root of the latter decision dates back to 2000 and 2002, when the international community imposed new electoral arrangements that substituted the conso-

ciational model. The lack of key consociational arrangements in the Election Law increased divisions between the two ethnic communities. The article considers the Constitutional Court's decision as a step towards the return of consociation and the annulment of centripetal trends in B-H. The final part discusses the proposals of election rules submitted to both the Parliamentary Assembly of B-H and the Parliament of the Federation of B-H, as proposed by Bosniak and Croat parties. It also briefly explains the proposals filed by domestic non-governmental organisations. The article proves its hypothesis that long-term polarization of the understanding of democracy has been one of the key causes of political divergence between the two ethnic communities in the Federation.

A theoretical perspective: where does democracy come from in deeply divided societies

In a normative discussion, O'Flynn (2010: 283) considers the relation between individuals and ethnic groups in ethnically deeply divided societies. He points out that "democracy requires governments to treat everyone with equal concern and respect, because ultimately that is what his or her moral standing demands". However, he adds that "in deeply divided societies, it is often claimed that groups, too, can be valuable in their own right". Most importantly, O'Flynn argues that individual and group rights are compatible and can be appeased.

Yet, at first glance, it is noticeable that the vision of democracy for "individuals" and "ethnic groups" differs. In order to appease these visions, which should reflect the interests of both individuals and ethnic groups, several theoretical approaches have been developed. In ethnically divided societies they try to permit all groups, including minorities, to be in-

cluded in polity. These approaches could be classified in two major categories: centripetalism and consociationalism.

Centripetalism is an integrative approach that requires moderation from the political elite. It enables politicians who are ready to cross ethnic borders to be elected by all ethnic groups, and not only by the group whose candidate they are. Political institutions should be designed to avoid political extremism, which could offset negative characteristics that are present in deeply ethnically divided societies, such as discrimination and ethnic violence, as well as "pull politicians and their supporters towards a 'moderate middle'" (McCulloch 2013: 111). Centripetalism is also defined as a "strategy designed to focus competition at the moderate centre rather than the extremes" with three facilitating components: (1) the existence of *electoral incentives* for politicians to attract votes from ethnic groups other than their own; (2) the existence of multi-ethnic *arenas of bargaining*; (3) the development of *centrist and multi-ethnic parties* and coalitions that are "capable of making cross-ethnic appeals" (Reilly 2001: 11, 2012: 263).² The approach suggests that "moderate political parties will find it easier to engage in cross-group cooperation" and reach political stability, just as it seeks to guarantee "both individual and group identities" in deeply divided societies (McCulloch 2013: 112). To do so, centripetalism favours political systems established on a combination of majoritarian and preferential rules that permit cross-ethnic elections based on Alternative Vote (AV) systems (Horowitz 1985; Reilly 2001: 264).³

² Italics are Reilly's.

³ McCulloch (2013: 113) listed variations of the AV used in some countries, such as the Limited Preferential Voting system (LPV) used in Papua New Guinea and Sri Lanka's Supplementary Vote (SV), all used in preferential elections.

Critics of this approach exist among theoreticians and empiricists alike. Theoretically, consociational proponents "criticize integrationists for ignoring the reality of divisions on the ground and for exaggerating the basis for unity" (McGarry and O'Leary 2005: 675). Empirically, Fraenkel and Grofman (2006: 646) studied the case of Fiji and concluded that "Horowitz's theory failed to work as expected in Fiji owing to several inherent flaws". On the other hand, McCulloch (2013: 113) regrouped 24 states in which elections were held and then argued that "only four achieved the anticipated centripetal result of moderation and greater stability". Similarly, attempts by the international community to switch from consociation to certain centripetal elements in B-H, in particular the ones based on cross-ethnic votes and moderation, have been producing divisions between ethnic communities (Pepić and Kasapović 2017).

Consociation is an approach attributed to Lijphart (1969, 1977). This approach assumes a presence of a deeply segmented society whose elites decide to cooperate in order to maintain stability. Four basic principles are characteristic of consociation. First, a *grand coalition* composed of representatives of all significant segments. They participate in decision-making process and represent their segments. Second, *veto* is another key element that prevents possible outvoting for the protection of minority segments' vital interests. Third, *proportionality* is used as an objective tool for resource allocation and representation in common institutions. Finally, *segmental autonomy*, often accompanied by federal elements (Lijphart 1979), allowing distinguished policies and independent decisions on the interests of specific groups.

Originally, consociation has been thought to accommodate groups on the basis of "predetermined" criteria. These

criteria define the "corporate" form of consociation which is based on ascriptive criteria (ethnicity, national group, religion, etc.) assuming that "group identities are fixed and that groups are both internally homogeneous and externally bounded" (McGarry and O'Leary 2005: 675). A predetermined or corporate consociation "privileges such identities at the expense of those group identities that are not accommodated" and that go beyond predetermined identities (McGarry and O'Leary 2000: 675). On the other hand, "self-determined" criteria forms the liberal consociation which allows "groups to manifest themselves instead of deciding in advance on the identity of the groups" (Lijphart 1995: 275). According to McGarry and O'Leary (2006: 675-676) self-determination also takes care "to ensure that the rights of individuals as well as groups are protected".

Considering these arguments, O'Flynn (2010: 286-287) favours self-determination against predetermination, arguing that it is more "flexible" and suitable "for future changes", and that it "leaves people free to decide for themselves". Nevertheless, some clarifications about the theoretical and empirical borders between centripetalism and self-determined consociation might be necessary in the future.⁴ Are O'Flynn's arguments on the flexibility of self-determined consociation always valid or could they be a tool for integrationist theorists and policy-makers? What happens when it comes to practical challenges that rely upon a clear ethnic split creating two different politics of 'understanding democracy'?

⁴ Indeed, some empirical cases, mainly regarding B-H, show that "liberal consociation leads to the degradation of consociation in general, which raises the question if liberal consociation can survive" (Pepić and Kasapović: 2018: 9).

Assuming that B-H has passed from corporate to liberal consociation, with clear centripetal tendencies, these theoretical reflections are a tool for a better understanding of the study that tries to confirm these processes and theoretical assumptions.

The roots: Bosniak-Croat relations in 1990s, the OHR and moderate governments

On 1 December 2016 the Constitutional Court annulled several parts of the Election Law of B-H concerning the election of delegates to the House of Peoples of the federal parliament. After that, the political crisis between Bosniaks and Croats deepened. The representatives of the two peoples have been proposing asymmetrical solutions to the Court judgement ever since. Nevertheless, this crisis could be described as persistent since the 1990s. Indeed, the different visions of the political system of B-H led to war between Bosniaks and Croats. Since then, Bosniak leadership have tried to forcibly stop any attempt of power-sharing, while Croat political leaders, on the contrary, have been trying to promote and preserve it.

Bosniak-Croat struggles in the 1990s

Before the devastating 1992-1995 war, the population census results in 1991 recorded that the three largest ethnic groups were the Bosniaks⁵ (1.9 million, 44% of all), the Serbs (1.4 million, 31%) and the Croats (760,000, 17%). All others (350,000, 8%)⁶ were the remaining ethnicities or unaffiliated individuals (Tabeau and Bijak 2005: 188). Only two of the three ethnic groups, the Bosniaks and the Croats, expressed their will to vote in favour of B-H independence at

⁵ Known as Muslims until 1994 (Hayden 2005: 229).

⁶ Hayden (2005: 235) defines them "Yugoslavs and others".

the 1992 referendum, while the Serbs opted to abstain, thus showing their desire to remain in Yugoslavia. However, the Bosniaks and the Croats, due to their very different population proportions, have persistently had a different view of B-H political system (Hayden 2005: 238-241).

Before the total escalation of the war in February 1992, the European Community (EC) proposed a 'Statement on the principles of a new constitutional solution for B-H', also known as Cutileiro plan. The plan sought to define B-H as a country of "three constitutive units defined primarily by ethnic principles", which consisted of non-contiguous cantons (Burg and Shoup 1999: 110-111). The Cutileiro plan confirmed that B-H "would have all the attributes of a single state, including its own currency, a single system of defence, a single foreign policy, and a single legal-judicial system" (111). Despite the fact that at the beginning all three sides agreed, the Bosniak leader Alija Izetbegović refused to sign due to at least two reasons: first, he openly stated that he was against the "ethnic division of Bosnia", and second, because he was aware that the United States (U.S.) would push through the recognition of his government, which would enable him gain power through a more centralistic B-H political system (Burg and Shoup 1999: 113-115). On the other hand, Croat leaders accepted this "'consociational' proposal" (Harland 2017: 9) because it permitted facilitating relations with Croatia and provided great autonomy for Croat-majority areas. This was in a serious disagreement with the vision of B-H political system and it "fuelled the conflict between Bosniaks and Croats" (Keil 2012: 211).

Initially, Bosniak and Croat leaders sought to establish both a defence and political coalition against the Serbs, who were at the time perceived as mutual en-

emy and aggressor. While Croatia experienced the war first, the "Bosnian Muslim community generally lagged behind the Bosnian Croat community in the creation of defence forces" (Shrader 2003: 32). On 22 July 1992 the Croatian President Franjo Tuđman and the Chairman of the tripartite Presidency of B-H Alija Izetbegović signed the "Agreement on Friendship and Cooperation between Bosnia and Herzegovina and Croatia". Signing the 1992 Agreement on Friendship, the Bosniaks and the Croats agreed on both military and political power-sharing. Three significant elements were decided: first, as the main Croat civil and military organisation in B-H, the Croatian Defence Council (HVO), was a component of common B-H forces "having its representatives in a joint command of the armed forces of Bosnia and Herzegovina". Second, that the "future state system of Bosnia and Herzegovina will proceed from the principle of full equality of three constituent nations: Muslims, Croats and Serbs". Finally, it was decided that the "constitutional-political system of the country will be based on constituent units in the establishment of which due account will be taken of national, historical, cultural, economic, traffic and other elements" (Agreement on Friendship 1992, quoted in: Trifunovska 1994: 656-657).⁷

⁷ Some authors interpret the 1992 Agreement on Friendship as a confirmation of Croatia agreeing to the HVO being under the command of Armed forces of B-H, or even the Bosnian Territorial Defence Force, which became the Bosniak-majority Armija BiH (see Hoare 1997; Ramet 2006). For example, Hoare (1997) writes that "on 21 July 1992 Tuđman signed a military pact with Izetbegovic in which the HVO was placed under the command of the Bosnian TO (Territorial Defence)". This is simply untrue. The fact is that the Agreement of Friendship was signed on 21 July 1992 believing it would be a joint HVO-Armija commando (Agreement on Friendship, quoted in: Agreement on Friendship 1992, quoted in: Trifunovska

Contrary to agreed military and political power-sharing, on 6 August 1992 Bosniak leaders unilaterally signed the "Legislative Decree on Amendments to the Decree on Armed Forces of the Republic of Bosnia and Herzegovina" which was opposed to the 1992 Agreement on Friendship signed several weeks

1994: 656-658; Shrader 2003: 66), which was unacceptable for Bosniak leaders who would accept neither military nor political power-sharing, as they had the majority of the population and sought to preserve political power. Indeed, only a few weeks later, on 6 August 1992 Izetbegović signed the "Legislative Decree on Amendments to the Decree on Armed Forces of the Republic of Bosnia and Herzegovina" that *de facto* annulled the Agreement on Friendship placing HVO *under* a unique Armija's command. Furthermore, it should be taken into consideration, as noted in Burg and Shoup's (1999: 229-230) description of the Vance-Owen Plan, that "Croats sought to resolve the issue of military deployments under the Vance-Owen Plan by proposing that all military units in the provinces designated as Croat-majority provinces be placed under the control of the Bosnian Croat army (HVO) provincial command structures. They also sought that these be unified under a single HVO command for all Croat majority provinces. A parallel arrangement would have been established in Muslim-majority provinces", while on the state level HVO and Armija should have had a "joint command". On the other hand, "Muslims insisted that only a single unified command for all of Bosnia-Herzegovina be established above the level of the provinces" (Burg and Shoup 1999: 229-230). This different vision of armed forces' organisation in deeply divided societies is nothing new: for example, in 1963 Makarios' Thirteen Amendments prescribed a complete unification of Greek and Turkish Cypriot military commands and headquarters, including a "complete integration of the two ethnic communities at all levels of the military hierarchy", which was perceived very negatively by the Turkish Cypriot minority that protested against the unilateral decision implemented by the Greek majority, because this led towards a possible exclusion of Turkish soldiers (Adams 1966: 485). Cyprus has been divided since 1974.

earlier. In fact, instead of the principle of equality in the commando, the Legislative Decree recognised the HVO as a component of Armija BiH, but HVO was "placed under a unique command of the Armija BiH" (Legislative Decree 1992, quoted in: Šiber 2000: 306-307). This decision had clear repercussions on common civil and military organisations. For instance, in the second part of 1992, Bosniak local representatives obstructed HVO civil and military structures, while some were openly blamed by Bosniak leaders for opposing the separation from HVO (Shrader 2003: 66; Marijan 2006: 386).

Bosniak leaders did not accept political power-sharing between Bosniak and Croat organisations, whereas the Croats insisted on it. This also included territorial subdivision on clear ethnically-based regions (Keil 2012). Their mistrust was influenced by different factors that could be summed up reading certain authors' interpretations. Firstly, Malcom (1994: 240) states that Izetbegović was reluctant to cooperate with Croats because "he feared an eventual absorption of Bosnia into a Greater Croatia". Friedman (2004: 123) thinks that, contrary to B-H Serbs and Croats, the "Bosnian Muslims were the only group in Bosnia that publicly stated a desire for a united Bosnia", although certain Croat authors claim that the Croats were also for a united B-H, but highly decentralised, while the Serbs sought to be part of a unique Serbian state (see e.g. Lučić 2013; Arlović 2017). Secondly, certain authors argue that, paradoxically, the belated "official recognition of the Bosnian Muslims made them vulnerable to Serb and Croat pressures, because neither group would accept the Bosnian Muslims as anything more than a religious entity – certainly not as a national entity" (Friedman 1996: 1). These geopolitical views were further boosted

by meetings between Tuđman and Serb leader Slobodan Milošević in the spring of 1991, which were interpreted by some journalists and scholars as secret meetings for the partition of Bosnia (Malcolm 1994: 232-233; Friedman 1996, 2004; Murdy, 1999: 342). In fact, some Bosniak leaders and intellectuals perceived Croatia and Serbia as opportunists and worried that "like their interwar predecessors Maček and Cvetković in 1939, Tuđman and Milošević conspired together in the turmoil to carve up Bosnia and Herzegovina without Muslim input" (Friedman 1996: 214). Consequently, power-sharing had generally been perceived and described by Bosniak leaders as a mechanism that threatens the country's integrity and puts their identity at risk, while the Croats characterised it as system which would permit them to preserve political autonomy and equality being the less numerous constituent people in B-H.

The general perception about Serb and Croat aspiration for partitioning B-H, which was also perceived as a threat for the affirmation of the Bosniak identity, and the presence of Bosniak refugees in Central Bosnia and Northern Herzegovina demographically pressurizing Croatian-majority municipalities (Shrader 2003: 3-4, 13) combined with the political polarization between the two groups resulted in war and in up to now irreconcilable political tensions between Bosniaks and Croats.

From the Washington Agreement to the OHR's centripetal impositions

The 1992-1994 Bosniak-Croat War ended after the two sides signed the U.S.-sponsored 1994 Washington Agreement that formed the Bosniak-Croat Federation as a partial state based on prototypical corporate consociational arrangements (Belloni 2007: 3; Pepić and Kasapović 2018: 7-8). This

agreement preceded joint Bosniak-Croat military offensives, which led to the 1995 Dayton Agreement and the end of war in B-H (Burg and Shoup 1999: 346-347). The Dayton Agreement also set up the Office of the High Representative (OHR), an international institution that reports to the United Nations Security Council. The OHR gradually became one of the most important state-building international institutions in B-H. Indeed, the OHR was only a "civilian advisory" international institution. In 1997, at the Peace Implementation Conference in Bonn the OHR was given executive (Bonn) powers which permit the High representative to implement constitutional laws, decisions, acts, and appoint or dismiss officials, without legislators approving of such decisions (Van Willigen 2010).

The 1994 Washington Agreement enabled the creation of 10 cantons, prescribed the structure of government as well as the division of responsibilities between the central government, cantonal and municipal authorities. Moreover, signing the Washington Agreement, the Bosniaks and the Croats also accepted the Constitution of the Federation. The power-sharing system was the key condition for appointing executives and legislatures. According to the Washington Agreement (1994), the legislature is defined as follows:

"1. Legislature shall consist of two houses:

- a. The House of Representatives, which shall be elected democratically on a proportional basis in the Federation as a whole;
- b. The House of Peoples, which shall have an equal number of Bosniak and Croat delegates. Each canton shall be allocated a number of seats to be occupied by Bosniak delegates and a number of seats to be occupied

by Croat delegates, in proportion to these two groups in the Legislature of that canton, the Bosniak and Croat delegates from each canton are to be elected, respectively, by the Bosniak and Croat representatives in its Legislature".

Until 2000, electoral rules were compatible with consociational mechanisms of the Federation's Constitution based on the Washington Agreement that defined its legislature. Despite this, the OHR ignored the functionality of consociational arrangements for the election of the federal House of Peoples and opted for a centripetal model, including inter-ethnic accommodation, integrationist policies, and open support given to moderate coalitions. In 2000, intra-ethnic voting prescribed by the Washington Agreement was substituted by inter-ethnic voting so that "everybody voted for everybody" (Kasapović 2016: 178; Bose 2002). Or, as described by McCrudden and O'Leary (2013b: 73), "almost immediately after the ink had dried on the Agreement, 'the international community began pushing for reforms' that sought to move the Bosnian arrangements from being consociational to integrationist in nature".

For a long time, the leading B-H Croat political leaders stressed that the new rules have nothing to do with the original version of the Washington Agreement, mainly because "Bosniak cantonal legislators, who make up the majority of members of the ten cantonal assemblies, would heavily influence the election of Croat members of the House" (Kasapović 2016: 178), and consequently, it had an impact on the formation of executives. On the other hand, integrationist behaviour of Bosniak politicians, who supported the amendments of the Washington Agreement, is often explained through the argument of a potential "Poland-like scenario" in which

Croatia and Serbia would play the roles of Germany and Russia (Belloni 2007: 43). In order to avoid this scenario, "Muslims have tended to be supportive of international efforts to reintegrate the country", which also meant supporting integrationist parties (Hoare 2007: 408).

The visible switch from classic consociational, as defined by the 1994 Washington Agreement, to centripetal-like rules following OHR impositions in 2000s, can easily be traced by considering two major changes that affected the nomination of delegates in the Federation's House of Peoples.

First, the Washington Agreement prescribed that "Bosniak and Croat delegates from each canton are to be elected, respectively, by the Bosniak and Croat representatives in its Legislature". However, after OHR's intervention in 2000 this fundamentally changed and it was allowed voting for delegates who were not from the same ethnic group. New rule proposed by the OSCE Ambassador Robert Barry (consequently known as the "Barry's Amendments") regulated the election of members to the Federation's House of Peoples and "decreed that all members vote for all candidates, so that Croats would vote for Bosniak representatives and vice versa" (Belloni 2004: 344).

Second, "Barry's Amendments" were valid for the election in 2000, but since then some other constitutional amendments have been imposed. The 1994 Washington Agreement stated that "each canton shall be allocated a number of seats to be occupied by Bosniak delegates and a number of seats to be occupied by Croat delegates, in proportion to these two groups in the Legislature of that canton", and the first Constitution of the Federation prescribes that "there shall be at least one Bosniak, one Croat, and one Other Delegate from each Can-

ton that has at least one such member in its Legislature". Interestingly, after following through the OHR's constitutional amendments,⁸ the number of delegates diminished from 30 for Bosniaks and Croats to 17 for each of B-H's three constituent peoples and seven for Others. These changes had a great impact on the nomination of the Government of the Federation and the President and Vice-Presidents of the Federation, mainly because the less numerous constituent peoples and Others have had minor possibilities to influence the election of these executive bodies. Indeed, the way in which the executive is elected has also changed, diminishing the possibility for Croats, Serbs and Others that took part in the decision-making process after 2000, to influence the appointment of the executive and to use the veto as one of four principles of consociation when appointing members to the government (cf. Bennett 2016: 220-222).

The moderate governments

After the war, the international community started to question the integrity of the B-H political system. They were aware of the impossibility of building a functional state with a common institution. As concluded at the Bonn Peace Implementation Conference on 10 December 1997, one of the main problems was the "lack of strong multi-ethnic political parties and a structured civil society" that would influence the Peace Implementation Council – an international body composed of main powers such as Canada, the European Commission, Russia, Turkey and the U.S. that advises the OHR – to recognise "the need to support the establishment of new multi-ethnic parties and to strengthen the existing ones" (OHR 1997). The

⁸ From 1994 to 2005, 108 amendments were adopted to the Constitution of the Federation of B-H (Vukoja 2013: 97).

OHR were also given executive powers because they supported multi-ethnic parties and coalitions, which were implemented through electoral engineering at the beginning of the 2000s.

In 2000, the international community introduced electoral rules in B-H based on "Horowitz's key conditions for preferential social choice functions to produce cross-cleavage results" (Bunta 2018: 105).⁹ In RS, an alternative voting system was introduced in order to launch multi-ethnic coalitions, accommodation and centrist politics, which relied on ethnic and nationalist parties instead of disintegration. Similarly, in the Federation, the electoral rule changes based on Horowitz's key conditions for the election of delegates to the House of Peoples comprised cross-ethnic voting. These rules have permitted the Bosniak members that have the majority of representatives in cantonal assemblies to nominate delegates of Croats as minor constituent people.¹⁰

The imposed electoral regulation amendments caused serious suspicion among Croat political leaders. Among the constituent peoples, the choice of supporting cross-ethnic coalition alongside the winners has consistently caused suspicion even amid certain foreign authors. Bose (2002: 235) points out

⁹ The main theorist of centripetalism, Donald Horowitz, confessed to Florian Bieber (2006: 148) that he was consulted by international institutions in B-H. Some electoral reforms were also introduced after consultation with Benjamin Reilly in Sarajevo, a promoter of Horowitz's approach (Arnautović 2009: 599; see in: Kasapović 2016: 178).

¹⁰ The article IV.A.2.8(1) of the Constitution of the Federation of B-H (2011) prescribes that "Delegates to the House of Peoples shall be elected by the Cantonal Assemblies from among their representatives in proportion to the ethnic structure of the population". So *delegates* to the House of Peoples are selected from among *representatives* in the cantonal assemblies.

that B-H's population is not heterogeneous enough for elections based on cross-ethnic methods. Similarly, Belloni (2004: 345) writes that "the 2000 election demonstrated that, while the international community had shown an increasing interest in promoting moderate politicians, the *ad hoc* approach made intervention prone to failure".

Since Bosniak leadership knew it had "numbers on its side" (Bennett 2016: 257), the decision made in 2000 has had repercussion mainly for the Croats in B-H. The Croat political elite was "in the weakest position and Croats are generally most disenchanted with the peace process" which was also influenced by their "dwindling proportion" in BiH (Bennett 2016: 257). Even influential international actors, who have traditionally been against the interests of Croat leadership, often considered nationalistic, recognised how changes in electoral regulations "have evoked genuine concern by Croats that they risk being marginalised in a state where Bosniaks and Serbs enjoy special advantages" (ICG 1999: 53). Furthermore, Croat leadership protested at least twice following Croats' marginalization after electoral regulations were changed and engineered by the OHR.

Firstly, before the 2000 general election, the international community isolated national parties by imposing "Barry's Amendments" and promoting the ten-party "Alliance for Change" coalition government (Hoare 2007: 408). Although the Croatian Democratic Union of B-H (HDZ) won 17.5%, the majority of Croat votes within the Federation, seats reserved for Croat members in the Government of the Federation were filled by members who won less than 2% (Manning 2004: 67). HDZ and its partners decided to create the Croat National Assembly (*Hrvatski narodni sabor*, HNS), a "transitional structure

that would operate as the Croat self-governing body" (Belloni 2007: 55). HNS withdrew from federal institutions and declared the Croat Self-Government by establishing a Croat-majority inter-cantonal and inter-municipal council (Bieber 2001). However, the international community forced the Croats to annul this decision and to reintegrate into the Federation. After HDZ's rebellion and tensions, trust between the international community and Croat leaders was broken (Belloni 2004: 344).

Secondly, after the 2010 general election, the OHR made a decision that, again, was not in sync with consociational principles. Again, the OHR supported moderate parties, regardless of their results. The OHR annulled the election results and the decision of the B-H Electoral Commission by imposing the "Platforma" coalition which included the Social Democratic Party (SDP), the Party of Democratic Action (SDA), the People's Party Work for Betterment (NSRzB) and, paradoxically, the pro-ustasha far-right Croatian Party of Rights (HSP BiH).¹¹ Similarly to 2000, the "Platforma" coalition excluded HDZ even though the party won the majority of votes among the Croats (Central Election Commission 2010). Conse-

¹¹ The *Hrvatska stranka prava BiH* (HSP BiH) is a far-right party whose ideological roots could be found in the 1941-1945 ustasha regime. After the first democratic election in 1990s, the HSP formed a paramilitary arm of the Croatian Defence Forces (HOS) which tried to annex B-H and re-create Croatian borders as they were during the Independent State of Croatia (NDH). Paradoxically, SDP is a party that underlines its anti-fascist roots, but it accepted to make a coalition with HSP. Finally, in 2010, SDP led by Zlatko Lagumdžija met the coalition members in HSP's headquarters in Mostar. During the meeting, a bust of the ustasha leader Ante Pavelić was present alongside the main guest, which did not cause any complaints among Bosnian social-democrats (Faktor.ba 2017).

quently, HDZ initiated the revival of the HNS, this time as a party coalition that organised both political and non-governmental affairs. The HNS did not quit the Federation's institutions; instead, its main members pursued a legal action before the Constitutional Court to tackle the Election Law. As pointed out by Zdeb (2016: 559), this time the HNS was an "extra-constitutional representative institution" that started a "subtle long-lasting fight for equality of Croats in Bosnia, which also implied future constitutional change".

On the Bosniak political scene, new rules created serious tensions in the year 2000. The Bosniak scene was composed of some right- and left-wing parties. The first had been traditionally devoted to national identity building, often based on religious traditions, while the latter had often been defined as "multi-ethnic" or "civic". In fact, the SDA is a conservative and the most important right-wing Bosniak party. On the other hand, the civic bloc was composed of parties which inherited either liberal or social-democratic traditions. The most influential party is the reformed Communist Party, the SDP, which tries to keep links to Titoism and cross-ethnic appeals, although "this party predominantly attracts Bosniak voters" (Caspersen 2004: 575; Bieber 2006: 105). Following post-electoral pro-moderate engineering by the OHR in 2000, however, the SDA won the election among the Bosniak population. The party was excluded from the formation of the "Alliance for Change" coalition government (Manning 2004; Hoare 2007: 408). Since then, a strong ideological and political polarization among the Bosniak political arena has persisted, including different views towards the existence of entities and constituent peoples. While the conservative Bosniaks seek to preserve the *status quo* and cooperate with Croat

and Serb winning parties within common institutions, the civic bloc calls for cross-ethnic cooperation and diminution of entities powers or even for their abolition (see Bose 2005).¹²

Contrary to the Croats, who have consistently voted for the HDZ, in 2000 the Bosniaks were very largely represented by the SDP, which won 26 percent of seats in the Federation's lower House of Representatives (Central Election Commission 2000). Moreover, contrary to the Croats who have been "the smallest group, and they do not have the institutional protection offered by their own entity", which probably explains why their politicians pushed for the Croat Self-Government, the SDA proclaimed "itself to be 'a national/people's party of the political centre open for all citizens of Bosnia and Herzegovina'" (party's final declaration at the Third SDA Congress, quoted in Caspersen 2004: 576). This position can be interpreted as trying to become more politically acceptable to the international community in times when nationalist policies were sanctioned by the OHR.

Following the 2010 election, the SDA decided to accept to become part of the "Platforma" coalition government

¹² Tensions between the conservative and civic Bosniak bloc have persisted mainly due to ideological issues. For instance, Sarajevo's social-democrats tried to abolish the religion-course in schools, which resulted in a fierce political reaction by the conservative forces (Pogled.ba 2011). However, as it will be argued further in the article, since the ECHR and the 2016 Constitutional Court decisions, these Bosniak blocs have developed common strategies and have been acting as a mono-ethnic coalition against all proposals made by Croatian parties. Furthermore, as it will be argued later, since then these parties have supported each other with common proposals for the Election Law reform based mainly on cross-ethnic voting models, mainly concerning the representation of constituent peoples.

together with the civic parties and the HSP. This action was negatively perceived by the HNS coalition, which saw the coalition as a Bosniak bloc against the Croat community.

ECHR and Constitutional Court judgments on electoral rules

Electoral rules in B-H have been contested for decades by all ethnic groups and minority members. It is possible to distinguish two opposed groups and types of contestations: (1) minority groups, which contested the impossibility of running for the tripartite Presidency of B-H, and (2) constituent peoples, which contested the majoritarian rules that exists for the election of certain institutions initially thought to be based on consociational arrangements.

Minority groups and electoral rules: the Sejdić-Finci v. B-H and Zornić v. B-H cases

Members of the Roma and the Jewish communities, Dervo Sejdić and Jakob Finci, expressed concerns about the impossibility of running for tripartite Presidency and the upper chamber of the state parliament (the House of Peoples), reserved only for members of the three main ethnic groups (Bosniaks, Croats and Serbs) according to the Election Law. The lawsuit was rejected by domestic courts. Although one could argue that "political discrimination suffered by Others is very limited, especially when considered in the context of preserving the stability of democratic institutions and peace among the significant segments of Bosnian society" (Stojanović 2018: 350), the ECHR accepted it and in 2009 they issued a sentence that has obliged B-H to reform their political institutions and permit to non-members of the three ethnic groups to be appointed and elected in all B-H institutions.

The same happened to Azra Zornić, a Bosnian citizen who claimed she was discriminated against because the electoral rules obliged her to plead as a member of one of three constituent peoples in order to run for election to the House of Peoples. Zornić insisted on declaring herself as a Bosnian citizen, without affiliating to any constituent people. The ECHR's verdict in 2014 was the same as in the *Sejdić-Finci* verdict (ECHR 2014).

The two decisions by the ECHR challenged consociation both in practice and theory. Considering the practical aspect, the *Sejdić-Finci* judgment has become an explicit bureaucratic requirement for the path towards the European Union (EU). The ECHR asked B-H politicians to amend the constitution according to the *Sejdić-Finci* judgment, which has also become an EU request (Milanović 2010: 640-641). However, this judgment remains unimplemented. Furthermore, McCrudden and O'Leary (2013a: 496, 2013b: 130-131) argue that the apparent "civic model" decided by the ECHR "is not neutral", since it "took sides in favour of the Bosniak position and against the Bosnian Croats and (particularly) the Bosnian Serbs". In fact, by trying to limit power-sharing since 1990s, Bosniak leaders have called for "a more integrated country along the lines of 'one man, one vote' principle" (Belloni 2007: 55) and tried to implement the ECHR's judgment by using this formula. Besides, the *Sejdić-Finci* verdict that favours a liberal vision of human rights over consociational norms (McCrudden and O'Leary 2013b) goes hand in hand with Bose's descriptions of "some sectarian Bosniak political figures who want to appear 'liberal' to Westerners – distinguishing them both from ethno-nationalists in their own group and from the incorrigibly nationalist 'enemy' group(s)" (2005: 325). It is clear that after the war more and more actors have

expressed a tendency to undermine and even blame consociational arrangements, not only in B-H, but at the international level where many theorists and policy-makers state that consociation is undemocratic (cf. Lijphart 2018: 9).

Theoretically, the ECHR's decisions fit in what McCrudden and O'Leary (2013a: 483) describe as "two different understandings of equality" when consociation is put under pressure by an "individualised and majoritarian conception of equality" although it seeks to further "equality between the consociated peoples or groups". A second, less studied impact on consociational theory concerns different understandings of democracy. In fact, interpreters of democracy's definitions have become "exclusivists" and prompted to clashes, which dissolves consociation's theoretical relevance and increases integrationist approaches. Explaining the ECHR's judgments, theorists ignore and undermine consociation as a democratic approach. While Lijphart (2018: 9) defends consociation arguing that "there is nothing undemocratic about consociationalism", Stojanović (2018: 350) points to the ECHR's judgment stating that it "might have consequences for other consociational regimes as well". Wheatley (2012: 173) suggests that the ECHR finds that "discrimination in the enjoyment of political rights on grounds of race or ethnicity could not be justified in any circumstances: the political equality of citizens is a 'constitutional prerogative' in democratic states". The construction of an "archetypal democratic state" based on individuals' equality presumes the exclusion of power-sharing, because it focuses exclusively on individuals, not on (ethnic) groups (Wheatley 2012: 172). This way, the ECHR has posed a threat to the idea of consociation as a legitimate tool for reconciling divided societies, which tries to strengthen de-

mocracy and at the same time preserve the segments' equal representation.

Paradoxically, certain authors argue that the ECHR's judgments reopened the "Croat question". Efendić (2013) observes that "Bosnia Solves 'Croat Question' at Sejdic-Finci's Expense" since international actors became aware of the problem that on some occasions the Croats were outvoted. According to Bunta (2018: 141), after the imposition of the centrist government in 2000, "Croats advocated that there was a hole in the Dayton agreement when it came to the implementation of consociational theory via segmental autonomy. The Croat elites do not have a problem with consociational theory itself; rather, they believe their autonomy is not safeguarded like the Serbs and Bosniaks". He argues that "the Croat elite took advantage of the European audience eager to hear propositions for reform" and have found a "loophole" in the Sejdić-Finci logic, which pushed them to appeal to the Constitutional Court complaining that the electoral mechanism for the election of the federal House of Peoples violates the state's constitution (Bunta 2018: 144-146).

*Constitutional Court judgment:
"The principle of legitimate
democratic representation"*

After the decisions on "individual rights" made by the ECHR, the Constitutional Court took a decision in favour of constituent peoples, the decision U-23/14.

The most recent Court decision is related to the House of Peoples of the Federation's bicameral parliament. The House of Peoples is composed of 54 members: 17 Bosniak delegates, 17 Croat delegates, 17 Serb delegates and seven delegates that represent the "Others". The aforementioned delegates are appointed by the representatives of 10 Federation's unicameral cantonal as-

semblies. Each cantonal assembly has the right to appoint a number of delegates as defined by the Election Law.

In 2014, Božo Ljubić, as Chairman of the House of Representatives of the Parliamentary Assembly of B-H and HNS representative, requested the revision of the constitutionality of the Election Law. On 1 December 2016, the Constitutional Court adopted decision number U-23/14, establishing the unconstitutionality of rules on the election of members of the upper house of the Bosniak-Croat Federation's Parliament, the House of Peoples. The Constitutional Court declared parts of Article 10.12(2) ("all constituent peoples are given one mandate in each canton") and Article 20.16.A (a-j) (which prescribe the number of delegates for each constituent people and Others from all the cantons) as non-compliant to Article I(2) of the Constitution of B-H on democratic principles (Constitutional Court of B-H 2016, Election Law 2018).

The two articles of the controversial law are directly linked to the OHR's intervention in the early 2000s. Namely, they were related to the 2001/02 rule of decreasing the number of House of Peoples' delegates from 30 to 17 for Bosniaks and Croats.¹³ This rule substituted the centripetal decision, the "Barry's Amendments" valid in 2000 based on cross-ethnic voting method, that permitted all cantonal assemblies' members to vote for the appointment of delegates to the House of Peoples – independently of their ethnic affiliation.

In fact, by diminishing the number of delegates from 30 to 17, members of the smallest constituent people suffered since their veto rights depended on delegates appointed by one ethnic

¹³ In 2002 it was given the possibility to 17 delegates for Serbs and seven for Others. Before, according to the Federation's constitution, these two groups until 2002 had not been permitted to appoint delegates.

Table 1. Number of delegates in the Bosniaks', Croats', Serbs' and Others' Clubs (caucuses) in the Federation's Parliament elected from cantons with Bosniak or Croat majority and from mixed population cantons (Vukoja 2013: 99)¹⁴

Cantons	Bosniaks	Croats	Serbs	Others	Total
Cantons with Bosniak majority	12	6	12	5	35
Cantons with Croat majority	3	5	3	0	11
Mixed cantons	2	6	2	2	12
Total:	17	17	17	7	58

majority from cantonal assemblies. This leads to a situation where the less numerous groups sometimes have not a single elected representative. Moreover, less numerous constituent peoples and Others have been denied the possibility of legitimately influencing the appointment of the executive. According to the Election Law, in order to be elected to the House of Peoples, delegates can declare themselves as members of a certain community even if up to then they were members of other ethnic communities.

For instance, there are two dozen Croats in the Bosnian-Podrinje Canton Goražde (FZS 2013). According to the law, seats in the House of Peoples of the Federation's Parliament had to

be filled so that at least one mandate is awarded to each constituent people. The absurd situation happened when the Bosniak-majority Bosnian-Podrinje cantonal assembly appointed an ethnic Bosniak who simply declared himself as a Croat delegate in order to be recruited to the Croat caucus in the House of Peoples.¹⁵

Discrimination affects all constituent peoples and Others when it comes to the appointment of delegates to the House of Peoples from cantons where they are a less numerous group. Vukoja

¹⁴ This table is based on the summation of the number of delegates for each constituent people according to the Election Law article 20.16.A (a-j) annulled by the Constitutional Court in 2016. For instance, from five cantons with Bosniak majority six Croat delegates are elected. The Election Law prescribed how many delegates for each constituent people and Others are elected from each canton (17 Bosniaks, 17 Croats, 17 Serbs and seven Others). However, if for instance we sum the number of Croats from majority Bosniak cantons, there are from Una-Sana Canton one Croat, Tuzla one, Zenica-Doboj two, Bosnian-Podrinje Goražde one and Sarajevo one (Election Law 2018). So in total there are six of 17 Croats that are elected from Bosniak-majority cantonal assemblies.

¹⁵ This was the case of Edim Fejzić (Diaspora Party), an ethnic Bosniak and former soldier of the Armija BiH, who was appointed as a Croat delegate (2014-2018). In the 2014 election, his party won 677 votes in a canton inhabited by 24 Croats. Interestingly, the Bosnian-Podrinje Assembly tried to appoint Muamer Omanović (SBB) as a Croat delegate, but he has often changed his "affiliation", sometimes declaring himself as Bosniak and other times as Croat. The same happened when the Una-Sana Canton appointed Mirvet Beganović, who fought the war as member of Fikret Abdić's paramilitary "People's Army". Beganović is the president of the assembly of the Association of Prisoners Western Bosnia, who have declared that they were tortured by the Armija BiH. The same applies to Serb delegates from cantons with a Bosniak or Croat majority, but also for Bosniak delegates elected in certain Croat-majority cantonal assemblies (N1 2016).

(2013: 99) argues that the appointment of delegates to the House of Peoples of the Federation's Parliament depends on the number of delegates appointed from Bosniak, Croat or mixed cantons. Being the majority, Bosniaks obviously influence the elections of Croat, Serb and Others' delegates. Similarly, Croats could elect Bosniaks in Croat-majority cantons, but the impact would be minor, as elected Bosniaks from Croat cantonal assemblies are not very numerous compared to non-Bosniak delegates elected from Bosniak-majority cantons.

Indeed, 35 delegates have been elected from the Bosniak-majority cantonal assemblies, 11 from Croat-majority cantons and 12 from mixed cantons. Each of the three constituent peoples has 17 delegates selected from ten cantonal assemblies, while the Others have seven. However, due to the fact that the number of delegates for constituent peoples has been reduced from 30 to 17, based on a decision imposed by the OHR in 2002, cantonal assemblies with Bosniak majorities could potentially appoint 35 of the total of 54 delegates (65%), while Croat-majority assemblies could only appoint 11 of the total 17 delegates (20%) (Table 1).

In cantonal assemblies, Serbs and Others have even fewer possibilities of appointing their legitimate delegates from Bosniak and Croat majority cantons. In fact, 12 of the 17 Serbs have been elected from Bosniak-majority cantonal assemblies, three from Croat-majority cantonal assemblies and two from mixed cantons (Table 1). Since Serbs are a minority in all cantonal assemblies, it often happened that Bosniak and Croat majorities elected either their Serb-puppets or ethnic Bosniaks or Croats who simply declare themselves as Serbs to the Federation's House of Peoples (Vukoja 2013: 98-99), a practice which was

legal according to the Election Law until 2016.

This kind of discrimination based on this type of outvoting has led to serious outbreaks. For instance, in 2010 six of the 17 delegates in the Croat caucus were elected in cantonal assemblies with Bosniak majorities (Vukoja 2013: 99). Considering the Election Law changes and the decision of the international community, this was sufficient to appoint the Government and the President of the Federation without considering the votes of the majority in the Croat caucus, which undoubtedly posed serious questions over the existence of consociational arrangements in practice. Indeed, until the OHR's amendments in 2002 regarding the nomination of the President and Vice-Presidents, the Constitution of the Federation prescribed:

"In electing the President and Vice-President, a caucus of the Bosniak Delegates and a caucus of the Croat Delegates to the House of Peoples shall each nominate one person. Election as President and Vice-President shall require approval of the two nominees jointly by a majority vote in the House of Representatives, then by a majority vote in the House of Peoples, including a majority of the Bosniak Delegates and a majority of the Croat Delegates".

After 2002:

"Article IV.B.2: In electing the President and two Vicepresidents of the Federation, at least one third of the delegates of the respective Bosniak, Croat or Serb caucuses in the House of Peoples may nominate the President and two Vice-presidents of the Federation".

Thus, by controlling six of the 17 delegates to the Croat caucus, 12 of the 17

to the Serb caucus and five of seven to the Others', Bosniak politicians are able to influence the election of Federation's executive.¹⁶

Following these dysfunctions, the Constitutional Court reached its decision in 2016. Contrary to the ECHR, which kept the focus on "individual rights", the "Constitutional Court recalls that according to the general principle of democracy, the right to participate in democratic decision-making is exercised through legitimate political representation, which has to be based on the democratic choice of those represented and whose interests are represented" (Constitutional Court of B-H 2016: §47). Moreover, the Court recalls that "the connection between those who are represented and their political representatives at all administrative-political levels is actually the one that gives the legitimacy to community representatives" as well as that "the House of Peoples is not the house of federal units but the house of constituent peoples" (§50). This way, the Court chose to preserve the link between the electors (those represented) and their representatives elected through legitimate political representation. Therefore, when deciding on B-H Election Law, the Constitutional Court judged that such an election of delegates (that involves the principle that "all constituent peoples are given one mandate

¹⁶ It almost happened in 2011, but a delegate elected from a Bosniak canton, Elvira Abdić Jelenović, openly refused to take part in the engineering in order to favour the creation of a moderate civic coalition. She was sanctioned by her political party Democratic People's Union (Klix 2011). However, the engineering was concluded by the OHR, which implemented the "Platforma" coalition led by SDP (Index.hr 2011). On the other hand, if the number of constituent peoples' delegates had remained the same as until 2002, or more than 17, the possibility of controlling one third of the Croat caucus would definitely have been minor.

in each canton") could not be democratic: political representation cannot be legitimate because those represented and their interests are not guaranteed to be acknowledged.

Finally, although some Croat-majority cantonal assemblies select delegates by outvoting Bosniaks, the fact that Bosniaks are able to select six of the 17 Croats, but also 12 of the 17 Serbs and five of the seven Others to the House of Peoples (Table 1) permits them to form the Government of the Federation and to appoint the entity's president. Negative consequences are thus felt mostly by Croats within the Federation, who, contrary to Serbs, do not have their own entity within B-H, and by the Others. The Constitutional Court decided that such practice is unconstitutional because it represents an example of undemocratic illegitimate political representation, indicating that the main consociational principles have been neglected.

Proposals of Election Law reform by B-H political actors

Since the delivery of the ECHR's judgments, B-H political actors have not given any proposals concerning the implementation of these judgments. Similarly, as a consequence to the Constitutional Court decisions, the political scene in B-H is split along ethnic lines between the Croats and the Bosniaks, reflecting the same divergence that has persisted since the 1990s.

The Croat proposal

The leading B-H Croat political coalition HNS submitted its proposal (HNS 2017) on amendments to the B-H Election Law to the Parliamentary Assembly of B-H on 28 April 2017. The proposal is based on an ethno-territorial model and includes the rules for the election of

the Presidency of B-H, the Federation's House of Peoples as well as the executive authorities of the City of Mostar.¹⁷

For the election of the two presidents (Bosniak and Croat), the model suggests the creation of electoral areas A, B and C defined as one constituency of the Federation. The electoral area A would be composed of municipalities with more than a 2/3 Bosniaks population. The electoral area B would be composed of municipalities in which there are more than 2/3 of Croats. The electoral area C would be composed of municipalities in which Bosniaks and Croats do not make up 2/3 of the population. The Bosniak member would be elected if they win the highest number of votes within the Federation if the sum of votes in areas A and C is greater than those in B and C. The same goes for the Croat member, except that they must win more votes in B and C than in A and C.

Concerning the House of Peoples, the Croat proposal accepts abolishing the Election Law Article 20.16.A (a-j), as well as a part of Article 10.12(2) ("all constituent peoples are given one mandate in each canton"). This part of Article 10.12(2) would remain deleted, while Article 20.16.A (a-j) would be based on the most recent population census and would stipulate the number as well as the way in which delegates are elected to the House of Peoples: 17 Bosniak delegates would be appointed from the cantonal assemblies of seven Bosniak-majority and mixed cantons, 17 Croat delegates would be appointed from the cantonal assemblies of seven Croat-majority and mixed cantons. Similarly, 17 Serb and seven delegates of Others would be nominated from cantonal assemblies where a relevant number of the listed peoples exist. The main argument used by Croat parliamentarians is that

¹⁷ The election rule for the City of Mostar is not to be analysed yet.

this would guarantee legitimate political representation (HNS 2017).

The proposal was accepted by the House of Peoples of the Parliamentary Assembly of B-H on 19 July 2017. Of the 15 delegates composed of five members for each constituent people, five Croat and three Serb members voted in favour of the bill, whereas four Bosniaks voted against it (Parliamentary Assembly of B-H 2017). Nonetheless, on 31 January 2018 the House of Representatives, composed of 42 members elected by proportional representation, rejected the proposal with 29 votes against and 11 in favour, which meant that the Croat proposal was rejected by the state's parliament (Parliamentary Assembly of B-H 2018).

The Bosniak proposal

Bosniak parties made two proposals. The first was proposed by the main Bosniak party, SDA, on 15 November 2017. The SDA submitted its draft to the Parliamentary Assembly of B-H. Contrary to the Croats, the SDA did not try changing the rules for the election of the Presidency. Rather, it proposed a model for the distribution of seats in the Federation's House of Peoples and for the election in the City of Mostar. Concerning the House of Peoples, the SDA proposal ignored the decision of the Constitutional Court. The proposal was based on 1991 population census and insisted on the re-implementation of some parts annulled by the Court, including Article 10.12(2) (Election Law 2018, Source: ba 2017). It was rejected on 31 January 2018 in the House of Representatives by 33 votes against and seven in favour. All Serb and Croat representatives, as well as some non-SDA members voted against the proposal (Parliamentary Assembly of B-H 2018).

The second, proposed by a coalition of civic parties including SDP, Democratic Front (DF) and Our Party (*Naša Stranka*), whose voters are mainly Bosniaks (Bieber 2006: 105; Caspersen 2004: 575; Hulsey 2016: 57),¹⁸ has been supported by the conservative SBB and SDA. Contrary to the Croat and SDA proposals, this coalition did not submit a proposal of amendments to the Election Law to the state's parliament, but to the Federation's Parliament. Indeed, on 19 June 2018 this large coalition of Bosniak parties submitted the proposal of the "Law on Constituencies and Number of Mandates of the Parliament of the Federation of Bosnia and Herzegovina" to the Federation's Parliament. This proposal changed some boundaries and the number of seats for each constituency in the House of Representatives and it prescribed the number of seats for the House of Peoples. The proposal contains provisions that increase majoritarian ones both in the House of Representatives and in the House of Peoples (Parliament of the Federation of B-H 2018).

Concerning the House of Representatives, the Bosniak coalition proposes new constituencies and the number of mandates, which should change at least every 10 years, based on the size of the population, the number of citizens with residence permits (including minors), registered voters as well as geographical,

¹⁸ SDP and Komšić are largely supported and voted by Bosniaks (Bose 2005; Bieber 2006: 105; Caspersen 2004: 575; Hulsey 2016: 56-57). Hulsey (2016: 57), however, argues that *Naša stranka* "emerged to offer an alternative to ethnic politics that is neither burdened by the socialist past of the SDP nor the history of Bosniak support". Its leader Boriša Falatar ran as a candidate for the Croat seat to the Presidency of B-H in the 2018 general election. He campaigned in many Croat-majority municipalities and sent clear messages that he is a candidate for all, including Croats, while criticizing candidates to the Croat seat who sought only Bosniak votes (N1 2018).

administrative and historical criteria. According to the proposal, the number of representatives of Bosniaks as the most numerous constituent people would increase, whereas the number of other ethnic groups would decrease. For instance, taking into account the 2014 general election results in relation to the Bosniak proposal the following cases would be possible in constituencies: (a) where the number of deputies in the House of Representatives would remain the same, the Croats would have won 4 of the possible 27 (14.8%) mandates; (b) where the number of deputies in the House of Representatives would increase, Croats would have won 1 of the possible 22 (4.6%) mandates; (c) where the number of deputies in the House of Representatives would decrease, Croats would have won 10 of the possible 24 (41.7%) mandates (calculation based on: Central Election Commission 2014).

Concerning the House of Peoples, the Bosniak proposal did not consider decision U-23/14 of the Constitutional Court. In fact, it maintained exactly the same model of election and number of delegates from each constituent people and Others, in all cantonal assemblies. Nevertheless, Bosniaks defended the design of the law stating that it is based on the Constitution of Federation of B-H, regardless of the fact that it is not in line with the Constitutional Court U-23/14 decision. Effectively, the Court expressed itself on the state Election Law and not on the Federation's Constitution that still contains the provision that all constituent peoples are given one mandate in each canton,¹⁹ which is not

¹⁹ Article IV.A.2.8(3) of the Constitution of the Federation of B-H prescribes: "In the House of Peoples there shall be at least one Bosniak, one Croat, one Serb from each Canton which has at least one such delegate in its legislative body". This article was changed in 2002 by the High Representative Wolfgang Petritsch's Amendment XXXIV.

in line with the Constitutional Court decision (Parliament of the Federation of B-H 2018).

The Serb position

Serbs are the least numerous constituent people within the Federation (2.5% of the population) affected by the Election Law in an unconstitutional manner. Although the Serbs have expressed concern on the fact that their delegates can be controlled by either Bosniak or Croat majorities in cantonal assemblies (Table 1), Serb parties and organisations have kept a distance without giving concrete amendment proposals. This can be also interpreted by the fact that Serbs have "their own" entity which tries to defend interests of all compatriots (Vecernji.hr 2018).

In the Parliamentary Assembly their voting depends on their coalition with Bosniak and Croat parties at state level. The largest Serb party, Milorad Dodik's Alliance of Independent Social Democrats (SNSD), publicly expressed its full support to the HNS proposal (Al Jazeera 2017) and voted in favour in both chambers, while Serb opposition members voted against the HNS proposal in the lower and abstained in the upper chamber. On the other hand, all Serb parties voted against the SDA proposal (Parliamentary Assembly 2017, 2018).

Proposals by non-governmental domestic actors

Proposals for changes of electoral rules by non-governmental domestic actors have been publically presented and discussed, but remain unimplemented.

Only few proposals were presented by domestic intellectuals and scholars. The first appeared in 2013, after U.S. Ambassador Patrick Moon gathered Bosniak and Croat professors and intellectuals,

known as the Expert Group.²⁰ They presented 181 norms for constitutional reforms, which included a proposal for the modification of the decision-taking mechanism in the federal parliament. Indeed, item 55 on the draft presented on 7 May 2013 describes the role and relations between the two houses of parliament (Vukoja 2013: 99-100):

"The houses have separate sessions in which they decide about the issues that are discussed at a joint session. The House of Representatives decides by the majority of votes of its members, while the House of Peoples with the majority of delegates' votes, which include most Bosniak, most Croat and most Serb delegates".

However, the content of this proposal was changed "in dubious circumstances" and as such presented to the Parliament of the Federation on 29 May 2013. The content of the proposal sent to the state Parliamentary Assembly differs in its substance. Indeed, it prescribes that:

"The houses make decisions about the matters proposed at joint sessions in equal competencies but at separate sessions, in accordance with the Constitution and the rules of procedure of the houses".

As in the greatest espionage stories, nobody knows who changed the original version. This created confusion among the authors and politicians who have refused to consider the proposal

²⁰ The Expert Group was composed of Kasim Trnka (former Law Professor and judge at the Constitutional Court), Vahid Šehić (political analyst and Chairman of the Forum of Citizens of Tuzla), Mirjana Nadeždin-Defterdarević (Law Professor, University of Sarajevo), Mile Lasić (Political Science Professor, University of Mostar) and Krešimir Zubak (former president of the wartime Herzeg-Bosnia, Federation of B-H and first Croat member of the Presidency of B-H).

of the Expert Group.²¹ This substantial change reflects the crucial political divergence between Bosniaks and Croats. Indeed, in the first version, parliamentary decisions are taken by a simple majority in the House of Representatives and by majorities of all the three national caucuses in the House of Peoples. On the other hand, the second version submitted to the analysis of parliamentarians stated that decisions are taken by simple majorities in both the House of Representatives and House of Peoples. The Croats protested because the second version enabled Bosniaks to control all legislative mechanisms since they could potentially dominate both houses of the Parliament.

The second proposal by civil society actors was drafted by the Institute for Social and Political Research (IDPI) and presented in Mostar on 8 June 2018. The IDPI is a domestic nonpartisan and independent think--tank whose mission is to enhance and develop expertise in the field of state organisation and governance. Its proposal is based on four basic principles: upholding the Dayton constitution, protection of the constituent peoples' equality, the implementation of the Constitutional Court ruling and the possibility to participate and become a candidate for all levels of government during elections. The proposal offers different models for the election of the Federation's House of Peoples. One of them concerns the organisation of four Grand Electoral Colleges, composed of cantonal assemblies' members, which elects delegates to their own group in the House of Peoples (IDPI 2018).

²¹ Speculations over the motives and actors of the modification of Expert Group's document created a sort of debate which divided the members and ended the existence of this group.

Criticisms of the proposals

Instead of sparking off a substantial debate, the proposals were heavily criticised and politicised. Criticisms of the proposal reflect the ethnic lines as well as attitudes of Bosniaks and Croats on the state and its political system since 1990s. As summarised by Kasapović (2018: 254), "Bosniaks support a radical review of the constitutional order which would transform B-H from an asymmetrical consociational (con)federation into a unitary liberal state". On the other hand, Croats defend consociational arrangements "in the Federation as well as in the state since both political communities are in minority".

Some hardliner Bosniak leaders deemed the Croat proposal a step toward "the renewal of wartime Herzeg-Bosnia", "partition of Bosnia" and an attempt to reach "the ultimate goal of provoking organised violence" (Jabuka.tv 2017). Šefik Džaferović, the SDA's current member of the B-H Presidency, gives a more moderate comment on the Croat proposal. First, he believes that the Croats "practically confirm and deepen discrimination already determined by the decisions of the ECHR", because they do not adhere to its regulations. Džaferović adds that they also "bring in additional ethnic divisions" and, finally, that they are not treating the federal constitution with respect because they do not respect the provision which stipulates that "from each canton, at least one representative of each constituent people must be delegated to the federal House of Peoples, if elected in cantonal legislative bodies" (SDA 2017). Furthermore, the SDA asked the Constitutional Court whether the HNS proposal was against Bosniaks' vital national interests. The Court rejected the SDA's appeal, arguing that the HNS proposal is in compliance with the constitution (Constitutional Court of B-H 2017). To sum up,

the main arguments used to criticise the proposal are related to seeking greater "ethnic division" within B-H and their "disrespect" of the federal constitution.

On the other hand, the Croats complain that Bosniak proposals do not conform to the state's constitution. Croat politicians accuse Bosniaks of "breaking the state, because they are trying to abolish state level powers" (Dnevnik.ba 2018). Also, it could be argued that Bosniaks are doing everything in order to dissociate from the Dayton agreement and that their programmes have been "profiled as de facto anti-systemic and anti-constitutional actors" (Kasapović 2018: 255). Croat representatives argue that the Bosniaks and the international community are predominantly trying "to enforce political interpretations instead of legal ones, and here we are talking about the implementation of the Constitutional Court's decision" (Peacefare.net 2018). Furthermore, according to Croat public opinion, the Bosniaks are seeking to establish their own entity, like the Serbs in B-H, but without the Croats (Jabuka.tv 2018). When it comes to the content of the proposals, the Croats find them illegal, because they took unconstitutional rules of the Election Law and tried to apply them in the law.

Conclusion

Since the 1990s, the fate of the political system in B-H has depended on fixed national positions of the three constituent peoples. There is no consensus when it comes to the future of this type of democracy and political system. Using the example of Bosniak-Croat relations, article shows that the main liberal criticism of consociation, expressed by some international and domestic figures who seek to abolish consociational arrangements, has also been marked by different understandings of democracy. Bosniak elites do not accept

consociational arrangements, and they prefer majoritarian rules, whereas the Croats seek to preserve consociation without accepting the centralization of power. In each other's eyes, some forms of democracy are unacceptable if they do not fit exactly into their views. The Bosniaks do not accept consociation principles as a form of democracy, arguing that the Croats are over-represented. On the other hand, the Croats perceive both Bosniak civic and conservative parties' majoritarian goals as their intention to apply domination, which is consequently rejected as a form of democracy because it is disrespectful of less numerous constituent groups' interests.

The Constitutional Court decision on the Election Law showed that the most numerous constituent people will not accept any attempt of power-sharing, while the less numerous constituent people seek to introduce a rule that also considers the territorial principle for amending the Election Law. Accordingly, proposals made by Bosniaks showed that they try to preserve the majoritarian rules for the election of common institutions, especially for the federal upper house in which each national community should have the possibility of defending its specific interests. On the other hand, the Croats proposed electoral rules based on territoriality seeking to preserve and guarantee consociational norms. In other words, "the current consensus on democracy is only principled since the three sides deeply disagree on whether B-H should have a liberal or consociational political order and whether it should be a democratic federation or a unitary state" (Kasapović 2018: 254).

Finally, the article showed that the international community has changed its initial approach from supporting and imposing consociational arrangements to promoting integrationist-like rules.

Having in mind the described example of the Election Law of B-H applied to Bosniak-Croat relations, this article showed that consociation is particularly targeted by critics, both in theory and practice, as an "illegitimate" form of democracy. On the other hand, it seems that the Election Law's lesson

and Constitutional Court's judgment on defining legitimate democratic representation fit Lijphart's (2018: 9) words – which defend consociation as "more conducive to peaceful co-existence and probably also more fair and legitimate (as was recognised in Iraq and the former Yugoslavia)".

Bibliography

- Adams, Tom W. 1966. The First Republic of Cyprus: a review of an unwor-
kable constitution. *Western Political Quarterly*. (19) 3: 475-490.
- Agreement on Friendship. 1992. Agree-
ment on Friendship and Cooperation
between Bosnia and Herzegovina and
Croatia. In: Trifunovska, Snežana.
(ed.). 1994. *Yugoslavia Through Docu-
ments: From Its Creation to Its Disso-
lution*. Dordrecht: Martinus Nijhoff
Publishers, pp. 656-658.
- Al Jazeera. 2017. Dodik podržao Čovića
u promjeni Izbornog zakona. Publi-
shed online: 12 July 2017. [http://bal-
kans.aljazeera.net/vijesti/dodik-po-
drzao-covica-u-promjeni-izbornog-
zakona](http://balkans.aljazeera.net/vijesti/dodik-podr-
zao-covica-u-promjeni-izbornog-
zakona).
- Arlović, Mato. 2017. *THrvatska zajed-
nica Herceg-Bosna i (re)organizacija
Bosne i Hercegovine. (The Croatian
Community of Herzeg-Bosnia and the
/re/organisation of Bosnia and Herze-
govina*. Zagreb: Novi informator.
- Belloni, Roberto. 2004. Peacebuild-
ing and Consociational Electoral
Engineering in Bosnia and Her-
zegovina. *International Peacekeep-
ing*. (11) 2: 334-353. DOI: 10.1080/
1353331042000237300
- Belloni, Roberto. 2007. *State Build-
ing and International Intervention
in Bosnia*. London: Routledge. DOI:
10.4324/9780203938003
- Bennett, Christopher. 2016. *Bosnia's
Paralysed Peace*. London: Hurst Pu-
blishers.
- Bieber, Florian. 2001. Croat Self-Gov-
ernment in Bosnia – A Challenge For
Dayton? European Centre for Mi-
nority Issues Brief No. 5, May 2001.
[http://edoc.vifapol.de/opus/volltex-
te/2009/1991/pdf/brief_5.pdf](http://edoc.vifapol.de/opus/volltex-
te/2009/1991/pdf/brief_5.pdf).
- Bieber, Florian. 2006. *Post-War Bos-
nia: Ethnicity, Inequality and Public
Sector Governance*. New York: Pal-
grave Macmillan & UNRISD. DOI:
10.1057/9780230501379
- Bose, Sumantra. 2002. *Bosnia after Day-
ton. Nationalist Partition and Interna-
tional Intervention*. Oxford: Oxford
University Press.
- Bose, Sumantra. 2005. The Bosnian
State a decade after Dayton. *Interna-
tional Peacekeeping*. (12) 3: 322-335.
DOI: 10.1080/13533310500074028
- Bunta, Finnian James. 2018. *Bosnia's
Paradox: The Irony of External Pres-
sure within Consociational Democ-
racy*. Senior Theses Lake Forest Col-
lege Publications. [https://publica-
tions.lakeforest.edu/cgi/viewcontent.
cgi?article=1128&context=seniorthe-
ses](https://publica-
tions.lakeforest.edu/cgi/viewcontent.
cgi?article=1128&context=seniorthe-
ses).
- Burg, Steven L., Shoup, Paul S. 1999. *The
War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic
Conflict and International Interven-
tion*. London: M. E. Sharpe.
- Caspersen, Nina. 2004. Good Fences
Make Good Neighbours? A Com-
parison of Conflict-Regulation Strat-
egies in Postwar Bosnia. *Journal of
Peace Research*. (41) 5: 569-588. DOI:
10.1177/0022343304045973
- Central Election Commission. 2000.
Potvrđeni rezultati Općih izbora 2000.
godine. Published online: unavailable.
[http://www.izbori.ba/Documents/
Documents/Rezultati%20izbora%20
96-2002/2000gen/fbihhor-eng.pdf](http://www.izbori.ba/Documents/
Documents/Rezultati%20izbora%20
96-2002/2000gen/fbihhor-eng.pdf)
- Central Election Commission. 2010.
Potvrđeni rezultati Općih izbora
2010. godine. Published online: 11
November 2010. [http://www.izbori.
ba/Finalni2010/Finalni/ParlamentF-
BIH/ZbirniRezultate.aspx](http://www.izbori.
ba/Finalni2010/Finalni/ParlamentF-
BIH/ZbirniRezultate.aspx).
- Central Election Commission. 2014.
Potvrđeni rezultati Općih izbora 2014.
godine. Published online: 10 Novem-
ber 2014. [http://www.izbori.ba/Pot-
vrđjeni2014/Finalni/ParlamentFBIH/
Default.aspx](http://www.izbori.ba/Pot-
vrđjeni2014/Finalni/ParlamentFBIH/
Default.aspx).

- Constitution of the Federation of B-H. 2011. Constitution of the Federation of BiH (with amendments). <http://www.bihdaytonproject.com/wp-content/uploads/2011/06/fbih-constitution.pdf>.
- Constitutional Court of B-H. 2016. Decision U-23/14. Published online: 1 December 2016. http://www.ustavnisud.ba/dokumenti/_en/U-23-14-1058444.pdf.
- Constitutional Court of B-H. 2017. Judgment U-3/17. Published online: 6 July 2017. http://www.ustavnisud.ba/dokumenti/_bs/U-3-17-1081849.pdf.
- Dnevnik.ba. 2018. Jozo Bagarić: Mislio sam da je ovo početak kraja (Federacije). Published online: 19 January 2018. <https://www.dnevnik.ba/teme/jozo-bagaric-mislio-sam-da-je-ovo-pocetak-kraja-federacije>.
- ECHR. 2014. Case of Zornić v. Bosnia and Herzegovina, final. Published online: 15 December 2014. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-145566%22%7D>.
- Efendić, Kenan. 2013. Bosnia Solves "Croat Question" at Sejdic-Finci's Expense. Published online: 29 March 2013. <http://www.balkaninsight.com/en/article/bosnia-solves-croat-question-at-sejdic-finci-s-expense>.
- Election Law. 2018. Election Law of Bosnia and Herzegovina. https://www.izbori.ba/Documents/documents/ZAKONI/BiH_Election_Law_last consolidated_version_2018.pdf.
- Faktor.ba. 2017. Svi su uz Čovića i Hrvatski narodni sabor BiH: Koje se stranke u BiH zalažu za Hrvatsku do Drine. Published online: 19 September 2017. <https://faktor.ba/vijest/sve-su-uz-covica-i-hrvatski-narodni-sabor-bih-koje-se-stranke-u-bih-zalazu-za-hrvatsku-do-drine-263804>.
- Foreign Policy. 2018. Bosnia Is Teetering on the Precipice of a Political Crisis. Published online: 21 March 2018. <https://foreignpolicy.com/2018/03/21/bosnia-is-teetering-on-the-precipice-of-a-political-crisis-balkans-election-law-dodik/>.
- Fraenkel, Jon, Grofman, Bernard. 2006. Does the alternative vote foster moderation in ethnically divided societies? The case of Fiji. *Comparative Political Studies*. (39) 5: 623–651. DOI: 10.1177/0010414005285032
- Friedman, Francine. 1996. *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation*. Boulder: Westview Press.
- Friedman, Francine. 2004. *Bosnia and Herzegovina: A Polity on the Brink*. London & New York: Routledge. DOI: 10.4324/9781315887791
- FZS. 2013. Federalni zavod za statistiku: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine. Stanovništvo prema etničkoj/nacionalnoj pripadnosti, po mjesnim zajednicama. https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=http://fzs.ba/wp-content/uploads/2018/07/Stanovni_etnik_MZ.xlsx.
- Harland, David. 2017. Never again: International intervention in Bosnia and Herzegovina. Centre for Humanitarian Dialogue Publications. Published online: 26 July 2017. <https://www.hdcentre.org/wp-content/uploads/2017/07/Never-again-International-intervention-in-Bosnia-and-Herzegovina.pdf>.
- Hayden, Robert M. 2005. 'Democracy' without a Demos? The Bosnian Constitutional Experiment and the Intentional Construction of Nonfunctioning States. *East European Politics and Societies*. (19) 2: 226–259. DOI: 10.1177/0888325404272679
- HNS. 2017. Prijedloga Zakona o izmjenama i dopunama Izbornog zakona BiH. Published online: 28 April 2017. <http://www.hnsbih.ba/wp-content/>

- uploads/2017/10/prijedlog-zakona-o-izmjenama-i-dopunama-izbornog-zakona-bih.pdf.
- Hoare, Attila Marko. 2007. *The History of Bosnia: From the Middle Ages to the Present Day*. London: Saqi Books.
- Hoare, Attila. 1997. The Croatian project to partition Bosnia-Herzegovina, 1990-1994. *East European Quarterly*. (31) 1: 121-138. Expanded Academic ASAP. <http://link.galegroup.com/apps/doc/A19389882/EAIM?u=he&sid=EAIM&xid=7cae9e55>.
- Horowitz, Donald. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press.
- Hulsey, John. 2016. Party Politics in Bosnia and Herzegovina. In: Keil, Soeren, Perry, Valery. (eds.). *State-Building and Democratization in Bosnia and Herzegovina*. New York: Routledge, pp. 41-60.
- ICG. 1999. Is Dayton Failing? Bosnia Four Years after the Peace Agreement. Sarajevo ICG Balkans Report N°80, 28 October 1999. <https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/is-dayton-failing.pdf>.
- IDPI. 2018. A proposal for the implementation of the Constitutional Court of BiH "Ljubić" ruling for the House of Peoples of the Parliament of the Federation of BiH. Published online: 11 December 2018. <http://www.en.idpi.ba/wp-content/uploads/2018/12/IDPI-Reform-Federation-House-of-Peoples.pdf>.
- Index.hr. 2011. Valentin Inzko ukida odluke CIK-a: Na pomolu nova politička kriza u BiH? Published online: 28 March 2018. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/valentin-inzko-ukida-odluke-cika-na-pomolu-nova-politicka-kriza-u-bih/544386.aspx>.
- Jabuka.tv. 2017. Građanski savez: HDZ i Čović spremaju nasilje. Published online: 19 April 2017. <https://www.jabuka.tv/gradanski-savez-hdz-i-covic-spremaju-nasilje/>.
- Jabuka.tv. 2018. Lučić: Bošnjaci Federaciju pretvaraju u svoj entitet, ali Hrvati neće pokleknuti. Published online: 19 June 2018. <https://www.jabuka.tv/lucic-bosnjaci-federaciju-pretvaraju-u-svoj-entitet-ali-hrvati-nece-pokleknuti/>
- Kasapović, Mirjana. 2016. Lijphart and Horowitz in Bosnia and Herzegovina: institutional design for conflict resolution or conflict reproduction? *Croatian Political Science Review*. (53) 4: 174-190.
- Kasapović, Mirjana. 2018. The Relationship between Peace, State and Democracy: Bosnia and Herzegovina as a Deviant Case. *Teoria polityki*. 2: 249-260. DOI: 10.4467/25440845TP.18.014.8449
- Keil, Soeren. 2012. Federalism as a tool of conflict resolution: the case of Bosnia and Herzegovina. *L'Europe en Formation*. (54) 363: 205-218. DOI: 10.3917/eufor.363.0205
- Klix.ba. 2011. DNZ pokrenuo postupak protiv Elvire Abdić-Jelenović. Published online: 20 March 2011. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/dnz-pokrenuo-postupak-protiv-elvire-abdic-jelenovic/110320047>.
- Legislative Decree. 1992. Legislative Decree on Amendments to the Decree on Armed Forces of the Republic of Bosnia and Herzegovina. In: Šiber, Stjepan (ed.). 2000. *Prevare, zablude, istina. Ratni dnevnik 1992*. Sarajevo: Rabic, pp. 306-307.
- Lijphart, Arend. 1969. Consociational Democracy. *World Politics*. (21) 2: 207-225.
- Lijphart, Arend. 1977. *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. New Haven: Yale University Press.

- Lijphart, Arend. 1979. Consociation and Federation: Conceptual and Empirical Links. *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*. (12) 3: 499-515.
- Lijphart, Arend. 1995. Self-Determination versus Pre-Determination of Ethnic Minorities in Power-Sharing Systems. In: Kymlicka, Will. (ed.). *The rights of minority cultures*. Oxford: Oxford University Press, pp. 275-287.
- Lijphart, Arend. 2018. Consociationalism After Half a Century. In: Jakala, Michaelina, Kuzu, Durukan, Qvortrup, Matt. (eds.). *Consociationalism and Power-Sharing in Europe: Arend Lijphart's Theory of Political Accommodation*. London: Palgrave Macmillan, pp. 1-9. DOI: 10.1007/978-3-319-67098-0_1
- Lučić, Ivo. 2013. *Uzroci rata: Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Malcolm, Noel. 1994. *Bosnia: A Short History*. New York: New York University Press.
- Manning, Carrie. 2004. Elections and political change in post-war Bosnia and Herzegovina. *Democratization*. (11) 2: 60-86. DOI: 10.1080/13510340412331294212
- Marijan, Davor. 2006. Sukob HVO-a i ABiH u Prozoru, u listopadu 1992. *Časopis za suvremenu povijest*. (38) 2: 379-402.
- McCrudden, Christopher, O'Leary, Brendan. 2013a. Courts and Consociations, or How Human Rights Courts May De-stabilize Power-sharing Settlements? *The European Journal of International Law*. (24) 2: 477-501. DOI: 10.1093/ejil/cht020
- McCrudden, Christopher, O'Leary, Brendan. 2013b. *Courts and Consociations: Human Rights Versus Power-Sharing*. Oxford: Oxford University Press. DOI: 10.1080/18918131.2015.1000055
- McCulloch, Allison. 2013. Does Moderation Pay? Centripetalism in Deeply Divided Societies. *Ethnopolitics*. (12) 2: 111-132. DOI: 0.1080/17449057.2012.658002
- McCulloch, Allison. 2014. *Power-Sharing and Political Stability in Deeply Divided Societies*. New York: Routledge. DOI: 10.4324/9781315773698
- McGarry, John, O'Leary, Brendan. 2007. Iraq's Constitution of 2005: Liberal consociation as political prescription. *International Journal of Constitutional Law*. (5) 4: 670-698. DOI: 10.1093/icon/mom026
- Milanovic, Marko. 2010. Sejdic and Finci v. Bosnia and Herzegovina. *American Journal of International Law*. (104) 4: 636-641. DOI: 10.1017/S1574019610200081
- Mudry, Thierry. 1999. *Histoire de la Bosnie-Herzégovine: faits et controverses*. Paris: Ellipses (L'Orient politique).
- N1. 2016. Profesionalni Bošnjaci, Hrvati i Srbi u institucijama BiH. Published online: 13 December 2016. <http://ba.n1info.com/a127211/Vijesti/Vijesti/Profesionalni-Bosnjaci-Hrvati-i-Srbi-u-institucijama-BiH.html>.
- N1. 2018. Boriša Falatar pobijedio Dragana Čovića u 20 općina u BiH. Published online: 12 October 2018. <http://ba.n1info.com/Vijesti/a290641/Borisa-Falatar-pobijedio-Dragana-Covica-u-20-opcina-u-BiH.html>.
- O'Flynn, Ian. 2010. Democratic Theory and Practice in Deeply Divided Societies. *Representation*. (46) 3: 281-293. DOI: 10.1080/00344893.2010.499696
- OHR. 1997. Peace Implementation Council Bonn Conclusions. 10 December 1997. <http://www.ohr.int/?p=54137>.
- Parliament of the Federation of B-H. 2018. Prijedlog Zakona o izbornim jedinicama i broju mandata Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine. <http://www.parlamentfbih.gov>.

- ba/dom_naroda/v2/userfiles/file/Materijali%20u%20proceduri_2018/Prijedlog%20zakona%20o%20izbornim%20jedinicama.pdf.
- Parliamentary Assembly of B-H. 2017. 31. sjednica Doma naroda Parlamentarne skupštine BiH. Published online: 19 July 2017. http://static.parlament.ba/doc/101667_Glasanje%2031.sjednice%20DN19072017.pdf.
- Parliamentary Assembly of B-H. 2018. 55. sjednica Zastupničkog doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine. Published online: 31 January 2018. http://static.parlament.ba/doc/107411_Glasanja_nastavka_55_sjednice_PD_31_01_2018.pdf.
- Peacefare.net. 2018. Croatian Assembly of Bosnia says I'm wrong. Published online: 4 May 2018: <https://www.peacefare.net/2018/05/04/the-croatian-assembly-of-bosnia-says-im-wrong/>.
- Pečić, Ivan, Kasapović, Mirjana. 2018. The Gradual Cyprusization of the Federation of Bosnia and Herzegovina: Structural, Institutional and Process Assumptions. *Journal of Balkans and Near Eastern Studies*. Published online: 5 September 2018: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/19448953.2018.1506289?scroll=top&needAccess=true>. DOI: 10.1080/19448953.2018.1506289.
- Pogled.ba. 2011. SDA: Priopćenje Vlade ŽS-a nije u skladu s dogovorom koalicionih partnera. Published online: 20 May 2011. <http://m.pogled.ba/clanak/sda-priopcenje-vlade-zs-a-nije-u-skladu-s-dogovorom-koalicionih-partnera/25128>.
- Ramet, Sabina. 2006. *The Three Yugoslavias: State-building and Legitimation, 1918-2005*. Bloomington: Indiana University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511491108
- Reilly, Benjamin. 2001. *Democracy in Divided Societies: Electoral Engineering for Conflict Management*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reilly, Benjamin. 2012. Institutional Designs for Diverse Democracies: Consociationalism, Centripetalism and Communalism compared. *European Political Science*. (11) 259-270. DOI: 10.1057/eps.2011.36
- Sartori, Giovanni. 1968. Political Development and Political Engineering. In: Montgomery, John D. and Hirschman, Albert O. (eds.). *Public Policy*. Cambridge: Harvard University Press, pp. 261-298.
- SDA. 2017. Džaferović: Za SDA neprihvatljiv prijedlog izmjena i dopuna Izbornog zakona BiH. Published online: 10 November 2017. <http://sda.ba/home/dzaferovic-za-sda-neprihvatljiv-prijedlog-izmjena-i-dopuna-izbornog-zakona-bih/>.
- Shrader, Charles R. 2003. *The Muslim-Croat Civil War in Central Bosnia: a military history, 1992-1994*. College Station: Texas A&M University Press.
- Šiber, Stjepan. 2000. *Prevarе, zablude, istina. Ratni dnevnik 1992*. Sarajevo: Rabic.
- Source.ba. 2017. SDA uputila svoj Prijedlog Izbornog zakona. Published online: 17 November 2017. <http://www.source.ba/clanak/BiH/452670/SDA-uputila-svoj-Prijedlog-Izbornog-zakona>.
- Stojanović, Nenad. 2018. Political marginalization of 'Others' in consociational regimes. *Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft*. (12) 2: 341-364. DOI: 10.1007/s12286-017-0375-4
- Tabeau, Ewa, Bijak, Jakub. 2005. War-related Deaths in the 1992–1995 Armed Conflicts in Bosnia and Herzegovina: A Critique of Previous Estimates and Recent Results. *European Jour-*

- nal of Population / Revue européenne de Démographie.* (21) 2–3: 187–215. DOI: 10.1007/s10680-005-6852-5
- The Guardian. 2018. Complacent Europe not ready for another Balkan meltdown. Published online: 6 October 2018. <https://www.theguardian.com/world/2018/oct/06/complacent-europe-balkans-meltdown-russia>.
- Trifunovska, Snežana. (ed.). 1994. *Yugoslavia Through Documents: From Its Creation to Its Dissolution*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.
- Van Willigen, Niels. 2010. From Nation-building to Desecuritization in Bosnia and Herzegovina. *Security and Human Rights.* (21) 2: 127–138. DOI: 10.1163/187502310791305864
- Vecernji.hr. 2018. Hrvati više ne smiju biti žrtva izbornog inženjeringa. Published online: 12 January 2018. <https://www.vecernji.hr/vijesti/bih-zeljko-komsic-hrvati-vise-ne-smiju-biti-zrtva-izbornog-inzenjeringa-1219213>.
- Vukoja, Ivan. 2013. Primjeri ne-konstitutivnosti i ne-jednakopravnosti Hrvata u Federaciji BiH. *Status.* 16: 92-108.
- Washington Agreement. 1994. Washington Agreement. https://www.usip.org/sites/default/files/file/resources/collections/peace_agreements/washagree_03011994.pdf.
- Wheatley, Steven. 2012. The construction of the constitutional essentials of democratic politics by the European Court of Human Rights following Sejdić and Finci. In: *Examining Critical Perspectives on Human Rights*. Dickinson, Rob et al. (eds.). Cambridge: Cambridge University Press. pp. 153-174. DOI: 10.1017/CBO9781139026291.011
- Zdeb, Aleksandra. 2016. The Need to Have Something 'Of Their Own': Croat Parallel Institutions in Bosnia and Herzegovina. *Swiss Political Science Review.* (22) 4: 545-564.

Rat drugim sredstvima? Shvaćanja demokracije i izborni zakon Bosne i Hercegovine

Sažetak U članku se razmatraju politički učinci dvaju različitih shvaćanja demokracije u etnički duboko podijeljenim društvima na primjeru izbornog zakona Bosne i Hercegovine, a koje zastupaju političke elite bošnjačke i hrvatske zajednice u zemlji. U prvom dijelu članka objašnjava se sukob bošnjačke i hrvatske političke elite oko modela većinske i konsocijacijske demokracije koji traje od devedesetih godina 20. stoljeća. U drugom dijelu razmatraju se odluke Europskog suda za ljudska prava i Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o izbornim pravilima. Tvrdi se da su institucionaliziranje centripetalističkih i suspendiranje konsocijacijskih aranžmana u izbornom zakonu povećali političke podjele među dvjema etničkim zajednicama. U trećem dijelu raspravlja se o prijedlozima izbornih pravila što su podastrijeti državnim i entitetskim parlamentima, koji potvrđuju postojanje nespojivih shvaćanja demokracije u bošnjačko-hrvatskoj Federaciji.

Ključne riječi Ustavni sud BiH, izborni zakon, bošnjačko-hrvatska Federacija, shvaćanja demokracije

ŠTO S PREFERENCIJSKIM GLASOVANJEM? ISKUSTVO AUSTRIJE

Zlatko J. Vujović

Centar za monitoring i istraživanje
Podgorica, Crna Gora
E-mail: zlatko.j.vujovic@gmail.com

DOI: 10.20901/an.15.03
Pregledni rad
Prihvaćeno: listopad 2018.

Sažetak Autor razmatra političke učinke kompleksnoga izbornog sustava Austrije na stranački sustav te na zakonodavnu i izvršnu vlast. Reformom izbornog zakonodavstva u Drugoj Republici uvedeni su preferencijsko glasovanje i zatvorene neblokirane liste pa su birači dobili pravo da jedan preferencijski glas dadu kandidatu na listi za koju su glasovali. No to nije značajnije pridonijelo personalizaciji izbora i političkog predstavništva. U gotovo tridesetogodišnjem razdoblju (1959-1990) samo je jedan kandidat izabran u parlament zahvaljujući preferencijskim glasovima birača, a i poslije je to polazilo za rukom rijetkima. Autor smatra da pokušaji personalizacije izbora i političkog predstavništva nisu uspjeli zato što su u izborni sustav ugrađeni instituti i mehanizmi koji to nedostavno potiču: opcijsko preferencijsko glasovanje, visoka kvota preferencijskih glasova koja je potrebna za izbor kandidata, "tehničke" teškoće u primjeni preferencijskog glasovanja na pokrajinskoj razini, ali nevoljkost birača da ih prevladaju. Tome treba dodati centralizirane i ekskluzivne postupke selekcije kandidata za parlamentarne izbore u političkim strankama u kojima ključnu ulogu imaju stranačka vodstva, što kandidate potiče da daju prednost stranačkoj, a ne osobnoj izbornoj kampanji.

Ključne riječi Austrija, izborni sustav, preferencijsko glasovanje, personalizacija izbora i političkog predstavništva

Izborni sustavi Austrije 1920-1992.

Poslije svršetka Drugoga svjetskog rata pravni okvir za parlamentarne izbore u austrijskoj Drugoj Republici¹ uspostavljen je Ustavnim zakonom 19. listopada 1945. Njime je osiguran kontinuitet sa

¹ O političkoj i socijalnoj povijesti Austrije v. Steiner 1972; Barker 1973; Dachs i dr. 1997; Zoellner 1997; Pelinka 2014; Helms i Wineroither 2017.

zakonima koji su bili na snazi prije ukidanja demokratskoga političkog uređenja 1933. Ustavni zakon zapravo je preuzeo odredbe koje su važile do reformi 1929. (Poier 2010: 187). Novina je bilo ukidanje biračkih prava bivših članova Nationalsocijalističke stranke. Kasnijima zakonskim rješenjima ono je ublažavano tako da su do 1950. oni koji nisu bili blisko povezani s nacističkim režimom dobili aktivno i pasivno biračko pravo, dok su oni koji su bili bliski re-

žimu dobili aktivno biračko pravo 1950, a pasivno 1957. Dobna granica za stjecanje biračkog prava snižena je 1949. na 20, a 1968. na 19 godina, dok su pravo na kandidaturu 1949. imali stariji od 26, a od 1968. stariji od 25 godina. Najvažnija promjena "bila je zamjena zatvorenih blokiranih lista zatvorenima neblokiranim listama. Birači su mogli brisati i rangirati kandidate" (Poier 2010: 187). Taj se izborni sustav počeo dovoditi u pitanje poslije izbora 1953. i 1959. kada je Socijaldemokratska stranka (SPÖ) osvojila više glasova, a Pučka je stranka (ÖVP) dobila više mjesta u parlamentu zato što su mandati dodjeljivani pojedinih izbornim jedinicama razmjerno broju stanovnika, a ne broju birača u njima. To je potaknulo SPÖ da zahtijeva izbornu reformu.

Veliko nezadovoljstvo izbornim sustavom dovelo je do formiranja manjinske vlade SPÖ-a koju je podržavala Slobodarska stranka (FPÖ). Taj je savez omogućio izbornu reformu unatoč protivljenju ÖVP-a. Ključnu promjenu činilo je smanjenje broja izbornih jedinica, odnosno povećanje njihove veličine. Umjesto nekadašnjih 25 izbornih jedinica, svaka savezna pokrajina postala je izborna jedinica u kojoj su se raspodjeljivali mandati na prvoj razini prema Hareovoj kvoti. Kako Hareova kvota ne jamči raspodjelu svih raspoloživih mandata, neraspodijeljeni mandati dodjeljivali su se na drugoj razini, to jest na razinama dviju novoformiranih zemaljskih izbornih jedinica, sukladno D'Hondtovoj metodi. Pravo sudjelovanja u raspodjeli mandata na drugoj razini imale su stranke koje su osvojile najmanje jedno mjesto u prvom krugu raspodjele. Izborne su liste bile zatvorene i neblokirane, a umjesto brisanja i rangiranja kandidata na njima, birači su mogli dati preferencijski glas jednom kandidatu na listi. Dobna granica za kandidiranje snižena je na 21 godinu, a odlukom Ustavnog suda 1989.

pravo glasa dobili su i državljani Austrije koji žive u inozemstvu (Poier 2010: 188).

Poslije izvanrednih izbora 1971. Austrija je ušla u razdoblje snažne dominacije SPÖ-a. Ta je stranka samostalno sastavljala vladu od 1971. do 1983, a od 1983. do 1986. bila je vođa "male koalicije" s FPÖ-om. Razlaz s FPÖ-om i nemogućnost da nakon izvanrednih izbora 1986. samostalno sastavi vladu uzrokovali su ponovno formiranje velike koalicije SPÖ-a i ÖVP-a koju je podupiralo čak 85 posto zastupnika u parlamentu. Naime, poslijeratnu široku koaliciju triju stranaka, socijaldemokrata, pučana i komunista (KPÖ), koja je postojala od 1945. do 1949, zamijenila je velika koalicija SPÖ-a i ÖVP-a, koja je vladala u doba pune austrijske konsocijacije od 1949. do 1966. S obzirom na prekaran položaj Austrije nakon Drugoga svjetskog rata, velika je koalicija pridonijela unutarnjoj političkoj stabilizaciji i konsolidaciji međunarodnog statusa Austrije kao neutralne države. Formiranje nove velike koalicije izazvalo je zabrinutost znatna dijela javnosti. Ukazivalo se na opasnosti što ih nosi koncentriranje prevelike političke i društvene moći u dvjema velikim strankama koje tvore veliku koaliciju, a što rezultira nedostatnom demokratskom odgovornošću vlasti zbog nepostojanja jake političke opozicije (Müller 2008: 399-400).

Vlast je na te prigovore odgovorila izbornom reformom koja je trebala ojačati položaj zastupnika na račun stranaka. Glavni cilj reforme bila je personalizacija izbornog sustava za prvi dom parlamenta, Nacionalno vijeće (*Nationalrat*), koja je trebala bolje povezati zastupnike i njihove birače koji bi mogli utjecati na redoslijed kandidata na stranačkim listama, odnosno na to tko će biti izabran u parlament neovisno o mjestu na listu na koje ga je smjestilo stranačko vodstvo (Poier 2010: 188). No reforma

Tablica 1. Temeljni strukturni elementi izbornog sustava Austrije

Godine	Broj zastupnika	Izborni sustav	Metode raspodjele mandata	Vrsta kandidacijske liste	Preferencijski glasovi / broj	Izbor kandidata	Izborni prag za izravan mandat	Broj izbornih jedinica	Prosjечna veličina regionalne izborne jedinice	Zakonski izborni prag
1920–1970.	165	Razmjerni	I. razina: Hagenbach-Bischoffova metoda II. razina: D'Hondtova metoda	Fleksibilna (od 1949. godine: brisanje i dodavanje kandidata)	Ne	Opcijski (od 1949)	Ne	I. razina: 25 II. razina: 4 III. razina: 1	6,6 (4-12)	Ne
1970–1992.	183	Razmjerni	I. razina: Hareova kvota II. razina: D'Hondtova metoda	Fleksibilna	Da (1)	Opcijski	Da	I. razina: 9 II. razina: 2 III. razina: 1	20,3 (6-42)	Ne
1994–...	183	Razmjerni	I. i II. razina: Hareova kvota III. razina: D'Hondtova metoda	Fleksibilna	Da (1)	Opcijski	Da I. razina: ½ Hareove pokrajinske kvote ili najmanje šestina glasova koje je stranka ostvarila u regionalnoj izbornoj jedinici II. razina: Hareova kvota	I. razina: 43 II. razina: 9 III. razina: 1	4,3 (1-8)	4% na saveznoj razini ili jedan izravan mandat na regionalnoj razini

nije ostvarila taj cilj. Kvota preferencijskih glasova koja je bila uvjet za izbor kandidata bila je previsoka pa nije bilo značajnih posljedica uvođenja preferencijskog glasovanja. Poier (2010: 188) misli da je reforma ipak bila važna zato što je povećala razmjernost izbora i snizila dobnu granicu za stjecanje prava glasa na 18, a prava na kandidiranje na 19 godina.

Važno je istaknuti da je reformu izvorno potaknula zamisao o uvođenju kombiniranoga izbornog sustava (Kasapović 2014). Austrija je trebala biti podijeljena na stotinu jednomandatnih izbornih jedinica u kojima bi se zastupnici birali većinskom metodom, dok bi se preostala 83 zastupnika birala na drugoj razini raspodjele mandata razmjernom metodom. Tu su zamisao odbacile opozicijske stranke koje su strahovale od političke marginalizacije, ali i mnogi zastupnici vladajuće većine koji su se bojali natjecanja u većinskim izborima te politički slabije regionalne organizacije Socijaldemokratske i Pučke stranke (Müller 2008: 400). "Štoviše, mnogi su zastupnici vjerovali da će oni koji budu izabrani izravno u jednomandatnim izbornim jedinicama biti 'prva klasa' zastupnika, odnosno da će članovi parlamenta koji budu izabrani sa stranačke liste biti degradirani na zastupnike 'drugog reda'" (Poier 2010: 400). Stoga se odustalo od te zamisli pa je reformiran postojeći razmjerni sustav tako što su formirane 43 regionalne i devet pokrajinskih izbornih jedinica. Osim regionalne i pokrajinske, uvedena je i savezna razina raspodjele mandata. Preferencijsko glasovanje za jednoga kandidata sa stranačke liste omogućeno je na prvima dvjema razinama. Zakonodavac je očito želio povećati personaliziranost izbornog sustava, ali tako da ne ugrozi visok stupanj njegove razmjernosti. Drugi je cilj ostvario, ali prvi nije.

Suvremeni izborni sustav Austrije

Postojeći izborni sustav Austrije prilično je usložen reformom 1992. kojom je značajno promijenjen način raspodjele mandata. Prvi parlamentarni izbori prema novome izbornom sustavu održani su 1993, a posljednji 2017. Riječ je o razmjernom sustavu s trirazinskom raspodjelom mandata. Do posljednje reforme mandati su se dodjeljivali na dvjema razinama, regionalnoj i pokrajinskoj, a 1992. uvedena je i treća, nacionalna ili savezna, razina. Tako se 183 mjesta u donjem domu parlamenta raspodjeljuju na razini savezne države te na razinama devet pokrajinskih i 43 regionalne izborne jedinice. Veličina pokrajinskih i regionalnih izbornih jedinica određuje se prije izbora pomoću Hareove kvote razmjerno broju stanovnika koji žive u izbornim jedinicama.

Izbornom reformom povećan je broj regionalnih i uvedene su pokrajinske izborne jedinice. Prosječna veličina regionalne izborne jedinice smanjena je s 20,3 na 4,3. Tako radikalno smanjenje prosječnoga broja zastupnika koji se biraju u izbornim jedinicama uzrokovano je jednako radikalnim povećanjem broja izbornih jedinica s 12 na 53. Uvođenjem velikog broja malih izbornih jedinica željelo se utjecati na približavanje kandidata biračima a da se pritom što manje snizi prijašnji stupanj razmjernosti izbora.

Birač ima jedan glas kojim može birati jednu stranačku listu. Dopuštene su samo listovne, a ne i pojedinačne candidature. Postoje regionalne, pokrajinske i savezne kandidacijske liste. Glasovanjem za jednu stranku glasuje se za njezine liste na svim trima razinama. Osim glasa za stranku, svaki birač ima jedan preferencijski glas koji može dati nekoj kandidatu na regionalnoj i pokrajinskoj listi. Preferencijsko je glasovanje

opcijsko: birač može, ali ne mora upotrijebiti svoj preferencijski glas, odnosno može glasovati samo za listu, a ne i za kandidata.

Obrasci raspodjele mandata

Kako je spomenuto, mandati se raspodjeljuju na trima razinama, regionalnoj, pokrajinskoj i saveznoj, pomoću različitih metoda.

Na regionalnoj razini, mandati se raspodjeljuju metodom izbornog broja (*Wahlzahl*) ili Hareovom kvotom koja se utvrđuje na pokrajinskoj razini. Lista dobiva onoliko mandata koliko je puta "pokrajinska" Hareova kvota sadržana u broju glasova koje je dobila u dotičnoj izbornoj jedinici.

Kako se Hareovom kvotom na regionalnoj razini ne mogu raspodijeliti svi mandati, neraspodijeljeni mandati raspodjeljuju se na drugoj, pokrajinskoj razini. U toj raspodjeli sudjeluju samo stranke koje su osvojile najmanje jedan izravan mandat na razini regionalnih izbornih jedinica ili su, alternativno, dobile najmanje četiri posto glasova u cijeloj zemlji. U postupku podjele mandata u obzir se uzimaju svi glasovi koji su dani u nekoj pokrajini, uključujući glasove koji su već pretvoreni u mandate na regionalnoj razini. Svaka stranka na pokrajinskoj razini dobiva onoliko mandata koliko je puta Hareova pokrajinska kvota sadržana u broju glasova što ih je njezina lista dobila. Od ukupna broja tako dobivenih mandata oduzimaju se mandati koji su stranci pripali na regionalnoj razini.

Mandati koji nisu raspodijeljeni na prvima dvjema razinama, raspodjeljuju se listama, ali ne i kandidatima, na trećoj, saveznoj razini. U raspodjeli, kao i na drugoj razini, sudjeluju samo stranke koje su osvojile najmanje jedan izravan mandat na regionalnoj razini ili najmanje četiri posto glasova u cijeloj

zemlji. D'Hondtov kvocijent računa se na temelju svih važećih glasova u zemlji, odnosno u svim regijama. Stranka dobiva onoliko mandata koliko je puta D'Hontov kvocijent sadržan u izbornom rezultatu stranke na saveznoj razini. Od broja tako izračunatih mandata oduzimaju se mandati što ih je stranka dobila na regionalnoj i pokrajinskoj razini. Teorijski je moguće da na temelju raspodjele mandata na saveznoj razini stranka ima pravo na manje mandata od broja koji je dobila na regionalnoj i pokrajinskoj razini, ali se to do sada nije dogodilo (Müller 2008: 402). U tom slučaju, stranka bi zadržala mandate dobivene na prvoj i drugoj razini.

Mandati se raspodjeljuju i pojedinim kandidatima, budući da birač može, ali ne mora, dati preferencijski glas jednome kandidatu s regionalne i jednome s pokrajinske kandidacijske liste na kojima se natječu zatvorene neblokirane liste. Nasuprot tome, savezne su kandidacijske liste zatvorene i blokirane te birač ne može dati preferencijski glas kandidatu na njima. Na biračkom listiću ispisana su imena svih kandidata na regionalnoj razini, ali ne i kandidata na drugima dvjema razinama. Da bi izrazio svoje preferencije, birač označuje jedno od ponuđenih imena regionalnih kandidata na glasačkom listiću, dok ime kandidata s pokrajinske liste upisuje na posebno mjesto na glasačkom listiću. Stranke imaju pravo istaknuti dvostruko više kandidata od broja mandata koji se dijele u regionalnoj izbornoj jedinici (Müller 2008: 406).

I na pokrajinskoj razini stranka može imati dva puta više kandidata od broja raspoloživih mandata u pokrajini. Ako se dogodi da na glasačkom listiću nije označena stranka nego samo kandidat, smatra se da je glas dan i stranci kandidata koji je označen te neće biti proglašen nevažećim. No glasački je listić nevažeći ako je ime kandidata s pokrajinske liste

pogrešno upisano u polje koje pripada drugoj stranci. Premda redosljed kandidata na listi određuje stranka odnosno stranačka tijela, preferencijskim glasovima birača on se može promijeniti te birači mogu izabrati kandidata koji ne bi bio ušao u parlament na temelju svoga mjesta na listi. Kandidat na regionalnoj razini pomiče se s dna ili sredine k vrhu liste ako dobije onoliko preferencijskih glasova koliko iznosi polovica Hareove pokrajinske kvote ili najmanje šestina glasova što ih je njegova stranka osvojila u regionalnoj izbornoj jedinici. Na pokrajinskoj razini, kandidat mora osvojiti onoliko preferencijskih glasova koliko je potrebno stranci da osvoji mandat, odnosno onoliko glasova koliko odgovara punoj pokrajinskoj Hareovoj kvoti. Ako je više kandidata ispunilo taj uvjet, njihov se redosljed utvrđuje na temelju broja osvojenih preferencijskih glasova.

Veličina izbornih jedinica

Kako bi se osigurao visok stupanj razmjernosti izbora, s jedne, te snažnije povezali birači i njihovi zastupnici, s druge strane, formirane su 53 izborne jedinice na trima razinama: (a) 43 regionalne jedinice u kojima se raspodjeljuje od jednoga do osam mandata; (b) devet pokrajinskih jedinica u kojima se raspodjeljuju mandati koji nisu dodijeljeni na prvoj razini, a njihov se broj utvrđuje Hareovom kvotom i metodom najvećeg ostatka; (c) jedna nacionalna jedinica u kojoj se raspodjeljuju preostali nepodijeljeni mandati.

Izborni prag

U izborni sustav ugrađena su dva oblika zakonskoga izbornog praga. Da bi stranka ušla u postupak raspodjele mandata, mora osvojiti najmanje jedan izravan mandat na razini neke regionalne jedinice ili četiri posto važećih glasova u cijeloj zemlji. Alternativan izborni prag ozakonjen je izbornom reformom 1992.

Naime, kako je znatnome broju stranaka bilo teško osvojiti mandat na regionalnoj razini, omogućeno im je da uđu u postupak podjele mjesta u parlamentu ako osvoje četiri posto glasova u cijeloj zemlji. Müller (2008: 406) ističe kako je važno imati u vidu da u trenutku ozakonjenja tog instituta nije postojala etablirana stranka koja je u nekome izbornom ciklusu dobila manje od četiri posto glasova u cijeloj zemlji.

No nakon ozakonjenja toga rješenja događalo se da i parlamentarna stranka ostane ispod izbornog praga i izgubi parlamentarni status. Primjerice, Savez za budućnost Austrije (BZÖ), nastao iz otcijepljenoga krila ÖVP-a Jörga Haidera, na izborima 2008. dobio je 10,7 posto glasova i 21 mandat. Haiderova smrt u prometnoj nesreći dva tjedna nakon izbora bila je prevelik hendikep za stranku. Na sljedećim izborima 2013. stranka nije osvojila nijedan izravan mandat na regionalnoj razini, a nije uspjela prijeći ni zakonski prag na nacionalnoj razini osvojivši 3,5 posto glasova i postavši prva stranka koja nije zadržala parlamentarni status zato što nije prešla nijedan zakonski prag. Gubitak parlamentarnog statusa pokrenuo je val neuspjeha na pokrajinskoj razini, koji su izazvali oštre unutarstranačke sukobe, pa je sve vodilo k rastakanju stranke. Müller (2008: 406) ističe kako je zakonski prag u tom slučaju imao važnu psihološku dimenziju. Nadalje, primjer Liberalnog foruma, koji nije ušao u parlament 2002, pokazuje da se stranka koja ostane ispod izbornog praga nije uspijevala oporaviti i vratiti parlamentarni status.

Iz tablice 2. u kojoj je prikazan postotak rasutih ili bačenih glasova, dakle glasova koje su birači dali strankama koje nisu prešle izborni prag, vidljiv je učinak zakonskoga izbornog praga. No treba imati u vidu da je efektivan izborni prag u Austriji bio značajan i prije uvođenja zakonskog cenzusa. Müller (2008:

Tablica 2. Prikaz "rasutih" glasova 1999-2013.

Izbori	Rasuti glasovi (%)
2013.	5,6
2008.	6,1
2006.	5,0
2002.	1,7
1999.	5,6

Izvor: izradio autor na temelju podataka Saveznoga ministarstva unutarnjih poslova Austrije. <http://www.bmi.gv.at> (pristupljeno 12. kolovoza 2017).

406) ističe da je u Austriji od 1971. do 1990. zakonski prag bio 1,4 posto viši od Lijphartova efektivnog praga.

Način glasovanja

Kandidacijske liste u Austriji pripadaju kategoriji fleksibilnih, odnosno zatvorenih neblokiranih listi. Ključno je obilježje tih lista da birač ima jedan glas koje daje stranačkoj listi te da ima pravo dati jedan preferencijski glas nekome kandidatu s regionalne odnosno pokrajinske liste stranke za koju je glasovao.

No preferencijsko glasovanje u Austriji ne utječe snažno na izbor zastupnika. S obzirom na to da je opcijsko, a ne obvezatno, na prvim izborima koji su provedeni prema reformiranome izbornom sustavu 25 posto birača zaokružilo je ime nekoga regionalnog kandidata, a samo je 8 posto birača upisalo ime nekoga kandidata na pokrajinskoj razini (Müller i Scheucher 1995: 178-180).

Ipak, bilo je kandidata koji su izravno izabrani u parlament. "Tako je nekoliko regionalnih kandidata dobilo dovoljno preferencijskih glasova da steknu mjesta u parlamentu, mnogi su među njima već bili pozicionirani na vrhu stranačke liste upravo zato što se znalo da su "popularni". Stoga u Austriji "preferencijski glasovi ne mijenjaju listu" (Müller 2008: 409).

Preferencijsko glasovanje znatno je slabije na pokrajinskoj razini, i to ponajviše zbog "tehničkih" razloga. Naime, da bi bio izabran kandidat s regionalne liste dostatno je označiti njegovo ime na biračkom listiću, ali da bi bio izabran kandidat na pokrajinskoj razini, u prazno polje na listi treba upisati ime kandidata, jer se imena kandidata na pokrajinskoj razini ne nalaze na glasačkom listiću. Müller (2008: 409) navodi glavne razloge slaba preferencijskog glasovanja na pokrajinskoj razini:

- Dio birača nije siguran hoće li njihov glas biti valjan ako ne označe jednoga od ponuđenih kandidata na regionalnoj razini pa se odlučuju označiti marker prvoga na listi kako njihov glasački listić ne bi bio poništen.
- Da bi birač upisao ime kandidata u prazno polje, trebao bi imati mnogo podataka o kandidatima na pokrajinskoj razini, a obično ih nema.
- Uvjet za izbor nekoga kandidata preferencijskim glasovima na pokrajinskoj listi mnogo je zahtjevniji nego na regionalnoj listi pa je teško biti izabran.

Kandidacijski postupak

U austrijskim strankama prilično je složen postupak selekcije kandidata. Treba sastaviti izborne liste na trima razinama,

Tablica 3. Odnos stranačke i osobne dimenzije u postupcima selekcije kandidata

Kriterij	ÖVP	SPÖ	FPÖ	Austrija
Kandidatura (tko se može kandidirati)	0	0	0	
Izborni kolegij (tko može glasovati o kandidatima)	-1	-1	-1	
Glasovanje nasuprot nominiranju (jesu li svi kandidati izabrani u postupku glasovanja)	-1	-1	-1	
Decentralizacija (određuje li izborna jedinica kandidaturu)	0	0	-0.5	
Prosječna vrijednost	-0.5	-0.5	-0.62	-0.54

* Vrijednost -1 označava maksimalan utjecaj stranačke dimenzije, a vrijednosti 1 maksimalan utjecaj osobne dimenzije na izbor kandidata.

Izvor: izradio autor.

pri čemu treba voditi računa i o tome da na prvim dvjema razinama birači mogu dati preferencijske glasove kandidatima na listama. Osim toga, treba imati na umu i to da je preferencijsko glasovanje znatno izraženije na regionalnima nego na pokrajinskim razinama. Stoga je vrlo proširena praksa višestrukih kandidatura.

Nadalje, najveći broj mandata većih stranaka raspodijeli se već na prvoj, regionalnoj razini. Od ukupnog broja osvojenih mandata od 1994. do 2002, čak je 61,1 posto mandata ÖVP-a i 65,7 posto mandata SPÖ-a bilo dodijeljeno u regionalnima izbornim jedinicama. Nasuprot tome, manje stranke, kao što su Zeleni, u tom razdoblju nijedan mandat nisu dobile na regionalnoj razini. Kako kandidati na regionalnim listama velikih stranaka imaju mnogo veće izgleda da budu izabrani od kandidata manjih stranaka, ne čude prilično sofisticirani načini njihova lobiranja da dobiju mjesto na regionalnoj listi.

Ključan dio postupka selekcije kandidata zbiva se na regionalnoj i pokrajinskoj razini, pri čemu nacionalna vodstva stranaka imaju pravo veta u selekcijskom postupku (Müller 1992a: 100-

104; Müller 1995: 70-71; Gerlich 1987: 83). Članovi imaju ograničen utjecaj na odabir kandidata. Središnje stranačko vodstvo ima pravo na svoju kvotu kandidata koju određuje sukladno rezultatima prethodnih izbora. Za sastavljanje izbornih lista na saveznoj razini nadležna su nacionalna stranačka vodstva. Izborni postupci u austrijskim strankama uređeni su tako da proces ide od nižih k višim razinama odlučivanja, ali pravo veta i pravo sastavljanja lista na saveznoj razini, odnosno djelomičnih intervencija u sastav lista na pokrajinskim listama, imaju nacionalna stranačka vodstva, što postupke selekcije kandidata čini centraliziranima i ekskluzivnima.

Politički učinci izbornog sustava

Politički učinci izbornog sustava na stranački sustav i izvršnu vlast

Razdoblje Druge Republike obilježila je dominacija dviju najvećih stranaka, ÖVP-a i SPÖ-a, koje su osvajale najviše glasova u izborima i stjecale najviše mandata u parlamentu. Te su dvije stranke na prvim poslijeratnim demokratskim izborima zajedno dobile čak 94,4 posto glasova, ali su dobivale više

Tablica 4. Udjeli dviju dominantnih stranaka u glasovima i mandatima u Nacionalnom vijeću

Zakonodavna razdoblja	Zajednički udjeli (%) ÖVP-a i SPÖ-a		Sastavi vlada	Savezne vlade	
	Glasovi	Mandati		Udjeli u glasovima (%)	Udjeli u mandatima (%)
1945-1947.	94,4	98,0	ÖVP, SPÖ, KPÖ	99,8	100,0
1947-1949.				94,4	98,0
1949-1953.	82,7	87,0		82,7	87,0
1953-1956.	83,4	89,0	ÖVP, SPÖ	83,4	89,0
1956-1959.	89,0	95,0		89,0	94,0
1959-1962.	89,0	95,0		89,0	95,0
1962-1966.	89,4	95,0		89,4	95,0
1966-1970.	90,9	96,0	ÖVP	48,3	52,0
1970-1971.	93,1	95,0		48,4	49,0
1971-1975.	93,1	95,0	SPÖ	50,0	51,0
1975-1979.	93,0	95,0		50,4	50,9
1979-1983.	92,9	94,0		51,0	51,9
1983-1986.	90,8	93,0	SPÖ, FPÖ	55,3	56,0
1986-1990.	84,4	86,0		84,4	86,0
1990-1994.	75,1	77,0		75,1	77,0
1994-1995.	62,6	63,9	SPÖ, ÖVP	62,6	63,9
1995-1999.	66,4	67,2		66,4	67,2
1999-2002.	60,1	63,9	ÖVP, FPÖ	53,8	50,8
2002-2006.	78,8	80,9	ÖVP, FPÖ	52,3	53,0
2006-2008.	69,7	73,2		69,7	73,2
2008-2013.	55,2	56,8	SPÖ, ÖVP	55,2	56,8
2013-2018.	50,8	56,3		50,8	56,3

Izvori: Luther 1992; Poier 2010. Dopunio autor.

od 90 posto glasova i na izborima 1966, 1970, 1975, 1979. i 1983. Tijekom više od sedamdeset godina parlamentarizma, od 1945. do 2017, pučani i socijalisti činili su zajedničke vladajuće koalicije 41 godinu, 37 godina bili su u velikoj dvostranačkoj koaliciji, a četiri godine neposredno poslije svršetka rata u ši-

rokoj koaliciji s komunistima. U istom razdoblju, SPÖ je na vlasti bio 65, a ÖVP 52 godine; KPÖ je sudjelovao u vladi samo dvije, BZÖ četiri, a FPÖ četrnaest godina. Tri od četiriju glavnih stranaka bile su u međusobnim koalicijama: (a) ÖVP i SPÖ 65 godina, (b) SPÖ i FPÖ sedam godina, (c) ÖVP i FPÖ sedam go-

dina. Jednostranačke vlade postojale su 17 godina: četiri je godine samostalno vladao ÖVP, a 13 godina SPÖ. Ukratko, Austrija je jedna od najtipičnijih koalicijskih demokracija u Europi.

Razvoj poslijeratnoga stranačkog sustava Austrije može se podijeliti na šest faza: (a) doba velikih koalicija 1947–1966; (b) razdoblje dvostranačja 1966–1983; (c) prvu fazu sudjelovanja trećega *Lagera* u saveznoj vladi 1983–1990; (c) razdoblje obnove velike koalicije 1990–1999; (e) drugu fazu sudjelovanja trećega *Lagera* u saveznoj vladi 1999–2006; (f) povratak velike koalicije 2006–2017.²

(a) Prvo razdoblje obilježili su očekivani ishodi izbora. Tri relevantne stranke, SPÖ, ÖVP i FPÖ, politički su predstavljale tri glavna društvena segmenta ili tabora. Dominirali su SPÖ i ÖVP, koji su činili sve savezne vlade u tom razdoblju, dok je FPÖ bio prilično slab i marginaliziran. To je razdoblje obilježio i snažan utjecaj pet socijalnih partnera u korporativnoj sferi: Gospodarske komore Austrije (BWK), Federacije sindikata Austrije (ÖGB), Komore rada (AK), Poljoprivredne komore (LWK) i Udruženja austrijskih industrijalaca (VOI). Luther (1992: 82) ističe da je "sudjelovanje stranaka u austrijskoj korporativnoj areni tradicionalno bilo posredovano preko tih pet institucija, s tim da je upitno je li to rezultiralo njihovom kasnijom kolonizacijom od strane stranaka ili obratno". Djelovanje tih institucija, ponajprije Gospodarske komore i Federacije sindikata, imalo je ključno značenje za politike savezne vlade.

Kada je riječ o radu državne uprave, u tom su se razdoblju zbile velike promjene. Prvu Republiku karakterizirala je birokracija u kojoj su dominirali

² O pojmu i prirodi *Lagera* (tabora), kao i modelu konsocijacijske demokracije u Austriji koji se temeljio na postojanju društvenih *Lagera* v. Diamant 1972; Gerlich 1957; Luther i Müller 2013.

pripadnici katoličkoga konzervativnog tabora, ali su se odnosi počeli mijenjati u Drugoj Republici. Luther (1992: 88) ističe da su "na strukturu stranačke interakcije u birokratskoj areni" utjecala dva glavna načela. Prvo, u koalicijskim sporazumima političke elite glavnih tabora obvezale su se na to da će nominiranja u javnom sektoru provoditi prema načelu razmjernosti (*Proporz*). Iako su se koalicijski sporazumi eksplicitno odnosili samo na radna mjesta u tvrtkama u javnom sektoru, *Proporz* se primjenjivao i u državnim službama. Drugo, u državnim službama *Proporz* se nije primjenjivao prema načelu segmentarne autonomije. Nominiranja u svakom ministarstvu bila su prepuštena stranci koja je upravljala njime pa su sektori unutar ministarstva poprimali političku "boju" ministara koji su im bili na čelu (Luther 1992: 90). Slično je bilo i u javnom sektoru. Luther (1992: 90) navodi primjer *Landesbank* kojom je upravljao ÖVP, dok je *Creditanstalt* bila u rukama SPÖ-a. Država se našla u rukama dviju velikih stranaka koje su preuzele upravljanje javnim resursima i dijelile ih sukladno načelu razmjernosti. Na zapošljavanje u državnima i javnim strukturama presudno je utjecala stranačka pripadnost.

(b) U drugoj se fazi umjereni pluralizam transformirao u dvostranački sustav (Sartori 2002: 177). Nakon izbora 1966. saveznu je vladu sastavio ÖVP, stranka katoličko-konzervativnoga tabora. Nakon četverogodišnjeg mandata pučana uslijedila je trinaestogodišnja dominacija socijalista, koja je navela Luthera (1992: 79) da zaključi kako je SPÖ u tom razdoblju postao predominantnom strankom (Sartori 1992: 79). Iako je u tome dugom razdoblju SPÖ vladao samostalno, u državnoj upravi nastavio je dominirati ÖVP. Nalazi istraživanja što su provedena od 1967. do 1991. pokazali su da je među javnim službenicima najjača stranka bio ÖVP

(Luther 1992: 89). U toj se skupini potpora toj stranci kretala od 61,9 posto (1983) do 52,3 posto (1991), iako je u to vrijeme imala znatno skromniju potporu cijeloga biračkog tijela. U istom je razdoblju SPÖ podržavalo od 33,4 posto (1979) do 30,2 posto (1991) javnih službenika. Mnogo je slabija bila potpora FPÖ-u: od 1,4 posto (1979) do 7,9 posto (1991). Podaci govore da se, unatoč primjeni načela *Proporz* i zapošljavanja u javnim službama prema stranačkom ključu, dominacija ÖVP-a, a time i katoličko-konzervativnog tabora, očuvala zbog goleme početne prednosti te stranke stečene provedbom ideoloških čistki u državnoj i javnoj upravi u međuratnome fašističkom (1934-1938) i nacističkom režimu (1938-1945) (Luther 1992: 89). Ključni element dogovora stranaka poslije 1945. predviđao je radikalnu reformu obrazaca imenovanja u državnu upravu kako bi se socijalisti uvjerali u to da će nova državna uprava biti politički neutralna.

(c) Ulazak u vladu FPÖ-a jako je promijenio konfiguraciju stranačkog sustava. FPÖ je na izborima 1983. osvojio samo pet posto glasova, ali se od sljedećih izbora 1986. moglo govoriti o usponu treće stranke. Koalicija sa SPÖ-om nanijela je štetu ondašnjemu vođi FPÖ-a Norbertu Stegeru, kojega je u stranci porazio i zamijenio Haider. Dolazak Haidera na čelo FPÖ-a dodatno je ojačao stranku te je na izborima 1986. udvostručila podršku birača dobivši 9,7 posto glasova. Iako je potez SPÖ-a bio iznenađujući, dugoročno se pokazao uspješnim jer je oslabio ÖVP kao svoga glavnog konkurenta. Naime, FPÖ je snažno ušao u biračko tijelo ÖVP-a i postupno se probijao do pozicije treće relevantne stranke.

(d) Haiderova pobjeda na unutar-stranačkim izborima udaljila je FPÖ od mogućih aranžmana sa SPÖ-om i ÖVP-om, koji su se vratili provjerenoj praksi

velike koalicije. Međutim, u tom je razdoblju osjetno pala podrška birača tim dvjema strankama: zbroj glasova koje su dobile pao je na 62,6 posto, da bi se na izborima 1999. srozao na 60,1 posto. Osim toga, FPÖ se izjednačio s vladajućim ÖVP-om: obje su stranke dobile jednak broj mandata (52) i gotovo jednak postotak glasova (26,9). Tijekom tog razdoblja jačaju i Zeleni, koji od 4,8 posto glasova na izborima 1986, nakon kojih su prvi put ušli u parlament, na izborima 1999. dobivaju 7,4 posto glasova u zemlji.

(e) Haider je svojim populistično-nacionalističkim pristupom, nastupajući ujedno i kao vođa prosvjedne stranke, uspio povećati podršku FPÖ-u na 26,9 posto (1999) i uvesti ga u vladu, ali sada u koaliciji s ÖVP-om. Formiranje te koalicije izazvalo je burnu reakciju članica Europske unije koje su, istina kratkotrajno, uvele sankcije Austriji.³ Wolfgang Schüssel, vođa ÖVP-a, iskoristio je raskol u FPÖ-u te na izvanrednima parlamentarnim izborima 2002. ostvario izniman izborni rezultat i potisnuo FPÖ na prijašnju poziciju.

(f) Ostanak u vladi poslije izbora 2002. nije FPÖ-u donio povećanje podrške birača na sljedećim izborima. Uspon doživljavaju Zeleni te nastaju dva para stranaka sa sličnom potporom birača, ali različite ideološke profilacije. Iako je na početku novoga razdoblja velike koalicije dvije najveće stranke podupiralo 69,7 posto birača, na izborima 2013. podrška je pala na 50,8 posto.

³ "Sankcije su imale snažan utjecaj na međustranačku kompeticiju jer su potisnule domaće političke teme i dopustile vladi da poziva na nacionalno jedinstvo. Nakon ukidanja sankcija u rujnu 2000. Austrija se vratila konvencionalnijemu obliku stranačkog natjecanja s domaćim političkim temama u središtu političke rasprave" (Müller i Fallend 2004: 802).

Tablica 5. Efektivan broj stranaka i faze razvoja stranačkog sustava

Godi- ne	LSq	Eff Nv	Eff Ns	Broj man- data	Rele- vantne stranke	Stranke koje su formira- le vlade	Tipovi stranačkog sustava (mehanika)
1945.	2.65	2.22	2.09	165	ÖVP, SPÖ, KPÖ	ÖVP, SPÖ, KPÖ	Umjereni pluralizam
1949.	3.05	2.78	2.54	165			
1953.	3.99	2.76	2.47	165	ÖVP,	ÖVP,	
1956.	4.02	2.48	2.22	165	SPÖ, FPÖ	SPÖ	
1959.	4.39	2.48	2.20	165	(VdU) ⁴		
1962.	3.98	2.46	2.20	165			
1966.	3.81	2.39	2.14	165		ÖVP	Dvostranački sustav sa SPÖ-om kao predominantnom strankom 1970- 1983.
1970.	2.99	2.29	2.12	165			
1971.	1.19	2.28	2.21	183	ÖVP,		
1975.	1.04	2.26	2.21	183	SPÖ, FPÖ	SPÖ	
1979.	0.93	2.27	2.22	183			
1983.	2.44	2.40	2.26	183		SPÖ,	Umjereni pluralizam
1986.	0.93	2.72	2.63	183		FPÖ	
1990.	2.07	3.16	2.99	183			
1994.	1.03	3.87	3.73	183		SPÖ, ÖVP	
1995.	1.03	3.59	3.49	183	ÖVP,		
1999.	3.53	3.82	3.41	183	SPÖ, FPÖ, Zeleni	ÖVP, FPÖ	
2002.	1.33	3.02	2.88	183		ÖVP, FPÖ	
2006.	2.80	3.71	3.38	183			
2008.	2.92	4.79	4.24	183		SPÖ, ÖVP	
2013.	3.31	5.15	4.59	183			

Izvori: Gallagher 2017; Luther 1992: 74; Dopunio autor.

Napomene:

LSq = indeks najmanjih kvadrata ili Galagherov indeks koji mjeri relativnu nerazmjernost u odnosu dobivenih glasova i mandata (v. Gallagher 1991).

EffNv = efektivan broj stranaka na izbornoj razini koji se utvrđuje na temelju osvojenih glasova.

EffNs = efektivan broj stranaka na parlamentarnoj razini koji se utvrđuje na temelju dobivenih mandata (v. Laakso i Taagepera 1979).

Ipak, velik pad podrške nije uzrokovao raspad velike koalicije.

U tablici 5. prikazan je razvoj stranačkog sustava u Drugoj Republici. Vidljivo je kako je prevladavalo razdoblje umje-

⁴ Der Verband der Unabhängigen (VdU) ili Savez neovisnih bio je preteča Slobodarske stranke Austrije (FPÖ), a okupljao je nje-mačke nacionaliste. Postojao je od 1949. do 1955.

renog pluralizma u kojemu je slabjela potpora dvjema dominantnim strankama, a rasla podrška FPÖ-u i Zelenima. Pojavile su se i druge manje stranke, ali one nisu ugrožavale pozicije triju velikih i gotovo potpuno izjednačenih stranaka, ali i Zelenih koji su im se približavali prema podršci birača. Iako su s rastom podrške FPÖ-u osamdesetih godina i njegovom antisustavskom orijentacijom

ojačale tendencije preobrazbe umjerenoga u polarizirani pluralizam, to se ipak nije dogodilo.⁵

Preferencijsko glasovanje nije imalo značajnije političke učinke prije izborne reforme 1992. Gotovo trideset godina nijedan zastupnik nije bio izabran preferencijskim glasovima. Tek je 1983. zahvaljujući njima u parlament bio izabran popularni vođa Organizacije mladih socijalista Josef Cap. Taj mladi vođa, koji zbog svoga radikalnijeg pristupa nije bio po volji vođama socijalista, našao se pri dnu kandidacijske liste, ali je ipak izabran u parlament. Capov uspjeh potaknuo je veće korištenje preferencijskog glasovanja. Neke su stranke gledale na njega kao na sredstvo pomoću kojega mogu iskoristiti popularnost svojih vođa pa je, primjerice, vođa socijalista Franz Vranitzky osvojio više od 75 posto svih preferencijskih glasova te godine (Meth-Cohn i Muller 1991: 186). U dugom razdoblju od 1959. do 1990. samo je jedan kandidat izabran na temelju preferencijskih glasova, a poslije 1990. tako je bilo izabrano još šest zastupnika.

Politički učinci izbornog sustava na personalizaciju izborne kampanje

Iako izborni sustav ima vrlo ograničen učinak na izbor zastupnika preferencijskim glasovanjem, bilo je zastupnika koji su davali prednost osobnoj kampanji. Diferenciraju li se nalazi prema strankama, onda su najpersonaliziraniju kampanju vodili kandidati ÖVP-a, a najstranačkiju kandidati FPÖ-a i Zelenih. Najveći broj ispitanika u osobnoj

⁵ Iako su promjene u stranačkom sustavu, posebice osnivanje Zelenoga i Liberalnog foruma u parlamentu 1986. i 1993. te uspon FPÖ-a od 1986. (od 5,0 posto 1983. do 26,9 posto glasova 1999), označene kao tendencije koje vode k polariziranom pluralizmu, austrijski stranački sustav ostao je do 2000. u kategoriji umjerenog pluralizma (v. Muller 1997, 2000b; Luther 1999).

je kampanji angažirao od dvije do pet osoba. Kandidati za članove parlamenta četiriju glavnih stranaka prosječno su angažirali 5,4 osobe,⁶ s tim da je taj broj varirao od nijedne do pedeset osoba. Prednjačili su kandidati SPÖ-a (6,1), a slijedili su kandidati FPÖ-a (5,5), ÖVP-a (5,0) i Zelenih (4,0). Iz odgovora ispitanika nije se moglo utvrditi koliko je osoba uključenih u kampanji volontiralo, a koliko je bilo plaćeno, odnosno koliko ih je angažirala stranka. Nijedan od 966 ispitanika nije odgovorio na pitanje iz kojih je izvora financirana njegova osobna predizborna kampanja.

Financiranje političkih stranaka i predizbornih kampanja u Austriji zakonski je prilično liberalizirano. Kampanje mogu financirati strani subjekti, sindikati, tvrtke u državnom vlasništvu pod uvjetom da vlasnički udio države ne prelazi 25 posto, anonimni donatori ako donacija nije veća od tisuću eura. Nema zakonskih ograničenja pojedinačnih donacija. Stranka ili koalicija koja nastupa sa zajedničkom listom smije potrošiti najviše sedam milijuna eura. Pojedinačni kandidati ne tretiraju se kao posebna kategorija pa nema ni posebnih ograničenja novčanih iznosa koje smiju potrošiti u kampanji. Zapravo, financijsko ograničenje pojedinačnog kandidata izvedeno je iz ograničenja stranke pa u osobnoj kampanji kandidat smije potrošiti najviše sedam milijuna eura ako postoji, hipotetski, samo jedan kandidat neke stranke na izborima. U suprotnome, utrošak financijskih sredstava pojedinačnog kandidata ne smije

⁶ U bazi SPSS-a, CCS Austrija, jedan ispitanik, kandidat FPÖ-a, izjavio je da je u svojoj kampanji angažirao četiri tisuće osoba, što dramatično odstupa od iskaza ostalih ispitanika. S obzirom na to da nije odgovorio ni na jedno drugo pitanje u istoj skupini pitanja, njegov je iskaz isključen iz ove analize. Kada ne bi bio isključen, prosječan broj osoba angažiranih u osobnoj kampanji povećao bi se na 28, a u FPÖ-u na 148.

prijeći granicu postavljenu stranci. Zanimljivo je zakonsko rješenje prema kojemu se trošak kampanje pojedinačnog kandidata koji je manji od 15.000 eura ne uključuje u ukupan trošak stranačke kampanje. Zastupnici nisu obvezni podnositi financijska izvješća izravno revizorskoj instituciji nego svojoj stranici koja podnosi konsolidirano izvješće za cijelu kampanju, uključujući osobne kampanje kandidata koje su bile skuplje od 15.000 eura. Primjerice, iz odgovora na pitanje o tome koliko su sredstava potrošili za osobnu kampanju proizlazi da su austrijski kandidati na parlamentarnim izborima 2008. prosječno potrošili 4.829 eura, a kandidati četiriju najvećih stranaka 7.240 eura. Najviše su potrošili kandidati Zelenih (13.875 eura), potom socijaldemokrata (6.490 eura) i pučana (5.102), dok su prosječno najmanje trošili kandidati Slobodarske stranke (3.491 eura).

Zaključno se može ustvrditi da u izborni sustav Austrije nisu ugrađeni dostatno snažni institucionalni mehanizmi koji bi poticali personalizaciju izbora i političkog predstavnštva. Utjecaj preferencijskog glasovanja vrlo je slab, zapravo minimalan, tako da su rijetki kandidati bili izabrani u parlament na temelju preferencijskih glasova birača. Postupci selekcije kandidata centralizirani su i

ekskluzivni. Utjecaj članova stranaka na odabir kandidata za parlamentarne izbore ograničen je snažnom ulogom pokrajinskoga i nacionalnog stranačkog vodstva u selekcijskom postupku.

Izborni je sustav pridonosio osiguravanju dominantna položaja glavnih stranaka u austrijskoj politici, a nedostanak razvijenih inkluzivnih postupaka selekcije kandidata jamčio je snažan položaj stranačkog vodstva u odnosu prema članstvu. Desetljećima su ključne austrijske stranke razvijale snažne mreže nepotističkih i klijentelističkih odnosa. U posljednje vrijeme nešto se promijenilo i na tom planu. Iako se suočavaju s osjetnim smanjenjem broja članova, utjecaj stranaka na nacionalnu politiku ostao je bitan.

Izbornim reformama željele su se ojačati veze birača i njihovih zastupnika, ali nije bilo značajnijih učinaka reformskih mjera. Stoga je razumljivo što kandidati daju prednost stranačkoj, a ne osobnoj izbornoj kampanji, jer njihovi izgledi da uđu u parlament ipak presudno ovise o stranačkim tijelima. Unatoč ozakonjenju preferencijskog glasovanja, izborni je sustav Austrije slabo personaliziran. U tom je pogledu uvelike sličan razmjernima izbornim sustavima u drugim članicama Europske unije.

Literatura / Bibliography

- Atmor, Nir, Hazan Y. Reuven, Rahat, Gideon. 2011. Candidate Selection. U: Colomer, Josep M. (ur.). *Personal Representation: The Neglected Dimension of Electoral Systems*. Essex: ECPR Press.
- Barker, Elisabeth. 1973. *Austria 1918-1972*. Basingstoke: Macmillan Press.
- Diamant, Alfred. 1974. Austria: The Three Lager and the First Republic. U: McRae, Kenneth. (ur.). *Consociational Democracy. Political Accomodation in Segmented Societies*. Ottawa: McClelland i Stewart.
- Gallagher, Michael. 1991. Proportionality, disproportionality and electoral systems. *Electoral Studies*. (19) 1: 33-51.
- Gallagher, Michael. 2008. Ireland: The Discreet Charm of PR-STV. U: Gallagher, Michael, Mitchell, Paul. (ur.). *The Politics of Electoral Systems*. New York: Oxford University Press.
- Gerlich, Peter. 1987. From Consociationalism to Competition: The Austrian Party System since 1945. U: Daalder, Hans. (ur.). *Party Systems in Denmark, Austria, Switzerland, The Netherlands and Belgium*. London: Frances Pinter.
- Helms, Ludger, Wineroither, David M. 2017. (ur.). *Die österreichische Demokratie im Vergleich*. Baden-Baden: Nomos.
- Kasapović, Mirjana. 2014. *Kombinirani izborni sustavi u Europi 1945-2014*. Zagreb: Plejada.
- Krouwel, André. 1999. *The Selection of Parliamentary Candidates in Western Europe – The Paradox of Democracy*. Mannheim: ECPR workshop "The consequences of Candidate Selection".
- Laakso, Markku, Taagepera, Rein. 1979. "Effective" Number of Parties: A Measure with Application to West Europe. *Comparative Political Studies*. (12) 1: 3-27.
- Luther, Richard K. 1992. Consociationalism, Parties and the Party System. U: Luther, Richard K., Müller, Wolfgang C. (ur.). *Politics in Austria: Still a Case of Consociationalism*. London: Frank Cass.
- Luther, Richard K., Müller, Wolfgang C. (ur.). 2013.² *Politics in Austria: Still a Case of Consociationalism?* New York: Routledge.
- Manoschek, Walter. 2002. FPÖ, ÖVP and Austria's Nazi Past. U: Wodak, Ruth, Pelinka, Anton. (ur.). 2002. *The Haider Phenomenon in Austria*. New Brunswick, New Jersey: New Transactions.
- Meth-Cohn, Delia, Müller, Wolfgang C. 1991. Leaders Count: the Austrian Election of October 1990. *West European Politics*. (14) 2: 183–188.
- Müller, Wolfgang C. 1992. Austria (1945-1990). U: Katz, Richard S., Mair, Peter. (ur.). *Party Organizations. A Data Handbook on Party Organizations in Western Democracies, 1960-1990*. London: Sage.
- Müller, Wolfgang C., Scheucher, Christian. 1995. Das verstärkte Vorzugsstimmensystem: Durchbruch zur Persönlichkeitswahl? Bilanz der Nationalratswahl 1994. U: Müller, Wolfgang C., Plasser, Fritz, Ulram, Peter A. (ur.). *Wählerverhalten und Parteienwettbewerb. Analysen zur Nationalratswahl 1994*. Beč: Signum.
- Müller, Wolfgang C. 1997. Das Parteiensystem. U: Dachs, Herbert i dr. (ur.), *Handbuch des politischen Systems Österreichs*. Beč: Manz.
- Müller, Wolfgang C. 2000. Wahlen und die Dynamik des österreichischen Parteiensystems seit 1986. U: Plasser, Fritz, Ulram, Peter A., Sommer, Franz. (ur.). 2000. *Das österreichische Wahlverhalten*. Beč: Signum.

- Müller, Wolfgang C., Fallend, Franz. 2004. Changing Patters of Party Competition in Austria: From Multipolar to Bipolar System. *West European Politics*. (27) 5: 801-835.
- Müller, Wolfgang C. 2008. Austria: A Complex Electoral System with Subtle Effects. U: Gallagher, Michael, Mitchell, Paul. (ur.). *The Politics of Electoral Systems*. New York: Oxford University Press.
- Pelinka, Anton. 2014. *Austrijska politika. Temelji- strukture – trendovi*. Zagreb: Plejada.
- Poier, Klaus. 2010. Austria. U: Nohlen, Dieter, Stöver, Philip. (ur.). *Elections in Europe. A Data Handbook*. Baden-Baden: Nomos.
- Reimink, Elwin. 2016. *Electoral System Change in Europe since 1945: Austria*. <http://www.electoralsystemchanges.eu> (pristupljeno 15. siječnja 2016).
- Sartori, Giovanni. 2002. *Stranke i stranački sustavi*. Zagreb: Politička kultura.
- Steiner, Kurt. 1972. *Politics in Austria*. Boston: Little and Brown.
- Zoellner, Erich. 1997. *Povijest Austrije*. Zagreb: Barbat.

Internetske stranice

- bmi.gv.at (2017). Savezno ministarstvo unutarnjih poslova Austrije. <http://www.bmi.gv.at> (pristupljeno 12. kolovoza 2017).

What Do We Do With Preferential Voting? The Austrian Experience

Abstract The author looks at the complex Austrian electoral system and its political implications for the party system and for the legislative and executive powers. With the reform of the electoral legislation in the Second Republic, which introduced preferential voting and closed and nonblocked lists, voters got the right to give a preference vote to one of the candidates on the list they voted for. This, however, did not bring significant improvements in terms of more personalized election and political representation. In almost thirty years (1959-1990), only one candidate was elected to Parliament thanks to preferential votes, and few have managed to do so since. The author believes that attempts at personalizing election and political representation have failed because the electoral system is fraught with institutes and mechanisms that do not encourage such personalization strongly enough, such as optional preferential voting, too high quota of preference votes for a candidate to be elected, "technical" difficulties in implementing preferential voting at province level, as well as voters' reluctance to overcome such difficulties. On top of that, political parties have got centralized and exclusive parliamentary election candidate selection procedures, where the party leadership plays a crucial role, thus encouraging candidates to give precedence to the party campaign, instead of using a personalized one.

Keywords Austria, electoral system, preferential voting, election and political representation personalization

MODELLING THE LEGACIES OF WAR VIOLENCE: VOTERS, PARTIES, COMMUNITIES

Josip Glaurdić

Institute of Political Science
University of Luxembourg
E-mail: josip.glaurdic@uni.lu

Christophe Lesschaeve

Institute of Political Science
University of Luxembourg
E-mail: christophe.lesschaeve@uni.lu

Michal Mochtak

Institute of Political Science
University of Luxembourg
E-mail: michal.mochtak@uni.lu

DOI: 10.20901/an.15.04

Review article

Accepted: December 2018

Abstract Wars are extreme events with profound social consequences. Political science, however, has a limited grasp of their impact on the nature and content of political competition which follows in their wake. That is partly the case due to a lack of conceptual clarity when it comes to capturing the effects of war with reliable data. This article systematises and evaluates the attempts at modelling the consequences of war in political science research which relies on quantitative methods. Our discussion is organised around three levels of analysis: individual level of voters, institutional level of political parties, and the aggregate level of communities. We devote particular attention to modelling the legacies of the most recent wars in Southeast Europe, and we offer our view of which efforts have the best potential to help set the foundations of a promising research programme.

Keywords war legacies, post-conflict societies, elections, voters, parties, political competition

Introduction

How does war shape post-war politics? When is electoral competition in post-war societies determined by the war past, and when is it determined by the peacetime present and future? What are the conditions under which war becomes an integral part of post-war political narratives, practices, and insti-

tutions? Post-war elections have attracted great interest from political scientists. That interest, however, has been primarily focused on the connection between electoral democratization and conflict. Voters' and political entrepreneurs' interests and electoral behaviour after the initial, temporally very limited, post-conflict period have remained lar-

gely neglected by researchers, even though the effects of war reverberate long after the end of hostilities. War changes people and their communities. It forges distinct social groups bounded by their diverse and traumatic war experiences of migration, loss, illness, and death. It destroys polities' fabrics of mutual understanding and tolerance. And yet we have little systematic and theoretically advanced understanding of its impact on the nature and content of post-war political competition.

Systematising and theorising the study of post-war politics is, of course, a difficult task exactly because wars have such complex effects on both individuals and societies. In fact, even capturing the essence of those effects has proven to be a substantial challenge in the field, with significant differences in approach among scholars, at times guided by the lack of available data and at times by unclear methodological aims. Some authors have, for example, focused on individuals' personal experiences of combat or the feelings of trauma. Others have focused on the contextual or social experiences of exposure to violence. These different approaches have unsurprisingly led to often conflicting findings and limited theoretical advancements. This article presents our attempt at classifying the different approaches in the literature toward modelling the legacies of war, with the goal of advancing our understanding of the wars' impact on post-war politics. We centre our attention on studies utilising quantitative methods with relatively large samples and focusing on countries which have experienced conflict of a significant magnitude – regardless whether civil or international – and which have embraced some form of democratic competition in the post-war period. Our focus on quantitative, large-N studies is not grounded in the belief that this kind of re-

search is empirically more valuable, but simply in the fact that this is the kind of research we do. Our choice inherently limits the reach of our review, though we would argue that it also improves its analytical clarity. We organise our discussion around three levels of analysis: individual level of voters, institutional level of political parties, and the aggregate level of communities.¹

With this review article, we aim not only to identify the principal ways in which political scientists have tried to capture the impact of war on post-war politics, but also to offer our understanding of which approaches may provide the most fruitful way forward, particularly when it comes to the study of the political legacies of war in contemporary Southeast Europe. In our view, Southeast Europe offers the best opportunities for the comparative study of the effects of wars of different type (civil wars, wars of aggression, international interventions), outcome (defeat, victory, and stalemate), and character (ranging from lengthy skirmishes of low intensity to genocide) on the nature of post-war political competition. Our hope is that this contribution sparks interest among scholars of the region for the disciplined and methodologically advanced study of the concepts and dynamics we write about. The account we present here is by no means comprehensive, but rather a cross-section of the literature we believe has the greatest potential for the setting of the foundations of a promising research programme. In the sections that follow, we deal with each of the three levels of analysis in turn. The first section

¹ These three levels of analysis also form the three distinct, though closely related, segments of our 5-year research project funded by the European Research Council Starting Grant No. 714589, titled "Electoral Legacies of War: Political Competition in Post-war Southeast Europe" (ELWar) and hosted by the University of Luxembourg.

reviews the key findings in the literature on the voter-level effects of war and argues that the direction of future research should take into consideration in other social sciences, particularly in the economic psychology of risk formation. The second section reviews the relatively under-developed literature using quantitative methods in the study of post-war political parties. It argues strongly for the implementation of automated or computer assisted analyses of political text as the best way forward in analysing the effects of war on the behaviour of political parties and political entrepreneurs. Finally, the third section, dealing with the community-level effects of war, complements its literature review with a broader discussion about the practicalities of doing that kind of research in Southeast Europe.

Voters' war experiences: Combatants, civilians, and war trauma

A large body of literature is devoted to the impact of war experiences and war trauma on the lives of affected military personnel and civilians. Most of these studies, however, focus on stress and other psychological symptoms experienced by the individuals exposed to war violence. Relatively few authors address how individual war experiences and war trauma actually affect political behaviour. Our understanding of how exposure to various forms of war violence fits into the reality of voter choice is, therefore, limited and fragmentary at best. A perfect testament of this tendency can be observed in a recent review of the greatest advances in the study of various forms (i.e. not just economic) of retrospective voting in which war received just one short paragraph (Healy and Malhotra 2013: 295). The focus of this section of our article is exactly on the studies which connect war experiences

and political behaviour – how they conceptualise and operationalise individual war experiences, and the consequences this has on their capacity to explain particular individual-level political behaviours. It is important to note that the overwhelming majority of the works dealing with these questions are founded upon analyses of various forms of public opinion surveys, with only a handful of studies employing (quasi)experimental designs with very limited analytical reach. The causal argumentation they present, therefore, needs to be considered rather cautiously.

In terms of measuring individual-level war experiences, the main distinction in the literature seems to be between the focus on the experiences of former combatants who actively fought or participated in the conflict and the focus on the experiences of civilians who were more or less unwillingly exposed to the conflict. The experiences of the latter group could be further subdivided into those which were personally or directly experienced, and those which happened to someone close like a friend or family member and were therefore experienced only indirectly. What exactly is measured in each of these types of war experiences varies substantially between studies. In samples with both veterans and non-veterans, one of the most common ways to distinguish between the two has been via a simple binary variable, indicating whether individuals served in the military or not. This has been a staple of research on the veterans of the various 20th and 21st century wars in the American context (e.g. Jennings and Markus 1977; Klingler and Chatagnier 2014; Teigen 2006, 2007). Since no additional information was used in these studies to determine whether the respondent actually saw combat, however, their ability to draw conclusions on the relation between combat exposure and political

behaviour among military personnel has been limited. A more fruitful approach has been used in the studies on the consequences of the wars in former Yugoslavia, as well as the conflict between the Israelis and the Palestinians. Here, scholars have usually distinguished veterans from civilians by whether they actually fought in the wars (Massey, Hodson, and Sekulic 2003; Sandovici and Listhaug 2012; Strabac and Ringdal 2008), with some also employing information about the duration of soldiers' service in a combat zone (Grossman et al. 2015).

When it comes to measuring war experiences of civilians, on the other hand, the literature has suffered from an apparent lack of conceptual and theoretical clarity in three different, but closely related, ways. First, the distinction between direct and indirect war experiences has often been blurred. Dyrstad (2012, 2013), for example, has measured "direct individual exposure", but operationalised it as whether the respondent had a close friend or family member die or disappear, which is in fact an indirect war experience. Massey et al. (2003) have calculated a war experience index based on both personal experiences (such as whether one's life was endangered or whether one was wounded) and events that happened to friends and family members (see also Canetti et al. 2017; Canetti-Nisim et al. 2009; Hirsch-Hoefler et al. 2016). Moreover, they included a separate measure for having been in personal danger during the war, which created a conceptual overlap between their independent variables. In this line of research, arguably only Sandovici and Listhaug (2012) and Strabac and Ringdal (2008) have appropriately distinguished between war events experienced personally and events experienced by someone close to the respondent. Both studies concluded that direct and

indirect experiences of war can have different political ramifications (of which more below).

Second, many studies have created rather simple sum indices of concrete war experiences to measure someone's exposure to war (Blattman 2009; Canetti et al. 2017; Canetti-Nisim et al. 2009; Massey, Hodson, and Sekulic 2003; Solomon and Lavi 2005). The main problem with this approach has been the qualitative difference between those various experiences. For instance, in Massey et al. (2003) a family member wounded and a family member killed were equally valued in the calculation of the war experience index. Additionally, multiple concrete war experiences such as being a refugee, life endangerment or starvation might have been related to the same event, which may then have been counted multiple times. A better approach would likely be to focus on a limited number of specific experiences and to treat these experiences as qualitatively different, or to give certain experiences a larger weight through factor analysis (Kijewski and Freitag 2018).

And third, even when authors have looked at individuals' veteran status, and their direct and indirect war experiences separately, they have always viewed the impact of one type of war experience on political outcomes as independent from or simply additional to the impact of another war experience. Since these experiences are not mutually exclusive, it is possible – even likely – that the different types of war experiences interact with one another. For instance, how someone's direct war experience, such as being a refugee, leads to certain policy preferences could be conditional on whether that person also lost a family member. In other words, the literature lacks theoretical and empirical clarity when it comes to the intersectionality of

war experiences, i.e. how they moderate or amplify the relationship between other war experiences and political behaviour and attitudes.

When it comes to the study of the political implications of prior military experience, we can say that it has a long – though patchy – tradition, particularly in the US context. After WWII, there was a concern that the men returning from Europe and the Pacific would be more authoritarian because of their service and combat exposure (Teigen 2007). Schreiber (1979) investigated this question by looking at the difference in the survey responses between men who served in the military and men who did not. He found that veterans, while having more positive attitudes toward the military, were not more authoritarian than non-veterans. His results additionally showed that military service had no impact on faith in the government. A more thorough and empirically more advanced examination was arguably performed by Jennings and Markus (1977), who conducted a two-wave survey of 410 male high school seniors between 1965 and 1973. Their study looked at how service in the Vietnam War affected respondents' trust in the government. They concluded that while political cynicism among Vietnam veterans was comparable to that among non-veterans, veterans did have more faith in the federal government.

More recently, Klingler and Chagnier (2014) analysed the survey responses of nearly 36 thousand US adults and concluded that veterans were more right-wing on both economic issues such as the minimum wage, and social issues such as abortion and immigration. Veterans were also found to be more likely to favour military action in response to, for instance, efforts to secure oil or protect allies. These findings stand in contrast

to those of Teigen (2007), who used a survey of about 1200 US adults to look at the party preferences of veterans and non-veterans in the 2004 US presidential elections, and found no significant difference between the two groups. This somewhat surprising finding could perhaps be explained by the existence of a countervailing force, namely that the military also places a strong emphasis on communitarian values, or it could simply be the product of the historical juncture the United States found itself in at the time of the survey, i.e. in the middle of a highly unpopular war which was started under false pretences. In his 2006 study, however, Teigen did find a significant difference between men who had combat experience and those who did not. His examination of survey data including more than 635 thousand US adult males between 1972 and 2004, found that men who served in the military were generally more likely to vote, with one exception: Vietnam War veterans. The design of the study did not give many options for causal argumentation, but we can hypothesise that higher turnout rates among veterans could be due to three reasons: veterans already having a strong sense of civic duty prior to joining the military, the military instilling civic norms and values in its recruits, and the presence of strong veteran interest groups. All these factors, of course, falling by the wayside if the combat experience is as unpopular and ends as ignominiously as was the case with the war in Vietnam.

The evidence on the difference between the political views and actions of veterans and non-veterans outside of the US context is also mixed. Grossman et al. (2015) looked at male soldiers who served in the Israeli Defence Forces between 1998 and 2003 (roughly corresponding with the events

of the Second Intifada), comparing soldiers who had combat exposure to soldiers who did not. Their results showed that the former were less likely to have conciliatory attitudes in favour of a peaceful settlement of the conflict, and were more likely to vote for hard-line parties. Contrary to Teigen's (2006) findings, Grossman et al. concluded that combat exposure resulted in lower levels of political participation (though they did not look at voting). In studies focusing on the wars in former Yugoslavia, studies found no difference between veterans and non-veterans. Support for ethnic nationalism and liberalism (Massey, Hodson, and Sekulic 2003), ethnic prejudice (Strabac and Ringdal 2008), and optimism about the future do not seem to depend of having fought in the wars (Sandovici and Listhaug 2012).

The study of how the war experiences of civilians affect their political behaviour and attitudes is similarly inconsistent and often contradictory, likely dependent on social and historical context, as well as on the different operationalisation of the principal dependent variable capturing the legacies of war. The main focus of most authors have been political attitudes, with only one study looking at the relation between war experiences and actual political behaviour (Blattman 2009), though with a highly context-specific set of war experiences which dramatically limits the study's generalisability. When it comes to political attitudes, the picture that emerges is rather mixed. Massey et al. (2003) found that war experiences in Croatia were positively related to ethnic nationalism, but unrelated to the support for liberalism. In Kosovo, war experiences seem to have reduced the trust individuals have in the people in their neighbourhoods (Kijewski and Freitag 2018). Strabac and Ringdal

(2008) demonstrated that, while indirect war experiences increased ethnic prejudice in Croatia, direct war experiences did not. Sandovici and Listhaug (2012) found that in Bosnia and Herzegovina direct experiences reduced optimism while indirect experiences increased it. Dyrstad (2012) looked at how indirect war experiences were related to ethno-nationalism and authoritarian values in Bosnia and Herzegovina, Croatia, and Kosovo, finding that respondents' sense of ethno-nationalism was only affected by exposure to war-related violence in Croatia, but not in Bosnia and Herzegovina and Kosovo. In her 2013 study focused on the same countries, Dyrstad also established that indirect war experiences lead to authoritarian values, though crucially only if they also resulted in post-traumatic stress disorder (PTSD).

Arguably the most elaborate work on the topic of civilian war experiences has been done by Canetti-Nisim et al. (2009), Canetti et al. (2017), and Hirsch-Hoefler et al. (2016). They developed a distress-based model of how war experiences affect attitudes toward peace. The model argues that the exposure to violence leads to psychological stress, which in turn leads to an increased threat perception of the enemy. This results in an "ethos of conflict", comprising of beliefs related to the justness of goals, victimization, security, delegitimization of the opponent, patriotism, unity, and peace. This ethos of conflict subsequently shapes political attitudes. The model has proven effective in explaining exclusionist attitudes in Israel toward Palestinians (Canetti-Nisim et al. 2009), and attitudes toward what a peace settlement with the Palestinians should look like (Canetti-Nisim et al. 2009; Hirsch-Hoefler et al. 2016; also see Solomon and Lavi 2005).

We believe that this line of argumentation offers great promise as it focuses on the respondents' actual feelings of trauma which are partly dependent on war experiences, but partly also on the individuals' capability to cope. The greatest challenge for future research efforts lies in creating a portable theoretical grounding which will help us expose the mechanisms behind the effects of exposure to different war experiences (and the possible cross-generational transfer of trauma) on political attitudes. In our opinion, one part of the answer could be in learning from and applying some of the findings in economic psychology, namely on the impact of traumatic experiences on risk aversion. Apart from a couple of exceptions (Eckel, El-Gamal, and Wilson 2009; Voors et al. 2012), the near consensus of this literature is that traumatic experiences – whether it is floods (Cameron and Shah 2015), economic depression (Malmendier and Nagel 2011), terrorism (Sacco, Galletto, and Blanzieri 2003), losing a child (Buccioli and Zarri 2015), or war (Kim and Lee 2014) – make people more risk averse, possibly even permanently (Callen et al. 2014). In other words, war-related trauma could, through higher risk aversion, lead to changes in individuals' political preference functions when it comes to personal as well as economic security (Glaurdić and Vuković 2018). These changed preference functions would in turn, in interaction with the supply of political options specific to the social and historical context, lead to the observed nature of post-war electoral competition.

Of course, there are a number of challenges that need to be addressed if we are to succeed in exposing this dynamic. Two of them particularly stand out. The first challenge is in appropriately modelling the legacies of war violence on the individual level in a uniform

and broadly applicable way. Guided by Canetti-Nisim et al. (2009) and their finding that it is the feeling of psychological distress that matters when it comes to pinpointing the determinants of post-conflict political attitudes, the individual voter level section of our project which employs public opinion surveys, experimental, and quasi-experimental methods captures trauma exactly by inquiring about the individuals' different dimensions of their possible war-related psychological distress. Here we follow the scales employed by the South East European Social Survey Project in order to make our findings comparable to the data it collected a decade and a half ago (Simkus 2007). The second challenge in exposing the mechanism connecting war trauma and political behaviour lies in designing studies which can improve on conventional public opinion research when it comes to making causal inferences. As stated above, studies utilising, for example, experimental and quasi-experimental designs to deal with the impact of the legacies of violence on any kind of political behaviour are few and far between (e.g. Blattman 2009; Montalvo 2011). That is obviously partly due to the nature of the subject matter, but if the field is to make significant strides in explaining the effects of war legacies on post-war voter choice, methodological approaches enabling higher levels of causal inference will have to be employed to a far greater extent than has been the case thus far.

Political parties and war legacies: Institutionalising past into present

Political parties as key actors of political change play an important role in the creation of sustainable peace, stability, and democracy. This claim is true for both functioning democracies as well as all

other forms of regimes either stable or undergoing political or social transformation (van Biezen 2004; Bille 2001). Although political parties have been possibly the most studied political actors for decades, the effects of war or violent conflict on their internal organisation, policy preferences, or mobilisation efforts have been very rarely addressed in any systematic or theoretically informed way. This is surprising since many traditional political parties in Europe, Asia, Africa, and Latin America were forged in or at least affected by violent conflict at some point in their history. Just as is the case with individuals and communities, these experiences are uniquely transformative for political parties as well. Their effects could be potentially significant years or even decades after the conflict has ended, influencing different dimensions of parties' political profile and activities.

Most of the research dealing with war legacies in the context of parties focuses on the transformation of former rebel groups into peacetime political institutions and their adjustment to the new democratic arena of competition (e.g. Ishiyama 2014; Ishiyama and Marshall 2015; Manning 2008). In fact, rebel groups and former fighters are not merely the central components of the mainstream research approach to the study of war legacies and party politics – they are a hegemonic one. Although the relevant literature addresses a variety of topics such as party organization, party leadership, surviving war time networks, or party and electoral systems, the focus is temporally rather narrow, and it often covers only the immediate period of post-conflict negotiations. In this context, political parties or their organisational proto-forms (e.g. rebel groups, fighters, guerrillas) are mostly studied through the four different phases of conflict and peacebuild-

ing they are part of: conflict causation, conflict settlement, post-war transition, and post-war democratization (Ramsbotham et al. 2016; Zeeuw 2008). With this limited timeline of interest, what we are missing is an entire body of research that should go beyond rebel groups and their transformation and should try to cover the long-lasting effects of war on political parties in a comparative perspective. What happens not only to rebel groups, but also to "conventional" political parties after the war is over? In which ways is the legacy of war relevant even after the usual phase of post-war democratization is finished? How do we observe, theorise, and study these war legacies? What kind of evidence can we collect and analyse in a rigorous and comparative fashion?

The existing literature on post-war political parties could roughly be divided into two groups which could best be termed structural and functional. The structural group covers predominantly the structural characteristics of political parties and their systems. Typical examples would be studies of party organisation (Sindre 2016; Reilly 2006), party leadership and candidate recruitment (Khazen 2003; Lyons 2016; Ishiyama and Marshall 2015), various networks of cooperation (Taleski 2012), the party system itself (Jarstad and Sisk 2008; Goeke 2016), typology and characteristics of political parties (Reilly and Nordlund 2008), electoral system designs and their effects on political parties (Reilly 2008; Ishiyama 2014), or institutional restrictions such as party bans imposed on political representation (Basedau and Moroff 2011). The functional group, on the other hand, focuses on the political parties' actions and functions. Typical examples would be studies of legitimacy (Taleski 2012; Lyons 2016), war-related policy agenda (Taleski 2012), role of ideology (Whiting 2016; Gadjanova 2015),

or effects of foreign aid (Marshall 2017; Nenadović 2010). This division should not be understood as rigid, since none of the referenced works focuses on one issue only. However, what virtually all of them have in common is their focus on the immediate aftermath of armed conflict, as well as their focus on the transformation of former fighting groups into political parties.

These works also have much in common when it comes to their methodological approaches. Most published research centres either on one case or on a small number of cases which are examined mostly through qualitative empirical strategies like oral histories or in-depth archival and historical research (Reilly 2001; Sindre 2016). Only a handful of studies have approached the analysis of political parties in post-conflict environments from a medium- or large-N quantitative perspective. Manning and Smith (2016) use a sample of 65 post-conflict settlements to test what the conditions are under which rebel groups successfully incorporate into democratic politics when civil wars end. Ishiyama (2014) uses a sample of 92 countries with civil war experience to study the effects of conflict on the characteristics of post-conflict party systems and their stability. Marshall (2017) uses a sample of 112 rebel parties to test their long-term viability in post-conflict elections following negotiated settlements. Ishiyama and Marshall (2015) build a unique dataset of electoral candidates in post-conflict Nepal to examine the recruitment and nomination strategies of former rebel groups. The same authors in their 2016 study use a sample of 69 post-conflict settlements to test whether the transformation of rebel groups into political parties leads to the development of a durable peace after a civil war. Most recently, Matanock (2018) uses a sample of 122 dyadic settlements to

study under what conditions civil conflict settlements bring former combatants into normal politics as political parties.

As can be seen from this overview, the current stream of literature provides a rather limited scope of attention that omits a big part of potential empirical evidence on the legacies of war and their relevance for political parties. The legacies of war in parties' platforms, organisations, or mobilisation strategies are arguably not directly modelled at all but are rather asserted in a binary fashion depending on their potential status as former rebel groups. However, almost all "old" or "traditional" parties in Western Europe, not to mention most political parties in Southeast Europe, have been massively affected by war at some point of their evolution and development, and some of those effects reverberate in the lives of these parties to this day. The literature's existing focus on political parties in immediate post-conflict settings does not provide much guidance for studying those more long-lasting war legacies. Although partial inspiration can be found in the extensive literature on political parties in consolidated democracies (Katz and Crotty 2014; Hershey 2017) or in the research concerning general historical legacies and political parties (Crawford and Lijphart 1995; Mair 2004), the fact remains that a whole branch of research on the effects of war on post-conflict political parties still needs to be established. In terms of the previously presented timeline with the four phases of conflict causation, conflict settlement, post-war transition, and post-war democratization, we can say that a study of the fifth phase which could be defined as post-war consolidation and routinization of party politics needs to be created.

We propose that this need can be systematically best addressed by utilising automated or computer assisted analyses

of political text based on modern tools of natural language processing (NLP). Since we believe that the legacies of war reverberate through party politics for a long time after the conflict has ended, our overall goal should be to find out what role the war past plays in everyday politics and how it evolves over time. In this context, the view of political parties as uniform institutions that interact with each other in the political arena should be eschewed. Instead, political parties in their traditional sense should be deconstructed and analysed as platforms of organised individuals who reveal their preferences and positions on an everyday basis and who define what party politics means (Krehbiel 1993; Itzkovitch-Malka and Hazan 2017; Dewan and Squintani 2016). To be more precise, we should particularly be interested in who talks about the war past (or war-related present and future!), how, when, and to which audiences. The primary source of data in this context is *raw text*, often a piece of writing or a transcript of the spoken word that is cleaned, analysed, and interpreted. Our societies produce mountains of texts that are political in nature on a daily basis which have been virtually impossible to process systematically by an individual or a small group of collaborators through what is known as close reading. Recent technological and theoretical advances in computational content analysis, however, have changed that dramatically.

The application of natural language processing tools to the study of war and war-related issues has so far been very limited and almost exclusively focused on political debates in the United States (e.g. Kriner and Shen 2014; Schonhardt-Bailey 2005). More generally, this approach is penetrating mainstream political science only slowly, mostly in the studies of parliamentary and campaign speeches, media discourse, and

social networks (Baturo, Dasandi, and Mikhaylov 2017; Crowley, Watson, and Waller 2008; Proksch and Slapin 2015). However, the available tools are not reserved solely to these domains and could be applied to all sorts of social science problems and sources. News articles, debate transcripts, political blogs, media reports, social media posts and tweets are all unique and invaluable sources of information that can – thanks to new software and hardware advances – be processed and analysed in a variety of languages, including the languages of Southeast Europe. This presents a tremendous opportunity to address the most difficult challenges of collecting data on political parties in a more systematic and unbiased way.

In this context, the text as data approach is a key strategy for the study of political parties in Southeast Europe dictating what data need to be collected and how they can be analysed. In ELWar we focus our attention primarily on the evolution of war-related political discourse in Bosnia and Herzegovina, Croatia, and Serbia, and we try to understand what role war continues to play in the political lives of these countries – how it is used and abused by political entrepreneurs and their followers in political arenas and in their daily interactions with the world around them. We have, for example, collected transcripts of debates in each of the national parliaments of our interest for at least 15 years of their post-conflict existence using various scraping and cleaning tools we developed ourselves on top of available programming packages. The result is a set of three corpora for the three parliaments that were further populated with meta-information identifying speakers, their personal characteristics (including their war pasts), and policy agendas on the level of single speeches. This gives us a massive source of information on

political preferences and positions of individual MPs and, when aggregated, whole political parties. This approach – paired with our analyses of other forms of public discourse in both conventional and social media – goes far beyond the mainstream studies of party manifestos, official party documents, and positions of the most prominent political figures which we also utilise. In other words, we cover the entire political spectrum of discourse and debate in the period of more than a decade and a half in countries with very similar, yet different, war histories and war legacies.

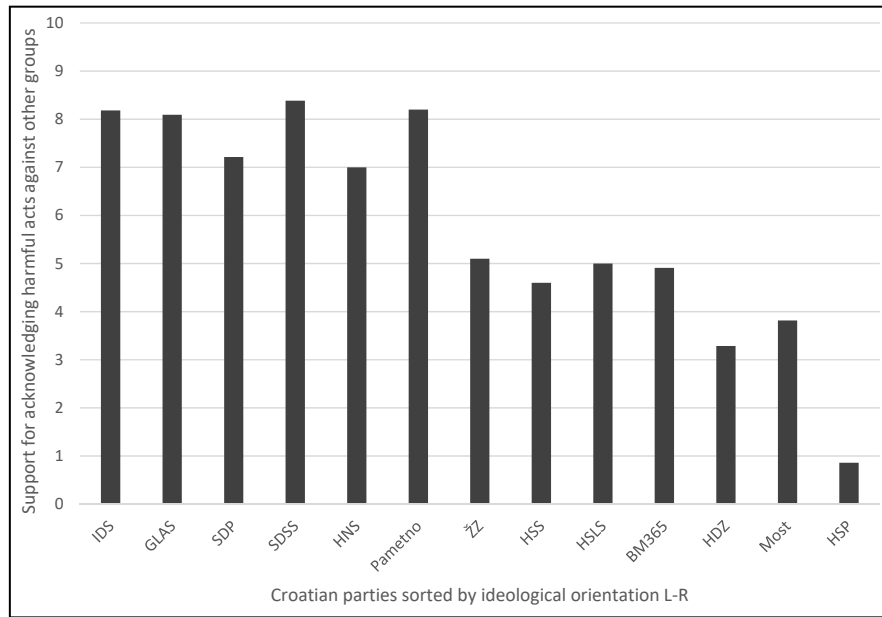
The study of war legacies in this context represents a unique opportunity where a number of NLP tools can be applied. Through these tools we can, for example, trace the development of topics we are interested in (counting and weighting of n-grams), properly identify and label these topics (topic-modelling), scale the evidence on a single (Wordfish) or multiple scales (Wordscores), understand the contexts in which certain – particularly war-past-related – concepts occur (keywords in context, LSI models, word2vec models), detect actors, organizations, or places (named entity recognition), understand the semantic structure of a written and/or spoken text (semantic network analysis), measure sentiment (sentiment analysis), or ultimately build complex machine-learning algorithms based on neural networks in order to get closer to a state where computer programs can read and understand natural language for us. This is just a fraction of opportunities we have at hand that can be used for the study not just of war legacies, but also all other relevant issues in political science.

This approach is however not the only strategy how political parties in post-conflict societies can and should be studied. The body of literature on political parties, their leadership, struc-

tures, and mechanisms of mobilisation is a fruitful source of inspiration which should be built upon and expanded. Text as data approach should therefore be combined with more conventional strategies in order to provide a broader scope for studying party politics. In the fall of 2018, we launched what will be an annual expert survey focusing on party positions in Southeast Europe which expands on the existing datasets on party positions and preferences like the Manifesto Project or the Chapel Hill Expert Survey (CHESDATA 2018; Lehmann et al. 2017) by including questions on the parties' attitudes toward the war past. For illustrative purposes, our Figure 1 shows the opinions of the experts we surveyed on the Croatian parties' left-right placement and their attitudes toward acknowledging harmful acts committed against other ethnic groups during Croatia's war for independence (Lesschaeve and Glaurdić, 2018). As is immediately apparent, this issue is perceived to be at the core of the ideological divide on Croatia's party scene.

The study of political parties has always been challenging, since access to politicians, their preferences, as well as many of their actions, has been limited. Text as data approach and the NLP tools of computational content analysis represent a solid strategy of collecting and processing relatively unbiased data. This approach and the tools it is built upon are by no means without shortcoming, but recent years have shown how powerful they can be if designed and utilised properly. The latest advances of multinational tech companies continue to show us the future of the industry and the future of our understanding of social as well as political interactions. Machine and deep learning, neural networks, and super computers are already affecting our lives tremendously. We believe they could also help transform how we as po-

Figure 1. Attitudes of Croatian parties toward the war past, 2018 expert survey results

litical scientists understand the ways in which polities absorb the (war) past and turn it into (electoral) present.

The social dimension of war legacies: Communities and experiences of violence

Wars are, by their very nature, unevenly distributed social events. Their consequences are embedded in the particular context of space and time where and when different forms of violence take place. Individual-level data can only go so far in capturing this social nature of war and its legacies. If we are to understand the full nature of the consequences of war violence, we have to capture their essence in the pattern of their geographic distribution and temporal evolution. This approach, as anything in social sciences, has its trade-offs. On the one hand, researchers must be cognisant of the pitfalls of ecological fallacy and must be careful not to extrapolate aggregate-level findings onto the individual level. Aggregate-le-

vel data is primarily useful when explaining aggregate-level phenomena. On the other hand, however, the quality of available aggregate-level data – particularly in more recent post-conflict societies – frequently surpasses the quality of individual-level survey data. The potentially fatal problems with sampling and self-reporting biases in public opinion surveys in post-conflict societies can be circumvented with quality aggregate-level data. The challenge is, of course, in finding such data on the level of meaningful sub-national or national communities – settlements, villages, cities, municipalities, regions, states, or any other geographically clearly defined areas. This often entails a painstaking combination of archival work as well as data collection, clean-up, and analysis, which takes time and requires a diverse methodological toolbox. We believe, however, that the potential benefits could be enormous, as this research has the capacity to dramatically alter the direction of our discipline.

Modelling the effects of war and destruction on some form of aggregate level has presented a substantial challenge for scholars in a variety of fields beyond political science: from geography through sociology to economics. This challenge has been answered with an increasing level of innovation due to the availability of newer forms of data and data collection methods, such as satellite imaging (e.g. Witmer and O'Loughlin 2009). In development and urban economics, the focus has largely been on the destruction of physical and human capital. Davis and Weinstein (2002), for example, have studied the effects of Allied bombing on Japanese city growth after WWII and Brakman et al. (2004) largely replicated their study in the case of Germany. Both studies modelled the effects of Allied bombing using local estimates from the immediate post-war period regarding the destruction of housing stock and the number of casualties, and they both found the effects on city growth to have been only temporary at best. Miguel and Roland (2011), on the other hand, used US Air Force bombing intensity data on the level of Vietnamese districts and reached a similar conclusion, namely that physical destruction had no effect on post-war economic development of Vietnam. Vonyó (2012) also used the German WWII housing stock destruction figures and complemented them with the figures for German expellees from various East European lands in his study of the dislocation of the post-war West German economy and the effect of the drastic labour expansion on the rural economy. The debate on the comparative effects of physical versus human capital destruction was addressed in arguably the most innovative way by Fabian Waldinger in his 2016 study of the impact of Allied bombing and the Nazi dismissal of scientists on the productivity of German universities. Echoing the findings from other studies, human

capital costs proved to have much larger negative effects on scientific output than physical capital losses.

When it comes to political science, we can say that aggregate-level data capturing the effects of war have been used primarily for two purposes: as higher-level controls in individual-level public opinion or experimental studies, or as more or less principal explanatory variables in studies where the dependent variables are also modelled on the aggregate-level. The use of aggregate-level data to capture contextual information regarding the possible effects of war has been a staple of individual-level public opinion research in political science for some time. Most often the data being used have been either binary variables or national-level casualty statistics in large pooled survey datasets. For example, Kostadinova (2000) used a series of simple binary variables to model Central and East European countries' World War II and Soviet-era pasts to explain the differences in individual respondents' support for NATO membership. Gabel and Palmer (1995) and Gabel and Whitten (1997) used national-level World War II casualty figures in pooled Eurobarometer surveys to expose the sources of difference among respondents when it came to their support for European integration. And, similarly, Allam and Goerres (2011) used those same casualty figures to explain the differences in support for the Euro among respondents from Central and East European countries. Interestingly, the conclusion of all these studies has invariably been that respondents coming from countries with stronger legacies of violent conflict were more likely to support various forms of European integration, suggesting that the memories of conflict are crucial for the continued support of the European project. Outside of the European context, the use of aggregate-level contextual data in public

opinion and experimental research has largely focused on the United States with its excellent county-level and congressional district-level data on casualties in the wars in Vietnam, Iraq, and Afghanistan. The dependent variables of interest have usually been levels of support for the war effort or the levels of support for the incumbent administration responsible for the war operations (Althaus et al. 2012; Gartner et al. 1997; Kriner and Shen 2012), with the general conclusion that local losses matter more than national, and that incumbents' votes are negatively affected by higher casualty figures.

Political science research projects modelling the effects of war on the aggregate level and at the same time attempting to explain aggregate-level phenomena have focused their attention on similar issues, such as incumbency in the US context (Carson et al. 2001; Karol and Miguel 2007; Kriner and Shen 2007) or support for European integration in the post-communist context (Glaudić and Vuković 2015). They have also, however, expanded the reach of our understanding of the political legacies of conflict by shedding light on deep, historically-rooted, political developments of almost cleavage-like character. Three projects are notable in this regard. Glaudić and Vuković in their 2016 study track the evolution of the pattern of electoral results in the two decades after Croatia's war for independence. They find that the exposure of the local communities to war violence (proxied by the census figures for disabilities caused by the war) remains the strongest and most stable predictor of electoral fortunes, with the areas more exposed to war violence disproportionately supporting the centre-right Croatian Democratic Union (HDZ) which led the country into and throughout the war. Hadzic et al. (2017) find something similar in Bosnia and Herzegovina. They use a more complex

battery of measures of the effects of war by looking at casualties, refugees, locations of wartime prison camps, and the estimates of physical destruction on municipal level, and they find all these measures to be solid predictors of the electoral support for ethnic parties in Bosnia and Herzegovina even two decades after the war had ended. Finally, Rozenas et al. (2017) expand the time-frame even further by using archival sources on Stalin's purges of the Ukrainians in the 1940s to show that the pattern of these purges determines the pattern of electoral support for pro-Russian and anti-Russian forces in Western Ukraine to this day.

This research holds great promise as it could provide a necessary revision of our understanding of such critical political phenomena as party mobilisation, political uses of historical memory, and cleavage formation. For example, the canonical work of Lipset and Rokkan (1967) on cleavage structures, party systems, and voter alignments that has influenced generations of researchers in comparative politics makes little mention of war as a phenomenon of any real impact on the nature of post-war political competition. This reluctance to consider war – particularly war of such monumental proportions as World War II – as an independent factor of influence on the formation of political cleavages, party systems, and voter alignments was carried over into the work of many who followed in Lipset and Rokkan's footsteps. From research on post-World War II West European politics (e.g. Barnes 1967; Baker, Dalton, and Hildebrandt 1981; Mair 1990) to research on post-communist Eastern Europe (e.g. Kitschelt et al. 1999; Tworzecki 2003; Tucker 2006; Rohrschneider and Whitefield 2009), the vast disparities in war experiences of individuals, communities, and po-

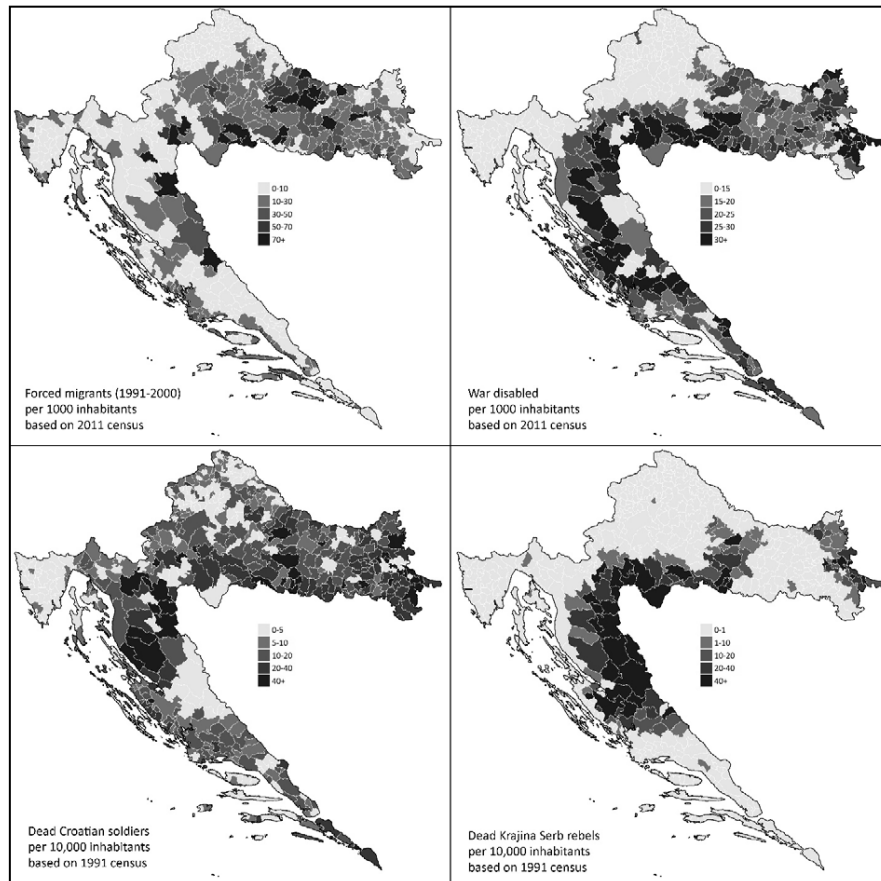
litical organisations seldom featured as a variable of any meaningful impact on the nature and content of political competition, let alone as a political phenomenon meriting systematic theoretical and practical explanation. Aggregate-level research on the political legacies of war therefore has the potential of offering a welcome correction to some of the most long-standing and broadly held views in our discipline. It must be noted, however, that there are also important barriers to success.

Most obviously, there is the problem of data availability. Capturing the effects of war on spaces and communities is a complex matter, but we can identify five broad groups of data that could – taken together – get close to fulfilling the task: 1) data on military and civilian deaths, 2) epidemiological data on military and civilian injuries and illnesses, 3) population displacement data, 4) data on veteran status and various forms of post-war social benefits, and 5) estimates of destruction of physical capital. A limited number of conflicts generate solid data in any, let alone all five, of these groups. Even when they do, a diverse set of multidisciplinary skills is needed in order to properly execute appropriate empirical strategies. As already noted, a historian's or ethnographer's deep understanding of the dynamics of the conflict and the post-conflict period needs to be paired up with an economist's or statistician's understanding of different methodological techniques. One recent example will perhaps demonstrate that this is not easy even in very competent teams which produce highly-cited research in the best journals. Adena et al. (2015) in their excellent study of the impact of exposure to radio broadcasts on the spread of Nazi support in Weimar Germany use the figures on county-level supplementary assistance for World War I veterans as a proxy for the actual num-

ber of "World War I participants" in each county. They do that although these figures represent merely ad hoc financial transfers by the county authorities in one year (1929), which were furthermore not subject to national-level legislation, but instead dependent on the health of the local authorities' budgets. Many cash-strapped counties thus provided no supplementary assistance whatsoever, which in Adena et al.'s interpretation would mean that these counties had no World War I "participants" at all. Unfortunately, Koenig (2015) and Satyanath et al. (2017) do not go back to the original source of data (Statistisches Reichsamtsamt 1933), but instead take Adena et al.'s data uncritically and repeat the same mistake. These studies' non-findings regarding the impact of exposure to WWI violence on Weimar politics is therefore unsurprising.

Unlike most other post-conflict environments, former Yugoslavia's successor states – and in particular Croatia – offer some of the best data for the study of the political legacies of war. The wars in Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Kosovo have been arguably the most documented conflicts since World War II, with a wealth of archival and statistical sources generated by the various domestic and international legal institutions, bureaus of statistics, as well as organisations of the civil sector. What is especially important to note is that new sources and new data are still being generated and distilled for the interested public, particularly when it comes to the often-competing efforts of several organisations in compiling the lists of war dead. If we use the aforementioned classification of war legacy aggregate-level data into five groups, we can say that Croatia, for example, on the level of its 556 municipalities: 1) has publicly available data for population displacement; 2) has publicly available data for

Figure 2. Modelling the consequences of war violence in Croatian municipalities

war-related disability; 3) will eventually have publicly available data for civilian and military deaths on both sides of the conflict; 4) has publicly unavailable data for veterans; and 5) has very limited and flawed data on physical destruction.

When it comes to population displacement data, the Croatian government tracked the movements of displaced persons – primarily Croats expelled from occupied territories, as well as refugees coming from Bosnia and Herzegovina – throughout the war reasonably well, considering the circumstances. In the immediate post-war period, several government publications summarised those figures (e.g. Uprava za prognanike i izbjeglice, 1995), though their

calculations must be treated cautiously due to various reporting problems. The two post-war censuses, however, offer a much better and more reliable alternative. In the 2001 census, the Croatian Bureau of Statistics recorded information on individuals' reasons for migration, with one category being "war" in the period between 1991 and 2001. The 2011 census unfortunately abandoned this terminology and instead opted for the category of "forced migration", rendering the two figures not fully comparable, though both very useful. Disability figures from the two censuses, on the other hand, are comparable. Disaggregated by causes of physical or mental disability, with one of the causes being the 1991-1995 war, they offer arguably

the best insight into the surviving population's exposure to war violence.

Data on deaths and the loss of physical capital in the Croatian war, however, are not as reliable. That is particularly the case when it comes to the data on actual physical destruction. The government did conduct estimates of physical destruction throughout the war and in the immediate post-war period in concert with the promulgation of the Reconstruction Law (Zastupnički dom, 1996). The housing stock damages were, however, estimated only on the level of counties and the methodology used, as well as the real and obvious obstacles, do not suggest we can have full confidence in those figures (Vlada, 1998). Unfortunately, housing stock census data is also of little help due to limited descriptiveness of the categories used. Data on war deaths is in somewhat better shape, with substantial improvements to come in the short- to medium-term with the progress in the completion of the lists of war dead by several non-governmental institutions, as well as the Croatian Memorial and Documentation Centre of Homeland War (HMDCDR) which has arguably come the furthest in this effort, though its work is still incomplete. Aggregate-level data on war veterans, on the other hand, exists only on the level of Croatia's 21 counties (Šućur et al. 2017) and with the recent closing of the Registry of War Veterans to the public through the new Law on War Veterans (Hrvatski Sabor 2017), that is likely to remain the case unless there is a change of policy or a change of government.

Our Figure 2 shows four of the aforementioned variables on the map of Croatia's municipalities. Their analytical potential is immediately apparent. The displacement figures in the upper left map, which are based on the 2011 census data on "forced migration", highlight the geographically uneven influx of former

refugees, particularly into Western Slavonia. The most notable feature of the war disability figures in the upper right map, on the other hand, is how the most affected areas closely follow the frontline areas of direct combat, further confirming that this may be the best proxy for the actual exposure of the surviving population to war violence. The bottom two maps, on the other hand, show the still incomplete figures for dead military personnel on both sides of the conflict, acquired from HMDCDR. Soldiers who died on the Croatian side came from nearly all Croatian regions, though disproportionately less from Istria, northern Croatia, and obviously the regions with Serb pre-war majorities. On the other hand, soldiers who died on the side of the rebel Krajina Serbs came exclusively from the areas where the Serbs constituted a majority or significant minority. Although in 1991 Serbs lived throughout the whole of Croatia, the soldiers who died on the side of the rebel Krajina Serbs came from only 107 out of 556 municipalities. Apart from Osijek, almost none of them came from larger urban areas, signifying to which extent the rebellion was territorially determined and to which extent it divided not only Croatia, but also the Croatian Serb community.

In spite of the available data's shortcomings and the limitations of conducting aggregate-level research, we believe scholars of all social sciences in the region could and should make better use of these resources in their analyses. They have the potential of not only helping us answer region-specific puzzles – from the nature of political competition to the patterns of post-war economic development – but also shedding light on great theoretical and conceptual debates of our disciplines. Wars are, indeed, unevenly distributed social events. Their legacies echo in space and time – once

again, unevenly – for generations after the violence has ended.

Conclusions

As this review has shown, modelling the consequences of war violence is a complex endeavour. The lack of uniformity in the literature is hardly surprising considering the fact that wars have a multitude of effects on individuals, institutions, and communities. These effects are often both highly context specific and simply not captured by either publicly collected data or conventional public opinion research. However, if we are to make progress – theoretically and empirically – in this very promising field and if we are to reach portable conclusions with strong comparative reach, some order needs to be brought to our efforts at capturing the legacies of war. This was indeed the purpose of this article. It was an attempt to organise, categorise, and evaluate the different approaches at modelling the consequences of war violence, particularly in studies of voters, parties, and electoral competition.

We structured our argumentation around three levels of analysis: individual level of voters, institutional level of political parties, and the aggregate level of communities. Our discussion hopefully offered a number of insights, but we believe the following three should be particularly highlighted. First, the study of the impact of legacies of war on political behaviour on the individual level faces two challenges: the appropriate modelling of the individuals' different dimensions of possible war-related psychological distress (which are related to, but distinct from, direct and indirect war experiences), and the design of studies which go beyond conventional public opinion research in order to allow for better causal inference. Second, in the pursuit for a systematic and abundant stream of evidence regarding the

evolution of war legacies in the activities of political parties and political entrepreneurs, the text as data approach offers arguably the greatest promise. Recent software and hardware advances already enable us to trace the reflections of war histories in our discourse, as well as their effects on how the past becomes embedded in the present. The main task is to build appropriate corpora and to continuously make theoretical innovations which can enable us to make sense of it all. And third, the modelling of war legacies on the aggregate level has the potential of helping us revise some long-held views in the scholarship on political cleavages and electoral competition. The challenge is, of course, in generating reliable and comparable aggregate-level data across different historical and temporal contexts.

Although we structured our discussion around the three levels of analysis, this should not distract from the task of making meaningful connections among them. The supply and demand sides of the political market are closely interwoven and can only be properly understood in tandem. We also believe that the lessons from our three levels of analysis have one important thing in common: the implication that, if we are to make empirically solid advancements, we need to engage in constructive dialogue across disciplinary divides. The political science modelling of war legacies cannot move forward without employing the newest developments in psychology, economics, history, linguistics, sociology. Wars are complex social events. Grasping their effects is an equally complex endeavour. Nevertheless, it is imperative that we pursue it. Many post-war societies – particularly those in Southeast Europe – are continuously reliving their pasts. Understanding why that is the case is the first step in changing it.

References

- Adena, Maja, Enikolopov, Ruben, Petrova, Maria, Santarosa, Veronica, Zhuravskaya, Ekaterina. 2015. Radio and the rise of the Nazis in prewar Germany. *Quarterly Journal of Economics*. (130) 4: 1885-1939.
- Allam, Miriam S., Goerres, Achim. 2011. Economics, politics or identities? Explaining individual support for the Euro in new EU member states in Central and Eastern Europe. *Europe-Asia Studies*. (63) 8: 1399-1424.
- Althaus, Scott L., Bramlett, Brittany H., Gimpel, James G. 2012. When war hits home: The geography of military losses and support for war in time and space. *Journal of Conflict Resolution*. (56) 3: 382-412.
- Baker, Kendall L., Dalton, Russell J., Hildebrandt, Kai. 1981. *Germany Transformed*. Cambridge: Harvard University Press.
- Barnes, Samuel H. 1967. *Party Democracy: Politics in an Italian Socialist Federation*. New Haven: Yale University Press.
- Basedau, Matthias, Moroff, Anika. 2011. Parties in chains: Do ethnic party bans in Africa promote peace? *Party Politics*. (17) 2: 205-222.
- Baturo, Alexander, Dasandi, Niheer, Mikhaylov, Slava J. 2017. What drives the international development agenda? An NLP analysis of the United Nations general debate 1970-2016. In *2017 International Conference on the Frontiers and Advances in Data Science*, 1-6. <http://arxiv.org/abs/1708.05873>.
- Biezen, Ingrid van. 2004. Political parties as public utilities. *Party Politics*. (10) 6: 701-722.
- Bille, Lars. 2001. Democratizing a democratic procedure: Myth or reality? *Party Politics*. (7) 3: 363-380.
- Blattman, Christopher. 2009. From violence to voting: War and political participation in Uganda. *American Political Science Review*. (103) 2: 231-247.
- Brakman, Steven, Garretsen, Harry, Schramm, Marc. 2004. The strategic bombing of German cities during World War II and its impact on city growth. *Journal of Economic Geography*. (4) 2: 201-218.
- Buccioli, Alessandro, Zarri, Luca. 2015. The shadow of the past: Financial risk taking and negative life events. *Journal of Economic Psychology*. (48): 1-16.
- Cameron, Lisa, Shah, Manisha. 2015. Risk-taking behavior in the wake of natural disasters. *Journal of Human Resources*. (50) 2: 484-515.
- Canetti, Daphna et al. 2017. Exposure to violence, ethos of conflict, and support for compromise: Surveys in Israel, East Jerusalem, West Bank, and Gaza. *Journal of Conflict Resolution*. (61) 1: 84-113.
- Canetti-Nisim, Daphna et al. 2009. A new stress-based model of political extremism: Personal exposure to terrorism, psychological distress, and exclusionist political attitudes. *Journal of Conflict Resolution*. (53) 3: 363-389.
- Carson, Jamie L., Jenkins, Jefferey A., Rohde, David W., Souva, Mark A. 2001. The impact of national tides and district-level effects on electoral outcomes: The U.S. congressional elections of 1862-63. *American Journal of Political Science*. (45) 4: 887-898.
- CHESDATA. 2018. Chapel Hill Expert Survey. <https://www.chesdata.eu/>.
- Crawford, Beverly, Lijphart, Arend. 1995. Explaining political and economic change in post-communist Eastern Europe. *Comparative Political Studies*. (28) 2: 171-199.

- Crowley, Jocelyn Elise, Watson, Margaret, Waller, Maureen R. 2008. Understanding "power talk": Language, public policy, and democracy. *Perspectives on Politics*. (6) 1: 71-88.
- Davis, Donald R. Weinstein, David E. 2002. Bones, bombs and breakpoints: The geography of economic activity. *American Economic Review*. (92) 5: 1269-1289.
- Della Vigna, Stefano, Enikolopov, Ruben, Mironova, Vera, Petrova, Maria, Zhuravskaya, Ekaterina. 2014. Cross-border media and nationalism: Evidence from Serbian radio in Croatia. *American Economic Journal: Applied Economics*. (6) 3: 103-132.
- Dewan, Torun, Squintani, Francesco. 2016. In defense of factions. *American Journal of Political Science*. (60) 4: 860-881.
- Dyrstad, Karin. 2012. After ethnic civil war: Ethno-nationalism in the Western Balkans. *Journal of Peace Research*. (49) 6: 817-831.
- Dyrstad, Karin. 2013. Does civil war breed authoritarian values? An empirical study of Bosnia-Herzegovina, Kosovo and Croatia. *Democratization*. (20) 7: 1219-1242.
- Eckel, Catherine, El-Gamal, Mahmoud A., Wilson, Rick K. 2009. Risk loving after the storm: A Bayesian-network study of Hurricane Katrina evacuees. *Journal of Economic Behavior and Organization*. (69) 2: 110-124.
- Gabel, Matthew J., Palmer, Harvey D. 1995. Understanding variation in public support for European integration. *European Journal of Political Research*. (27) 1: 3-19.
- Gabel, Matthew J. Whitten, Guy D. 1997. Economic conditions, economic perceptions, and public support for European integration. *Political Behavior*. (19) 1: 81-96.
- Gadjanova, Elena. 2015. Measuring parties' ethnic appeals in democracies. *Party Politics*. 21 (2): 309-327.
- Gartner, Scott Sigmund. 2008. Ties to the dead: Connections to Iraq War and 9/11 casualties and disapproval of the president. *American Sociological Review*. (73) 4: 690-695.
- Gartner, Scott Sigmund, Segura, Gary M., Wilkening, Michael. 1997. All politics are local: Local losses and individual attitudes toward the Vietnam War. *Journal of Conflict Resolution*. (41) 5: 669-694.
- Glaurdić, Josip, Vuković, Vuk. 2015. Prosperity and peace: Economic interests and war legacy in Croatia's EU referendum vote. *European Union Politics*. (16) 4: 577-600.
- Glaurdić, Josip, Vuković, Vuk. 2016. Voting after war: Legacy of conflict and the economy as determinants of electoral support in Croatia. *Electoral Studies*. (42): 135-145.
- Glaurdić, Josip, Vuković, Vuk. 2018. Post-war voters as fiscal liberals: local elections, spending, and war trauma in contemporary Croatia. *East European Politics*. (34) 2: 173-193
- Goeke, Martin. 2016. Political stability and peace through party engineering: The case of Lesotho. *Politikon*. (43) 3: 293-309.
- Grossman, Guy, Manekin, Deborah, Miodownik, Dan. 2015. The political legacies of combat: Attitudes toward war and peace among Israeli ex-combatants. *International Organization*. (69) 4: 981-1009.
- Hadzic, Dino, Carlson, David, Tavits, Margit. 2017. How exposure to violence affects ethnic voting. *British Journal of Political Science*. Online first.
- Healy, Andrew, Malhotra, Neil. 2013. Retrospective voting reconsidered. *Annual Review of Political Science*. 16: 285-306.

- Hershey, Marjorie R. 2017. *Party Politics in America*. New York: Routledge.
- Hirsch-Hoefler, Sivan et al. 2016. Conflict will harden your heart: Exposure to violence, psychological distress, and peace barriers in Israel and Palestine. *British Journal of Political Science*. (46) 4: 845-859.
- Hrvatski sabor. 2017. Zakon o hrvatskim braniteljima iz Domovinskog rata i članovima njihovih obitelji. *Narodne novine*. 121/2017.
- Ishiyama, John. 2014. Civil wars and party systems. *Social Science Quarterly*. (95) 2: 425-447.
- Ishiyama, John, Marshall, Michael C. 2015. Candidate recruitment and former rebel parties. *Party Politics*. (21) 4: 591-602.
- Itzkovitch-Malka, Reut, Hazan, Reuven Y. 2017. Unpacking party unity: The combined effects of electoral systems and candidate selection methods on legislative attitudes and behavioural norms. *Political Studies*. (65) 2: 452-474.
- Jarstad, Anna K., Sisk, Timothy D. 2008. *From War to Democracy: Dilemmas of Peacebuilding*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jennings, M. Kent, Markus, Gregory B. 1977. The effect of military service on political attitudes: A panel study. *American Political Science Review*. (71) 1: 131-147.
- Karol, David, Miguel, Edward. 2007. The electoral cost of war: Iraq casualties and the 2004 U.S. presidential election. *Journal of Politics*. (69) 3: 633-648.
- Katz, Richard S., Crotty, William J. 2014. *Handbook of Party Politics*. Los Angeles: Sage.
- Khazen, Farid el. 2003. Political parties in postwar Lebanon: parties in search of partisans. *Middle East Journal*. (57) 4: 605-624.
- Kijewski, Sara, Freitag, Markus. 2018. Civil war and the formation of social trust in Kosovo: Posttraumatic growth or war-related distress? *Journal of Conflict Resolution*. (62) 4: 717-742.
- Kim, Young-il, Lee, Jungmin. 2014. The long-run impact of a traumatic experience on risk aversion. *Journal of Economic Behavior and Organization*. (108): 174-186.
- Kitschelt, Herbert, Mansfeldova, Zdenka, Markowski, Radoslaw, Tóka, Gábor. 1999. *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-party Cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Klingler, Jonathan D., Chatagnier, J. Tyson. 2014. Are you doing your part? Veterans' political attitudes and Heinlein's conception of citizenship. *Armed Forces & Society*. (40) 4: 673-695.
- Koenig, Christoph. 2015. Loose cannons – War veterans and the erosion of democracy in Weimar Germany. *Warwick Economics Research Paper Series*, No. 1079.
- Kostadinova, Tatiana. 2000. East European public support for NATO membership: Fears and aspirations. *Journal of Peace Research*. (37) 2: 235-249.
- Krehbiel, Keith. 1993. Where's the party? *British Journal of Political Science*. (23) 2: 235-266.
- Kriner, Douglas L., Shen, Francis X. 2007. Iraq casualties and the 2006 Senate elections. *Legislative Studies Quarterly*. (32) 4: 507-530.
- Kriner, Douglas L., Shen, Francis X. 2012. How citizens respond to combat casualties: The differential impact of local casualties on support for the war in Afghanistan. *Public Opinion Quarterly*. (76) 4: 761-770.
- Kriner, Douglas, L., Shen, Francis X. 2014. Responding to war on Capitol

- Hill: Battlefield casualties, congressional response, and public support for the war in Iraq. *American Journal of Political Science*. (58) 1: 157-174.
- Lehmann, Pola, Lewandowski, Jirka, Matthieß, Theres, Merz, Nicolas, Regel, Sven, Werner, Annika. 2017. *Manifesto Corpus. Version: 2017-1*. Berlin: WZB Berlin Social Science Center.
- Lesschaeve, Christophe, Glaurdić, Josip. 2018. *ELWar Expert Survey. Version 1.0*. Available at elwar.uni.lu. Luxembourg: University of Luxembourg.
- Lipset, Seymour M., Rokkan, Stein. 1967. Cleavage structures, party systems, and voter alignments: An introduction. In Lipset, Seymour M., Rokkan, Stein (eds.). *Party Systems and Voter Alignments: Cross-national Perspectives*. New York: Free Press, pp. 1-64.
- Lyons, Terrence. 2016. From victorious rebels to strong authoritarian parties: Prospects for post-war democratization. *Democratization*. (23) 6: 1026-1041.
- Mair, Peter. (ed.) 1990. *The West European Party System*. Oxford: Oxford University Press.
- Mair, Peter. 2004. *Party System Change: Approaches and Interpretation. Party System Change: Approaches and Interpretation*. Oxford: Oxford University Press.
- Malmendier, Ulrike, Nagel, Stefan. 2011. Depression babies: Do macroeconomic experiences affect risk taking? *Quarterly Journal of Economics*. (126) 1: 373-416.
- Manning, Carrie. 2008. *The Making of Democrats*. New York: Palgrave Macmillan.
- Manning, Carrie, Smith, Ian. 2016. Political party formation by former armed opposition groups after civil war. *Democratization*. (23) 6: 972-989.
- Marshall, Michael C. 2017. Foreign rebel sponsorship. A patron-client analysis of party viability in elections following negotiated settlements. *Journal of Conflict Resolution*. Online First.
- Marshall, Michael C., Ishiyama, John. 2016. Does political inclusion of rebel parties promote peace after civil conflict? *Democratization*. (23) 6: 1009-1025.
- Massey, Garth, Hodson, Randy, Sekulic, Dusko. 2003. Nationalism, liberalism and liberal nationalism in post-war Croatia. *Nations and Nationalism*. (9) 1: 55-82.
- Matanock, Aila M. 2018. External engagement: explaining the spread of electoral participation provisions in civil conflict settlements. *International Studies Quarterly*. (62) 3: 656-670.
- Miguel, Edward, Gérard Roland. 2011. The long-run impact of bombing Vietnam. *Journal of Development Economics*. (96) 1: 1-15.
- Montalvo, José. 2011. Voting after the bombings: A natural experiment on the effect of terrorist attacks on democratic elections. *Review of Economics and Statistics*. (93) 4: 1146-1154.
- Nenadović, Maja. 2010. An uneasy symbiosis: The impact of international administrations on political parties in post-conflict countries. *Democratization*. (17) 6: 1153-1175.
- Proksch, Sven-Oliver, Slapin, Jonathan B. 2015. *The Politics of Parliamentary Debate: Parties, Rebels and Representation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ramsbotham, Oliver, Woodhouse, Tom, Miall, Hugh. 2016. *Contemporary Conflict Resolution: The Prevention, Management and Transformation of Deadly Conflicts*. Cambridge: Polity Press.
- Reilly, Benjamin. 2001. *Democracy in Divided Societies: Electoral Engineer-*

- ing for Conflict Management. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reilly, Benjamin. 2006. *Democracy and Diversity: Political Engineering in the Asia-Pacific*. Oxford: Oxford University Press.
- Reilly, Benjamin. 2008. Post-war elections: Uncertain turning points of transition. In Jarstad, Anna K., Sisk, Timothy D. (eds.) *From War to Democracy: Dilemmas of Peacebuilding*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 157-181.
- Reilly, Benjamin, Nordlund, Per. 2008. *Political Parties in Conflict-Prone Societies: Regulation, Engineering and Democratic Development*. New York: United Nations University Press.
- Rohrschneider, Robert, Whitefield, Stephen. 2009. Understanding cleavages in party systems: Issue position and issue salience in 13 post-communist democracies. *Comparative Political Studies*. (42) 2: 280-313.
- Rozenas, Arturas, Schutte, Sebastian, Zhukov, Yuri. 2017. The political legacy of violence: The long-term impact of Stalin's repression in Ukraine. *Journal of Politics*. 79(4): 1147-1161.
- Sacco, Katuscia, Galletto, Valentina, Blanzieri, Enrico. 2003. How has the 9/11 terrorist attack influenced decision making? *Applied Cognitive Psychology*. (17): 1113-1127.
- Sandovici, Maria Elena, Listhaug, Ola. 2012. Expectations about the present and future of Bosnia-Herzegovina: Optimism or pessimism? In: Simkus, Albert and Ringdal, Kirsten. (eds.) *The Aftermath of War: Experiences and Social Attitudes in the Western Balkans*. Burlington: Ashgate, pp. 257-268.
- Satyanath, Shanker, Voigtländer, Nico, Voth, Hand-Joachim. 2017. Bowling for fascism: Social capital and the rise of the Nazi Party. *Journal of Political Economy*. (125) 2: 478-526.
- Schonhardt-Bailey, Cheryl. 2005. Measuring ideas more effectively: An analysis of Bush and Kerry's national security speeches. *PS: Political Science & Politics*. (38) 4: 701-711.
- Schreiber, E. M. 1979. Enduring effects of military service? Opinion differences between U.S. veterans and nonveterans. *Social Forces*. (57) 3: 824-839.
- Simkus, Albert. 2007. South East European Social Survey Project (SEESSP), funded by the Western Balkan program of the Research Council of Norway, grant no. 144826/S30.
- Sindre, Gyda Marås. 2016. Internal party democracy in former rebel parties. *Party Politics*. (22) 4: 501-511.
- Solomon, Zahava, Lavi, Tamar. 2005. Israeli youth in the Second Intifada: PTSD and future orientation. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. (44) 11: 1167-1175.
- Statistisches Reichsamt. 1933. Die öffentliche Fürsorge im Deutschen Reich in den Rechnungsjahren 1927 bis 1931. *Statistik des Deutschen Reichs*. Band 421.
- Strabac, Zan, Ringdal, Kristen. 2008. Individual and contextual influences of war on ethnic prejudice in Croatia. *Sociological Quarterly*. (49) 4: 769-796.
- Šućur, Zoran, Babić, Zdenko, Ogresta, Jelena. 2017. *Demografska i socioekonomska obilježja hrvatskih branitelja*. Zagreb: Ministarstvo hrvatskih branitelja i Državni zavod za statistiku.
- Taleski, Dane. 2012. Within state-building: Studying parties from guerrillas in Croatia and Macedonia. *Südosteuropa. Zeitschrift für Politik und Gesellschaft*. (60) 4: 536-544.
- Teigen, Jeremy M. 2006. Enduring effects of the uniform: Previous military

- experience and voting turnout. *Political Research Quarterly*. (59) 4: 601-607.
- Teigen, Jeremy. 2007. Veterans' party identification, candidate affect, and vote choice in the 2004 U.S. presidential election. *Armed Forces & Society*. (33) 3: 414-437.
- Thomson, Henry. 2018. Grievances, mobilization, and mass opposition to authoritarian regimes: A subnational analysis of East Germany's 1953 abbreviated revolution. *Comparative Political Studies*. (51) 12: 1594-1627.
- Tucker, Joshua A. 2006. *Regional economic voting. Russia, Poland, Hungary, Slovakia and the Czech Republic, 1990-1999*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Uprava za prognanike i izbjeglice. 1995. *Prognanici i izbjeglice u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Vlada Republike Hrvatske.
- Vlada Republike Hrvatske. 1998. Nastavak obnove ratom stradalih područja. *Narodne novine*. 159/1998.
- Vonyó, Tamás. 2012. The bombing of Germany: The economic geography of war-induced dislocation in West German industry. *European Review of Economic History*. (16) 97-118.
- Voors, Maarten J., Nillesen, Eleonora E. M., Verwimp, E. Philip, Bulte, Erwin H., Lensink, Robert, Van Soest, Daan P. 2012. Violent conflict and behavior: A field experiment in Burundi. *American Economic Review*. (102) 2: 941-964.
- Waldinger, Fabian. 2016. Bombs, brains, and science: The role of human and physical capital for the creation of scientific knowledge. *Review of Economics and Statistics*. (98) 5: 811-831.
- Whiting, Sophie. 2016. Mainstream revolutionaries: Sinn Féin as a 'normal' political party? *Terrorism and Political Violence*. (28) 3: 541-560.
- Witmer, Frank D. W., O'Loughlin, John. 2009. Satellite data methods and application in the evaluation of war outcomes: Abandoned agricultural land in Bosnia-Herzegovina after the 1992-1995 conflict. *Annals of the Association of American Geographers*. (99) 5: 1033-1044.
- Zastupnički dom Republike Hrvatske. 1996. Zakon o obnovi. *Narodne novine*. 24/1996.
- Zeeuw, Jeroen de. 2008. *From Soldiers to Politicians: Transforming Rebel Movements after Civil War*. Boulder: Lynne Rienner.

Modeliranje naslijeđa ratnog nasilja: birači, stranke, zajednice

Sažetak Ratovi su ekstremni događaji koji ostavljaju duboke socijalne posljedice. Politička znanost ima ograničen uvid u njihov utjecaj na prirodu i sadržaj političkog natjecanja neposredno nakon što se završe. Djelomice je tako zato što nedostaje pojmovna jasnoća u evidentiranju posljedica rata pomoću pouzdanih podataka. U ovome članku usustavljaju se i vrednuju pokušaji modeliranja posljedica rata u politološkim istraživanjima koja se temelje na kvantitativnim metodama. Razmatranje je organizirano na trima analitičkim razinama: individualnoj razini birača, institucionalnoj razini političkih stranaka i agregatnoj razini zajednica. Posebnu pozornost posvećujemo modeliranju naslijeđa najrecentnijih ratova u Jugoistočnoj Europi, a iznosimo i vlastito gledište o tome koja nastojanja imaju najveći potencijal da pomognu u stvaranju temelja obećavajućega istraživačkog programa.

Ključne riječi naslijeđa rata, postkonfliktna društva, izbori, birači, stranke, političko natjecanje

POLITIČKE STRANKE

POLITICAL PARTIES

FROM PONTIDA TO BRUSSELS: THE NATIONALIZATION AND EUROPEANIZATION OF THE NORTHERN LEAGUE

Višeslav Raos

Faculty of Political Science
University of Zagreb
E-mail. viseslav.raos@fpzg.hr

DOI: 10.20901/an.15.05
Original scientific article
Accepted: November 2018

Abstract The article deals with the multifaceted reasons for the transformation of the Northern League from a Padanian regionalist and separatist party to an Italian nationalist sovereignist party which is gathering allies that want to bring the European Union back to its pre-Maastricht state. An analysis of electoral manifestos, the effects of Europeanization on party competition, party system change due to leadership change and of the impact of court cases on party life has shown that the Northern League has not been following a long-term trend of policy change but has done so under its new leader Salvini. Salvini has partially imported a sovereignist, nationalist vision from the EU party scene and nationalized the party on the national scene due to the power vacuum left after Berlusconi's resignation. The transformation combined Salvini's personal worldview with the pragmatism associated with the struggle to survive due to dangers of sequestration. The new Northern League is now capable of becoming a leading right-of-the-center party in Italy and of playing a decisive role in the rallying of hard Eurosceptics ahead of the 2019 European election.

Keywords Northern League, Euroscepticism, party system change, Europeanization of political parties, Italy, European Union Manifesto Project

Introduction

The Northern League (*Lega Nord*, LN), a regionalist and at times even separatist party representing the interests of northern parts of Italy, has undergone radical transformation under its new leader Matteo Salvini, who took over in 2013, having beaten the party's "eternal" leader Umberto Bossi in a primary vote, securing the support of over 80 percent of full party members (ANSA 2013). The 2013 primaries were triggered by the decision of Roberto Maroni (governor of Lombardy, the biggest region ruled by

the *Lega Nord*, yet a clear example of an interim party leader) who took over the position of the federal secretary of the party¹ from Bossi in 2012, to leave the post by Christmas of 2013. Salvini has changed the name, imagery, and ideological outlook of the party. Under his leadership, the party has expanded its reach beyond Northern Italy, it has become staunchly Eurosceptic, nationalist

¹ In the tradition of Italian political parties, the general (or in the case of the Northern League, federal) secretary is the number one person in the party, and not the party president.

Table 1. National Electoral Success and Party Leadership of the Northern League, 1992-2018

Election	Votes (%)	Seats (%)	Party Leader
1992	C 8.6 [*]	C 8.7	Umberto Bossi
	S 8.2	S 7.9	
1994	C 8.4	C 18.6	
	S 42.7 ^{**}	S 19.0	
1996	C 10.8	C 9.4	
	S 10.4	S 8.6	
2001	C 3.9	C 4.8	
	S 45.6 ^{***}	S 5.4	
2006	C 4.6	C 4.4	
	S 4.5	S 4.1	
2008	C 8.3	C 9.5	
	S 7.9	S 8.3	
2013	C 4.1	C 3.2	Roberto Maroni
	S 4.3	S 5.7	
2018	C 17.4	C 19.7	Matteo Salvini
	S 17.6	S 18.4	

^{*} C – Chamber of Deputies, S – Senate.

^{**} Percentage of the vote for the whole Pole of Freedoms center-right coalition, led by Silvio Berlusconi.

^{***} Percentage of the vote for the whole House of Freedoms center-right coalition, led by Silvio Berlusconi.

Source: Italian Ministry of the Interior, 2018.

instead of regionalist, and has dramatically increased its importance in Italian, and consequently European Union party politics.

The new course of the Northern League, once "warriors of the new Pontida" (Gilbert 1993),² who conjured up a distinct Northern Italian, Celtic identity and a distinct territory called Padania (see more in Raos 2014), has led them to become a nationalist, sovereignist party that attracts voters from all over the Apennine Peninsula, mobilized by strong anti-immigrant views and opposition to supranational decision-making in Brussels.

² Pontida is a locality in the province of Bergamo (Lombardy) where the Lombard League, an insurgence against the Holy Roman Emperor Frederick Barbarossa, started in 1167. Pontida is one of the key cultural artifacts employed by the Northern League in its construction of a Padanian identity.

As we can deduce from data presented in *Table 1*, Matteo Salvini's ideological shift has paid off — when he took over from Roberto Maroni, the party's popularity was in free fall, while the 2018 parliamentary election has returned so many *leghisti* to both chambers of the Italian parliament that it is now the second biggest party in the country.

Some authors have pointed out that it was precisely the 2015 migrant crisis and its high visibility in Italian media that helped the Northern League, already acquainted with harsh rhetoric and catchy electoral slogans, to exploit the salience of this topic for own gains (see Abbondanza and Bailo 2018). Others purport that this party has always had a chauvinistic streak, and that in recent years it has just shifted its focus from anti-Southernism (against Southern Italians) (*antimeridionalismo*) to

anti-immigrant, xenophobic stances (Barcella 2018). Current research on the change experienced by this party has emphasized several elements. Vampa highlights Salvini's wish to transform the Northern League into a national party, which presupposes the dilution of its traditional regionalist and federalist narrative, as well as his attempt to challenge *Forza Italia's* status as the main center-right party (2017: 33). Albertazzi, Giovannini and Seddone (2018: 2-3) have pointed out that Lega Nord is the only case of a regionalist populist party that has transformed itself into a nationalist populist party. Yet, populism nevertheless remains the key element of its rhetoric, providing it with a malleable policy character. This is in line with the view that the Northern League was envisioned by Umberto Bossi as a catch-all party of Northern Italy's resistance to what they perceived as Rome's centralism, bureaucratism and inefficient public spending. Due to such a catch-all character, its ideology could, naturally, be fluid, and depend on circumstances and its leader's personal inspiration. Already in 2009, Anna Cento Bull has argued that the Northern League is a case of "simulative politics", i.e. a postmodern approach to identity and mobilization which can be rooted in pure invention and personal aesthetics and does not have to be founded on socioeconomic or other interests or concrete policy alternatives. In their explanation of the party's change under Salvini, Brunazzo and Gilbert (2017) emphasize the core characteristic of populism — the need for clear identification of "corrupt elites" against which one should rally "the people". They argue that under Salvini, the party has merely substituted Rome for Brussels and thus broadened its appeal, reflecting the broader EU context of the crisis of citizen trust in central political institutions and mainstream political parties.

In this paper, we wish to offer a more comprehensive approach to the question of the why and how the Northern League has now become a rather different kind of party under its new leader. We shall try to draw conclusions from quantitative data derived from electoral manifestos, but also consider the context of party system change in Italy and the specific circumstances of the court case the party has found itself involved in. In the concluding part of the paper, we shall try to point to some of the wider implications of such a transformation of Northern Italian regionalists.

Research Framework

In our discussion of the transformation of the Northern League, we employ several explanatory approaches. This article claims that this party has undergone a radical makeover under its new leader Matteo Salvini due to several reasons. First, this party was always a leader-oriented, ideologically vague, chameleon party. We shall try to exemplify this through a longitudinal analysis of key policy issues based on data obtained from the Manifesto Project. Second, we use the concept of Europeanization of political parties, developed by Ladrech (2002) and employ it to explain the Eurosceptic shift of the Northern League. Third, we discuss the changes in this party because of a specific context of the Italian party system. In other words, we argue that the national and Eurosceptic shift is a reaction to the power vacuum on the right-of-the-center part of the party spectrum, that came about after the resignation of Berlusconi and the breakup of his People of Freedom (*Il Popolo della Libertà*, PdL) party, as well as a reaction to the rise of a new, populist challenger party, the Five Stars Movement. Finally, we contextualize the change of the Northern League as pure power politics and pragmatism, i.e. a

reaction to the funds scandal of former party leader Umberto Bossi and former party treasurer Francesco Belsito and the subsequent investigation and court case. Organizational and ideological changes were meant to cover up the fact that the party was facing a possible sequestration of misappropriated public funds and that it could go bankrupt in the process.

Policy Shift

In the first step of our analysis, we look at longitudinal data obtained from the Manifesto Project, a successor of the Comparative Manifestos Project (CMP).³ The analysis of policy shifts of the Northern League includes nine variables, covering a period from the 1992 election (the first parliamentary election when the Northern League entered both the *Camera* and the Senate as a single party and not a coalition of smaller regional lists from different parts of Northern Italy) to the 2013 election. Unfortunately, at the time of completion of this paper, the 2018 manifesto data were still not included in the Manifesto Project repository and could not, therefore, be included in the analysis.⁴

When assessing Manifesto Project data, we juxtapose the results for the Northern League with values obtained

³ This international research network is based on quantitative content analysis of electoral manifestos.

⁴ The author of this paper is personally acquainted with the Manifesto Project coding scheme. However, the author does not have direct experience with the coding of manifesto data according to this codebook (see Volkens et al., 2018a), but does possess experience with manifesto coding according to other coding schemes (e.g. the Comparative Agendas Project, CAP). It was therefore deemed methodologically unsound to add own coding of 2018 data to the existing dataset on Italian party manifestos without proper execution of inter-coder reliability tests.

for the main center-right and the main center-left parties at each analyzed parliamentary election (1992, 1994, 1996, 2001, 2006, 2008, 2013). In such a fashion, we can look at the ideological shift of the Northern League in relation to the key elements of the Italian party system. When determining which parties should be classified as the main center-left (C-L) and center-right (C-R) parties respectively, we followed two criteria. First, we looked at the two biggest parties according to their vote share and second, we looked at their positions according to the RILE index to determine their ideological standpoint.⁵ Thus, for the 1992 election, we included the Democratic Party of the Left (*Partito Democratico della Sinistra*, PDS) (C-L) and Christian Democracy (*Democrazia Cristiana*, DC) (C-R); for the 1994, 1996, and 2001 elections PDS (C-L) and Go, Italy (*Forza Italia*, FI) (C-R); for the 2006 election The Olive Tree (*L'Ulivo*) (C-L) and FI (C-R); and for the 2008 and 2013 elections the Democratic Party (*Partito Democratico*, PD) (C-L) and the People of Freedom (*Il Popolo della Libertà*, PdL) (C-R).⁶

As already mentioned, the evaluation of Manifesto Project data includes nine variables. The variables are based on log transformations of the original dataset (see Lowe et al., 2011). Thus, we use six variables constructed from log ratios between left and right positions derived

⁵ The RILE variable, used in the Manifesto Project dataset, follows a left-right ideological scale for the positioning of political parties originally developed by Laver and Budge in 1992 (see Volkens et al. 2018a: 29).

⁶ In 2013, the Five Stars Movement received more votes than PD, yet according to the second criterion (position on the RILE Index), it turned out to be a far-left party, and not a center-left party. Later in the article, we specifically compare the Northern League and the Five Stars Movement according to their 2013 policy positions, as obtained through the Manifesto Project.

from Manifesto Project data (Lowe et al., 2011: 136) – *logeu*, *constitutionalism*, *decentralization*, *nationalism*, *multiculturalism*, and *logwelfare*, as well as three variables derived from additive indices (Lowe et al. 2011: 139-140) – *freemarket*, *logrile*, and *logplaneco*.

In this part of the analysis, we shall try to answer the following research questions: *Can we observe a trend in the League's policy positions that could explain its new ideological profile under Matteo Salvini? (RQ1) How distant were the League's policy positions from the main center-right party's positions? (RQ2)*

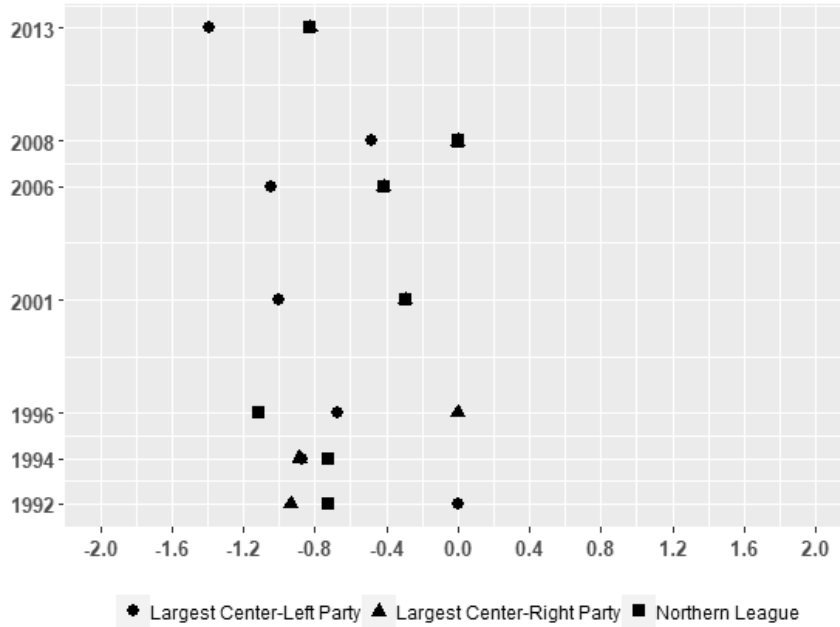
The idea behind the first research question is an assessment whether one could foresee the change the Northern League has gone through by looking at its past policy positions. The second question implies that an ideological closeness of the Northern League to the main center-right party might explain why, as we shall see in other parts of the discussion of the subject matter, the League under Salvini might wish to become the main party right of the center in Italy. Although the 2018 manifesto data were not included in the dataset, as already mentioned, we shall conclude this part of the analysis by looking at some key changes from the 2013 to the 2018 manifesto, along the categories outlined in the nine variables from the (log transformed) Manifesto Project dataset.

Figure 1 shows the development of the parties' position on the European Union, i.e. it displays the ratio between positive and negative mentions of the EU in party manifestos (*logeu*). Although Eurosceptic rhetoric and policy positions are not something that only recently emerged among the *leghisti*, the relationship between the EU and the Northern League is a somewhat com-

plex one. In the early 1990s, it was moderately pro-EU. Later, its views became more aligned with its center-right allies and their enthusiasm about the European Union sharply dropped. Thus, from 1996 to 2006, we can see a move to the right on the *logeu* scale. Some scholars (see Huyseune 2010: 63-64) see the advent of the monetary union (first step towards the Eurozone) in 1998 as a decisive watershed between a Europhile and a Eurosceptic Northern League. Others claimed that the turn to Euroscepticism was a way to attract new allies on the right-of-the-center scene, since opposition to Brussels could serve as a binding matter, while Padanian separatism could not (Chari, Iltanen, and Kritzing-er 2004). From 2001 on, we can observe almost identical views on the EU of the Northern League and the main center-right party, while the main center-left party scored further to the left of the scale, i.e. showcased more pro-EU stances. However, in 2013, all three observed parties moved in the direction of greater support of the European Union. Therefore, the strong Eurosceptic turn of Matteo Salvini is not something that could have been predicted from past trends.

During the observed 1992-2013 period, the Northern League has maintained a rather reserved position on the current constitutional order in Italy, with manifesto positions neither showing great support for it (left-wing position on the scale), nor showing the need to criticize it or change it (right-wing position on the scale) (Figure 2). In recent years, we can observe a slight rightward trend towards more negative mentions of the constitutional order, which is closely aligned with positions expressed by Berlusconi's party. However, in 2013 both parties moved further to the right, i.e. started expressing more negative views.

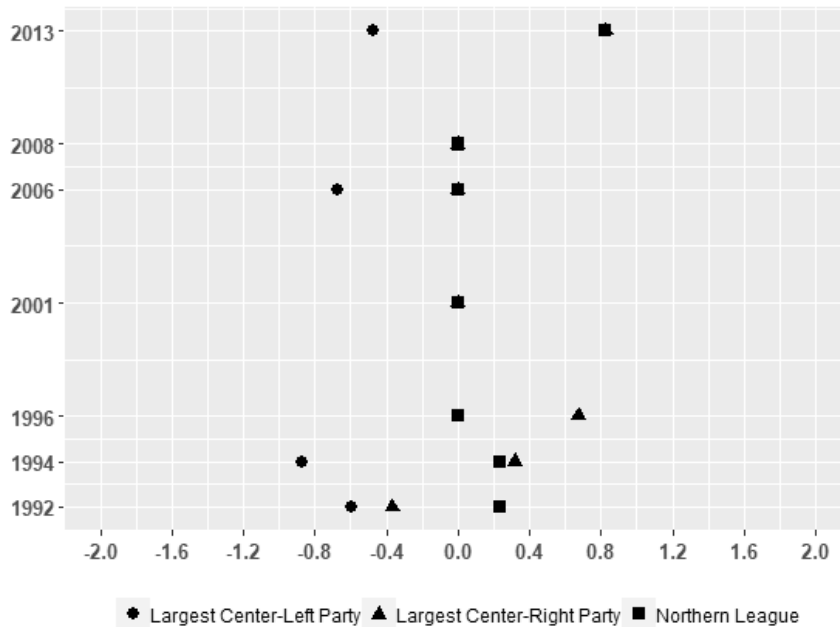
Figure 1. Position on the European Union, 1992-2013

Source: Author's calculations according to Lowe et al., 2011; Volkens et al., 2018b.

Note: Values above zero represent the right part of the ideological scale, while values below zero stand for the left part of the ideological scale.

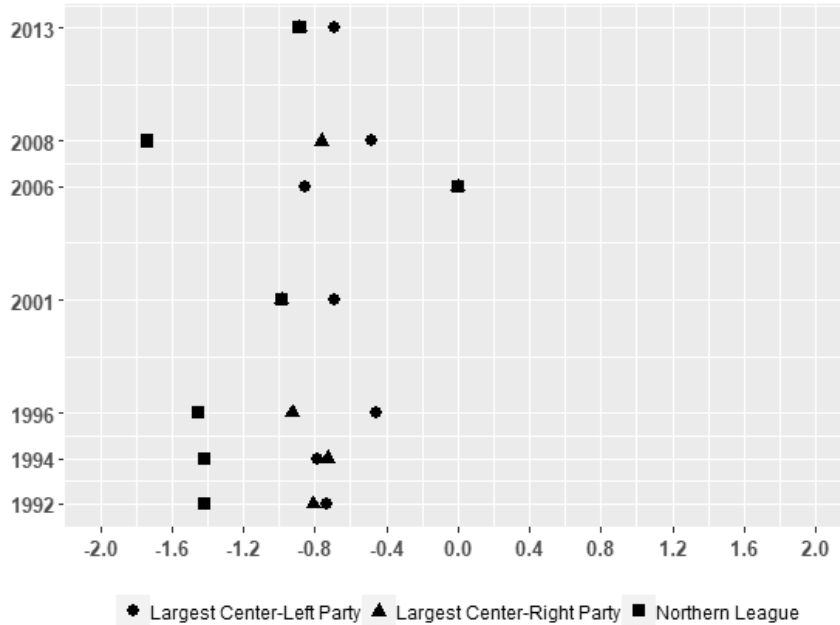
Figure 2. Position on the Constitutional Order, 1992-2013

Source: Author's calculations according to Lowe et al., 2011; Volkens et al., 2018b.

Note: Values above zero represent the right part of the ideological scale, while values below zero stand for the left part of the ideological scale.

Figure 3. Position on Decentralization, 1992-2013

Source: Author's calculations according to Lowe et al., 2011; Volkens et al., 2018b.

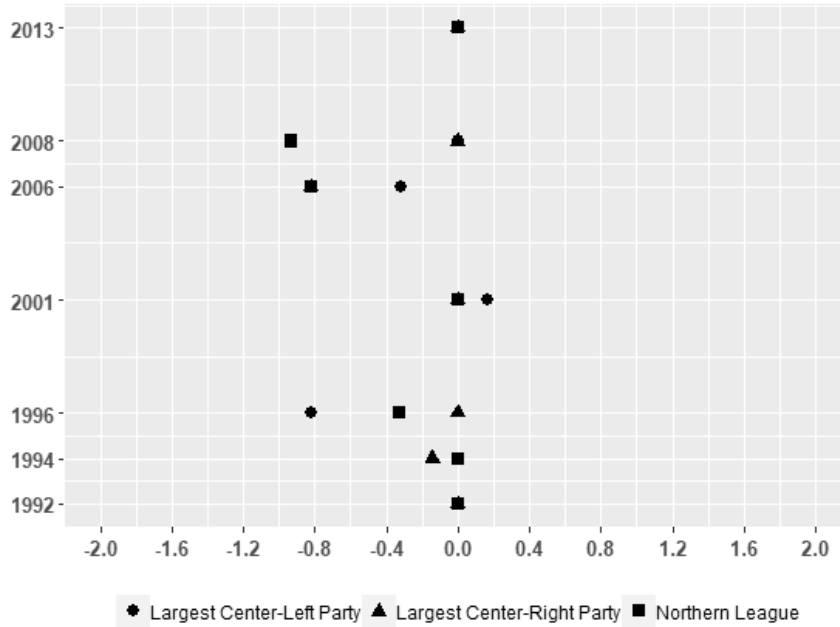
Note: Values above zero represent the right part of the ideological scale, while values below zero stand for the left part of the ideological scale.

The position on decentralization (*Figure 3*) is one of the defining features of the Northern League as a regionalist party. An assessment of trends in the observed period shows that, indeed, *Lege* has maintained a more positive position on decentralization in its manifestos than the main center-left and center-right parties. However, just like with other policy issues, since 2001, its positions have become very similar to those expressed by Berlusconi's parties. In 2008, there was one (last) upsurge of pro-federalism in *Lege Nord's* manifesto, with another decline in 2013, i.e. a renewed alignment with Berlusconi.

The assessment of the parties' positions on nationalism, i.e. the log ratio between positive and negative mentions of the national way of life (*Figure 4*) is somewhat inconclusive. Namely, this variable builds upon positive/negative mentions of the following topics in elec-

toral manifestos: support for current national ideas, pride in citizenship, appeal to patriotism, appeal to nationalism (Volkens et al. 2018a: 18-19). One would expect a regionalist party like the Northern League, which has for almost three decades fought for Northern Italian distinctiveness and even tried to shape a separate, Padanian national identity, to display fewer positive mentions of the national way of life and thus achieve lower (more left-wing) scores for this variable. In most electoral years, the values for the Northern League are closely aligned with those for the main center-right party. Yet in 2008, we see a surge in positive mentions of national topics in the *Lege's* manifesto, which then drops dramatically in 2013 and reaches almost the same values as PD and PdL. This could be indicative of a rather erratic, chameleonic nature of the Northern League.

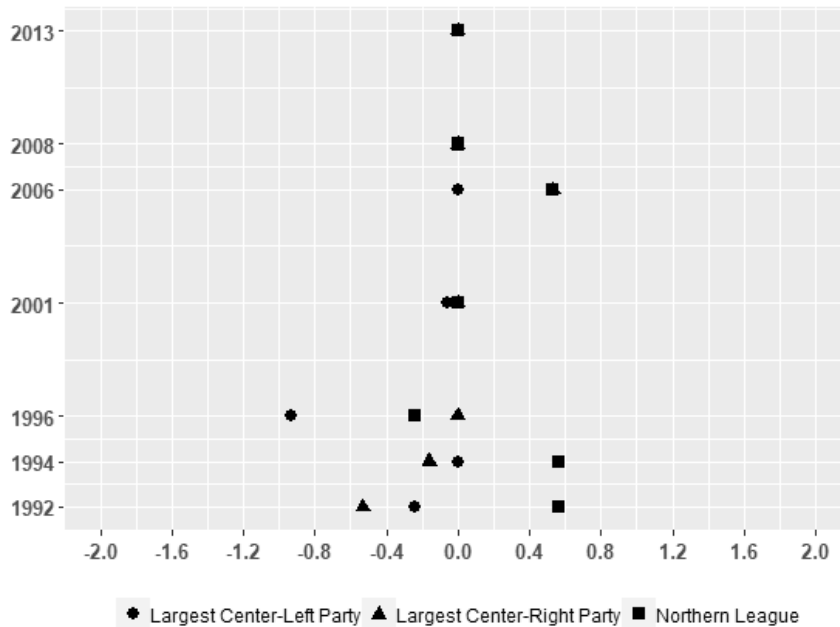
Figure 4. Position on Nationalism, 1992-2013

Source: Author's calculations according to Lowe et al., 2011; Volkens et al., 2018b.

Note: Values above zero represent the right part of the ideological scale, while values below zero stand for the left part of the ideological scale.

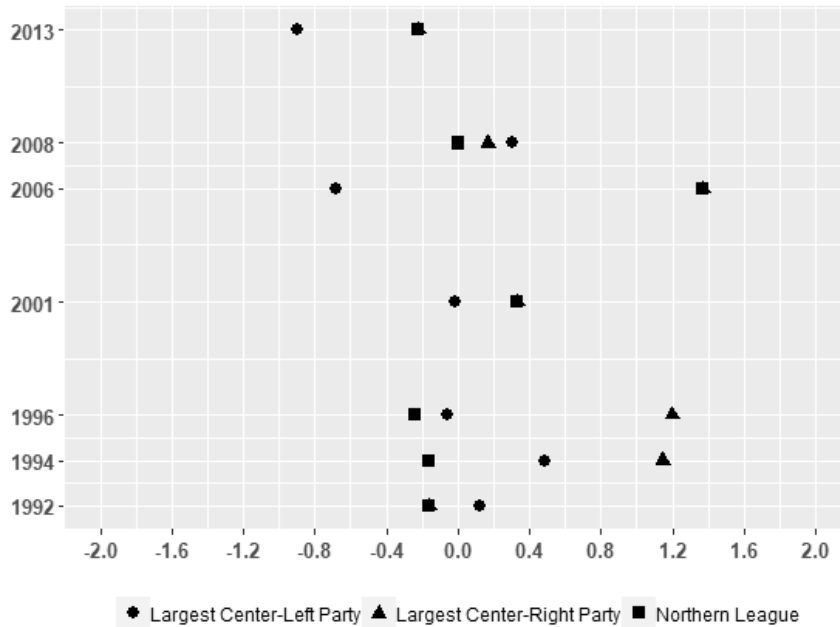
Figure 5. Position on Multiculturalism, 1992-2013

Source: Author's calculations according to Lowe et al., 2011; Volkens et al., 2018b.

Note: Values above zero represent the right part of the ideological scale, while values below zero stand for the left part of the ideological scale.

Figure 6. Position on Planned Economy, 1992-2013

Source: Author's calculations according to Lowe et al., 2011; Volkens et al., 2018b.

Note: Values above zero represent the right part of the ideological scale, while values below zero stand for the left part of the ideological scale.

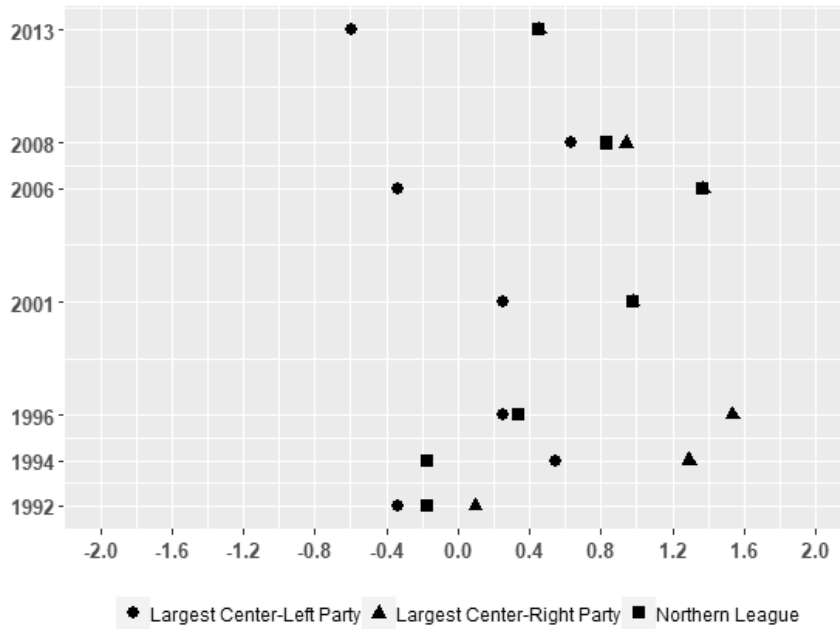
The next variable measures the parties' stances on multiculturalism. This is a rather important variable because of the increased salience of the immigration issue at the 2018 election and Salvini's shift towards strong anti-immigrant policies. During the 1990s, the Northern League featured less favorable views of multiculturalism (thus, indirectly of immigration), yet soon aligned its views with Berlusconi's parties. By 2008, there were no differences between the Northern League, PD and *Forza Italia* (later PdL) on this issue. The values hover around the 0 mark, which might imply two things. First, it means that positive and negative mentions of this issue effectively cancel each other out. Second, it could mean that the overall amount of mentions is rather small, showcasing that before the 2018 parliamentary election, which came about after the 2015 European migration crisis, the issue of multicult-

turalism (closely linked to issues of immigration and integration) was not as salient in Italian party politics.

In terms of its stance towards planned economy, i.e. state intervention in the market, the *leghisti* have, over the years, made something of a U-turn. As *Figure 6* shows, they have started with positive manifesto mentions of such economic policies, sharply turned away from them, only to start going back to their original positions towards the 2013 election. In this aspect, again, the values obtained for the main center-right party, especially after the "descent" of Berlusconi into politics in 1994, have largely matched those of the *Legha*. In 2013, Berlusconi's and Maroni's parties were more in favor of planned economy than PD under Pier Luigi Bersani.

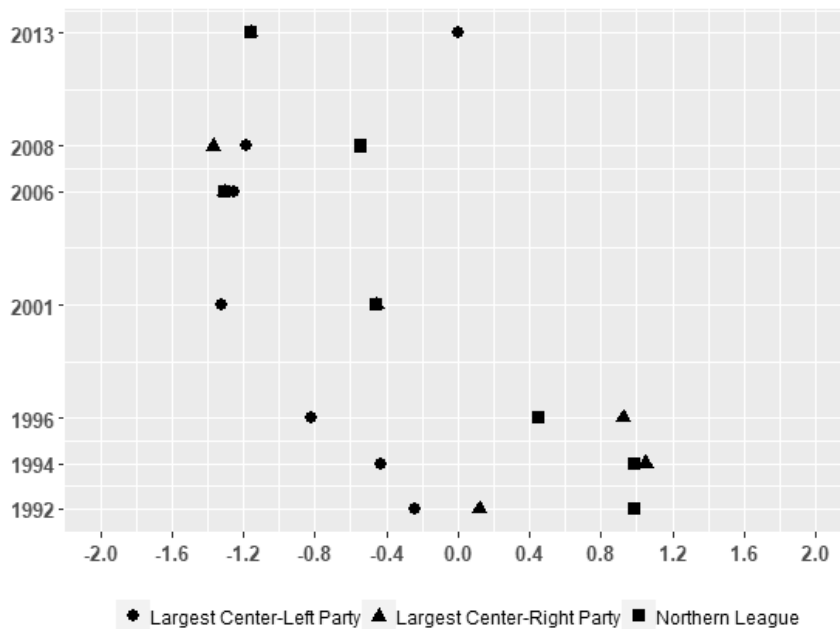
Figure 7 shows a general rightward trend, which signifies the moving of both *Legha Nord* and the main cen-

Figure 7. Position on Market Economy, 1992-2013

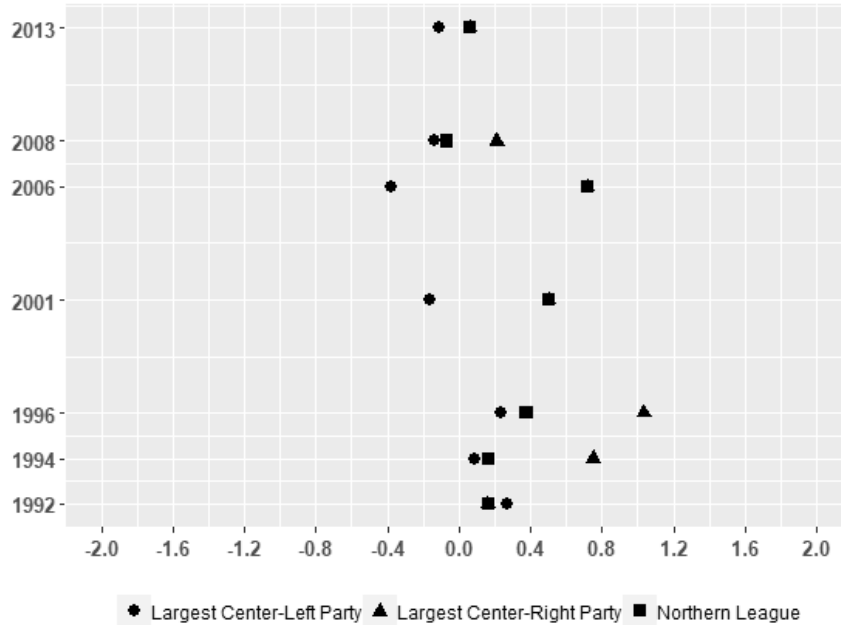
Source: Author's calculations according to Lowe et al., 2011; Volkens et al., 2018b.
 Note: Values above zero represent the right part of the ideological scale, while values below zero stand for the left part of the ideological scale.

Figure 8. Position on the Welfare State, 1992-2013

Source: Author's calculations according to Lowe et al., 2011; Volkens et al., 2018b.
 Note: Values above zero represent the right part of the ideological scale, while values below zero stand for the left part of the ideological scale.

Figure 9. Left-Right Position, 1992-2013

Source: Author's calculations according to Lowe et al., 2011; Volkens et al., 2018b.

Note: Values above zero represent the right part of the ideological scale, while values below zero stand for the left part of the ideological scale.

ter-right parties towards more positive notions of market economy in their manifestos. Since 2001, we can observe a close alignment in positions of the Northern League and Berlusconi's parties. In 2006 and 2013, this key economic variable confirmed a clear economic cleavage between the economic left (main center-left party) and the economic right (Northern League and Berlusconi's party).

Regarding their position on the welfare state, during the 1990s the *leghisti* showed fewer positive mentions in their manifestos, i.e. less reluctance to accept the preservation and expansion of social transfers, which has placed them on the economic right (Figure 8). However, over the years, their position has significantly moved to the left. This was followed by a similar trend observed for Berlusconi's parties. In 2013, one could notice a stark difference between the

pronouncedly more positive notions of the welfare state expressed by the Northern League and PdL than by Bersani's PD. If one considers the results for all three economic variables, one can, once again, testify to the chameleonic nature of the Northern League – over the years it has maintained its strong support for the free market, yet at the same time started solidly endorsing the welfare state.

The changes in the position of the Northern League on the log transformed RILE Index, portrayed in Figure 9, show some interesting trends. Originally, it was almost in the center of ideological spectrum, with hardly any difference towards the main center-left party. Towards the turn of the millennium, its position on the left-right scale became closely aligned to that of its coalition partners, Berlusconi's parties *Forza Italia* and later PdL.

In 2008 it moved to the left, to the same position as the main center-left party and again aligned itself with Berlusconi's party just slightly to the right. Bearing this in mind, we can posit that the Northern League did not showcase a distinct move towards far-right positions, yet it did, in fact, occupy almost the same ideological space as Berlusconi's parties, which, eventually, made them competitors, instead of allies.

Finally, we shall attempt to evaluate the shift of policy priorities and ideological positions from the 2013 electoral manifesto (under Roberto Maroni) to the 2018 electoral manifesto (under Matteo Salvini). Building upon the previous part of the analysis, we have distilled several categories (in line with the above discussed variables) that received the most changes from one electoral cycle to the other. These categories include the European Union, the Constitutional Order, Federalism, Nationalism, and Multiculturalism.

In 2013, the Northern League called for more "Europe of the Peoples and less Euro-bureaucracy", yet also proposed "a direct election of the President of the European Commission... strengthening of the European Parliament... the transformation of the European Central Bank into a European equivalent of the Federal Reserves... the issuing of euro-bonds... and creation of a European credit rating agency" (Lega Nord 2013: 3). In 2018, the *leghisti* offered a much longer and more detailed manifesto,⁷ which once again mentioned a "Europe of the Peoples" and spoke against "bureaucrats", but now demanded a return to a "pre-Maastricht state" of integration, which would mean a "revision of all the Treaties", with the aim of reclaiming "monetary and economic, territorial, and legislative sovereignty" and "re-

storing subsidiarity" (Lega Nord 2018: 9-10). While in 2013, the Northern League seemed to be willing to work towards improving and reforming the current European Union, in 2018, the Lega was ready to abandon several decades of development and integration and return to the European Economic Community. As opposed to its campaign rallies and slogans, the manifesto of the *leghisti* does not explicitly mention an exit from the eurozone, yet the notion of "monetary sovereignty" in fact opens the door to such a position.

Regarding the constitutional order, i.e. the institutional framework of the political system, in 2013, the party called for a "popularly elected president... stronger council of ministers ... reform of bicameralism with a federal Senate and a smaller size of both houses... abolition of provinces... a more streamlined legislative process" (Lega Nord 2013: 3). In 2018, Salvini's *Lega* wrote in its manifesto not only of a "popularly elected president", but also of a "merger of competences of the President of the State and the President of the Council of Ministers" (Lega Nord 2018: 21). In addition, the League called for the "abolition of the free parliamentary mandate... primacy of the Constitutional Court over European courts... nomination of constitutional judges by the President, the Parliament or a Conference of Regions" (Lega Nord 2018: 21). Thus, we can see how the new League under Salvini has raised the stakes on the debate about the future of the Italian political system. However, the 2018 manifesto does not explain whether such a change would create a presidential system or a semi-presidential system.

On the topic of federalism, in 2013, the party wrote of a "united, federal Italy", consisting of the "North, Center, and the South", with an emphasis on fiscal federalism, subsidiarity, as well as

⁷ In 2018, it had 74 pages, while in 2013 it was only eleven pages long.

on development programs for southern regions (Lega Nord 2013: 3-4). In 2018, the League called for "autonomy and federalism", yet with a tailor-made approach, with "free choice for more regional autonomy... coupled with more regional responsibility", in effect calling for asymmetric federalism (Lega Nord 2018: 20). In this regard, there no is major change to be observed from 2013 to 2018.

Finally, in terms of nationalism and multiculturalism, in 2013, the party did not mention these topics at all. In contrast, in 2018, there were two separate chapters in the manifesto that deal with these issues — "Immigration" and "Cultural Goods and Italian Identity". On immigration, the party speaks of "repatriation... suppression of illegal immigration... cooperation with Russia on the Libyan issue... refugee camps in safe countries... prevention of radical Islam through control of transparent financing of the Italian Islamic community... more competences for regions and municipalities in dealing with asylum and short-term residence applications (Lega Nord 2018: 6-8). On culture and identity, the manifesto speaks of "preservation of cultural goods, especially the language... and the landscape... as pillars of Italian national identity" (Lega Nord 2018: 64-66). Here we can see how the League has seized the moment and addressed the issue which seems to have gained salience. The answers proposed by the party seem to echo similar policy proposals from sister parties from the Europe of Nations and Freedom parliamentary group, such as the National Rally (formerly National Front) of Marine Le Pen.

In conclusion, the discursive comparison of the 2013 and 2018 manifestos has confirmed a shift to nationalism, a greater emphasis on Italian culture and

an emphasis on harsh policies regarding the migration issue.

Overall, the longitudinal analysis of parties' stances on key political issues has confirmed the notion of an ideologically flexible party, one than can alternate pro-EU and anti-EU stances and combine support for the free market with endorsement of welfare state expansion. In addition, previous stances on nationalism and multiculturalism could not serve as indicators of the radical shift undertaken by Salvini. The discursive comparison of the 2013 and 2018 manifestos that goes beyond available Manifesto Project data reveals the magnitude of the shift that could not have been predicted by observation of past trends. *Thus, we may offer a negative answer to RQ1 and state that we could not observe a previous policy development that would imply the shift in 2018. Regarding RQ2, we can conclude that, indeed, the Northern League's policy positions were closely aligned with those of Berlusconi's parties, especially in the post-2001 period.*

Europeanization of the Northern League

In terms of the Europeanization of the Northern League, we look at the interplay between its presence in the European Parliament and the role it plays on the national scene. We shall try to explain the new, hardliner Eurosceptic course under Salvini by looking at his 2014 European elections campaign, his record as a Member of the European Parliament, as well as the changes in membership of the Northern League in various parliamentary groups in the European Parliament. In addition, we will look at EU policy trends of the Northern League, juxtaposed with its key European Parliament ally parties. Here we will try to answer the following question: *Has Matteo Salvini "imported" his hardline Euroscep-*

Table 2. European Electoral Success and Party Leadership of the Northern League, 1989-2014

Election	Votes (%)	Seats (%)	European Parliamentary Group	Party Leader
1989*	1.8	2.5	Rainbow Group	Umberto Bossi
1994	6.6	6.9	ALDE	
1999	4.5	4.6	Non-Inscrits Technical Group of Independent Members	
2004	5.0	5.1	Independence/Democracy Non-Inscrits Union for Europe of the Nations	
2009	10.2	12.5	Europe of Freedom and Democracy	
			Non-Inscrits	
2014	6.2	6.8	Non-Inscrits Europe of Nations and Freedom	Matteo Salvini

* For the 1989 European Parliament election, an electoral list called Lombard League (*Lega Lombarda*) – Northern Alliance (*Alleanza Nord*) was formed, which later merged into a single, Northern League party. Source: European Parliament, 2018b; Italian Ministry of the Interior, 2018; Lega Nord, 2018a.

ticism from the European party scene into the national scene? (RQ3).

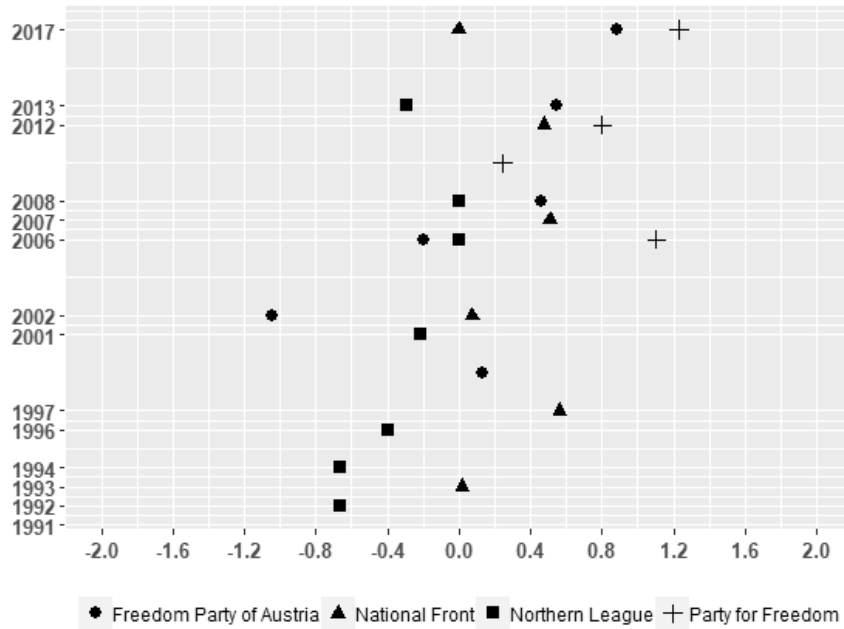
In 2002, Robert Ladrech offered an analytical framework containing five areas in which we can follow the effect of European integration, i.e. of Europeanization on parties and party systems in members states — (1) "programmatic change...", (2) organizational change..., (3) patterns of party competition..., (4) party-government relations..., (5) relations beyond the national party system" (Ladrech 2002: 396-399). In the case of the Northern League, we shall place emphasis on the first and last of these five elements, as an attempt to explain the current nature of this party.

A glance at *Table 2* reveals that, naturally, the first *leghisti* in the European Parliament joined a regionalist parliamentary group, called the Rainbow group, during the 1989-1994 term. Then they switched to ALDE, the liberal group in the European Parliament. However, since the late 1990s, Members of the

European Parliament from the Northern League have continuously drifted further to the right, i.e. towards more emphasis on sovereignty and national competence and against deeper integration and supranational decision-making which characterized the European Union. They participated in parliamentary groups led by Nigel Farage's UKIP (Independence/Democracy, later Union for Europe of the Nations, and finally Europe of Freedom and Democracy).⁸ Yet, when he took over the party, Salvini participated in the 2014 European election with anti-euro slogans, in line with his new European ally, Marine Le Pen and her National Rally (then National Front). Le Pen and Salvini founded a new parliamentary group, Europe of Nations and Freedom (ENF), currently the most right-wing and most Eurosceptic of all groups in the European Par-

⁸ Nowadays, this group is called Europe of Freedom and Direct Democracy, with the Five Stars Movement as its most prominent member, apart from UKIP.

Figure 10. Position on the European Union among the League's key European Parliament allies, 1992-2017

Source: Author's calculations according to Lowe et al., 2011; Volkens et al., 2018b.

Note: Values above zero represent the right part of the ideological scale, while values below zero stand for the left part of the ideological scale.

liament (European Parliament, 2018a, 2018b). At the 2014 election, Salvini won less votes than Bossi in 2009 (Table 2), mainly since at that time, Renzi's PD and his government were still enjoying strong support (see Segatti, Poletti, and Vezzoni, 2015). However, he laid the foundations for his sovereignist shift, evident in policy changes from the 2013 to the 2018 elections (see section 3), with the aim of rallying staunchly Eurosceptic forces ahead of the 2019 European Parliament election (Ceccarelli, 2018). One should note that of all the political offices he has held, Salvini has spent the most time in the European Parliament (European Parliament, 2018b). Thus, this experience and the connections he has made there, first with Farage, and later with Le Pen, have undoubtedly had a great impact on his political views and plans.

To test whether the experience of cooperation of Salvini and other *leghisti* with staunch Eurosceptics in the European Parliament has influenced the anti-EU turn of the party, we compared the log ratios of positive and negative mentions of the EU (*logeu*) for the Northern League, the Freedom Party of Austria (FPÖ), the National Front in France, and the Party for Freedom (PVV) in the Netherlands (Geert Wilders' party). The results, presented in Figure 10, revealed a general rightward trend of all four parties, although it was not equally dramatic in each of the four cases, with the Northern League turning to more pro-EU stances in 2013, only to turn towards hard Euroscepticism in 2018 (confirmed in the discursive comparison of the 2013 and 2018 manifestos, not included in the quantitative analysis due to missing data). Thus, we may, in broad terms, confirm that Salvini has "imported" hardline

Euroscepticism from his allies in Brussels, as purported by RQ3, although this cannot serve as the only explanatory factor.

Nationalization of the Northern League and Party System Change

When analyzing the nationalization of the Northern League and its reaction to changes in the party system, we shall point to the personalist character of party politics in Italy, the breakup of the main center-right party, the reemergence of *Forza Italia* and the impact of Berlusconi's resignation. In addition, we shall emphasize the role of the Five Stars Movement as a challenger party that forces other populists, i.e. the Northern League, to react accordingly. The questions that arise from this part of analysis are as following: *Did the personalist nature of Italian party politics and the subsequent party system change that came about with Berlusconi's downfall enable Salvini to change his regionalist party into a national force (RQ4)? Did the Northern League turn south as a response to the rise of the Five Stars Movement (RQ5)?*

In this part of the analysis, we argue that Salvini's decision to abandon the Northern Italian focus of his party and, instead, truly nationalize the Northern League, was a response to various challenges and ruptures that occurred in the Italian party system since Berlusconi's resignation as prime minister in 2011.

In the 2011-2013 period, three key politicians on the Italian right-of-the-center party scene were forced to resign over corruption scandals, creating a power vacuum that eventually had to be filled. Umberto Bossi of the Northern League and Antonio Di Pietro from the Italy of Values party (*Italia dei Valori*, IDV)⁹ had to leave their party leader-

ship posts because of misappropriation of public funds intended for party financing, while Silvio Berlusconi, head of four governments (1994-1995, 2001-2005, 2005-2006, 2008-2011) and perennial leader of the center-right since 1994, was convicted for tax fraud (Vercesi 2015: 396).

The resignation of Silvio Berlusconi as prime minister in 2011 created the biggest power shift in the party scene. In 2013, his PdL ceased to exist, disintegrating into a revived *Forza Italia* and a reincarnation of the far-right National Alliance (*Alleanza Nazionale*, AN), now called Brothers of Italy (*Fratelli d'Italia*). Given the policy similarities between the Northern League and Berlusconi's parties, observed in our analysis of Manifesto Project data (section 3), one can assume that Salvini could realistically hope to supplant Berlusconi as the leader of the Italian right-hand side of the political spectrum.

Berlusconi's parties were a new type of party, so-called personalist parties, and have created somewhat of a model to be emulated by others (McDonnell 2013). The Northern League survived leadership change, as opposed to other personalist parties, due to its successful institutionalization and a deeper organizational structure on the ground (Vercesi 2015: 403-404). Therefore, Matteo Salvini could inherit the centralized, leader-oriented structure of the Northern League from Bossi and Maroni and use it to fundamentally reshape the party according to his own ideological tastes.

Furthermore, under Matteo Renzi, even the PD became, to a certain extent, a personalist party (Pasquino 2014). In fact, Berlusconi's impact on the patterns

---

cases of the early 1990s that eventually led to the collapse of the old party system (called the First Republic) and enabled the rise of new political leaders, among others, Bossi and Berlusconi.

⁹ Di Pietro was one of the key public prosecutors in the *Mani pulite* anti-corruption

Table 3. Policy Differences between the Northern League and the Five Stars Movement, 2013

Variable	Northern League	Five Stars Movement
constitutionalism	0.827	-0.554
decentralization	-0.885	0.554
freemarket	0.455	-0.898
multiculturalism	0.000	0.000
nationalism	0.000	0.000
logeu	-0.290	0.000
logplaneco	-0.221	-1.316
logrile	0.062	-0.943
logwelfare	-1.156	-1.468

Source: Author's calculations according to Lowe et al., 2011; Volkens et al., 2018b.

Note: Values above zero represent the right part of the ideological scale, while values below zero stand for the left part of the ideological scale.

of party competition and the nature of political communication gave rise to Renzi (Donovan 2015), but ultimately also Grillo, and finally Salvini. Renzi's failure to make a lasting impact and to reform the political system, epitomized in the failed constitutional referendum (see Bianchi 2017), was the final nail in the coffin of the party system of the Second Republic, paving the path to something called "bipolar populism" (Vinciguerra 2018), embodied by the Lega-M5S coalition government, led by non-partisan law professor Giuseppe Conte.

The rise of Beppe Grillo and his hard-to-classify,¹⁰ Eurosceptic, anti-establishment Five Stars Movement (*Movimento 5 Stelle*, M5S) has initiated an end of the bipolar nature of party competition in Italy (see Pasquino and Val-

¹⁰ In the literature on Italian parties and on populist parties in Europe in general one might find such claims. Yet, according to the RILE Index and other economic variables of the Manifesto Project, as we shall see in the next part of the paper, it is clearly a left-wing populist party.

buzzi 2015). This party has managed to reach new, young voters with its black-and-white messages about "elites" and "the people" (Bordignon and Ceccarini 2013). It was especially successful in the south, supplanting both Berlusconi and the parties of the left. As a challenger, anti-establishment party, M5S presented a threat to the Northern League, which had to up the ante, if it wanted to prevent losing voters to this new contender. As Table 3 shows, in 2013, Grillo's and Maroni's parties were sharply divided over economic issues (especially regarding the role of the market), the log ratios left-right index indicated that the Five Stars Movement was way out on the left, while the Northern League seemed like a center-right party. However, with the advent of Salvini in 2014, backed by his anti-European allies from the ENF, the struggle for the position of the number one anti-establishment party moved from the economic and institutional to the European/nationalist ground, coupled with the issue of immigration which reached its peak in 2015, during the regional election.

Already in 2015, at the regional elections, Salvini tried to rebrand his party by campaigning in the central and southern regions under the Us with Salvini (*Noi con Salvini*) banner (Albertazzi 2015). In 2014, Salvini created a sister party for the south, with him as its leader, yet without the Northern imagery, while the traditional green Lombard and Padanian color of Lega Nord was substituted with a navy hue, indicative of his attempts to rally behind himself the whole of the right-of-the-center scene and to project an image of an Italian, sovereignist, and not a Northern, separatist party (see Moroni 2018). For the 2018 election, the process of nationalization was complete, with the dropping of the designation "North" from the electoral logo and other campaign materials,¹¹ as well as of the Alpine Sun (*Sole delle Alpi*), another Padanian symbol (Lega Nord 2018b). "Italians First!" (*Prima gli italiani!*) became the new slogan, as opposed to "The North First!" (*Prima il Nord!*) in Maroni's time, and even the Southerners were invited to participate in an all-Italian rally at Pontida, previously a hotbed of Padanism (see Ghidetti 2018).

We may conclude this part of the analysis by stating that the personalist nature of party politics in Italy, epitomized by Berlusconi, as well as the previously observed (see section 3) overlapping of the Northern League and Berlusconi's party in most policy issues, coupled with the end of bipolarism that came about with the advent of the Five Stars Movement, created a power vacuum that Salvini was eager to fill. *Thus, we may offer a positive answer to RQ4 and state that the specif-*

¹¹ The party is still officially called *Lega Nord per l'Indipendenza della Padania* (Northern League for the Independence of Padania). It uses the *Lega Nord* name in the European Parliament, yet its MPs in the Italian Parliament sit in a group called *Lega - Salvini Premier*.

ic party system constellation created by Berlusconi enabled Salvini to go through with his transformation of the Padanian regionalists. However, it remains inconclusive to what extent the rise of M5S prompted the southward move of the leghisti (RQ5). This turn to an otherwise alien electorate was more a result of the vacuum left after Berlusconi's resignation, than of the challenge posed by the grillini.

Fighting the Courts: Pragmatism and the Struggle for Survival

In this final part of the analysis we discuss the funds scandal that brought Bossi down and the prospect of sequestration of the party's accounts and property. This should help us answer the following research question: *Was the nationalization of the party and the creation of the sister party, as well as the change of the party's imagery just an opportunistic attempt to escape the worst-case scenario — bankruptcy of the party? (RQ6).*

The resignation of Umberto Bossi as federal secretary and Francesco Belsito as federal treasurer of the party in 2012 came about because of a court case that convicted them to (first-degree) jail sentences over embezzlement of public funds (electoral reimbursements received by the Northern League. Misappropriation included shady offshore investments in Chile, Tanzania, and Cyprus, as well as the use of party funds for private expenses of Bossi and his son Renzo. The idea behind this last piece of analysis is to link the aftermath of this corruption scandal and its impact on the party's finances with Salvini's decision to move from regionalism to nationalism and to engage in an Houellebecqian "extension of the domain of struggle".

While Bossi claimed that he and his treasurer had left the party with enough money and that there were no funding

problems in his era, the Review Court in Genoa was determined that the party was due up to 49 million euros of misappropriated funds that had to be returned to the State (Casadio, 2018). After his takeover of the party, Salvini had a good reason to try to distance himself and the party from the Bossi era — the looming shadow of bankruptcy that could befall the party were it to return the whole amount at once. With the impending possibility of sequestration, in late 2017, Salvini created a sister party called *Lega per Salvini Premier*, intended for supporters in central and southern parts of Italy (Bertochi, 2018). Such a move enabled him to run double treasuries (Orengo and Del Dot, 2018), in the case that the original *Lega* is faced with a court decision that would completely empty its coffers. After much protesting in the media about "politicized courts" and "unfairness", Salvini's party entrusted its legal team to reach a settlement with the Public Prosecutor's office in September of 2018. The deal they achieved includes the payment of monthly installments of 600,000 euros for the next 80 years to a dedicated account, with three million euros already paid through initial sequestration (Sazanini 2018). This settlement used the case of the Lazio football club in 2005 as legal precedent, which received 23 years extension for the clearance of its tax debt. However, back then, Salvini protested against such a decision (Testa 2018), only to accept it now as a useful tool which enabled his party to escape financial downfall.

Salvini began his turn towards the south at the European Parliament election in 2014 and then in the 2015 regional election, before the looming threat of sequestration started casting its shadow over the Northern League. *However, one cannot fail to notice an overlapping of two processes – the attempts to evade*

financial ruin and distance oneself from the previous party leadership and the pursuit of a new ideological course that would lay the foundation for the overtaking of the key position right of the center. This offers, at least a partial, positive answer to our last research question (RQ6).

Conclusion

In this analysis of the reasons behind the profound transformation of the Northern League into a sovereignist, nationalist Eurosceptic party, we have looked at the policy shift in electoral manifestos, the impact of Europeanization of political parties, the context of party system change, and the court cases the party had to deal with. Assessing party manifestos, we could not observe a trend that would point towards the current shift observed under Salvini (RQ1), with clear policy movement only visible between the 2013 and 2018 elections. At the same time, we could detect a rather clear overlapping of the League's policy positions with those of Berlusconi's parties, especially after the 2001 election (RQ2). The evaluation of the impact of Europeanization has shown that MEPs from Lega Nord have consistently moved to the right and that the Brussels/Strasbourg experience had been a defining moment in Salvini's career. With his ascent to leadership of *Carroccio*,¹² he brought with him the spirit of Le Pen and hardline sovereignist Euroscepticism (RQ3). An assessment of party system change, which started with Berlusconi's resignation as prime minister in 2011, has yielded results that point to a legacy of personalist politics and personalized parties, on both sides of the political spectrum. Therefore, Salvini could make use of such a constellation to enforce his own political views, brewed in the European

¹² Colloquial nickname for the Northern League, referring to the medieval war altar bearing a standard of a city or feudal lord.

Parliament, and consequently transform his party (RQ4). The idea of going south and expanding its reach was not necessarily a reaction to the rise of the Five Stars Movement, but rather a conscious attempt to nationalize the party and distance it from its original, regionalist past and Padanian separatism (RQ5). Salvini certainly did make organizational (sister party) and symbolic changes (blue instead of green, Italians First instead of the North First, etc.) not only out of ideological conviction, but also to prepare the party for the nightmare scenario of total sequestration of misappropriated funds, inherited from the Bossi era (RQ6).

In 2018, the Northern League is a leader-oriented sovereignist, nationalist populist party that seeks to impose itself as the main Italian party right-of-the-center and to play a rallying, unifying role among diverse Eurosceptic parties across the continent ahead of the first post-Brexit, post-migration crisis European Parliament election. Matteo Salvini shares a vision of Europe akin to Marine Le Pen and Geert Wilders and wants to leave a lasting impact not only in Rome, but also in Brussels. To fulfill his goals, he was ready to abandon most of the things the original Northern League stood for. He gambled with the reputation of the party and the expectations of its fierce supporters and the gamble seems to have paid off.

References

- Abbondanza, Gabriele, Bailo, Francesco. 2018. The Electoral Payoff of Immigration Flow for Anti-Immigration Parties: The Case of Italy's Lega Nord. *European Political Science*. (17) 3: 378-403. <https://doi.org/10.1057/s41304-016-0097-0>
- Albertazzi, Daniele. 2015. Junior partner no more: How the growth of the Lega Nord could reshape the right in Italy. *LSE Europe Blog*. 23 November. <http://blogs.lse.ac.uk/europeblog/2015/11/23/junior-partner-no-more-how-the-growth-of-lega-nord-could-reshape-the-right-in-italy/> (accessed 10 September 2018).
- Albertazzi, Daniele, Giovannini, Arianna, Seddone Antonella. 2018. 'No regionalism please, we are Leghisti!' The transformation of the Italian Lega Nord under the leadership of Matteo Salvini. *Regional & Federal Studies*. iFirst. <https://doi.org/10.1080/13597566.2018.1512977>
- ANSA. 2013. Lega: Salvini nuovo segretario, 82% voti. http://www.ansa.it/web/notizie/rubriche/topnews/2013/12/07/Lega-Salvini-nuovo-segretario-82-voti_9744107.html (accessed 1 September 2018).
- Barcella, Paolo. 2018. Percorsi leghisti: Dall'antimeridionalismo alla xenofobia. *Meridiana*. (91) 1: 95-119.
- Bertochi, Gabriele. 2018. Salvini sdoppia la Lega: due partiti per un leader. *Il Giornale*. 9 July. <http://www.ilgiornale.it/news/politica/salvini-sdoppia-lega-due-partiti-leader-1550983.html> (accessed 10 September 2018).
- Bianchi, Davide Gianluca. 2017. 'I missed a penalty': the constitutional referendum and Matteo Renzi's mistakes. *Modern Italy*. (22) 3: 315-329. <http://doi.org/10.1017/mit.2017.35>
- Bordignon, Fabio, Ceccarini, Luigi. 2013. Five Stars and a Cricket: Beppe Grillo Shakes Italian Politics. *South European Society and Politics*. (18) 4: 427-449. DOI: 10.1080/13608746.2013.775720
- Brunazzo, Marco, Gilbert, Mark. 2017. Insurgents against Brussels: Euroscepticism and the right-wing populist turn of the Lega Nord since 2013. *Journal of Modern Italian Studies*. (22) 5: 624-641. DOI: 10.1080/1354571X.2017.1389524
- Casadio, Giovanna. 2018. Fondi Lega, la difesa di Bossi: "Quando ero io alla guida, i soldi c'erano". *La Repubblica*. 7 September. https://www.repubblica.it/politica/2018/09/07/news/fondi_lega_la_difesa_di_bossi_quando_ero_io_alla_guida_i_soldi_c'erano_-205779012/?ref=%E2%80%A6 (accessed 10 September 2018).
- Ceccarelli, Danilo. 2018. Marine Le Pen cavalca l'onda Salvini per rilanciarsi in vista delle Europee. *HuffingtonPost.it*. 16 September. https://www.huffingtonpost.it/2018/09/16/marine-le-pen-cavalca-londa-salvini-per-rilanciarsi-in-vista-delle-europee_a_23528982/ (accessed 20 September 2018).
- Cento Bull, Anna. 2009. Lega Nord: A Case of Simulative Politics? *South European Society and Politics*. (14) 2: 129-146. <http://dx.doi.org/10.1080/13608740903037786>
- Chari, Raj S., Iltanen, Suvi, Kritzinger, Sylvia. 2004. Examining and Explaining the Northern League's 'U-Turn' from Europe. *Governance and Opposition*. (39) 3: 423-450. doi:10.1111/j.1477-7053.2004.000129.x
- Donovan, Mark. 2015. Berlusconi's impact and legacy: political parties and the party system. *Modern Italy*. (20) 1: 11-24. <http://dx.doi.org/10.1080/13532944.2014.985582>
- European Parliament. 2018a. European Parliament MEPs: Europe of Nations

- and Freedom Group. <http://www.europarl.europa.eu/meps/en/search.html?politicalGroup=4907> (accessed 20 September 2018).
- European Parliament. 2018b. European Parliament MEPs: Matteo Salvini. http://www.europarl.europa.eu/meps/en/28404/MATTEO_SALVINI_history.html (accessed 1 September 2018).
- Ghidetti, Francesco. 2018. Pontida 2018, dalla secessione alla svolta sovranista. Com'è cambiata la festa della Lega. *Quotidiano.net*. 30 June. <https://www.quotidiano.net/politica/pontida-2018-1.4008808> (accessed 5 September 2018).
- Gilbert, Mark. 1993. Warriors of the New Pontida: The Challenge of the Lega Nord to the Italian Party System. *The Political Quarterly*. (64) 1: 99-106. doi:10.1111/j.1467-923X.1993.tb00316.x
- Huyseune, Michel. 2010. A Eurosceptic vision in a europhile country: The case of the Lega Nord. *Modern Italy*. (15) 1: 63-75. DOI: 10.1080/13532940903477880
- Ladrech, Robert. 2002. Europeanization and Political Parties: Towards a Framework for Analysis. *Party Politics*. (8) 4: 389-403. DOI: 10.1177/1354068802008004002
- Lega Nord. 2018a. La storia della Lega Nord: dalle origini a oggi. <https://www.leganord.org/il-movimento/la-nostra-storia/la-storia-della-lega> (accessed 5 September 2018).
- Lega Nord. 2018b. Elezioni 2018 – Programma di Governo Lega Salvini Premier. <https://www.leganord.org/component/phocadownload/category/5-elezioni?download=1514:programma-lega-salvini-premier-2018> (accessed 15 September 2018).
- Lega Nord. 2013. Lega Nord – Programma Elezioni Politiche 2013. <https://www.leganord.org/phocadownload/elezioni/politiche/Programma%20Politiche%202013.pdf> (accessed 15 September 2018).
- Lowe, Will, Benoit, Kenneth, Mikhaylov, Slava, Laver, Michael. 2011. Scaling Policy Preferences from Coded Political Texts. *Legislative Studies Quarterly*. (36) 1: 123-155. DOI:10.1111/j.1939-9162.2010.00006.x
- McDonnell, Duncan. 2013. Silvio Berlusconi's Personal Parties: From Forza Italia to the Popolo della Libertà. *Political Studies*. (61) S1: 217-233. <https://doi.org/10.1111/2Fj.1467-9248.2012.01007.x>
- Ministry of the Interior (Ministero dell'Interno). 2018. Archivio storico delle elezioni. <https://elezionistorico.interno.gov.it/> (accessed 24 August 2018).
- Moroni, Gabriele. 2018. Lega a Pontida, benvenuti dal Sud. Il blu sovranista cancella il verde. *Quotidiano.net*. 30 June. <https://www.quotidiano.net/politica/pontida-2018-raduno-lega-1.4010035> (accessed 5 September 2018).
- Orengo Ambra, Del Dot, Sara. 2018. Lo strano caso delle doppie tessere della Lega: così Salvini si è fatto due partiti, uno per il Nord e uno per il Sud Italia. *TPI News*. 9 July. <https://www.tpi.it/2018/07/08/doppie-tessere-lega-salvini/> (accessed 5 September 2018).
- Pasquino, Gianfranco. 2014. Italy: The Triumph of Personalist Parties. *Politics & Policy*. (42) 4: 548-566. <https://doi.org/10.1111/polp.12079>
- Pasquino, Gianfranco, Valbruzzi, Marco. 2015. The impact of the 2013 general election on the Italian political system: the end of bipolarism? *Journal of Modern Italian Studies*. (20) 4: 438-453. DOI: 10.1080/1354571X.2015.1066111

- Raos, Višeslav. 2014. *Teritorijalnost i identitet: Istarski demokratski sabor i Sjeverna liga. Komparativna analiza uspješnosti uspostave de facto teritorijalnosti*. Zagreb: Faculty of Political Science.
- Sarzanini, Fiorenza. 2018. Soldi della Lega, c'è l'accordo con i magistrati: 600mila euro l'anno su un conto dedicato. *Corriere della Sera*. 18. September. https://www.corriere.it/cronache/18_settembre_18/soldi-lega-c-l-accordo-magistrati-600mila-euro-l-anno-un-conto-dedicato-377e5512-bb33-11e8-bdaa-50b21d428469.shtml (accessed 18 September 2018).
- Segatti, Paolo; Poletti, Monica, Vezzoni, Cristiano. 2015. Renzi's Honeymoon Effect: The 2014 European Election in Italy. *South European Society and Politics*. (20) 3: 311-331. DOI: 10.1080/13608746.2015.1075709
- Testa, Tiziano. 2018. Fondi Lega, quando Salvini protestava contro il pagamento a rate del debito della Lazio. *La Repubblica*. 19 September. https://www.repubblica.it/politica/2018/09/19/news/salvini_lazio_debito_lega_pas-cucci-206832134/ (accessed 19 September 2018).
- Vampa, Davide. 2017. Matteo Salvini's Northern League in 2016 Between Stasis and New Opportunities. *Italian Politics*. (32) 1: 32-50.
- Vercesi, Michelangelo. 2015. Owner parties and party institutionalisation in Italy: is the Northern League exceptional? *Modern Italy*. (20) 4: 395-410, DOI: 10.1080/13532944.2015.1094733
- Vinciguerra, Maria Chiara. 2018. Understanding Italy's new 'bipolar populism'. *LSE Euorpp Blog*. 23 March. blogs.lse.ac.uk/euorpp-blog/2018/03/23/understanding-italy-new-bipolar-populism/ (accessed 10 September 2018).
- Volkens, Andrea et al. 2018a. The Manifesto Project Dataset – Codebook. Manifesto Project (MRG/CMP/MARPOR). Version 2018b. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB).
- Volkens, Andrea et al. 2018b. The Manifesto Data Collection. Manifesto Project (MRG/CMP/MARPOR). Version 2018b. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB). <https://doi.org/10.25522/manifesto.mpds.2018b>

Od Pontide do Bruxellesa: Nacionalizacija i europeizacija Sjeverne lige

Sažetak Članak se bavi višestrukim razlozima preobrazbe Sjeverne lige iz padanske regionalističke i separatističke stranke u talijansku nacionalističku i suverenističku stranku koja okuplja saveznike koji žele Europsku uniju vratiti u stanje prije Maastrichta. Analiza izbornih programa, učinaka europeizacije stranačkoga natjecanja, promjene stranačkoga sustava zbog promjene vodstva te utjecaja sudskih procesa na stranački život pokazala je kako Sjeverna liga nije pratila dugoročni trend promjene javnih politika nego se promijenila tek pod novim vođom Salvinijem. Salvini je djelomice uvezo suverenističku i nacionalističku viziju s europske stranačke pozornice te je nacionalizirao stranku na državnoj razini zbog vakuuma moći koji je ostao nakon Berlusconijeve ostavke. Preobrazba je povezala Salvinijev osobni svjetonazor s pragmatizmom nastalim borbom za opstanak zbog opasnosti sekvestracije. Nova Sjeverna liga sada ima prigodu postati glavna stranka desno od centra u Italiji te igrati odlučujuću ulogu u okupljanju tvrdih euroskeptika uoči europskih izbora 2019.

Ključne riječi Sjeverna liga, euroskeptičnost, promjena stranačkog sustava, europeizacija političkih stranaka, Italija, Manifesto project Europske unije

POLITIKE POVIJESTI
POLITICS OF HISTORY

THE HOLOCAUST TEMPLATE – MEMORIAL MUSEUMS IN HUNGARY, CROATIA AND BOSNIA-HERZEGOVINA¹

Ljiljana Radonić

Institute of Culture Studies and Theatre
History, Austrian Academy of Sciences
Vienna

E-mail: ljiljana.radonic@oeaw.ac.at

DOI: 10.20901/an.15.06

Original scientific article

Accepted: December 2018

Abstract In this article, I discuss how memorial museums in Hungary, Croatia and Bosnia-Herzegovina reference trends set by the US Holocaust Memorial Museum and Yad Vashem. Museums, which have tried to prove their Europe-fitness in the course of EU accession talks by highlighting the Holocaust, and those, which have sidelined the Holocaust to prevent its memorialization from competing with that of communist crimes, both incorporate elements from "western" Holocaust memorial museums, indicating how universalized Holocaust remembrance has become. I argue that these museological trends have also "travelled" to museums dedicated to the post-Yugoslav wars. In the last part I analyze how the Museum of Crimes Against Humanity and Genocide in Sarajevo and the Srebrenica-Potočari Memorial Center reference trends stemming from Holocaust memorial museums.

Keywords Memorial museums, Hungary, Croatia, Bosnia-Herzegovina, Jasenovac, Srebrenica

The Holocaust Memorial Center in Budapest and the Jasenovac Memorial Museum in Croatia – both permanent exhibitions opened in 2006 – show striking similarities. Both feature dark exhibition spaces and a strong focus on the victims' individuality: the stories of individual victims, survivors' testimonies, and victims' belongings in display cases dominate the permanent exhibitions and the names of the victims are presented on a black background. While there are no direct links between the two institutions both explicitly reference the US Holocaust Memorial Museum in Washington,

D.C. (USHMM) as their role model.² These are two of the five memorial museums in Hungary and the former Yugoslavia I will discuss in this article. All of them refer to the USHMM and Yad Vashem in Jerusalem as their role models or cooperate with them directly.

As I will show, the "universalization of the Holocaust" (Eckel and Moisel

² The Croatian daily *Vjesnik* reported already in 2004 that the Jasenovac Memorial Museum planned to devote the whole exhibition to the victims – "even more than the Holocaust Memorial Museum in Washington or the Anne Frank House" (*Vjesnik*, March 7, 2004). For the Hungarian case see Seewann and Kovács 2006a: 198.

¹ This work was supported by the Austrian Science Fund (FWF): V 663-G28.

2008) has rendered the "memorial museum" the dominant paradigm for institutions dealing with twentieth-century atrocities, especially in post-communist countries striving to become EU member states. The Israeli Holocaust Memorial Yad Vashem in Jerusalem and the USHMM in Washington were the first institutions to be designated "memorial museums" in order to distinguish them from their *in situ* counterparts located where the crimes were committed. They have emerged as the two principal role models. This trend combines textual and aesthetic elements. They include, first, a universal moral orientation and imperative (Alexander 2002), based on the "lessons" of the Holocaust, to respect human rights and prevent new atrocities and "human suffering"; second, a strong focus on individual victims, their personal stories, testimonies, and photographs from their "lives before" the atrocity, as well as auratic objects; and, third, aesthetic musealization standards pioneered in the US and Israel. These include darkened rooms, victims' auratic objects, and the presentation of the names of the victims, generally inscribed in white letters on a dark background.

This trend has also come to influence those museums located at the sites of World War II atrocities in Croatia and Hungary. These *in situ* museums tend to tap into the "global" language of forms without much regard to the actual presence or suitability of relevant material traces at the respective location. At the Jasenovac Memorial Museum in Croatia, for example, the site of the former concentration camp and the mass graves around it have not been integrated into the exhibit. Since it hardly references the material aspects of the site or the daily routine in the camp, and identifies the camp commanders only on the computer working stations and the museum's

website, the exhibit could just as well have been installed anywhere else in the country.

Focusing on examples from Hungary and Croatia, I will begin by showing how the concept of the "memorial museum" was imported at three very different *in situ* sites dedicated to the memory of crimes committed in the World War II era: two antithetical Budapest museums, the House of Terror and the Holocaust Memorial Center, and the Jasenovac Memorial Museum at the site of the former Ustaša concentration camp in Croatia where Serbs, Roma, Jews and political prisoners were imprisoned and killed. The majority of Hungarian Jews were deported to Auschwitz and the Holocaust Memorial Center in Budapest is located at the site of what was a minor "internment camp" in 1944/45 (HDKE 2018). At first glance it therefore hardly seems comparable to the site of the Croatian death camp where, only 100 kilometers from the capital Zagreb, the Ustaša killed up to 100.000 people.³ Yet it is precisely the similar appearance of these two museums in spite of their very different locations that tells the story. The House of Terror, on the other hand, seems, at first glance, to be a different case altogether. Located at a historical site where people were detained, interrogated, tortured and killed, first under the regime of the Arrow Cross Party (1944/45) and subsequently under the communist regime, it devotes only two and a half out of more than twenty rooms to the Nazi occupation and focuses primarily on Hungarian suffering

³ The number of victims killed at Jasenovac has been a constant battlefield for decades. In Tito's Yugoslavia the official number was 700.000, Serb nationalists claimed one million victims, Croatian historical revisionists until today come up with only a few thousands (Radonić 2010). The Jasenovac Memorial Museum has so far identified 83.145 victims by name (Jasenovac Memorial Site 2018a).

under communist rule. Yet, it too has identified the USHMM as its role model. It has, for example, adopted the model of the "Tower of faces" in Washington by exhibiting portraits of the victims on a wall that ranges from the ground floor up to the roof. The "Hall of Tears" in the basement is also strongly reminiscent of the Children's Memorial at Yad Vashem. Importantly, however, in this case the specific aesthetics born of the turn towards the individual victim in western Holocaust memorial museums are utilized to create a narrative of collective (Hungarian) suffering, primarily under communism.

Another case in point when it comes to various victim groups enlisting modes of Holocaust memorialization to claim that they too have suffered "just like the Jews" is the memorialization and musealization of the recent mass atrocities of the 1990s in former Yugoslavia. In the last and most innovative part of this article I will analyze if and how the "memorial museum" concept has travelled to the private Museum of Crimes against Humanity and Genocide in Sarajevo and the public Srebrenica-Potočari Memorial and Cemetery for the Victims of the 1995 Genocide. It might seem at first glance that the case of Srebrenica does not belong to the comparison. Yet, the Srebrenica-Potočari memorial developed its new permanent exhibition from 2017 in cooperation with experts from the Westerbork concentration camp memorial (Memorijalni Centar Srebrenica-Potočari 2018) – comparable to the Kigali Memorial Museum in Rwanda which invited a UK-based NGO that specializes on Holocaust exhibitions to curate its permanent exhibition (Brandstetter 2010; Ibreck 2013). And the Genocide museum in Sarajevo begins its exhibition with an equalization of Bosniaks and Jewish Holocaust victims. I argue that it is these museums

themselves that apply Holocaust memorialization and musealization as a kind of template for their exhibitions – albeit in very different ways as I will show. This calls for a critical analysis of how this "Holocaust template" is applied also in the case of museums dealing with the recent mass atrocities.

The article draws from five years of research for my postdoctoral thesis on the World War II in post-communist memorial museums. Methodologically I combine discourse analysis, visual history and site analysis. The site where an exhibition is realized influences the construction of the leading narrative and the storyline. The specific site of a museum indicates how important the topic is to society. The inscribed meaning is obviously shaped by those in charge of the museum and the content they choose to prioritize. Relevant secondary literature apart, the site analysis focuses on the materiality of the site, exhibition catalogues, publications by museum staff, museum websites and news coverage of the museums. The main source for analyzing the core narrative and the storyline are the exhibits themselves (which were photographed in great detail for subsequent in-depth analysis). The entrance and first objects encountered often function as routing points, which build up the storyline with the introductory texts. The end of the exhibition determines if the storyline is self-contained or open. In the name of which collective does the exhibit speak and which sub- and counter-narratives are excluded (but may nevertheless still be discernible)? Are historical photographs used as huge installations evoking emotions, as room dividers, portrayals of famous victims, depictions of a 'typical image' of one group or as historical documents that are displayed in real size? (Brink and Wegerer 2012) Discourse analysis will allow to decode the

exhibitions' texts as well as catalogues by examining which causes, responsibilities, needs for action, and values, as well as self- and other-positioning, are addressed in the texts and how this is done (Keller 2011: 59).

My discussion is organized around three principal pitfalls. I begin by discussing the first pitfall and argue that the Hungarian and Croatian *in situ* sites, by importing the concept of a "memorial museum", have sidelined the specificity of their respective location and its history. This is particularly striking in the case of Jasenovac where the museum is located in the middle of a former death camp. Second, I discuss the limits of the "individualization of the victim". I show that the Holocaust Memorial Center in Budapest and the Jasenovac Memorial Museum both share this focus in principle, yet do not apply it to the case of the Roma whom they represent in a stereotypical, anonymizing and, in part, humiliating way. In addition, the concentration on the victims brings with it the risk of losing sight of the perpetrators. In this regard, the differences between the Hungarian and Croatian museums are considerable. The third pitfall I discuss is the way in which the aesthetics and techniques pioneered by Holocaust museums are utilized elsewhere to portray one's own group as a collective victim or "victim people". The House of Terror in Budapest is an obvious case in point. Finally, a comparison of two very different Bosnian museums – one of which presents Bosnian Muslims (Bosniaks) as the "new Jews" while the other avoids this sort of simplistic equation and relies on the best practice of Holocaust musealization – demonstrates how this pitfall can be avoided.

Theoretical Approach

Three international developments are crucial if one wants to understand the

aforementioned trends: the universalization of the Holocaust, the Europeanization of the Holocaust, and the competing narratives of suffering under Nazism and communism. The memory-boom in the post-Cold War West has established the Holocaust as a "negative icon" (Diner 2007: 7) of the twentieth century. This "universalization of the Holocaust" (Eckel and Moisel 2008; Asmann and Conrad 2010) implies that the Holocaust has created a universal imperative to respect human rights (Alexander et al. 2009) while also becoming a "container" (Levy and Sznajder 2005: 195) for the memorialization of various victims and victim groups. This development has brought about a change in the focus of memorialization: the figure of the hero and/or martyr formerly associated with those who resisted the Nazis has been replaced by that of the victim (Rousso 2011: 32). Yet the concept of the "victim" can have different meanings. It can refer to the individual and his/her "ordinary life before" the traumatic experience (Köhr 2007). Alternatively, the victim can be represented as part of a collective, as an emotionalizing symbol of national suffering (Rousso 2004: 374). The latter tends to go hand in hand with the externalization of responsibility, creating a "Europe of victims" (Jureit 2009: 203).

In the European Union, this universalization incorporates an additional dimension: the Holocaust has become a "negative European founding myth" (Leggewie and Lang 2011: 15). Tony Judt has argued that "the recovered memory of Europe's dead Jews has become the very definition and guarantee of the continent's restored humanity" (2005: 804) since it "seemed so important to build a certain sort of Europe out of the crematoria of Auschwitz" (831f.). Judt understands post-war Europe as a collective that developed shared structures

to avoid a recurrence of the catastrophe of the Holocaust. In its search for an identity that goes beyond economic and monetary union, this founding myth provides a compelling common narrative that is otherwise lacking. This is one of the reasons why the Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research attracted so much interest and today (renamed into IHRA) encompasses 31 countries, most of them European. The suggestion that – especially post-communist – countries join the Task Force and implement Holocaust Memorial Day was the first step towards the creation of some kind of European standard. While no official political pressure was applied during the eastern enlargement of the EU in 2004, the future member countries seem to have internalized a set of conventions about depicting the past in a similar vein to western policies and in our particular case western museums. The *Holocaust Memorial Center* in Budapest is a case in point: opened a few weeks before Hungary joined the EU (though it took a further two years to finalize the permanent exhibition), its concept was "based on museum techniques from Western Europe", as the director, Szabolcs Szita, explicitly stated (Molnár 2012).

Finally, alongside the Europeanization of the Holocaust, the post-communist countries have tended to re-narrate their national history, in particular by inventing a pre-communist golden age. Along with the communist regimes they have also delegitimized the narrative of the heroic anti-fascist struggle and placed the traumatic experience of communist crimes at the heart of their memorialization strategies. The resulting memory conflicts prompted representatives of post-communist EU member states to demand that communist crimes be condemned to the same extent as the Hol-

ocaust. Thus the European parliament declared 23 August, the day of the signing of the Hitler-Stalin-pact in 1939, a memorial day for the victims of Nazism and Stalinism (Sierp 2017). In this context, narratives of Nazi occupation were (and are) often used to frame an anti-communist interpretation of history that ultimately depicts communism as the greater evil. This is clearly the case, for example, in the House of Terror in Budapest (Rév 2008).

Memorial museums spell an inherent contradiction. While memorials are seen to be safe in the refuge of history, it is assumed that historical museums are concerned with interpretation, contextualization, and critique. "The coalescing of the two suggests that there is an increasing desire to add both a moral framework to the narration of terrible historical events and more in-depth contextual explanations to commemorative acts" (Williams 2007: 8). That so many recent memorial museums find themselves instantly politicized reflects the uneasy conceptual coexistence of reverent remembrance and critical interpretation. Museums are key producers of knowledge about history; they showcase how a society interprets its past and are definitely not neutral spaces of knowledge transfer simply depicting "what actually happened". They are, rather, manifestations of cultural patterns and mechanisms of inclusion and exclusion that govern the relations between social, ethnic, and religious in- and outgroups – and therefore contested spaces (Sommer-Sieghart 2010; Simon 2010). Memorial museums tend to be sites used for the representation of identity, the canonization of official memory, and the presentation of the dominant historical narrative designed to serve as the foundation of the present. Then again, museums can also challenge the hegemonic national narrative.

In both cases, decisions concerning the objects and images that should be used, the way in which they are organized, and the character of the space in which they are displayed involve a range of highly charged aesthetic, ethical, and political issues. The relationship between the provenance and materiality of the evidence, on the one hand, and the desire to create an emotive and gripping visitor experience, on the other, is rarely straightforward. Apor and Sarkisova argue that physical objects play a significant role in the relationship of the present to the recent past, which is why the "touch of the real" makes historical exhibitions so attractive for many variants of the politics of history and memory" (Apor and Sarkisova 2008: 5).

Pitfall 1: Importing the Memorial Museum *in situ*

If the orientation towards "western" role models in the course of EU accession talks leads to the import of the memorial museum concept developed in the US and in Israel, this brings about the danger of de-contextualizing the exhibition located at an *in situ* site where the historical crimes happened.

The Jasenovac Memorial was established in the 1960s at the site of a former Ustaša concentration camp, which operated between 1941 and 1945. In the wake of the "Homeland war" 1991-1995 there were no more visitors to the memorial once Croatian Serbs started building barricades in other parts of Croatia in 1990. The institution was open until September 1991, when first Croatian armed forces used the site and then it was occupied by the Yugoslav People's Army (JNA) and the Serb paramilitary unit "Wolves of Vučjak".⁴ The museum

⁴ The question who devastated the site is a highly politicized one. Helen Walasek for example claims that only the Croatian

collection was already packed for the official evacuation, but finally one of the curators, Sime Brdar, evacuated most of the exhibits to his flat in Bosanska Dubica in the Serb part of Bosnia-Herzegovina 17 kilometers from the memorial. Thus, the collection was not destroyed, but the Bosnian Serb and Serbian authorities subsequently used it for exhibitions in Banja Luka and Belgrade (Benyovsky 2007: 53) in an attempt to create a narrative of Jasenovac which exaggerated the number of victims killed there and referred to the camp as the "Auschwitz of the Balkans". The USHMM was able to reach an agreement with Milorad Dodik, the Bosnian Serb prime minister of the Republika Srpska (Walasek 2016: 84), that the items would be brought from Banja Luka to Washington D.C. for digitalization and then returned to Croatia in 2001. The Jasenovac Memorial is a state-financed institution whose director is appointed by the Ministry of Culture. The first permanent exhibition after the war opened there in 2006. At the time, Croatia's EU accession talks were stagnating and the conservative government of Ivo Sanader, who had led the party of the "founder of the nation" Franjo Tuđman back to power in 2003, was trying to strike a balance between an EU-friendly course, on the one hand, and the expectations of his nationalist war veteran voters, on the other.⁵

authorities "occupied" and vandalized the site (Walasek 2016: 84) while Blanka Matković calls this a "lie" and blames exclusively the Serb "Četnik occupiers" (Matković 2017) The former head of the memorial Nataša Mataušić comes to the conclusion that it could not be established to what degree units of the Croatian army (HV), the JNA or the Serb Republic of Krajina which Jasenovac was a part of until 1995 contributed to the devastation by using the facilities for accommodation and war needs. (Mataušić 2003: 156) I thank Ivo Pejaković, director of the Jasenovac Memorial for information on this topic.

⁵ At the time, the EU suspected Croatia of not cooperating fully with the Tribunal in

In the preface to the museum's official publication, the Croatian Minister of Culture stresses that the Jasenovac Memorial is "part of the European cultural heritage and symbolizes a place which requires remembering and encourages learning about the history of a nation", which – as the Croatian version but not its English translation goes on to explain – had "actually always communicated with the world and Europe" (Benčić-Rimay 2006: 5). As Nataša Jovičić, the long-time director, has emphasized: "we want to be part of the modern European education and museum system and comply with the framework given by institutions dealing with these topics" (*Vjesnik*, July 24, 2004). The exhibition had been conceptualized with the help of experts from abroad in order to be "recognized internationally and follow international standards," as the former director put it (*Vjesnik*, February 14, 2004). Yet Jasenovac is by no means a site where only Jewish victims were killed – and these international experts all came from institutions not located at the sites of former concentration camps, especially the USHMM, but also Yad Vashem and the Anne Frank House in Amsterdam. It seems remarkable that the Croatian curators did not seek to learn from memorial museums at the sites of former concentration and death camps in Nazi Germany or occupied Poland, which try to show the complex character and daily routine of a concentration camp. Consequently, at Jasenovac the site itself in no way shapes the way in which the exhibition tells its story.

What is usually referred to simply as "Jasenovac" is actually a camp complex. It comprised four campsites around the village of Jasenovac itself (Jasenovac I–IV) and a location in Stara Gradiš-

Hague in connection with the extradition of alleged war criminals and especially of General Ante Gotovina.

ka (Jasenovac V), 30 kilometers away, where the "Kula" (Tower) – the camp for women and children – and a prison primarily for political prisoners were situated. The *Kula* has been an unmarked ruin since the war of the 1990s. The museum itself is located at the former main camp site – Jasenovac III – which used to be a brick factory. Although the exhibition displays a map of nine Jasenovac execution sites in the larger area, not even the historical site of the main concentration camp around it is actively referenced. Only if visitors seek out additional information at the computer terminals provided will they find some very basic and limited information on each of the camp sites.

The locations of the barracks, offices and mass graves are explained only outside the museum building on a metal plaque from the 1960s situated on the way to the famous flower monument designed by Bogdan Bogdanović. This last point is the only one to draw implicit criticism from one of the frequently cited "international experts". The director of the US Holocaust Memorial Museum in Washington, Diane Saltzman, stated that, given the destruction of the camp site in 1945, it would be important that the planned "memorial path" through the former camp include not only written descriptions but also photographs of the buildings and sites (*Vjesnik*, 2 December, 2006). To this day, this advice has not been heeded. It is little wonder that one foreign critic has called this very limited import of the memorial museum concept "post-modern rubbish", while a Croatian journalist rumbled the exhibition, against the backdrop of Croatia's stagnating EU accession talks at the time of its conception, as a "dray-horse towards Europe" (*Novi list*, May 15, 2005).

Figure 1. Metal plaque locating barracks and execution sites at the former Jasenovac concentration camp

Despite these shortcomings of the permanent exhibition when it comes to including the materialities and spatialities of its location, the Jasenovac site has remained a thorn in the side of Croatian historical revisionists. The memorial plaque with the "Za dom spremni" (ready for the home/land) slogan established by the Ustaša put up in the town of Jasenovac in November 2016 and relocated a few months later (*Večernji list*, September 2, 2017) is a case in point. The plaque was formally placed to commemorate Croatian soldiers of an unofficial unit who have been using that slogan in 1991, but right wing groups have been using the fallen soldiers from the 1990s war to rehabilitate the Ustaša symbols and idea in general. Representatives of the victim groups have therefore boycotted the official annual commemoration at the memorial site for the fourth time in a row (*Jutarnji list*, April 15, 2018).

The two substantial state memorial museums in Budapest could not differ more in their approach to World War II, even though the Orbán government initiated both of them. Years before the House of Terror opened, its director, Mária Schmidt, formulated her clear position on the Holocaust: World War II was not about Jews or genocide. "We are sorry, but the Holocaust, the extermination or rescue of the Jews, was a side show, as it were, a marginal aspect, it was not the object of any of the belligerent powers' war aims." (Schmidt 1999). Yet, during the EU integration process Fidesz – the ruling party from 1998 to 2002 and again since 2010 – changed its approach to this issue. The Orbán government introduced Holocaust Memorial Day in 2000, modernized the country's old communist-era exhibition in Auschwitz-Birkenau, and set up a foundation for the creation of the Holocaust Memorial Center. In 2002, Hun-

gary joined the International Holocaust Remembrance Alliance. All these highly symbolic steps were designed primarily for the gratification of the outside world, however. On the domestic political stage, the victims of the communist era continued to compete with those of the Holocaust. Hence, 2000 saw not only the introduction of Holocaust Memorial Day in Hungary, but also the inauguration of an "equivalent" memorial day for the victims of the communist regime on 25 February (Ungváry 2011: 300).

Fidesz inaugurated the House of Terror, which represents the core of Orbán's politics of the past, as a state-funded museum during the election campaign in 2002. It is located at a historic site where people were detained, interrogated, tortured or killed, first during the short-lived regime of the Arrow Cross Party (1944/45) and then under the post-World War II communist regime (Ungváry 2010). While all exhibitions invariably stage the history they present to some extent, this *in situ* museum has transformed its traumatic location into a colorful, loud, and overwhelming theater of horrors. The basement, which displays various kinds of torture cells includes, also features gallows although prisoners were not in fact hanged in this location. The curators pay very little attention to the materiality of the site or the reconstruction of its actual history. In this sense, for all that it references the USHMM in its aesthetics, it has "imported" the concept of the memorial museum in the most idiosyncratic of ways. The manner in which it relates to its own location apart, we will have ample opportunity to return to the manner in which this institution constructs its narrative later.

As opposed to that of the House of Terror, the location of the – also state-funded – Holocaust Memorial Center was highly contested. The initial plans from

the early 2000s focused on a more prominently located synagogue within the former ghetto of Budapest, but its purchase fell through. So the Ferencváros synagogue at Páva Street was chosen instead and renovated. Initially, the museum was severely criticized for being too far from the center of Budapest, for being surrounded by high walls, which was seen as a form of ghettoization, and for being situated next to, under and in a synagogue, which gave the impression that the Shoah in Hungary was above all a Jewish problem – or indeed a matter of Jewish religion, as Imre Kertész put it.⁶ Yet once the exhibition opened in 2006, these criticisms largely receded and those interested in the memorialization of the Holocaust generally appreciated it for its extensive coverage of Hungarian antisemitism and domestic responsibility for the deportations (Radonić 2014).

István Mányi, the architect responsible for the renovation of the synagogue, the architectural design of the yard and the underground exhibition room (built before the plans for the exhibition were developed) has pointed out that this is an "authentic site". An internment camp was located there during the persecution of the Jews of Budapest (Mányi 2006: 35; Seewann and Kovács 2006b). The Center's website also mentions this fact: "It was functioning as a facility for worship until 1944. In 1944–45 it was used as an internment camp and following 1945 it hosted occasionally religious ceremonies." (HDKE 2018). What we do not learn here is that it was used already in 1941 as a detention center for Jews of "unclear citizenship", i.e., Jewish refugees from Poland, Germany, Slovakia, and elsewhere interned there on the orders of the Hungarian minister of the

⁶ See the debates in the Hungarian journals *Elet es irdalom* and *Múlt és Jövő* and, for an overview: Holocaust Dokumentációs Központ: "Emlékeztető" (*Magyar Narancs*, February 19, 2004).

interior (Frojimovics et al. 1999: 138). Yet despite these references to the fact *that* the location was significant, at least during the deportations of 1944/45, the dark exhibition space is devoted to the Holocaust in Hungary in general and neither the exhibition texts nor the guidebook provide any specific information as to *what* exactly transpired on this site during World War II.

This sort of failure to translate the mere statement of a particular site's historical significance into a meaningful engagement of the materialities and spatialities of that site, then, is the first pitfall that arises when the concept of the memorial museum is imported to *in situ* locations.

Pitfall 2: Individualization of the Victims

Exhibiting traumatic pasts with the help of victim written or oral testimonies, private photographs of the victims' lives before the persecution instead of or in addition to the humiliating shots taken by perpetrators is the strongest means of evoking empathy with the individual victims. Yet this technique can also be applied in problematic ways – by individualizing "our" victims while depicting "their" victims in a stereotypical way and/or as an anonymous mass (Radonić 2015); and by focusing exclusively on the victim's perspective and thus avoiding the difficult issues of complicity and perpetratorship.

Individualization – But not for Roma Victims

Following the paradigm set by Raul Hilberg's pioneering work, Holocaust research initially focused strongly on the perspective of the perpetrators. Subsequently, the emphasis shifted more and more towards the construction of the narrative from the survivors' perspec-

tive and the victims' agency. Exhibitions dedicated to the atrocities have followed suit. The first five guidebooks from Jasenovac, for instance, published between 1966 and 1985, do not feature individual victims. The first private photographs and portraits of individual victims appeared in 1986, but they principally showed "national heroes killed in the Jasenovac and Stara Gradiška camps" (Lukić 1986: 46). Discussions about the merits of showing piles of anonymous victims' corpses followed and resulted in the overriding trend to focus on individual victims instead.

At the Jasenovac Memorial Museum, Nataša Jovičić, the director responsible for the permanent exhibition that opened in 2006, referred directly to the "world museology" and explained that she did not want to show anonymous corpses and the weapons that killed them, as the communist-era exhibitions in Yugoslavia had done. Instead, she was keen to create a "positive message of hope" by turning Jasenovac into a "site of life". The criticism of the shock aesthetics used in numerous exhibitions on World War II in previous decades was certainly valid but Jovičić was clearly veering into redemptive territory by trying to make sense of mass murder by "sending a message of light to the site of crime" (*Vjesnik*, March 7, 2004). Jovičić thus carried the idea of human rights education at the memorial sites to the extreme of portraying genocide in general and the Holocaust in particular as a means of teaching young people the value of life and providing hope for the future. Since she understood the memorial primarily as a "modern and dynamic human rights center" (*Vjesnik*, February 27, 2004), the educational center presents "topics such as the Holocaust" (Jovičić 2006: 10) as moral lessons. The import of moral universals had led to

a dehistoricized understanding of the learning of lessons from the past.

The exhibition focuses to a considerable degree on individual victim stories, video testimonies of survivors, objects produced by the inmates, and the names of the victims inscribed on glass plates hovering above the heads of the visitors. Its guidebook contains 221 reproductions of photographs, most of them portraits of victims, many of them private pictures showing them before the war. In step with the "universalization of the Holocaust" Jasenovac also includes Roma victims in the exhibition and the guidebook – a victim group whose memory was marginalized for decades all over Europe. However, while the guidebook contains numerous portraits and other private photographs of Jewish and non-Jewish Serb and Croat victims, both pre-war and post-war, it presents only four pictures of Roma, all of them taken by perpetrators inside the camp. Even if one assumes that pictures of the Roma from before their imprisonment may be hard to find, it would surely have been possible to obtain post-war images of those Roma survivors whose names are known.⁷ The chapter on the Roma also differs significantly from the others in that it addresses topics like Roman grammar or the origin of the name Roma. The chapters on the other victim groups provide no such exoticizing background information. We learn from the author that "their women are still known for their colorful style of dressing" (Lengel-Krizman 2006: 158), and that, as a "people of freedom and unlimited travel" (170), they must have found their imprisonment more difficult to endure than the other prisoners (158).

⁷ Indeed, the exhibition on the "Roma genocide" at the Auschwitz-Birkenau State Museum demonstrates that such individualizing photographs do exist for most of the relevant countries, including the former Yugoslavia.

Furthermore, while the texts on Serb and Jewish victims include plenty of testimonies, there are none from Roma here, since "the testimonies of the few survivors are so drastic that we might or might not accept them as truthful and authentic" (170) – so the author decides to err on the side of caution and simply refuses to include them altogether. Hence, in the Jasenovac guidebook, the Roma are the only victim group not allowed to speak for themselves. The aforementioned map in the exhibition includes a site called "Uštica", but its significance is not explained – that it was a "Gypsy camp" within the Jasenovac complex is not even mentioned.

The exhibition at the Holocaust Memorial Center in Budapest is dedicated to the Jewish and Roma victims. Yet the sections focusing on Roma were developed not by the main curatorial team but by another group led by Péter Szuhay from the *Museum of Ethnography* in Budapest. Coverage of the Roma victims was not initially envisaged and only subsequently included following the intervention of Roma activists (Kovács et al. 2014). The individualizing element is pronounced at the Holocaust Memorial Center. It shows, for example, next to Anne Frank, a Hungarian girl, Lilla Ecséri, who also wrote a diary during the Holocaust. Another case in point for the individualization of the victims are the stories of five families, four Jewish and one Roma, from Nagybicsérd in Baranya county. Alongside those of the Jewish families, the story of István Kolompár's family accompanies the visitors from room to room. This is the one individualizing Roma story that features in the exhibition. We learn that his daughter Aranka survived while many others, including her eighteen-month-old sister Ilona, did not.

The first room introduces Hungarian Jews and Roma and shows Roma

Figure 2. Representations of Roma in the first room of the Holocaust Memorial Center in Budapest

at work, thus countering the common prejudice that Roma are work-shy or criminal (Meyer 2014: 185). Yet, while the locations where all the photographs of Jews were taken is indicated, giving even the name of the street or the square, three of the six photographs of Roma are situated in an unknown place "somewhere in Hungary". The caption does not say "the location where the photograph was taken is unknown", but "Gypsy women wandering and begging somewhere in Hungary", thus reproducing the depiction of Roma as standing outside of villages, market town, cities and thus the civil society as a whole (Holzer 2008: 48). Here too we are confronted with a stereotypical description of Roma who "clung to their nomadic way of life and permanently lived in tribal, clannish circumstances". "It was these people that the authorities kept trying to settle or drive to the territory of neighboring countries." A distanced and even derogatory phrase like "these people", or the statement that "the job of the authorities was not made easier by the fact that the law never defined who was to be regarded as a Gypsy", would presumably be inconceivable in the representation of Jewish victims.

While the photos of Roma feature prominently in the first, introductory

ry room, they are scarce in the rest of the exhibition and in the guidebook. The latter includes more than 50 photographs of Jewish victims, but only two of Roma and one of a Dutch Sinti girl. Furthermore, the artifacts in the introductory room can be associated with "Jewish" professions and Judaism, whereas there are no objects associated with Roma. When it comes to the video testimonies on the multimedia stations, while the names of the interviewed Jewish survivors are provided, the testimonies of four Roma women are labeled simply "Persecution of Roma".

The "universalization of the Holocaust" has brought with it a strong focus on individual victims, then, but the case of these two museums demonstrates that this focus is not applied universally. The Roma clearly do not belong and neither museum actually has a viable strategy as to how Roma might sensibly be positioned *vis-à-vis* the other victim groups.

What about the Perpetrators?

According to Saul Friedländer's concept of "integrated history", it is crucial to combine the voices of the victims with information about the perpetrators. In this respect, the Jasenovac Memorial Museum and the Holocaust Memorial

Figure 3. Cropped photograph at the Jasenovac Memorial Museum

Center represent two very different degrees of integration of the perpetrator perspective.

While the Jasenovac exhibition clearly gives agency to the survivors by drawing on their video testimonies, it only identifies the perpetrators vaguely as "Ustaša authorities", the "Ustaša movement", "Ustaša in power" or "Pavelić and his collaborators". Even these references are few and far between, however, and predominantly feature not in the sections dealing with mass murder but in the context of the general characterization of the "Independent State of Croatia". The most prominent level of display comprises exactly two massively enlarged photographs that are on permanent display and merit particular interest. One of them shows the Ustaša leader Ante Pavelić during his visit to Hitler in 1941. The caption informs the visitor that during Pavelić's first visit to Hitler's Bavarian residence in June 1941, Hitler gave him "full support" for the policy of genocide against the Serb population.

Had the caption stated that Hitler gave Pavelić full support for the annihilation of Croatian Jews and Roma, it would be factually correct. Yet the Nazis actually protested against the Ustaša persecution of Croatian Serbs, their first and foremost enemy image, since it significantly strengthened anti-Nazi and anti-Ustaša resistance (Schmider 2002: 161). The museum's presentation thus amounts to an externalization of responsibility.

The second permanently installed photograph bears the caption, "At the entrance to the camp", and shows, in the foreground, an elderly man struggling to remove a ring from his finger.⁸ The photograph is cropped in a specific way. In the original cutout, we see at the left edge of the photograph a perpetrator pulling at an elderly victim's coat (Mataušić 2008: 125). He is wearing a Ustaša uniform, but instead of the usu-

⁸ From the USHMM website we learn that the victim is Theodore Grunfeld, a Jew from Zagreb, who was murdered there (USHMM 2018).

al cap worn by his peers he is wearing a black Muslim fez with the usual Ustaša emblem on it. Thus the way in which the image is presented at Jasenovac is not only vague as far as the complex geographical context of "the camp" is concerned, it also offers a simplified account of the perpetrators by neither showing nor mentioning that there were also Muslim Ustaša (which is hardly surprising, given that the Independent State of Croatia was largely coextensive with the current Republics of Croatia and Bosnia-Herzegovina). To obtain further information visitors again have to turn to the computer terminals provided and the museum's website, where they can find short biographies of twelve Ustaša – seven of them linked directly to the camp (Jasenovac Memorial Site 2018b). Nowhere does the exhibition deal with the fact that the Ustaša camps were actually – apart from the camps run by the Romanians in Transnistria – the only death camps in German-controlled Europe that were operated not by the Germans but by local collaborators in a Nazi satellite state.

The Holocaust Memorial Center in Budapest, by contrast, tackles the issue of the perpetrators with texts and photographs displayed at the highest level of visibility. It introduces visitors not only to the German personnel responsible for organizing the deportation, Eichmann and two of his SS staffers, but also to Andor Jaross, the minister of the interior in the Hungarian collaborationist government and the "deportation trio": junior ministers László Endre and László Bakó and László Ferenczy, a lieutenant colonel in the Hungarian Gendarmerie who was in charge of the deportations on the ground. The exhibition also refers to gendarmes who systematically robbed Jews, prevented them from bringing food into the ghetto, and raped or tortured them in front of their rela-

tives, supposedly while searching them for hidden valuables (Fritz 2010: 171). There are even three photographs of ordinary Hungarians looting a ghetto on display, clearly documenting not just the readiness with which the Jews' property was seized but also the participation of female perpetrators. The exhibition also offers an unsparing account of the "right-wing, antisemitic, nationalist and anticommunist" Horthy regime. No attempt is made to externalize and lay Hungarian responsibility at the feet of the Germans. The exhibition explicitly broaches the issue of antisemitism in Hungary prior to the 1930s and 1940s: "In the 1880s, 'modern', racially motivated antisemitism reared its head in Hungary, too, its proponents declaring that the Jewish 'race' intended to dominate the world, and to that end exploited and destroyed nations." Given that the exhibition does not focus on the fate of the Jews of Budapest or its own location, we do not learn anything about perpetrators active on site.

Pitfall 3: "Just like the Jews" – Holocaust memorialization as a Container for Various Victims' Memories

Jeffrey Alexander (2002: 51) has argued that evoking "the Holocaust to measure the evil of a non-Holocaust event is nothing more, and nothing less, than to employ a powerful bridging metaphor to make sense of social life. The effort to qualify as the referent of this metaphor is bound to entail sharp social conflict, and in this sense social relativization, for successful metaphorical embodiment brings to a party legitimacy and resources." In the following I discuss the use of the "Holocaust template" on the example of the House of Terror when it comes to the musealization of communist crimes and on two very different examples from

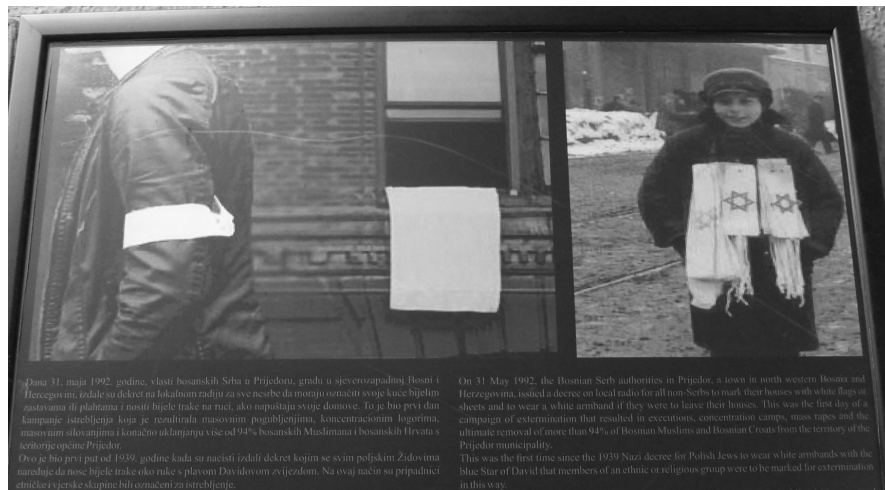
Bosnia-Herzegovina with regard to the war of the 1990s.

The aforementioned trend to emulate the aesthetics of the USHMM and Yad Vashem can also be found at the House of Terror in Budapest. It has adopted the model of the "Tower of faces" from the USHMM, a three-story installation comprising private photographs shot between 1890 and 1941 of the members of the Jewish community of a particular village in what is now Lithuania who fell victim to a massacre there in 1941. The Hungarian exhibition also displays portraits of the victims on a wall that ranges from the ground floor up to the roof. In addition, the "Hall of Tears" in the basement is strongly reminiscent of the Children's Memorial at Yad Vashem. Yet these aesthetics, though reflecting the turn towards the individual victim in "western" museology, are utilized here to frame a narrative of collective (Hungarian) suffering at the hands of the communists and the Nazis (a few of them Hungarian but most of them German). The apparent similarity to the "Tower of Faces" notwithstanding, the photographs displayed here are not private in nature, but were taken for the records of the communist police, they are mug shots of humiliated victims taken by the perpetrators. Moreover, the installation comprises only victims of the communist era. Here the narrative of suffering under communism has not only been prioritized over the narrative of suffering under Nazism, the latter has been omitted entirely.

Prima facie, the museum seems to equate Nazi and communist persecution. The way in which the Arrow Cross and the red star are juxtaposed, both on the front of the building and in the entrance hall, would seem to reflect this equation. Yet of the more than twenty rooms in the museum only two and a half in fact deal with the period of the

Arrow Cross regime installed following the Nazi occupation in 1944. The responsibility both for this regime and for its communist successor is externalized and placed squarely at the feet of foreign powers. Domestic Hungarian complicity is minimized. It went no further than the Arrow Cross Party and a small number of Hungarian communists who, for the most part, were supposedly either Jews or former Nazis. Generally speaking, Hungarians were only ever victims. Indeed, even those responsible for atrocities during World War II feature – in the guidebook – only in their subsequent capacity as "victims of communist dictatorship" (Schmidt 2008: 86). In the prison cells in the basement their photographs and short biographies are exhibited: here *all* anti-communist fighters are depicted as heroes "who sacrificed their lives or freedom in the fight against oppression" (84). The museum presents individual stories only insofar as they contribute to the narrative of the heroic struggle for the Hungarian cause.

Visual representations of the Holocaust, by contrast, are kept to an absolute minimum. They include a video projection of ice flowing down the Danube, an allusion to the practice of Arrow Cross party members of shooting Jews dead at the bank of the river in the winter of 1944/45. Horthy's government (1920–44) is presented as a democratic regime and no reference is made to its authoritarian and antisemitic character (Rév 2008: 60). In this respect the contrast to the Holocaust Memorial Center could not be more stark. No mention is made of the fact that most Hungarian Jews were deported immediately after the German invasion, most of them in May 1944 – while Horthy was still in power and before the Arrow Cross Party took control (Seewann and Kovács 2006b: 53). The decision to emulate the model of the "Tower of faces" yet omit the is-

Figure 4. Museum of Genocide and Crimes against Humanity, Sarajevo

sue of Hungarian responsibility for the Holocaust and refrain from the visual representation of individual Jewish victims suggests that that this exhibition is in fact designed to portray Hungary as a collective victim that has suffered just like the Jews.

In the former Yugoslavia, the memory of the Holocaust is universalized in another way: victims of the more recent conflicts feel the need to shore up the legitimacy of their victim status by referring to a new Holocaust. In the post-Yugoslav space, Bosnian Muslims, Croats, and Serbs, when referring to the Yugoslav wars of the 1990s, often present themselves as the "new Jews" and their adversaries as the "new Fascists" or "new Nazis". In Bosnia-Herzegovina, the memory of the annihilation of the huge Jewish community during World War II has been displaced entirely by the "recent Holocaust" during the post-Yugoslav war (MacDonald 2002).

The private Museum of Crimes against Humanity and Genocide (Tolj 2016), which opened in July 2016 in Sarajevo, places the effort to depict Bosniaks as victims of a new holocaust center stage. The exhibition – presented

in Bosnian, English, and Turkish – begins with a photograph of a boy in the Warsaw ghetto with a Star of David on his armband. An analogy is then drawn to the fact that Serbs forced Bosniaks to wear similar armbands in the Bosnian town of Prijedor in 1992: "This was the first day of a campaign of extermination that resulted in executions, concentration camps, mass rapes and the ultimate removal of more than 94% of Bosnian Muslims and Bosnian Croats from the territory of the Prijedor municipality. This was the first time since the 1939 Nazi decree for Polish Jews to wear white armbands with the blue Star of David that members of an ethnic or religious group were to be marked for extermination in this way". The curators could, of course, have drawn on the fact that, far closer to home, the Independent State of Croatia too forced its victims to wear such armbands, yet instead chose to use the universalizing example of the Jews in the Warsaw ghetto as their reference point.

Juxtaposed to this image, on the opposite wall, are horrifying photographs of exhumed bodies, among them that of a baby's not yet fully developed body in

Figure 5. Poster at the Memorial Room of the Sarajevo-Potočari Memorial

its mother's womb. What follows in the next room are individual victims' objects, drawings, and photographs, and the touching testimonies from survivors of the atrocities. Yet one can barely look at them since they too are surrounded by photographs of anonymous mutilated corpses, the bloody bodies of victims – including children killed by a grenade during the siege of Sarajevo or the skull of a 3-year-old. The section on mass graves includes a staged mass grave, presenting half-buried skulls, bones, dental plates, and victims' belongings. The term "concentration camp" is used on almost every text board to denote prison camps run by Bosnian Serbs or Croats from Herzegovina. Naser Orić, the commander of the Bosnian Muslim forces in and around Srebrenica whom the ICTY initially sentenced to a two-year prison term but subsequently acquitted (ICTY 2018: 8), is presented as an undisputed hero. The foreign Islamists who fought in Bosnia-Herzegovina are mentioned once: "Members of El Mujahid – were

foreign volunteers who fought during the 1992–1995 war. They arrived in Bosnia and Herzegovina with the aim of fighting for Islam and on behalf of Muslims. Some originally went as humanitarian workers, while some of them were considered criminals in their home countries for illegally traveling to Bosnia and becoming soldiers". The crimes they committed – both against non-Muslim and Muslim Bosnians (Kohlmann 2005) – are not mentioned. The overwhelming pedagogy of horror, the black-and-white delineation between "us" and "them", and the equation with the Jews of the Warsaw ghetto massively eclipse the empathy-evoking individual accounts.

The memorial room ("Spomen soba") opened at the Srebrenica-Potočari Memorial and Cemetery for the Victims of the 1995 Genocide in 2007⁹ is another

⁹ The memorial room was co-financed by Great Britain and the Netherlands and advised by the Imperial War Museum in London (Spomen soba 2018). The memorial cemetery dates back to the decision

case in point. The room is located across the road from the Srebrenica-Potočari Genocide Memorial Cemetery at the site of the former Dutch UN peacekeeping mission to which large numbers of Bosniaks had fled from the Bosnian Serbs in 1995. A dominant element is the huge poster designed by the photographer Tarik Samarah for a 2005 exhibition on Srebrenica which is also exhibited in a gallery in Sarajevo. It shows a "Mother of Srebrenica" – as the organized family members of those murdered by the Bosnian Serbs came to call themselves – looking at a poster within the poster, which promotes an exhibition with the title "Anne Frank and family" and includes a picture that Anne Frank's father took of her and her sister. This renders the dates given above the poster within the poster – 1945–1995–2005 – self-explanatory: Srebrenica is portrayed as a "new holocaust".

The new permanent exhibition called "Srebrenica Genocide – Failure of the International Community" opened in Srebrenica-Potočari in an adjoining building ten years later, in 2017, takes a different stand. It was created in large part by a team from Westerbork, the Dutch memorial museum at the site of the former Nazi transit camp for Jews and Roma.¹⁰ While the aforementioned poster equating the Srebrenica victims

of the UN High Representative Wolfgang Petritsch in 2001, the musealization of the former battery factory to 2003.

¹⁰ Similarly, the Kigali Memorial Centre in Rwanda originally displayed some of the victims' remains and planned to extend this use of the site as a charnel house. After a visit to the Beth Shalom Holocaust Centre in Nottingham, the mayor formed a partnership with its directors. Rwandan political leaders subsequently called for a memorial "comparable to Holocaust memorials in Europe and the US," and commissioned the British NGO responsible for the Nottingham memorial to create the exhibition (Ibreck 2013: 157).

with the Jewish victims of the Holocaust features prominently in the memorial room (Hasanhodžić 2017: 145), the new permanent exhibition in the adjoining building, by contrast, places a strong focus on fourteen survivor stories, private photographs of the victims, and their individualization. The curators narrate the story of Srebrenica on three planes, of which one is the "personal storyline". In the words of the exhibit: "Here you follow the fate of one victim of the genocide: Rijad Fejzic, or 'Riki'. You'll learn about the life and death of an ordinary teenage boy in Srebrenica and about his mother's struggle to find his mortal remains".

It would seem that the curators intentionally sought to avoid allusions to Srebrenica as a new holocaust. This is demonstrated, for instance, by the use of the term "March of Death" to denote the heavily attacked march of Bosniak men and boys from Srebrenica through 100 kilometers of Serb-controlled territory – as opposed to the term "death march", which would be directly associated with the Nazi concentration camps. The exhibition avoids not only blunt equalization with the Holocaust, but also restrains from making some kind of sense out of the crimes transforming them into a heroic narrative. It broaches the issues of "the void" the crimes of July 1995 have left in the families: "They have to live without so many family members, deprived of normal living conditions, haunted by nightmares and in anguish over questions concerning why the genocide of Srebrenica was not prevented", as the exhibition text in room 22 says.

Furthermore, in Srebrenica human remains play a crucial role in the memorialization process. The cemetery, the memorial room inaugurated in 2007 and the permanent exhibition opened in 2017 today form a single memorial complex – a Bosniak enclave in the Serb

Figure 6. On the way from the Srebrenica-Potočari Cemetery to the new permanent exhibition at the former battery factory

part of Bosnia-Herzegovina, the well-nigh autonomous *Republika Srpska*. While one plane of the permanent exhibition comprises the individual victims' stories, a second dimension references the materiality of the building, which at the time of the massacre housed the Dutchbat commando. This "functional storyline", as the exhibition calls it, "provides information about the function of the individual rooms at the time when UNPROFOR stayed here. This presentation has the unique feature that it is constructed at the actual historical site of the events". Former offices, meeting rooms, and bedrooms have been reconstructed and the graffiti left behind by the Dutchbat soldiers during their missions in 1994 and 1995 preserved and contextualized. As the exhibition text explains, this has been done even though "many of the people visiting the former compound are shocked by some of the content of the graffiti that they perceive to be sexist or racist". There are also graffiti created by staff working for the Bosnian Serb authorities who controlled the space after 1995. What the memorial does not encompass are the

numerous sites at which the Bosnian Serbs actually carried out the mass murder and buried the victims. This would be difficult to achieve, though, since these locations are situated outside of the memorial enclave and there are so many of them. In some cases remains of one victim have been found in up to five hidden burial sites.

The aesthetics and modes of representation developed by Holocaust memorial museums have quite obviously "travelled" (Erl 2011) to the museum in Srebrenica and the Westerbork memorial has contributed to an exhibition that successfully avoids the pitfalls of the post-Yugoslav "war on memory" – in strong contrast to the depiction of Bosniaks as the new Jews in the private museum in Sarajevo.

Conclusion

I have encountered numerous intellectuals in Hungary and post-Yugoslav countries who consider Germany a role model when it comes to critically confronting the past, especially in terms of dealing self-critically with perpetrators

and collaboration. And yet, Hungarian and Croatian curators do not emulate the practices of German *in situ* museums or pay attention to decades' worth of German debates about the "authenticity" of objects or the display of anonymous corpses etc. Instead, they strive to prove their European-ness by referencing primarily an American museum. The fact that even the House of Terror emulates the aesthetics of the USHMM and Yad Vashem to legitimize its narrative of Hungarian collective suffering proves how universalized Holocaust remembrance has become as a container for a variety of victim stories. Yet, as we saw, the "import" of the memorial museum concept to *in situ* sites tends to come at the price of erasing the specificity and materiality of the respective location. Often little more is offered than a simple reference to the fact *that* the location is of historical significance.

The individualization of the victim pioneered by the Holocaust memorial museums has been firmly established as best practice, yet this musealization technique falls short if it is applied only to certain victim groups while others are still depicted, potentially even in a stereotypical manner, as an anonymous collective. The representation of Roma at the Jasenovac Memorial Museum and the Holocaust Memorial Center are disturbing points in case. In their approach to the perpetrators, these two museums differ massively. The Croatian museum mentions "the Ustaša" in very general terms but does not confront the issue that these Nazi collaborators – in contrast to comparable cases – killed most

of their victims in a domestic death camp. The Budapest museum, by contrast, deals extensively with Hungarian responsibility for the Holocaust and even displays photographs of "ordinary" Hungarians – men and women – as perpetrators.

The museums in Sarajevo and Srebrenica dedicated to the war in Bosnia-Herzegovina also demonstrate how universalized Holocaust remembrance has become – albeit in rather different ways. The genocide museum in Sarajevo bluntly portrays Bosnian Muslims as "the new Jews" and relies on a pedagogy of horror, displaying numerous overwhelming photographs of bloody corpses. The new permanent exhibition at the Srebrenica-Potočari memorial, on the other hand, benefits from the experience of a "western" memorial museum. It has avoided equating the Holocaust and Srebrenica and "imported" the individualization of the victims as a central mode of musealization. It also draws on the crucial role of the materialities and spatialities of this site – the cemetery, the former battery factory in which people sought shelter, and the building, which housed the Dutchbat command. It stands for the "forensic turn" in the memorialization and musealization of atrocities. Although we can observe the impact of this turn on many Central European memorial sites, first of all the extermination camp sites Sobibor and Treblinka (Sturdy Colls 2015), it has not reached the site of the former Jasenovac death camp yet, where the generic memorial museum concept still prevails.

References

- Alexander, Jeffrey C. 2002. The Social Construction of Moral Universals. *European Journal of Social Theory*. (5) 1: 5–85. DOI: 10.1177/1368431002005001001.
- Alexander, Jeffrey C., Jay, Martin, Giesen, Bernhard, Rothberg, Michael, Manne, Robert, Glazer, Nathan, Katz, Elihu, Katz, Ruth, Hartman, Geoffrey. 2009. *Remembering the Holocaust. A debate*. New York: Oxford University Press.
- Apor, Péter, Sarkisova, Oksana. (eds.). 2008. *Past for the Eyes: East European Representations of Communism in Cinema and Museums after 1989*. Budapest: CEU Press.
- Assmann, Aleida, Conrad, Sebastian. (eds.). 2010. *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*. Basingstoke: Palgrave.
- Benčić-Rimay, Tea. 2006. *Spomen područje Jasenovac*. Jasenovac: Spomen područje Jasenovac.
- Benyovsky, Lucia. 2007. Muzej u Jasenovcu. *Vijesti muzealaca i konzervatora*. 1–4: 52–57.
- Brandstetter, Anna-Maria. 2010. *Contested Pasts: The Politics of Remembrance in Post-Genocide Rwanda*. Wassenaar: Netherlands Institute for Advanced Study.
- Brink, Cornelia, Wegerer, Jonas. 2012. Wie kommt die Gewalt ins Bild. Über den Zusammenhang von Gewaltakt, fotografischer Aufnahme und Bildwirkungen. *Fotogeschichte*. 125: 5–14.
- Diner, Dan. 2007. *Gegenläufige Gedächtnisse. Über Geltung und Wirkung des Holocaust*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Eckel, Jan, Moisel, Claudia. (eds.). 2008. *Universalisierung des Holocaust? Erinnerungskultur und Geschichtspolitik in internationaler Perspektive*. Göttingen: Wallstein.
- Erll, Astrid. 2011. Travelling Memory. *Parallax*. (17) 4: 4–18. DOI: 10.1080/13534645.2011.605570.
- Fritz, Regina. 2010. Der Umgang mit dem Holocaust in Ungarn zwischen internationalen Erwartungen und nationalen Diskursen. Das Holocaust Gedenkzentrum in Budapest. In: Birgit Hofmann et al. (eds.). *Diktaturüberwindung in Europa: Neue nationale und transnationale Perspektiven*. Heidelberg: Winter.
- Frojimovics, Kinga, Komoroczy, Geza, Pusztai, Viktoria, Strbik, Andrea. 1999. *Jewish Budapest: Monuments, Rites, History*. Budapest: CEU Press.
- Hasanhodžić, Anisa. 2017. *Der Genozid in Srebrenica zwischen kommunikativem und kulturellem Gedächtnis*. Dissertation, University of Vienna.
- HDKE 2018. *Synagogue*. Available at <http://hdke.hu/en/about-us/building/building-synagogue>. Accessed October 14, 2018.
- Holzer, Anton. 2008. Faszination und Abscheu. Die fotografische Erfindung der 'Zigeuner'. *Fotogeschichte*. (28) 110: 45–56.
- ICTY. 2018. *Naser Orić. Case Information Sheet*. Available at http://www.icty.org/x/cases/oric/cis/en/cis_oric_en.pdf. Accessed October 14, 2018.
- Ibreck, Rachel. 2013. International Constructions of National Memories: The Aims and Effects of Foreign Donors' Support for Genocide Remembrance in Rwanda. *Journal of Intervention and Statebuilding*. 2: 149–169. DOI: 10.1080/17502977.2012.714242.
- Jasenovac Memorial Site. 2018a. *List of Individual Victims of Jasenovac Concentration Camp*. Available at <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default>.

- aspx?sid=6711. Accessed October 14, 2018.
- Jasenovac Memorial Site. 2018b. *The Ustasas*. Available at <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6802>. Accessed October 14, 2018.
- Jovičić, Nataša. 2006. Žrtva je pojedinac. In: Tea Benčić-Rimay. (ed.). *Spomen područje Jasenovac*. Jasenovac: Spomen područje Jasenovac.
- Judt, Tony. 2005. *Postwar: A History of Europe Since 1945*. London: William Heinemann.
- Jureit, Ulrike. 2009. Olympioniken der Betroffenheit. Normierungstendenzen einer Opferidentifizierten Erinnerungskultur. In: Katrin Hammerstein et al. (eds.). *Aufarbeitung der Diktatur – Diktat der Aufarbeitung?* Göttingen: Wallstein.
- Keller, Reiner. 2011. The Sociology of Knowledge Approach to Discourse. *Human Studies*. (34) 1: 43–65. DOI: 10.1007/s10746-011-9175-z.
- Kohlmann, Evan F. 2005. *Al-Qaida's Jihad in Europe. The Afghan-Bosnian Network*. Oxford: Berg.
- Köhr, Katja. 2007. Flucht in die Moral? – Museale Darstellungen des Holocaust zwischen nationalen Fragen und universellen Zugängen. *Medaon* 1. Available at <http://medaon.de/pdf/A-Koehr-1-2007.pdf>. Accessed October 14, 2018.
- Kovács, Éva, Lénárt, András, Szász, Anna Lujza. 2014. Oral history collections on the Holocaust in Hungary. *S:I.M.O.N. – Shoah: Intervention. Methods. Documentation*. (1) 2: 48–66.
- Leggewie, Claus, Lang, Anne. 2011. *Der Kampf um die europäische Erinnerung. Ein Schlachtfeld wird besichtigt*. Munich: Beck.
- Lengel-Krizman, Narcisa. 2006. Genocid nad Romima – Jasenovac 1942. In: Tea Benčić-Rimay. (ed.). *Spomen područje Jasenovac*. Jasenovac: Spomen područje Jasenovac.
- Levy, Daniel, Sznajder, Natan. 2005. *The Holocaust and Memory in a Global Age*. Philadelphia: Temple University Press.
- Lukić, Dragoje. 1986. *Jasenovac – istorijske fotografije – Svjedočanstvo o zločinima u ustaškom koncentracionom logoru Jasenovac, 1941.-1945*. Jasenovac/Belgrade (no publisher).
- MacDonald, David Bruce. 2002. *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian Victim-Centred Propaganda and the War in Yugoslavia*. Manchester: Manchester University Press.
- Mányi, István. 2006. Das Holocaust-Museum und -Dokumentationszentrum in Budapest. In: Günther Schlusche. (ed.). *Architektur der Erinnerung. NS-Verbrechen in der europäischen Gedenkkultur*. Berlin: Nicolaische Verlagsbuchhandlung.
- Mataušić, Nataša. 2003. *Jasenovac 1941.-1945. Logor smrti i radni logor*. Jasenovac: JUSP Jasenovac.
- Mataušić, Nataša. 2008. *Jasenovac. Fotomongrafija*. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac.
- Matković, Blanka. 2017. Jasenovac u Domovinskom ratu: Četnička propagandna mašinerija pred kojom hrvatska diplomacija ostaje nijema. Available at <http://croatiarediviva.com/2017/01/08/jasenovac-domovinskom-ratu-cetnicka-propagandna-masinerija-pred-kojom-hrvatska-diplomacija-ostaje-nijema/>. Accessed October 14, 2018.
- Memorijalni Centar Srebrenica-Potočari. 2018. Available at <https://www.potocarimc.org/index.php/component/k2/item/134-stalna-postavka-srebrenicki-genocid-neuspjeh-medunarodne-zajednice>. Accessed October 14, 2018.

- Meyer, Birga Ulrike. 2014. *Difficult Displays. Holocaust Representations in History Museums in Hungary, Austria and Italy after 1990*. Vancouver: unpublished dissertation.
- Molnár, Judit. 2012. Pictures at an Exhibition. The Story of the Permanent Holocaust Exhibition From Deprivation of Rights to Genocide, 2004–2011. In: *Forum Geschichtskulturen*. Available at <http://www.imre-kertesz-kolleg.uni-jena.de/index.php?id=296>. Accessed October 14, 2018.
- Radonić, Ljiljana. 2010. *Krieg um die Erinnerung. Kroatische Vergangenheitspolitik zwischen Revisionismus und europäischen Standards*. Frankfurt am Main: Campus.
- Radonić, Ljiljana. 2014. The Holocaust Memorial Center in Budapest – An 'Impossible' Museum? *Der Donauraum*. 1-2: 11–21.
- Radonić, Ljiljana. 2015. 'People of Freedom and Unlimited Movement': Representations of Roma in Post-Communist Memorial Museums. *Social Inclusion*. (3) 5: 64–77. DOI: 10.17645/si.v3i5.229.
- Rév, István. 2008. The Terror of the House. In: Robin Ostow. (ed.). *(Re)visualizing National History. Museums and National Identities in Europe in the New Millennium*. Toronto: University of Toronto Press.
- Rouso, Henry. 2004. Das Dilemma eines europäischen Gedächtnisses. *Zeithistorische Forschungen*. 3: 363–378.
- Rouso, Henry. 2011. History of Memory, Policies of the Past: What For? In: Jaraus, Konrad H., Lindenberger, Thomas. (eds.). *Conflicted Memories. Europeanizing Contemporary Histories*. New York: Berghahn Books.
- Schmider, Klaus. 2002. *Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941–1945*. Hamburg: Mittler.
- Schmidt, Mária. 1999. Holokausztok a huszadik században. *Magyar Hírlap*, November 13, 1999.
- Schmidt, Mária. (ed.). 2008. *House of Terror. Andrassy út 60*. Budapest: Public Endowment for Research in Central and East-European History and Society.
- Seewann, Gerhard, Kovács, Eva. 2006a. Halbherzige Vergangenheitsbewältigung, konkurrenzfähige Erinnerungspolitik – Die Shoa in der ungarischen Erinnerungskultur. In: Faulenbach, Bernd, Jelich, Franz-Josef. (ed.). *"Transformationen" der Erinnerungskulturen in Europa nach 1989*. Essen: Klartext.
- Seewann, Gerhard, Kovács, Eva. 2006b. Juden und der Holocaust in der ungarischen Erinnerungskultur seit 1945. *Südosteuropa*. (54) 1: 24–59.
- Sierp, Aline. 2017. 1939 versus 1989: A Missed Opportunity to Create a European Lieu de Mémoire? *East European Politics and Societies and Cultures*. (31) 3: 439–55. DOI: 10.1177/0888325417697791.
- Simon, Nina. 2010. *The Participatory Museum*. Santa Cruz: Museum 2.0.
- Sommer-Sieghart, Monika. 2010. Historische Ausstellungen als 'contested space'. In: Johannes Feichtinger et al. (eds.). *Schauplatz Kultur – Zentraleuropa. Transdisziplinäre Annäherungen*. Innsbruck: Studienverlag.
- Spomen soba. 2018. Available at <http://spomensoba.potocarimc.org/>. Accessed October 14, 2018.
- Sturdy Colls, Caroline. 2015. *Holocaust Archaeologies: Approaches and Future Directions*. New York: Springer.
- Tolj, Aleksandra. 2016. Sarajevo Museum of Crimes Against Humanity Opens. *Balkan Insights*. Available at <http://www.balkaninsight.com/en/article/sarajevo-crimes-against-humanity-museum-opens-07-22-2016>, Accessed October 14, 2018.

- Ungváry, Krisztián. 2010. Remembering Communist Crimes in Hungary: The 'House of Terror' and the Central Cemetery Rákoskeresztúr. *Journal of Modern European History*. (8) 2: 155–158.
- Ungváry, Krisztián. 2011. Momentaufnahme: Aktuelle Fragen der Erinnerungskultur in Ungarn. Debatten außerhalb der Geschichtswissenschaft. *Jahrbuch für historische Kommunismusforschung*. 17: 299–306.
- USHMM. 2018. Available at <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1060095>. Accessed October 14, 2018.
- Walasek, Helen. 2016. *Bosnia and the Destruction of Cultural Heritage*. London: Routledge.
- Williams, Paul. 2007. *Memorial Museums. The Global Rush to Commemorate Atrocities*. Oxford: Bloomsbury Academic.

Predložak holokausta – memorijalni muzeji u Mađarskoj, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini

Sažetak U članku se razmatra kako memorijalni muzeji u Mađarskoj, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini odražavaju trendove koje su postavili Američki memorijalni muzej holokausta i Yad Vashem. Muzeji u državama koji su, ističući holokaust, nastojali pokazati svoju doraslost Europi tijekom pregovora o pristupanju Europskoj uniji, kao i muzeji koji su temu holokausta ostavili postrance kako bi izbjegli da se njegovo obilježavanje natječe sa sjećanjima na komunističke zločine, sadržavaju elemente "zapadnjačkih" memorijalnih muzeja holokausta, što ukazuje na činjenicu da je sjećanje na holokaust univerzalizirano. Autorica tvrdi da su ti muzeološki trendovi "doputovali" i do muzeja posvećenih postjugoslavenskim ratovima. U posljednjem dijelu teksta nudi analizu načina na koji su se trendovi potekli iz memorijalnih muzeja holokausta odrazili na Muzeju zločina protiv čovječnosti i genocida u Sarajevu i na Memorijalnom centru Srebrenica-Potočari.

Ključne riječi Memorijalni muzeji, Mađarska, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Jasenovac, Srebrenica

***POLITIKE IDENTITETA
U HRVATSKOJ***

***POLITICS OF IDENTITY
IN CROATIA***

SRBI U POŽEŠTINI: SJEĆANJE, PAMĆENJE I NACIONALNI IDENTITET

Dragutin Babić

Institut za migracije i narodnosti,
Zagreb
E-mail: Dragutin.Babić@imin.hr

Filip Škiljan

Institut za migracije i narodnosti,
Zagreb
E-mail: filip.skiljan@imin.hr

DOI: 10.20901/an.15.07

Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno: listopad 2018.

Sažetak Autori razmatraju nacionalni identitet Srba, njihovo sjećanje na traumatične povijesne događaje i oblike pamćenja, posebno one koji se tiču Drugoga svjetskog rata i rata devedesetih godina, na temelju nalaza kvalitativnih polustrukturiranih intervjua provedenih u bivšoj općini Požega u studenome 2016. Rad čine dva dijela: sjećanja na Drugi svjetski rat i sjećanja na suživot u socijalizmu i ratne sukobe devedesetih godina. Sjećanje i pamćenje Srba Požeštine na Drugi svjetski rat te ratne sukobe i raspad jugoslavenske države devedesetih godina posebno su vezani za prostore njihova življenja u tim vremenima. Kako zbog teške trauma koja su ta iskustva stvorila u njihovu kolektivnom imaginariju tako i zbog marginalnoga društvenog položaja u poslijeratnom vremenu – starije stanovništvo, slaba naseljenost, stigmatiziranost nacionalne zajednice, uloga u ratu, status manjine – otežali su njihovu reintegraciju u lokalne zajednice Požeštine i očuvanje nacionalnog identiteta na tim prostorima. Istodobno, reintegraciji Srba pridonosi sjećanja na multietnički suživot u bivšem socijalističkom poretku.

Ključne riječi Srbi, Požeština, sjećanje, pamćenje, identitet, suživot

Uvod

U žarištu je ovoga rada srpska nacionalna manjina u Požeštini. Promjena normativnog statusa od sukonstitutivnog naroda u nacionalnu manjinu u naracijama njezinih pripadnika i ideologemima osvajačke politike srbijanskog *establishment*a proglašavana je bitnim uzrokom srpske pobune u Hrvatskoj.

Osnivanje Srpske autonomne oblasti (SAO) Zapadna Slavonija, kojoj je eksplicitan politički cilj bilo priključenje Srbiji, mobiliziralo je Srbe na tome prostoru koji su, uz podršku JNA, zaratili protiv novouspostavljene Republike Hrvatske. Hrvatska politika, osim legitime obrane svoga teritorija, nekim je političkim odlukama i vojno-redar-

stvenim akcijama pridonijela uništenju mreže primarnih socijalnih odnosa u lokalnim zajednicama. Takva je bila odluka Skupštine općine Požega u listopadu 1991. da se Srbi isele iz sela iz zapadnog dijela općine u kojima su bili većina stanovnika. To potvrđuje da je u ondašnjoj politici hrvatskih vlasti bilo prisutno antisrpstvo koje je uključivalo i iseljavanje Srba iz vlastitih kuća, a što je korespondiralo s istovjetnim akcijama srpskih nacionalista u krajinama.

Srbi koji su se poslije rata vratili u ta sela intervjuirani su kako bi se došlo do spoznaja o njihovu statusu, pamćenju i nacionalnom identitetu od Drugoga svjetskog rata do sadašnjosti. Pamćenje zajednice važna je sastavnica njezina identiteta. Srbima u Požeštini posebno su važni sjećanje i pamćenje režima NDH u Drugome svjetskom ratu i ratnih sukoba devedesetih godina 20. stoljeća. Na temelju sjećanja pojedinaca u primarnoj socijalnoj sferi i institucionalnoj strukturi društva i države konstruirala se komunikacijsko i kulturalno pamćenje. Osim činjenica, nacionalno pamćenje sadržava niz vrijednosnih interpretacija koje, s obzirom na širok spektar pamćenja, mogu biti afirmativni ili inhibitorni čimbenici suživota. U sastavu bivše općine Požega¹ nalaze se tri grada (Požega, Pleternica, Kutjevo) i pet općina (Jakšić, Kaptol, Brestovac, Čaglin, Velika).

O sjećanju i pamćenju pripadnika srpske zajednice u Požeštini, načinima na koje ta sjećanja i pamćenja utječu na nacionalni identitet, a time i na (re)integraciju u hrvatsko društvo i suživot s većinskim Hrvatima i ostalima, provedeno je istraživanje u selima Požeštine u kojima uglavnom žive Srbi: u Šnjegaviću, Ivanovcu, Vučjaku Čečavačkom, Podsreću, Amatovcima, Latinovcu i Sažijama.

¹ Požega se od 1929. do 1991. nazivala Slavonskom Požegom, a od 1993. naziva se Požegom. Sjedište je Požeško-slavonske županije.

Pitanja su obuhvatila sjećanja na Drugi svjetski rat i ratne sukobe devedesetih godina te iskustva poslijeratnog suživota s Hrvatima i drugima, status nacionalne manjine i perspektive Srba u Požeštini i Hrvatskoj uopće. Na toj se osnovi, u svakodnevnoj komunikaciji zajednice i kulturnom aparatu koji obnavlja i čuva sjećanja, neprekidno "radi" na sjećanjima koja se pretvaraju u pamćenje zajednice s poznatima, dodanim i izmišljenim sastavnicama povijesti i tradicije. Identitet Srba u Požeštini i posebno komunikacijsko pamćenje kao njegova važna sastavnica interpretiraju se na temelju kombinacije teorijskih pristupa i iskaza Srba u intervjuima. Koristi se tipologija koju je teorijski elaborirao Rudi Rizman (2014) s tri sastavnice nacionalnog identiteta: (a) ustav kao minimalan okvir rješavanja društvenih proturječja, (b) kolektivne percepcije nacionalne zajednice o sebi i (c) odnos pojedinaca prema vlastitoj zajednici, njezinoj tradiciji, simbolima, praznicima i ritualima.

Nacija, sjećanje, pamćenje, identitet

Nacija je kompleksan pojam koji pretežno ima pozitivne konotacije, nasuprot nacionalizmu koji sadržava više negativnih vrijednosti (Križan 2008). O tim pojmovima vlada semantička i aksiološka zbrka: "Budući da usku etimološku povezanost ovih dviju riječi nije moguće nijekati, ljubitelji svojih 'nacija' se često trude pronaći granicu između prihvatljivog i neprihvatljivog 'nacionalizma'. No budući da ne mogu ukinuti negativne konotacije riječi 'nacionalizam', nastoje ju nadomjestiti eufemističkim nazivima 'nacionalni osjećaj', 'ljubav za naciju', 'patriotizam', 'domoljublje' i sl." (Križan 2008: 492). Distinkcije između "naše" i "njihove" nacije, "našega" i "njihova" nacionalizma najveći su izazovi istraživačima, ali i društvenim akterima na određenome socijalno-političkom

prostoru koji grade političku zajednicu. Primijeni li se to na hrvatsko-srpske odnose, pojavljuje se problem načina na koji istraživači te srpski i hrvatski akteri "definiraju situaciju", odnosno ono što se dogodilo od 1991. do 1995.² Ako akteri misle da je definirana situacija realna, upitno je mogu li Srbi i Hrvati u Hrvatskoj činiti "zajednicu" i "društvo". Što bi bila integrativna uporišta za to? Mogu li divergentne naracije o ratnim sukobima integrirati Srbe u Hrvatsku? Kakva je uloga nacionalnog identiteta i sjećanja Hrvata i Srba? Mogu li službene verzije događaja ili istine (Katunarić 2013),³ ko-

² Katunarić (2013: 220) razlikuje zdravorazumske i akademske interpretacije ratnih sukoba devedesetih godina te navodi da su srpske i hrvatske nacionalističke pripovijesti o ratu isključive, a nenacionalističke konvergentne: "Jedna važna posljedica analitičkog pristupa nacionalizmu jest da manjina nacionalistički orijentiranih istraživača u akademskoj zajednici na neki način odgovara zdravorazumskom ili banalnom nacionalizmu koji sačinjava srž općeg javnog mnijenja u gotovo svim zemljama. Istodobno, zdravorazumski ne-ili antinacionalizam sačinjava manji dio općeg javnog mnijenja. Drugim riječima, što se tiče pogleda na osjetljive događaje u nedavnoj nacionalnoj prošlosti, različite pozicije u zdravorazumskoj mnemoničkoj zajednici, iako manje razrađene, odgovaraju onima u akademskoj zajednici, ali ne u istom omjeru. Nepristrani su pogledi u akademskoj zajednici – na primjer među povjesničarima i sociolozima u slučaju Hrvatske – većinski, najbrojniji".

³ Na tragu Thomasa Kuhna, Katunarić (2013: 222-223) razlikuje središnje i periferno područje društvene reprezentacije (svijesti). "U središnjem dijelu nalaze se *istine* zajednice. To područje društvene svijesti daje prednost kolektivnim povijesnim iskustvima, zatim homogenizira grupu, stabilizira njene stavove i čini ih koherentnima, pa i krutima, otpornima na promjene i neosjetljivima na neposredni kontekst. Glavna je funkcija središnjeg područja održati reprezentaciju značajnom i sustavno je organizirati... Periferno se područje sastoji od stavova koji služe svakodnevnoj komunikaciji. Taj dio (kolektivne) svijesti daje

jih je u pluralističnom društvu više i na hrvatskoj i na srpskoj strani, apsorbirati većinu naracija koje kolaju u svakodnevnoj komunikaciji, odnosno kakav će biti odnos kulturalnoga i komunikacijskog pamćenja (Assmann 2006) u oblikovanju hrvatskoga i srpskog nacionalnog identiteta u budućem razdoblju?

Da bi stanovništvo na neke politički definiranom prostoru činilo društvo, potreban je minimalan konsenzus o temeljnim ciljevima, konstitutivnim načelima i perspektivama poretka. Ratni sukobi u Hrvatskoj i rat protiv Hrvatske vođeni su upravo zbog različitih gledanja na suverenost i temelje novonastajućih država, što je rezultiralo pokušajem promjene granica koje su bile uređene ustavima bivših socijalističkih republika. Granice su postale jedno od najvažnijih pitanja te, uz vjersku identifikaciju, najviše utječu na oblikovanje nacionalne svijesti i razgraničenje južnoslavenskih nacija – Hrvata, Srba i Bošnjaka (Steindorff 2000b).

Nasuprot esencijalističkom poimanju nacionalnog identiteta kao homogene i stalne kategorije i iskonskog obilježja društvenih skupina, neesencijalistički pristupi gledaju na njega kao na skup povezanih, često disperziranih pa i proturječnih tendencija (Parekh 2008). Socijalni konstruktivisti, čiju interpretacijsku paradigmu koristimo u ovom radu, polaze od promjenjivosti identiteta i njegovih uzročno-posljedičnih veza s političkom, gospodarskom i kulturnom okolinom, a na tragu spoznaja Bartha, Gellnera, Andersona, Hobsbawma, Parekha, Baumanna i drugih. Identiteti su povezani s političkima, kulturnim, povijesnim i ekonomskim strukturama društva koje najviše utječu na oblike pojavljivanja i značenje nacionalnog iden-

prednost individualnom iskustvu, ističe heterogenost grupe, fleksibilan je i dopušta proturječja, evoluciju u shvaćanjima, i osjetljiv je na neposredni kontekst".

titeta (Sekulić 2014). To je najvidljivije u ulozi države u oblikovanju nacionalnog identiteta, odnosno u njezinoj moći definiranja, klasificiranja, segregiranja, razdvajanja i odabiranja posredstvom kojih se različite lokalne tradicije, običaji i načini života pretvaraju u pretpostavljeno, često zamišljeno (Anderson 1990), pa i izmišljeno (Hobsbawm i Terence 2011) jedinstvo i kohezivnost nacionalne zajednice (Bauman 2009). Nacionalni identitet, kao i identiteti općenito, funkcionira u prostoru društvene raspodjele moći (Pusić 1995). Nacionalne manjine općenito imaju manje društvene moći, pa i srpska manjina, čiji se značajan dio ponio neprijateljski prema novouspostavljenoj hrvatskoj državi. Nacionalni je identitet predominantan kolektivni identitet u mnogim državama, a na prostoru bivše Jugoslavije dobio je i sakralnu dimenziju. Nacije se i u novije vrijeme nastoje legitimirati traženjem etničkih korijena u prošlosti i pozivanjem na stare države, osim Bošnjaka ili bosanskih muslimana koji svoj identitet grade na konfesionalnome razgraničenju i regionalnom identitetu (Steindorf 2000a). To vodi k političkoj mobilizaciji pripadnika nacionalne zajednice. "U usporedbi s globalnim identitetom, nacionalni identitet ima bitno veći sociološki odaziv i mogućnost mobiliziranja ljudskih strasti. Kulture na različite načine tumače svijet i stvaraju značenja, a time snabdijevaju pojedince identitetom" (Rizman 2014: 39). Rizman smatra da nacionalni identitet čine tri sastavnice.

Prva je sastavnica ustav ili ono što Habermas naziva ustavnim patriotizmom, pri čemu je ustav minimalan okvir za rješavanje društvenih suprotnosti. Drugu sastavnicu čini kolektivna predodžba neke političke zajednice o samoj sebi koju čine mitovi, izmišljene tradicije i sl. Treća je sastavnica odnos pojedinaca prema vlastitoj zajednici, to

jest "oblik osobne identifikacije sa simbolima kolektivnog identiteta, kao što su državna himna, zastava, nacionalni praznici i rituali... Za koheziju i stabilnost multikulturalnog društva vrlo je značajno da simboli budu inkluzivni, tj. da se s njima mogu identificirati svi članovi društva i da dakle nisu 'zapisani u genima' isključivo na primjer dominantne etničke ili kulturne skupine" (Rizman 2014: 35). Ustavna rješenja u vrijeme konstituiranja hrvatske države devedesetih godina i pozicioniranje Srba kao nacionalne manjine u Hrvatskoj izazvala su prijepore, a potom i sukobe. Iako je mobilizacija Srba u bivšoj Jugoslaviji, pa i u Hrvatskoj, počela još u socijalizmu, svrstavanje Srba u nacionalne manjine iskorišteno je kao dodatan razlog mobilizacije koja je, u konačnici, bila usmjerena protiv suverenosti hrvatske države na cjelokupnom teritoriju bivše SR Hrvatske. Što se tiče druge sastavnice, osim različitih kolektivnih predodžbi ili istine zajednice, i unutarnacionalne kolektivne predodžbe pune su nesporazuma, prijepora i sukoba. To se više odnosi na Drugi svjetski rat, a nešto manje na događaje devedesetih godina. I treća sastavnica nacionalnog identiteta, koja se tiče interiorizacije simbola, ukazuje na problem društava s etničkim nacijama u kojima je država definirana dvostruko, kao država svih građana i kao država većinskog naroda, što omogućava (dugo) trajne prijepore pa i sukobe o simbolima različitih etnonacionalnih zajednica, a time i o njihovu socijalno-političkom statusu. Problemi simbola pojavljuju se u različitim oblicima: od postavljanja spomenika pripadnicima HOS-a s natpisom "Za dom spremni" koji jasno asocira na NDH do korištenja ćirilice u javnom prostoru Vukovara i okolice. Simboli koji dominantno predstavljaju hrvatsku većinu mogu, ali ne moraju biti inkluzivni, no legitimiraju ih društvena moć i državna vlast, dok su simboli srpske manjine unaprijed opterećeni ulo-

gom dijela srpskog stanovništva u ratnim sukobima. To prijedorima o simbolima daje drugačiju konotaciju, ovisno o nacionalnim perspektivama iz kojih se problem promatra i interpretira.

Sjećanje i pamćenje važni su pojedincu i zajednici zato što bez njih nema identiteta. Ono što pojedinci pamte ili zaboravljaju nije samo pojedinačno nego i kolektivno. Rad na pamćenju, kako pojedinačnome tako i kolektivnom, jedna je od važnijih zadata državnoga – kulturnog, političkog, ideološkog, medijskog itd. – aparata. Različite skupine koje predstavljaju određene dijelove društva (udruge, crkve i dr.), također su tvorci i prijenosnici pamćenja. Konkurentska sjećanja i pamćenja suočavaju istraživače s pitanjima važnosti pojedinih sjećanja i pamćenja te njihova povezivanja s odnosima moći u društvu.

Sintagmu "kolektivno pamćenje" prvi je 1902. upotrijebio Hofmannstahl, da bi Halbwachs kasnije ustvrdio da je pamćenje društveni, a ne pojedinačni fenomen (Brkljačić i Prlenda 2006). Uz istraživanje sjećanja i pamćenja, treba spomenuti i usmenu povijest kao noviju metodu istraživanja prošlosti. Catroga (2011) ističe važnost sjećanja u primarnima socijalnim skupinama, pri čemu je u prenošenju sjećanja važna obitelj. Što razlikuje *sjećanje* i *pamćenje*? Zašto je važno razlikovati *komunikacijsko* i *kulturalno pamćenje*?

Pojedinac je pripadnik više zajednica i skupina koje nisu jače emocionalno povezane i u kojima se kreće izvan dosega vlastitog iskustva sudjelujući u njihovoj prošlosti, i to u različitim vremenskim horizontima, tako da se miješaju individualno i kolektivno pamćenje (Assmann 2011). To može biti, a čest i jest, izvor sukoba i nedoumica o tome kojim pamćenjima dati prednost. Pripadnici pojedinih nacionalnih manjina pitaju se često jesu li njihova sjećanja u koliziji s

dominantnima kulturalnim pamćenjem društva i kakve to posljedice ima za integraciju manjine u društvo, kao i raspone slobode pripadnika određene manjine i očuvanja njihova nacionalnoga ili etničkog identiteta. Iako je riječ o povezanim pojmovima, autori razlikuju sjećanje i pamćenje. Assmann (2011) navodi da se sjećanja grade u jezičnoj razmjeni s drugim ljudima, a pamćenje se može definirati kao povezanost naših sjećanja. Kuljić (2006) smatra da je sjećanje povezanije s emotivnima i kognitivnim odnosom pojedinca prema iskustvu, dok se pamćenje više odnosi na socijalno-kulturno okruženje i kulturni sklop (institucije, udruge) posredstvom kojega se pohranjuje učinak sjećanja. Nora (2006) ističe razliku između pojedinačnoga umijeća pamćenja u kojemu osoba čuva svoje sjećanje na neke događaje od zaborava i tako gradi individualni kapacitet, dok se kultura pamćenja odnosi na skupinu pa je posrijedi ispunjavanje socijalne obveze. Tako nastaju zajednice pamćenja koje izgrađuju, čuvaju, štite i prenose identitet svoje zajednice. Osim društvenih skupina, na pamćenje utječe i politički poredak o kojemu često ovisi društveno sjećanje (Connerton 2004). Posebno je važno istaknuti da "mentalno porobljavanje podanika u totalitarnom režimu počinje oduzimanjem njihova pamćenja" (Connerton 2004: 23).

U analizi uloge i važnosti pamćenja za neku zajednicu, cijelo društvo i državu Assman (2006: 63) razlikuje *komunikacijsko* i *kulturalno* pamćenje: "... Komunikacijsko pamćenje obuhvaća sjećanja koja se odnose na recentnu prošlost. To su sjećanja koja čovjek dijeli sa svojim suvremenicima. Tipičan slučaj je generacijsko pamćenje. To pamćenje historijski pripada grupi; nastaje u vremenu i prolazi s njim, ili točnije, sa svojim nositeljima". Nasuprot tome, kulturalno pamćenje usmjereno je na čvrsta uporišta u prošlosti pa nastaju figure

sjećanja... Pamćenje je kulturalno zato što se može realizirati samo institucionalno, odnosno artificijelno, a ono jeste pamćenje stoga što u odnosu na društvenu komunikaciju funkcionira isto kao individualno pamćenje u odnosu na svijest" (Assmann 2005: 27). Sjećanje je važan aspekt individualnih i kolektivnih identiteta. U normativnoj integraciji, sjećanje i prijepori o različitim sjećanjima, od komunikacijskih do kulturalnih, stalno su opterećenje, što pokazuju vitalni i "neumrlji" sukobi o Drugome svjetskom ratu. Kuljić (2006) tvrdi da se kolektivno pamćenje, kao integracija različitih osobnih prošlosti u zajedničku prošlost, konstituira u napeposti između službene politike sjećanja i privatnih sjećanja.

Proces socijalne konstrukcije kolektivnog pamćenja Hrvata i Srba zbiva se u tim okvirima, a u javnim politikama dominantnu ulogu ima kulturalno pamćenje. Udžbenici različitih autora, unatoč nekima sličnim polazištima, nude različite interpretacije povijesnih zbivanja. I u medijima se vode polemike o uzrocima raspada Jugoslavije, ali je uglavnom neupitna teza o srbijanskima političkim nomenklaturama kao glavnim pokretačima i akterima rata. Privatna sjećanja u doticaju sa strukturnom dimenzijom sjećanja ne mogu se nametnuti ni zato što nemaju gotovo nikakvu društvenu moć. Za status, poslijeratnu integraciju i očuvanje nacionalnog identiteta Srba u Hrvatskoj posebno je važno njihovo nacionalno pamćenje, ali i pamćenje većinskih Hrvata. Unutar nacionalnog pamćenja postoje različiti podoblici, ali je u ovoj analizi najvažnije dominantno pamćenje.

Nacionalni sastav općine Požega: popisi stanovništva 1900-2011.

Požeška kotlina potpala je pod osmansku vlast 1536. nakon što je vojska zau-

zela grad Požegu. Zbog stalnih osmanskih provala u Slavoniju, starosjedilačko hrvatsko stanovništvo ubrzo se počelo iseljavati s tih prostora. Nakon osnutka Požeškog sandžaka, dio preostalog starosjedilačkog stanovništva prešao je na islam. U gradove i strateški važnija mjesta naseljeni su muslimani, odnosno pravoslavno stanovništvo koje je trebalo braniti sandžak od napada austrijske vojske. U neka sela sjeverozapadnog dijela Požeške kotline pravoslavni Srbi naseljeni su za osmanske vlasti, kao što je bilo u Lučincima, Oljasima, Gornjim Vrhovcima i Kantrovcima. Pravoslavni Srbi naselili su se u vrijeme osmanske vladavine i u Bratuljima, Odžakovcima,⁴ Smoljanovcima, Vraniću, Kamenskoj, Nježiću, Striježevici⁵ te na Zvečevu na sjeverozapadu Požeške kotline (Mileusnić 2002: 87). Uglavnom su ostali na tom području i poslije dolaska austrijske vojske krajem 17. stoljeća. Na području Požeštine živjelo je potkraj osmanske vladavine koncem 17. stoljeća 10.000 rimokatolika, 20.000 muslimana i 2.500 pravoslavaca (Butorac 1970: 33). U vrijeme osmanske vlasti u Slavoniji je postojala Požeška mitropolija sa sjedištem, najvjerojatnije, u manastiru Orahovici ili, možda, u Požegi. Požeška je mitropolija nastala oko 1557. i funkcionirala je do odlaska Osmanlija iz Slavonije 1688. U vrijeme osmanske vladavine na zapadu Požeške kotline živjeli su uglavnom starosjedilački rimokatolici i islamizirano starosjedilačko stanovništvo koje je

⁴ U Odžakovce su nakon 1537. naseljeni pravoslavci iz gornjeg Podrinja pa su na području srednjovjekovnih Odžakovaca nastala pravoslavna naselja Bratuljevci, Lučinci, Milivojevci, Smoljanovci, Mrtovlasi, Nježić i Vranić (Marković 2002: 460).

⁵ Striježevica je bila nastanjena muslimanima i pravoslavcima u vrijeme Osmanlija, ali su se nakon 1687, zajedno s muslimanima, povukli i pravoslavci. Novo pravoslavno stanovništvo doselilo se iz Bosne krajem 17. i početkom 18. stoljeća (Marković 2002: 458).

Tablica 1. Nacionalni sastav općine Požega prema popisima stanovništva 1900-1991.

Godina	Hrvati	Česi	Mađari	Nijemci	Slovaci	Srbi	Jugoslaveni
1900.	29.056 57,4 %	2.579 5,1 %	2.438 4,2 %	3.534 6,9 %	198 0,3 %	11.727 23,1 %	-
1910.	34.066 58,0 %	2.725 4,6 %	2.661 4,5 %	3.515 5,9 %	1.014 1,7 %	13.638 23,2 %	-
1948.	43.902 71,0 %	2.268 3,6 %	370 0,5 %	109 0,1 %	1.122 1,8 %	13.411 21,6 %	-
1953.	47.403 72,4 %	2.493 3,8 %	277 0,4 %	171 0,2 %	-	14.413 22,0 %	88 0,1 %
1961.	51.982 74,7 %	1.319 1,8 %	144 0,2 %	-	392 0,5 %	14.642 21,0 %	283 0,4 %
1971.	56.538 77,3 %	769 1,0 %	120 0,1 %	49 0,06 %	150 0,2 %	13.387 18,3 %	1.101 1,5 %
1981.	53.305 74,7 %	701 0,9 %	84 0,1 %	38 0,0 %	190 0,2 %	9.557 13,4 %	5.563 7,8 %
1991.	57.277 79,8 %	378 0,5 %	61 0,08 %	39 0,05 %	91 0,1 %	9.759 13,6 %	1.546 2,1 %

kasnih osamdesetih godina 17. stoljeća, u vrijeme Velikoga bečkog rata, izbjeglo zajedno s Osmanlijama na druga područja Carstva.

Iz sjeverne Bosne od 1692. do 1702. na područje Čečavca, Kujnika, Pasikovaca, Koprivne, Rasne, Šnjegavića, Vučkajaka, Oblakovca, Bolomača, Soboštine, Podsreća i okolnih sela doselilo se više pravoslavnih obitelji koje su se nastanile u praznim selima. Srbi su nastanili i naselja u neposrednoj blizini Požege. U Crkvenim Vrhovcima⁶ i okolnim selima Laze, Čosine i Vasine, Komušina, Prnjavor, Škrabutnik Srbi su se nastanili u vrijeme Osmanlija, ali je novi val doseljenika uslijedio nakon Bečkog rata. Malobrojno srpsko stanovništvo živjelo je u doba Osmanlija oko Požeške Koprivnice, Bzenice i Bresnice na južnom ulazu u Požešku kotlinu. U Treštanovce, Mihaeljevce, Šumanovce, Granje, Jakšić, Trapare, Čosinac, Tominovac, Latinovac,⁷

⁶ Crkveni Vrhovci imali su parohiju do 1815. kada je prenesena u Požegu. Nazvani su Crkvenima upravo zato što su nekoć bili sjedište parohije (Marković 2002: 480-481).

⁷ Latinovac je dobio ime nakon doseljavanja Srba 1690. Prije se selo nazivalo

Ciglenik, Veliki Bilač, Duboku, Novce, Gradište i sela na istoku Požeške kotline pravoslavno stanovništvo uglavnom se doselilo iz Bosne krajem 17. i početkom 18. stoljeća. U Migalovce se šesnaest srpskih obitelji doselilo 1697, ali su svi ondašnji srpski rodovi izumrli pa u selu žive srpski doseljenici iz 18. i 19. stoljeća. U nekim selima istočnog dijela Požeške kotline, poput Hrnjevca, Novoselaca, Londžice, Dobrogošća, Granica i Sibokovca, Srbi su živjeli i u vrijeme Osmanlija (Marković 1983: 385). U većim naseljima u prvoj polovici 18. stoljeća izgradili su hramove od kojih su neki postali parohijalnim (Kašić 2004: 219-243).⁸

Krnjakovac. Novodoseljeni Srbi nazivali su lokalno rimokatoličko stanovništvo Latinima, a njihovu mahalalu latinskom. Kada je tamošnje latinsko stanovništvo izumrlo, pravoslavci su naselili i njihovu mahalalu koja je bila na povoljnijem položaju od vlaške. Preostali Latini prihvatili su novo ime naselja (Marković 2002: 442).

⁸ U Požeškoj kotlini parohije su Čečavac, Bolomače, Gradište, Paka, Oljasi, Treštanovci, Požega, Striježevica i Londžica (koja, iako se nalazi na našičkom području, obuhvaća sela Požeške kotline).

Iz popisa stanovništva u posljednja dva desetljeća 19. i u 20. stoljeću moguće je izvesti nekoliko zaključaka. Na zapadu Požeške kotline prevladavala su manja, etnički čista srpska sela, smještena na pobrđu Psunja i Papuka i okupljena oko triju parohija – Striježevice, Čečavca i Bolomače – koja su tijekom ratnih sukoba devedesetih godina gravitirala središtima u Orljavcu, Brestovcu, Velikoj i Vilić Selu. Iz popisa stanovništva vidljivo je da su se Srbi iz tih sela više iseljavali nakon Drugoga svjetskog rata. Demografski pad može se objasniti i time što su u tim selima počinjeni zločini u Drugome svjetskom ratu, a stanovništvo je stradalo i u narodno-oslobodilačkoj borbi. Izolacija psunjskih i papučkih sela uzrokovala je to da su neka sela u zapadnom dijelu Požeške kotline 1991. već bila potpuno opustjela (Šušnjari, Mihajlije) te da je broj žitelja u pojedinim naseljima bio jednoznačnast (Bogdašić, Mrkoplje). Ta su naselja koncem 19. i početkom 20. stoljeća imala i do dvije stotine stanovnika. No naselja južno od grada Požege, na obroncima Požeške gore (Crkveni Vrhovci, Škrabutnik, Čosine Laze, Vasine Laze, Prnjavor), unatoč stradanjima u Drugome svjetskom ratu i iseljavanju poslije njega, ipak su uspjela očuvati dio stanovništva. Presudna je bila blizina grada Požege pa su mještani bili bolje povezani s kotarskim središtem. Migracija iz Bosne sedamdesetih godina 20. stoljeća donekle je poboljšala demografsku strukturu sela južno od Požege. Naime, na to su se područje doselili Srbi iz okolice Kotor Varoši i drugih dijelova Bosne zbog uzgoja ovaca. Istočni dio Požeške kotline činila su djelomično velika i razmjerno bogata sela, poput Gradišta, Latinovca, Granja, Ciglenika, zabačena sela, poput Velikog Bilča, i vrlo mala sela, poput Ivanovaca, Sibokovca i dr. Posebna su skupina bila nekad velika njemačka sela Kula i Poreč u koja su se nakon Drugoga svjetskog rata doseljavali Srbi iz brdskih predjela

nekadašnje požeške općine (Zvečevo, Kamenska). Iz pojedinih nedovoljno razvijenih sela, poput Ivanovca, stanovnici su se selili u razvijenija naselja s plodnijom zemljom, kakav je bio Latinovac, pa se oko 30 posto Ivanovčana preselilo u Latinovac zbog plodnije zemlje.

Poslije smrti Josipa Broza Tita i "uzleta" jugoslovenstva, dio Srba, osoba iz nacionalno mješovitih brakova i manji broj Hrvata izjasnili su se Jugoslavenima. U Treštanovcima, u središnjem dijelu Požeške kotline, 1981. najviše se stanovnika (114) izjasnilo Jugoslavenima. Te su se godine svi mještani (18) maloga, uglavnom srpskog sela, Stojčinovac na istočnom rubu Požeške kotline, izjasnili Jugoslavenima. Najviše Jugoslavena u požeškoj općini i cijeloj Hrvatskoj bilo je upravo 1981. Prema popisu 1991, broj Jugoslavena postao je zanemariv zbog buđenja nacionalne svijesti i Srba i Hrvata te raspada jugoslavenske države. Iz tablice 1. vidljivo je kako je demografski pad pogodio gotovo sva srpska sela nakon Drugoga svjetskog rata. Zapravo, srpska se sela nikad nisu oporavila od ratnih stradanja, a potom i od iseljavanja mladih koji su u potrazi za poslom odlazili u općinsko središte, druge dijelove Hrvatske i Jugoslavije. Srpska naselja poslije rata uglavnom su obilježavali staro stanovništvo, slaba prometna povezanost, loša infrastruktura i snažna kontinuirana migracija u razvijenije predjele općine i države. I velika naselja, poput Gradišta, gubila su stanovnike, a iz popisa stanovništva vidljiv je priljev Srba u Požegu. Zacijelo su dio srpskog stanovništva Požege činili Srbi koji su došli iz drugih dijelova Hrvatske i Jugoslavije, ali je najviše požeških Srba potjecalo iz obližnjih naselja.

Nakon raspada Jugoslavije i uspostave neovisne Hrvatske, bivša općina Požege podijeljena je 1993. na nove upravne jedinice – tri grada (Požega, Pleternica, Kutjevo) i pet općina (Brestovac, Jakšić,

Tablica 2. Naselja u kojima je provedeno istraživanje: udjeli Hrvata, Srba i ostalih

Naselje	Popis 1991.			Popis 2001.	Popis 2011.	
	Ukupno	Srbi	Hrvati	Ostali	Ukupno	
Šnjegavić	123	121	1	1	13	20
Vučjak Čečavački	127	108	0	19	4	23
Podsreće	109	103	1	5	21	34
Amatovci	19	17	1	1	1	0
Ivanovci	37	29	1	7	18	20
Latinovac	132	89	24	19	84	68
Sažije	118	110	2	6	29	15

Kaptol, Čaglin, Velika) – koje su sastavni dijelovi Požeško-slavonske županije, koja uključuje i područje Pakraca i Lipika.⁹ Prije ratnih sukoba devedesetih godina u stanovništvu je bilo 19,8 posto Srba da bi se, prema popisu 2011, njihov udio sveo na 6 posto. Zapadni dio županije bio je zahvaćen ratnim sukobima koji su najviše utjecali na socijalno-demografske promjene.

U svih sedam naselja Požeštine u kojima je provedeno istraživanje Srbi su prije ratnih sukoba činili veliku većinu stanovništva pa su ta sela gotovo paradigmatična za ono što se srpskima, ali i hrvatskim naseljima događalo u ratu. No dok su se Hrvati vraćali u svoju državu, Srbi su se vraćali sa stigmom neprijatelja hrvatske države. Takve socijalno-političke i socijalno-psihološke okolnosti posebno su porazno utjecale na demografska pustošenja sela s većinskim srpskim stanovništvom, kakva su i sela obuhvaćena našim istraživanjem. Dok popis 1991. sadržava podatke o nacionalnoj pripadnosti po naseljima, u popisima 2001. i 2011. tih podataka nema u državnoj statistici. Može se zaključiti

⁹ Istraživanjem su obuhvaćeni Srbi iz bivše općine Požega (u tekstu: Požeština).

da je u tim naseljima radikalno smanjeno srpsko stanovništvo. Kako su Hrvati i ostali, osim donekle u Latinovcu, bili vrlo slabo zastupljeni, očito je da se manji broj Srba vratio u njih nakon rata. Socijalno-demografsko stanje uglavnom se stabiliziralo u međupopisnom razdoblju 2001-2011, a malo je vjerojatno da će sljedeći popis 2021. pokazati znatnije promjene. Osim nepovoljna demografskog stanja, na takvu prognozu utječu gospodarski pokazatelji i relativno zaostajanje Slavonije u hrvatskim okvirima¹⁰ te pojačano iseljavanje stanovnika u ostale dijelove Hrvatske i pogotovo u inozemstvo.

Srbi u Požeštini: rezultati istraživanja

Koliko i kako komunikacijsko pamćenje utječe na oblikovanje i očuvanje identi-

¹⁰ Prema visini bruto društvenog proizvoda po stanovniku 2012, posljednja mjesta zauzimale su četiri slavonske županije – Virovitičko-podravska, Brodsko-posavska, Požeško-slavonska i Vukovarsko-srijemska – dok je malo bolje bila plasirana Osječko-baranjska županija, ponajprije zato što Osijek, četvrti grad po veličini u Hrvatskoj, ima gospodarske i druge potencijale da poboljša položaj cijele županije.

teta nacionalne zajednice istraživali smo u selima Požeštine naseljenima uglavnom Srbima. Istraživanje je provedeno u studenome 2016. metodom kvalitativnih polustrukturiranih intervjua. U sela smo ulazili posredstvom intervjuiranima poznatoga pripadnika srpske zajednice što je, osim praktične, imalo i psihološku dimenziju jer su se sugovornici lakše otvarali i imali veće povjerenje u istraživače. Kazivače smo birali prema pretpostavljenom poznavanju problema i spremnosti za razgovore. Intervjui su provedeni u naseljima Šnjegavić, Ivanovci, Vučjak Čečavački, Podsreće, Amatovci, Latinovac i Sažije. Obrade ni podaci grupirani su u dvije tematske cjeline: sjećanja na Drugi svjetski rat i sjećanja na suživot u socijalizmu i ratne sukobe devedesetih godina. Pitanja su obuhvatila sjećanja na Drugi svjetski rat i rat devedesetih godina te iskustva poslijeratnog suživota s Hrvatima i drugima, manjinski status i perspektive Srba u Požeštini i Hrvatskoj uopće. Intervjuirano je deset (10) pripadnika srpske manjine: devet (9) muškaraca i jedna (1) žena.¹¹ Postavljena su pitanja bila vezana za traume iz Drugoga svjetskog rata (stradanja u logorima i selima, organizirana prisilna iseljavanja, prijelazi na rimokatoličku vjeru), poslijeratni život u selima, hrvatsko-srpske odnose u vrijeme socijalizma i na početku političkih promjena 1990. na požeškom području, ratne sukobe od 1991. do 1995, povratak u domove poslije 1995, odnose Hrvata i Srba nakon 1995. te identitetske markere (vjeroispovijest, odnos prema antifašizmu, ćirilčno pismo). Intervjui su prosječno trajali oko sat vremena, a razgovarali smo u kućama kazivača. Kazivače su osigurali članovi Vijeća srpske nacionalne manjine Požeško-slavonske županije. S obzirom na ratne traume i

¹¹ Pojedina naselja u Požeškoj kotlini nismo koristili kao neovisnu varijablu u istraživanju zato što su to uglavnom susjedna sela na mikroprostoru zapadne Slavonije.

poslijeratnu stigmatizaciju pripadnika srpske zajednice, potencijalni kazivači iznimno su teško pristajali na razgovor pa je broj intervjuiranih osoba ograničen. Iako smo namjeravali intervjuirati više žena, one su nam u prisustvu muških članova obitelji sugerirale da radije intervjuiramo muškarce. Intervjuirani su rođeni između 1932. i 1964. te su u vrijeme intervjuiranja imali od 52 do 84 godine. Kao oznake kazivača koristimo inicijale njihovih imena i prezimena, spol, godinu rođenja i naselje u kojemu žive, za što su dali pristanak.

Sjećanja na Drugi svjetski rat

U Požeškoj kotlini Srbi su u Drugome svjetskom ratu vrlo teško stradali. Ustaška politika "rješavanja" srpskog pitanja imala je tri oblika: fizičke likvidacije u logorima i selima Požeške kotline, organizirana prisilna iseljavanja u Srbiju i vjerske prijelaze na katoličanstvo. Sjećanja na te traume prisutna su kod svih starijih kazivača koji su nerado govorili o tim događajima. Mlađi su kazivači o tim događajima govorili iz druge ruke, odnosno pričali su ono što su čuli od starijih koji su proživjeli Drugi svjetski rat. Kazivanja su prikupljena od posljednjih živih svjedoka prijelaza s pravoslavlja na katoličanstvo, a njihovi iskazi, uz dokumente koji su navedeni u tekstu, čine priču životnijom. Najmasovniji vjerski prijelazi, koji su uvijek bili kolektivni, a obavljali su ih lokalni župnici ili takozvani misionari koje je slao Nadbiskupski duhovni stol, obavljani su u školskim zgradama, nekadašnjima pravoslavnim crkvama i privatnim kućama. Masovni prijelazi bili su najčešći u zapadnom dijelu Požeške kotline gdje je samo u rimokatoličkoj župi Skenderovci, prema izvještaju župnika iz 1944, od listopada 1941. do travnja 1942. prevjerenjeno više od 4.500 Srba. Masovni vjerski prijelazi obavljani su i u župama Požeški Brestovac, Ruševo, Požega, Požeške Se-

svete i Kutjevo. Iz statističkih podataka dobivenih iz poimeničnih popisa koji su sačuvani u urudžbenom zapisniku u Nadbiskupskome državnom arhivu vidljivo je da je najviše molba za konverziju podneseno 1941. i 1942. – poimenice je sačuvano 1.900 molba iz 1941. i 2.151 molba iz 1942. Prijelazi su bili najučestaliji od listopada 1941. do travnja 1942. kada su obično podnošene velike kolektivne molbe za vjerski prijelaz, ali nisu sačuvani svi poimenični popisi prijelaznika. Takva je dinamika logična budući da je u travnju 1942. osnovana Hrvatska pravoslavna crkva pa je značajno smanjen državni interes za konverzije.

O prijelazima na katoličku vjeru prikupili smo nekoliko sjećanja. N. D. iz Latinovca (1929) prisjeća se: "Rekli su da se prekrstimo, da nas neće terati u logore. Svi su otišli u crkvu na prekrštavanje. Tko nije mogao doći, išli su po kućama, a pop je držao vjeronauk 14 dana. U Latinovcu su bila četiri popa. Jedan je bio iz Zagreba i bio je dobar. On je stanovao kod učitelja". Potvrdu iskaza N. D. nalazimo u dokumentima. U općini Ruševo, u kojoj se nalazilo i selo Latinovac, već se tijekom listopada 1941. prijavilo čak 856 osoba za vjerski prijelaz, a u studenome 1941. još osam osoba, ali ih nije imao tko prevesti na rimokatoličku vjeru dok nije došao vjeroučitelj Ante Grščić.¹² Prijelaz je obavljen u veljači 1942. Prve desetodnevne poduke za muškarce i žene davao je vjeroučitelj Grščić. U Latinovac je Grščić došao 9. veljače 1942. i svakodnevno je držao tečaj u mjesnoj školi od 9,30 do 12,30 sati muškarcima, a od 14 do 16,30 sati ženama. "Iza toga vježbao sam mladež naše najpoznatije crkvene pjesme, koje su dosta lijepo pjevali na sam dan svojeg prijelaza". Od 18,30 sati dolazili su mu na poduku radnici koji su tijekom dana radili na željeznici. Svetu misu Grščić je držao ujutro

¹² HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 542/1941.

u pravoslavnoj crkvi "koju sam prije blagoslovio". Grščić tvrdi da su pravoslavci polazili poduku redovito i da su, kada je bilo velikih snježnih nanosa, izostajale samo starije osobe koje su stanovale u obližnjim Ivanovcima. "Poslije prelaza prve skupine služila se sveta misa, te su mnogi muški prelaznici pristupili sv. ispovijedi i sv. pričesti. Tako je isto bila sv. misa i poslije prelaza ženske skupine... Bolesnici i nemoćni starci su prelazili po kućama". Nahvalio je pravoslavce zato što nisu željeli "da ih ostavim već da budem njihov paroh". Grščić je mislio da je primjer dobrih odnosa rimokatolika i pravoslavaca bilo naselje Latinovac. Ondje su ustaške vlasti željele 1942. srušiti pravoslavnu crkvu, ali su se rimokatolici iz Latinovca obratili Nadbiskupskome duhovnom stolu kako bi spriječili rušenje pravoslavne bogomolje. Iznijeli su i nekoliko razloga zbog kojih se ta građevina ne bi smjela srušiti. "Naša župa Ruševo daleko je od nas 7 i pol kilometara, te je ova crkva i nama katolicima, kojih ovdje ima 1/5 služila preko 40 godina kod sahrane umrlih". Istaknuli su i to da će pravoslavni stanovnici Latinovca prijeći na rimokatoličku vjeru pa ističu kako žele da crkva postane "zajednička kapela" i njima i novim rimokatolicima, odnosno bivšim pravoslavcima. Posebno je važan iskaz iz kojega je vidljivo zajedništvo pravoslavnih i rimokatolika u naselju. "Sa žiteljima grkoistočne vjere živjeli smo od uvijek dobro i u slozi. Oni su i u najlošijim vremenima u prošlosti bili prema nama dobri i korektni u svakom pogledu i nikad nisu naškodili hrvatskim probicima, nego naprotiv činili su uvijek dobro, kad god su to mogli".¹³

M. S. (1953) iz Gradišta iz druge ruke priča o prekrštavanju Srba u svom mjestu: "Mirko Mesar je u Gradištu pred pravoslavnom crkvom prekrštavao ljude i pritom im govorio: 'Vi sada morate

¹³ NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 168-IVO-1942.

to prihvatiti, ali bit ćete poslije opet oni koji ste nekada bili". Prema podacima sačuvanima u dokumentima, iz Gradišta i Duboke skupno je prešlo na katoličanstvo 996 stanovnika u studenome 1941, a župnik je, vjerojatno zato da bi sačuvao crkvu, tražio od Nadbiskupskoga duhovnog stola da se pravoslavni hram pretvori u rimokatoličku crkvu.¹⁴ Posebno su brojni vjerski prijelazi bili u župi Skenderovci. O tome je govorio i N. M. (1932) iz Vučjaka Čečavačkog, koji se prisjeća kako je na prijelazu s 1941. na 1942. bio velik snijeg i kako je u školu došao "katolički pop" koji im je "stavljao hostije na jezik". M. Z. iz Podsreća, čija je majka živjela u Vučjaku Čečavačkom, kazuje da su pravoslavci dobivali druga imena ako su njihova bila "previše srpska". "Tko nije bio prekršten, bio je ubijen", kazuje M. Z. na temelju priče svoje majke.

Osim vjerskih prijelaza, u Požeškoj je kotlini u Drugome svjetskom ratu srušeno više pravoslavnih crkava: u Bolomačama, Požegi, Ratkovicima, Smoljanovcima, Striježevici, Čečavcu, Treštanovcima i Vetovu. N. M. (1932) iz Vučjaka Čečavačkog prisjeća se kako su iz Zagreba došla dvojica koji su zapovjedali rušenjem crkve. Seljaci su morali sami rušiti svoj hram, a crkvena građa upotrijebljena je za gradnju kuća.

Drugi oblik stradavanja Srba u Požeškoj kotlini bilo je organizirano prisilno iseljavanje u Srbiju. Obavljalo se preko triju iseljeničkih logora: u Bjelovaru, Požegi i Capragu. Srbe iz Požeške kotline ustaše su u Srbiju iseljavali preko logora u Požegi. U kolovozu 1941. prisilno je iseljeno 346 osoba iz selâ Pake, Migalovaca, Imrijevac, Ivanovca, Velikog Bilča, Busnova, Završja, Gornjih Vrhovaca, Tornja, Brestovca, Vetova, Hrnjevca i Lukača (Škiljan 2015: 196-197). Iz sela Ivanovca u istočnom dijelu Požeške ko-

tline prisilno je iseljena i obitelj Ž. B., odnosno obitelj njegove majke, Ognjenovići, koja je cijeli Drugi svjetski rat provela u Srbiji. "Deportirane su čitave obitelji u Srbiju, mnogi su ondje i poumirali i nikada se nisu vratili". N. M. iz Vučjaka Čečavačkog prisjeća se kako je paroh iz Čečavca otjeran u Srbiju 1941. te kako su sustavno iseljavani žitelji Busnova i Oblakovca u zapadnom dijelu Požeške kotline.

Treći oblik "rješavanja" srpskog pitanja bilo je likvidiranje Srba na kućnim pragovima ili u logorima. Posebno su stradala srpska sela u zapadnom dijelu Požeške kotline, na obroncima Psunja i Papuka. Najteži zločin na požeškom području zbio se 16. kolovoza 1942. u selu Slobošćina. U zapadnom dijelu Požeške kotline zadržavale su se partizanske jedinice, a iz podpsunjskih i podpapučkih sela u partizane su regrutirani Srbi. Lubičevci ustaške jedinice vraćale su se iz Orljavca u Požegu 12. kolovoza 1942. Banijska proleterska četa, koja se nalazila u blizini Orljavca, presrela je ustaše i u kratkom sukobu nanijela teške gubitke ustaškoj bojnoj. Ustaše su se osvetile lokalnome srpskom stanovništvu zapadnog dijela Požeške kotline. U selima nedaleko od prometnice Požega-Kamenska pohapsili su Srbe i sve ih 13. kolovoza 1942. odveli u selo Pavlovce. U Pavlovcima su ustaše u šumi poubijali više desetaka Srba, a istoga dana ubijeno je još 53 Srba iz Bolomača, Busnova i Oblakovca. Osim toga, u Bolomačama je ubijeno 48 kozaračkih žena i djece koji su nakon Kozaračke ofenzive u kasno proljeće i rano ljeto potražili sklonište u selima zapadnog dijela Požeške kotline. U Pasikovcima je 14. kolovoza 1942. ubijeno još 107 Srba, što domaćih što iz okolnih sela, a 15. i 16. kolovoza 1942. u selu Slobošćina pobijeno je više stotina ljudi. Neki su bačeni u bunare pokraj obližnje pravoslavne crkve. Tije-

¹⁴ NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 19035/1941.

kom samo četiri dana ubijeno je 1.425 ljudi (Bijelić 2011: 154-162).

Od zime do ljeta 1942. stradala su i druga srpska sela zapadnog dijela Požeške kotline. M. G. (1964) iz Sažija kazuje kako je sjećanje na to vrijeme živo i danas. "Partizani su tih ljetnih dana ubili negdje na relaciji Kujnik-Pasikovci šest ili sedam ustaša. Zbog odmazde, ustaše su 16. kolovoza 1942. poubijale 1.368 Srba, pretežno staraca, žena i djece. Njih oko 1.000 bilo je sa Kozare, a ostali su bili domaći. Htjela je ona vlast da se taj događaj zaboravi, da pređemo preko toga radi zajedničkog života". Nakon rata Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača izvadila je leševe iz bunara i pokopala ih u nekoliko masovnih grobnica nedaleko od crkve u Slobostini, a 1951. podignut je spomenik na kojemu je pisalo: "Ti grobovi nisu rake, već koljevke novih snaga". Spomenik je srušen u ratnim sukobima devedesetih godina, na području koje je tijekom cijelog rata kontrolirala Hrvatska vojska, a samo još predstavnici antifašističkih udruga i srpske zajednice u Hrvatskoj čuvaju uspomene na te žrtve.

Sjećanja na suživot u socijalizmu i ratne sukobe devedesetih godina

Suživot Hrvata, Srba i pripadnika drugih etničkih ili nacionalnih zajednica bio je, kako na normativnoj tako i na egzistencijalnoj razini, vrednota u socijalističkom razdoblju u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Kako suživot iz tog razdoblja ocjenjuju intervjuirani Srbi? Kako su doživjeli razaranje multietničkog suživota u ratnim sukobima i neposredno nakon njih? Nadaju li se obnovi mreže primarnih socijalnih odnosa u lokalnim zajednicama? Koliko sjećanje na prijeratno i ratno razdoblje otežava ili olakšava reintegraciju Srba, rekonstrukciju lokalnih zajednica i obnovu suživota u njima?

Ispitanici potvrđuju da je suživot u socijalizmu i Jugoslaviji bio politička vrednota i socijalni supstrat lokalnih zajednica. S. T. (1939), muškarac iz Šnjegavića, o tome kaže: "Suživot u socijalizmu bio je dobar, tu se među narodima nije pravila razlika, posjećivali smo se međusobno za vjerske praznike i u drugim prilikama. Mi smo se posjećivali s jednom hrvatskom porodicom iz Podvrškog, to je bilo hrvatsko selo, udaljeno dva kilometra. Dolazili su na slave, držala se Velika Gospojina, sva su ta sela slavila Veliku Gospojinu, dolazili su u goste". Slično govori Ž. B. (1958), muškarac iz Ivanovaca, osvrćući se na doseljenike iz Bosne: "Do devedesetih su bili normalni odnosi. Srbi su došli 1960-ih iz Teslića u Ivanovce. Bosanski mentalitet i ovaj ovdje su različiti, tek se druga generacija uklopila. Suživot je funkcionirao, kada su se pravili kirvaji, svi su to slavili i poštivali. Životne navike onih iz Bosne su drugačije. Bio je problem zemlje, Bosanci su se više bavili ovčarstvom, a onda su bili problemi na njivama". O ratnim sukobima i njihovim posljedicama za Srbe u Požeštini kazivao je M. B. (1939), muškarac iz Vučjaka Čečavačkog, koji je imao status izbjeglice, a 2004. vratio se u svoje selo: "Prije rata ovo je bilo čisto srpsko selo, bilo je i mješovitih brakova. Nije se pitalo ko je ko, svi su živjeli ravnopravno. Ivandol je hrvatsko selo, išli smo njima u goste. Početkom rata 1991. spašavao sam goli život. Mi nismo nikuda išli, dobili smo proglas da se iselimo u roku od 48 sati, to je bilo 10. 12. 1991. Ja sam otišao preko Pšunja u Novu Gradišku, pa u Vrnjačku Banju, vratio sam se 2004. Jesen 1991..., tako nije bilo ni 1941, mi smo se uzdali da će JNA uvesti red. Do 10. 12. 1991. nije tu bilo Hrvatske vojske. U selu je ubijeno 17-18 ljudi, u Drugom svjetskom ratu je manje ubijeno".

Ispitanik N. M. (1932), muškarac Vučjaka Čečavačkoga, uspoređuje stanje

1991. sa stanjem 1941. i položajem Srba u NDH: "Ono što se događalo 1991. je bilo gore nego u Drugom svjetskom ratu. Mi smo 10. 12. kad je došla Uredba o iseljavanju izbjegli u Šnjegavić. Nakon toga smo u Banja Luci bili sedam dana u Osnovnoj školi Ranko Šipka, a onda smo otišli u Beograd, tamo smo bili osam godina, a 1998. smo se vratili u Požegu, da bi 2003. došli ovdje u Vučjak Čečavački". O ubojstvima Srba u Šnjegaviću govori Lj. S. (1964), žena iz Šnjegavića: "Najprije su bacili granate na selo, tukli su odasvud. Išli smo potpisati primirje sa selom Podvrško, međusobno smo se dogovorili. Mislili smo se brzo vratiti, tko je ostao u selu, taj je ubijen. Ubijeno je 13 ljudi tog dana, svi su oni bili nesposobni. Selo je spaljeno. Na Bučje smo otišli pa preko, u Bačku Palanku. Autobusi su došli na Bučje".

O vanjskim uzrocima raspada jugoslavenske države i odnosu Srba iz toga kraja prema Slobodanu Miloševiću govori M. D. (1943), muškarac iz Podsreće: "Osjetilo se devedesete i nešto prije da ide u lošem smjeru. Moja je žena imala Miloševićevu sliku. Gdje god je izbio sukob, Srbi su krivi jer razbijaju državu. Rat se vodio na nacionalnoj osnovi, za sve je kriva Amerika". Nešto drugačije o ratnim počecima govori Ž. B. (1958), muškarac iz Ivanovaca: "Rujan i listopad mjesec 1991. ovdje nije bilo problema, mojim roditeljima nije nitko prijetio, tu nije bilo maltretiranja. Ja ne znam što se dogodilo u Kuli i Poreču, znam da ovdje nije bilo problema. Poreč, Ciglenik, to su uglavnom bili ljudi iz Bosne. U Požegi nisam od ljudi nikad doživljavao neugodnosti. Bilo je uličnih provokacija. Radio sam na održavanju glavne centrale u T-comu od 1984. Ekipe koja je radila, to su bili profesionalci, nije ih zanimala nacija ni prije, ni tokom, ni poslije rata". O ulozi pravoslavne crkve kao jednome od simbola srpske nacije N. M. (1932), muškarac iz Vučjaka Čečavačko-

ga, kaže: "Uloga pravoslavne crkve ovdje poslije Drugog svjetskog rata nije bila velika. Poslije rata vjera je bila slaba. U Čečavcu se slavi Velika Gospojina. Paroh je otjeran u Srbiju 1941."

Kakvi su međunacionalni odnosi nakon završetka rata i povratka Srba te kakva je perspektiva Srba u lokalnim zajednicama Požeštine? M. B. (1939), muškarac iz Vučjaka Čečavačkoga, ističe: "Otkako sam se vratio 2004, nije mi nitko ništa rekao. Kad sam došao, sve je bilo uništeno. Do 1998. nije se nitko vratio. Sin i snaha su u Srbiji. U selu Busnovi, za katolički Božić idemo k njima, a za pravoslavni oni dolaze k nama. Nastavak prijeratne suradnje". M. Z. (1951), muškarac iz Podsreće: "Suživot danas sa Hrvatima u Orljavcu... S nekima dobro, a neki ne pozdrave... Problema nema, ali bi ih moglo biti". N. P. (1959), muškarac iz Latinovca: "Položaj Srba... Srbi će ovdje izumreti za 15-20 godina, nema mladih. Neki su se devedesetih prekrstili i izjašnjavaju se kao Hrvati. Predstavnicima Srba su htjeli ovdje ćirilicu, ali nema interesa. Vijeća nemaju značaja nakon što su stranke (SDSS) počele to kontrolirati". Ž. B. (1958), muškarac iz Ivanovca: "Ja nisam imao nekih problema niti moja obitelj. Budućnost Srba ovdje..., sudbina svih žitelja ovdje je ista".

U procesu socijalne interakcije akteri izražavaju i grade mreže primarnih socijalnih odnosa u brojčano malima i srednjim društvenim skupinama: od obitelji, seoskih naselja, gradskih četvrti, generacijskih i rođakih mreža do poduzeća i ustanova. Osim zbiljske, pripadnost velikim skupinama poput nacionalne i vjerske zajednice ima i imaginarnu dimenziju (Anderson 1990), koja proizlazi iz nemogućnosti fizičke komunikacije svih pripadnika zajednice. Njezina "zamišljenost" u funkcioniranju aktera poprima punu (o)zbiljnost, postajući važan element definicije situacije koja ima stvarne posljedice za ljude (v.

Ritzer 1997). Osim razaranja, paljenja i krađe materijalnih dobara, kako s hrvatske tako i sa srpske strane u različitim okolnostima, vjerojatno je najteža posljedica ratnih sukoba bilo uništenje višedesetljetne pa i višestoljetne mreže primarnih socijalnih odnosa u lokalnim zajednicama. Iako su te mreže u prošlosti višestruko destruirane, posebno u Drugome svjetskom ratu, uvijek su obnavljane. Iako je totalitarni, a u kasnijoj fazi autoritarni socijalistički poredak¹⁵ s dominantnom ulogom KPJ/SKJ na programskoj koncepciji "riješena" nacionalnog pitanja držao pod kontrolom etnonacionalni supstrat jugoslavenskih društava, nije zanemariva ni neposredna akcija aktera u lokalnim zajednicama u izgradnji multietničkih struktura i obrazaca (susjedstvo, prijateljstvo, generacijske zajednice, bračni odnosi i dr.).

Županov (1998: 214) navodi da se "... suživot sociološki može odrediti kao splet solidarističkih mreža primarnih (neslužbenih) odnosa različitih etnija na mikrosocijalnoj razini. To nije neka integrirana mreža – ona više nalikuje arhipelagu mrežnih otoka i džepova". Na tragu brojnih empirijskih istraživanja, Babić (2008: 87) definira suživot "kao normativnu i funkcionalnu umreženost i uzajamnu toleranciju različitih makro/mikrogrupnih subidentitetskih obilježja različitih socijalnih aktera u lokalnim zajednicama". U tim je definicijama očit naglasak na socijalnoj dinamici suživota, od prostorne do vremenske, i nikad dovršenoj integriranosti mreža primarnih socijalnih veza. Mijene su česte, ovisе o makropolitickim događanjima i procesima, ali i o odnosima različitih etničkih ili nacionalnih zajednica u lo-

¹⁵ Flere i Klanjšek (2014) tvrde da se "Titova Jugoslavija" samo u prvoj fazi razvoja, od 1945. do 1953, približila totalitarnom režimu, a od sredine šezdesetih godina na procese odlučivanja i načine vladanja u političkom sustavu utjecale su i različite interesne skupine.

kalnim sredinama. U drugoj definiciji ističe se razlika između normativne i simboličke sfere, s jedne, i funkcionalno-radne sfere, s druge strane, koje u dinamičnoj i stalnoj interakciji jačaju, slabe ili razaraju višenacionalne strukture. Iako su dva socijalna obrasca integracije pripadnika različitih etničkih ili nacionalnih skupina u teritorijalno-političku zajednicu međusobno povezana, simbolička je sfera u takvim društvima, posebno u društvima s etničkim nacijama, glavni izvor starih i novih prijepora. To dokazuju odnosi aktera prema Drugome svjetskom ratu te sukobi različitih naracija i definicija ratnih sukoba devedesetih godina.

Kako intervjuirani Srbi evociraju međunacionalno susjedstvo u Požeštini iz doba socijalizma i Jugoslavije u usporedbi s ratnim događanjima i poslijeratnom mogućom obnovom mrežne strukture primarnih socijalnih veza u svojim selima i zavičajju? Ima li naznaka obnove multietničkih obilježja tamošnjih lokalnih zajednica ili je segregacija, makar djelomična, dominantan socijalni obrazac?

Ispitanici ocjenjuju prijeratni suživot vrlo pozitivno, ističući primjere tolerancije, međusobnog uvažanja i posjećivanja Hrvata i Srba. Iako se može pretpostaviti da nakon traumatične ratne zbilje donekle idealiziraju prijašnje odnose, neka predratna sociološka istraživanja potvrđuju tezu o dobrima međunacionalnim odnosima u Hrvatskoj.¹⁶ Posjeti su bili najviše povezani s katoličkim i pravoslavnim blagdanima, a međunacionalne spone učvršćivali su i mješoviti brakovi. U tom su kraju bila isprepletana sela s brojčano dominantnime hrvatskim ili srpskim stanovništvom pa

¹⁶ Istraživanje međunacionalnih odnosa u Hrvatskoj uoči ratnih sukoba (1989) proveo je Institut za društvena istraživanja iz Zagreba, a rezultati su objavljeni u: Lazić (1991).

su se u druženjima često povezivala dva susjedna ili bliska sela. Školski sustav i radne organizacije, sa svojim formalnim i neformalnim obrascima socijalne interakcije i komunikacije (nastava, izvanškolske aktivnosti, zajednički rad, izleti, proslave državnih praznika, sportska natjecanja, kulturno stvaralaštvo i drugo), pridonosili su povezivanju pripadnika različitih nacionalnosti u arhipelage otoka i mreža primarnih socijalnih odnosa na lokalnoj razini (Županov 1998). Konceptualni okvir umrežavanja bio je sadržan u programskoj koncepciji socijalističkog poretka, a njegovi su narušitelji, ovisno o razdobljima i procijenjenoj težini narušavanja poretka, teže ili lakše kažnjavani. Problemi u seoskim zajednicama tog dijela Požeštine nastali su, prema iskazu ispitanika, dolaskom "Bosanaca" šezdesetih godina 20. stoljeća koji unose drugačije navike i običaje. Kako su bili stočari, način ispaše stoke uzrokovao je sukobe sa starosjediocima. Nacionalna pripadnost nije bila u žarištu sukoba, koji ionako nisu dugo trajali i nisu bili jako intenzivni. Pravi su problemi počeli s raspadom socijalističkog poretka i jugoslavenske države.

Naracije ispitanika uglavom se tiču lokalnih događaja i njihova položaja u njima. Samo poneki intervjuirani lokalna zbivanja smješta u širi kontekst, ne procjenjujući krivicu i odgovornost za njih. Spominju Miloševiću sliku i ulogu JNA kao miritelja i svojevrzne metafore reda i sigurnosti, a najviše hrvatsku oružanu silu i Uredbu Skupštine općine Požega o iseljavanju Srba iz sela u tom dijelu Požeštine. Događaje devedesetih godina ispitanici uspoređuju s NDH i stradanjima Srba, ističući da su devedesete bile teže i traumatičnije za njihovu zajednicu. Ti iskazi upućuju na dvije potpuno oprečne, hrvatsku i srpsku, zdravorazumske interpretacije istih zbivanja. Osim osobnih iskustava ispitanika, treba imati na umu i makro-

političku dimenziju zbivanja. Iako je većina Srba u Hrvatskoj u prvim izborima 1990. glasovala za SKH/SDP, zbog opće nacionalističke radikalizacije onosa znatan se dio Srba ubrzo priklonio srpskoj nacionalističkoj politici koju je predvodio Milošević (Kasapović 2001). Ta politika proklamira ujedinjenje svih Srba u jednu državu, uključujući krajeve koji nikad nisu bili dijelovi neke srpske države,¹⁷ što je rezultiralo okupacijom dijelova Hrvatske, teškim razaranjima civilnih i sakralnih objekata, progonima i ubojstvima civilnog stanovništva. Hrvatska etnonacionalistička politika bila je usmjerena na legitimnu obranu novouspostavljene hrvatske države, ali je bila i destruktivna prema srpskoj zajednici u Hrvatskoj, što se očitovalo u brojnim ubojstvima civila i razaranjima srpskih naselja u ratu pa i poslije svršetka vojnih operacija.

Zaključna razmatranja

U vrijeme intervjuiranja (2016) značajno se smanjio broj Srba u ukupnom stanovništvu Požeštine u odnosu prema prijeratnom razdoblju. Srbi su se doselili u Požeštinu uglavnom u 17. i 18. stoljeću, i to pretežno u sela na zapadu i istoku Požeške kotline, koja su bila jednonacionalna. U Drugome svjetskom rata stanovnici srpskih sela doživjeli su brojne traume. Posebno je traumatično bilo za Srbe u selima u zapadnom dijelu Požeške kotline u kojima je u kolovozu

¹⁷ To vrijedi i za zapadnu Slavoniju i dio današnje Požeško-slavonske županije. U Pakracu je 12. kolovoza 1991. donesena odluka o osnutku SAO Zapadna Slavonija u sastav koje su ušli područja Okučana, Novske, Pakraca, Slavonske Požege, Daruvara, Grubišnog Polja, Virovitice, Bjelovara, Orahovice, Našica i Đakova koja su bila naseljena Srbima, kao i Jasenovac. U odluci se dodaje da će se u SAO Zapadna Slavonija primjenjivati Ustav SFRJ, Ustav Republike Srbije, Ustavni zakon SAO Krajine te sve odluke i propisi legitimnih tijela SAO Krajine.

1942. počinjen pokolj lokalnog stanovništva i izbjeglih Kozarčana. Osim stradanja na kućnim pragovima, brojni su Srbi stradali u logorima NDH, najviše u Jasenovcu. Ustaški teror očitovao se i u organiziranim prisilnim iseljavanjima u Srbiji i prelazima na katoličanstvo koje su provodili rimokatolički svećenici. U vrijeme NDH stradale su i bogomolje Srpske pravoslavne crkve. Teror ustaškog režima teško je pogodio Srbe Požeške kotline i ostavio duboke ožiljke u njihovu kolektivnom pamćenju.

Sudjelovanje većeg broja Srba Požeške kotline u parizanskom pokretu izraz je i dokaz činjenice da su se Srbi toga kraja branili od represivnoga ustaškog režima i da nisu pristajali biti proganjani i ubijani bez otpora. Posljedica represivnih mjera ustaškog režima i masovnog priključenja partizanskom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi bilo je i to što su pravoslavlje kao tradicionalnu identitetnu odrednicu Srba poslije rata djelomice potisnuli pamćenje i sjećanje na antifašističke tradicije i jugoslavenski socijalistički poredak. Razočarenje djelovanjem tamošnjih pravoslavnih sveštenika – najviše ih je izbjeglo ili je bilo protjerano u Srbiju na početku Drugoga svjetskog rata – kao i stavovi poslijeratne Jugoslavije prema vjeri i crkvi općenito utjecali su na djelomično otuđenje pravoslavnih Srba Požeške kotline od tradicionalnih stupova identiteta. Nakon Drugoga svjetskog rata odlazak u lokalne crkve, a mnoge među njima bile su razorene u ratu, većina Srba zamijenila je proslavama Dana borca, Prvog maja i Dana Republike.

U ratu su Srbi u Požeštini doživjeli teške i traumatične događaje koji su razorili mreže primarnih socijalnih veza u lokalnim zajednicama. Drastično je smanjen broj Srba u Požeštini. Samo se manji broj Srba iz naselja gdje su prije rata bili većina vratio nakon rata pa se broj stanovnika u tim naseljima sma-

njo, prosječno, tri do pet puta u odnosu prema broju koji je registriran u popisu stanovništva 1991. Nakon svršetka rata problem je postala reintegracija Srba u hrvatsko društvo i državu, koja zbog malog broja Srba u Požeštini nije važna kao u Hrvatskom Podunavlju gdje živi demografski vitalnija srpska populacija s još težima ratnim traumama.

Iskazi intervjuiranih ispitanika pokazali su da se Srbi sjećaju prijeratnog suživota s Hrvatima kao dobroga i sigurnog življenja, "komšiluka", materijalnog pomaganja i uzajamnog posjećivanja. Kulturalno pamćenje promicalo je posredstvom školskih programa, medija i drugih oblika socijalizacije multietničku koegzistenciju, ali je i tabuiziralo neke traumatične povijesne događaje, posebno iz Drugoga svjetskog rata i neposrednog poraća. Socijalistički sustav promovao je međunacionalnu suradnju, a potiskivao izvore potencijalnih sukoba pripadnika različitih nacija. Odmakom od Drugoga svjetskog rata, mlađi naraštaji uvelike su interiorizirali novi sustav vrijednosti što je, uz državnu i partijsku kontrolu te ideološke obrasce života u "bratstvu i jedinstvu", pridonosilo izgradnji i jačanju mreže socijalnih odnosa u Požeštini i društvu općenito.

Politički sukobi krajem osamdesetih godina u Jugoslaviji unijeli su nemir u stanovništvo, uključujući Srbe. Našavši se u procjepu između hrvatskoga i srpskog etnonacionalizma te lojalnosti novouspostavljenoj hrvatskoj državi, dio Srba u Požeštini pretvorio se u pobunjenike, a još veći dio u ratne stradale. Položaj stigmatizirane nacionalne manjine očito je bio prepreka intervjuiranim Srbima da jasnije izraze svoje sudove o proteklom događajima, ostajući uglavnom na "općim" mjestima. Nema u njihovim iskazima ni prevrednovanja srpskih osvajačkih ratova, agresivnih i destruktivnih akcija u kojima je sudjelovao i dio srpskog stanovništva Požešti-

ne. Sjećanja Srba Požeštine na dva posljednja rata predstavljaju tešku traumu u njihovu kolektivnom imaginariju, a zbog marginalnoga društvenog položaja, i otegotnu okolnost u reintegraciji u lokalne zajednice Požeštine. Pritom, sjećanje na suživot u socijalističkoj Jugoslaviji u kolektivnom imaginariju pozitivno djeluje na proces njihove reintegracije u hrvatsko društvo i lokalne zajednice.

Znakovito je da su sjećanja na događaje iz posljednjeg rata ispitanicima traumatičnije od sjećanja na zbivanja u NDH. Kako to objasniti? Zbivanja

u prošlom ratu iskusili su oni, njihove obitelji, susjedi i prijatelji pa su ona svježija i opipljivija. Nasuprot tome, zla iz doba NDH ipak su vezana za njihove pretke, osim nekih iznimaka, starija su i nemaju neposredan snažan utjecaj na ispitanike. Na konstrukciju sjećanja utječu emocije i iskustva osobe, ali i trajan dominantan narativ zajednice, što se u naziva usađivanjem sjećanja (Petrović i Dulanović 2011). U novima i drugačijim odnosima moći, integracija Srba u Hrvatsku izazov je i hrvatskoj državi i srpskoj zajednici.

Literatura / Bibliography

- Anderson, Benedict. 1990. *Nacija: zamišljena zajednica*. Zagreb: Školska knjiga.
- Asman, Alaida. 2011. *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka xx vek.
- Assmann, Jan. 2005. *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Vrijeme.
- Assmann, Jan. 2006. Kultura sjećanja. U: Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra. (ur.). *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Babić, Dragutin. 2008. *Suživot Hrvata i Srba u Slavoniji*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Bauman, Zygmunt. 2009. *Identitet: razgovori s Benedettom Vecchijem*. Zagreb: Naklada Pelago.
- Bijelić, Miodrag. 2011. *Na kućnom pragu*. Beograd: Zavičajno udruženje Slavonaca i Književni klub.
- Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra. (ur.). 2006. *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Butorac, Josip. 1970. *Rimokatolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Catroga, Fernando. 2011. *Istorija, vreme i pamćenje*. Beograd: Clio.
- Connerton, Paul. 2004. *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus.
- Flere, Sergej, Klanjšek, Rudi. 2014. Was Tito's Yugoslavia totalitarian? *Communist and Post-Communist Studies*. (47) 2: 237-245.
- Hobsbawm, Eric, Terence, Ranger. 2011. *Izmišljanje tradicije*. Beograd: Biblioteka xx vek.
- Janjić, Dušan. 2010. Nove nacionalne manjine i demokratska manjinska politika. U: Babić, Dragutin, Župa-rić-Iljić, Drago. (ur.). *Nacionalne manjine kao faktor stabilnosti u međunarodnim odnosima Hrvatske i Srbije*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Kasapović, Mirjana. (ur.). (2001). *Hrvatska politika: 1990.-2000. Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Kašić, Dušan. 2004. *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb: Eparhijski upravni odbor.
- Katunarić, Vjeran. 2013. *Rajska zajednica i društveni pakao – sociološka razmatranja*. Zagreb: Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske i Disput.
- Križan, Mojmir. 2008. *Interkulturalni dijalozi i liberalna demokracija*. Zagreb: Politička kultura.
- Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa.
- Lazić, Mladen. 1991. *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj: sociološki i demografski aspekti*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Marković, Mirko. 1983. *Seoska naselja Požeške kotline*. U: *Zbornik za narodni život i običaje*. Zagreb: JAZU.
- Marković, Mirko. 2002. *Slavonija, povijest naselja i podrijetlo stanovništva*. Zagreb: Golden marketing.
- Mileusnić, Slobodan. 2006. *Požeška mitropolija*. Beograd: Muzej Srpske pravoslavne crkve.
- Nora, Pierre. 2006. Između pamćenja i historije. U: Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra. (ur.). *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Parekh, Bhikhu. 2008. *Nova politika identiteta*. Zagreb: Politička kultura.
- Petrović, Nebojša, Dulanović, Milena. 2011. Dometi i ograničenja ličnih sećanja u osvetljavanju traumatične prošlosti. U: Cipek, Tihomir. (ur.). *Kultura*

- sjećanja: 1991. *Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput.
- Pusić, Eugen. 1995. Identitet-diverzitet-kapacitet. *Erasmus*. 11: 2-10.
- Ritzer, George. 1997. *Suvremena sociološka teorija*. Zagreb: Globus.
- Rizman, Rudi. 2014. *Globalizacija i autonomija*. Zagreb: Politička kultura.
- Sekulić, Duško. 2014. *Identitet i vrijednosti. Sociološka studija hrvatskog društva*. Zagreb: Politička kultura.
- Steindorf, Ludwig. 2000a. Identität, Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa: Einleitung. *Südosteuropa-Studie 64/Cay Lienau und Ludwig Steindorf*, str. 11-17.
- Steindorf, Ludwig. 2000b. Konzepte der Nationsbildung bei Kroaten, Serben und Bosnakiern. *Südosteuropa-Studie 64/Cay Lienau und Ludwig Steindorf*, str. 159-165.
- Škiljan, Filip. 2015. *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*. Zagreb: Srpsko narodno vijeće.
- Županov, Josip. 1998. Etničnost i politika na europskom geopolitičkom prostoru. U: Čičak-Chand, Ružica, Kumpes Josip. (ur.). *Etničnost, nacija, identitet*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo.

Izvori

- Hrvatski državni arhiv, fond Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek
- Nadbiskupijski arhiv Zagreb, fond Nadbiskupski duhovni stol
- Popis stanovništva 1991. Dokumentacija 881. Zagreb: Državni zavod za statistiku, 1992.
- Popis stanovništva 1991. Dokumentacija 889. Zagreb: Državni zavod za statistiku, 1996.
- Popis stanovništva 2001. Zagreb: Državni zavod za statistiku, 2002.
- Popis stanovništva 2011. Zagreb: www. Državni zavod za statistiku, 2013.
- Ustav RH, *Narodne novine*, 76/2010.
- Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina, Zagreb, 2002.

Serbs in the Požega County: Memory, Remembrance and National Identity

Abstract The authors look into the Serbs' national identity, their memories of traumatic past events and forms of remembering, especially those related to World War II and the war of the 1990s, based on the findings of qualitative semi-structured interviews conducted in what used to be the Požega Municipality in November 2016. The article is composed of two parts: memories of World War II and memories of coexistence in socialism and the armed conflict of the 1990s. The memories and remembrances of Serbs from the Požega county concerning World War II, the armed conflicts and the breakup of Yugoslavia in the 1990s, are all closely related to the spaces they inhabited at the time. Due to the severe trauma in their collective imagery suffered as a consequence of such experiences and also due to the marginal role they have played in the post-war era – older population, sparsely populated area, stigmatized national community, role played in the war, minority status – the reintegration of Serbs into the local communities in the Požega county and the preservation of their national identity in the area have been rather challenging. At the same time, remembering what coexistence was like in a multi-ethnic environment in socialism could contribute to the reintegration of Serbs.

Keywords Serbs, Požega county, memory, remembrance, identity, coexistence

ZADARSKI ARBANASI: SJEĆANJE, ETNIČKI I NACIONALNI IDENTITET

Dragutin Babić

Institut za migracije i narodnosti
Zagreb
E-mail: Dragutin.Babić@imin.hr

Šenol Selimović

Zadarski list
Zadar
E-mail: ssenol1963@gmail.com

DOI: 10.20901/an.15.08

Pregledni rad
Prihvaćeno: listopad 2018.

Sažetak U radu se istražuje etnički i nacionalni identitet zadarskih Arbanasa, katoličkih Albanaca koji su se u prvoj polovici 18. stoljeća iz "turske Albanije" doselili na područje Zadra. Iako se izvorni identitet Arbanasa s vremenom gubio i transformirao, zajednica je ostala vezana za pojmove Arbanasi i arbanaški. Na temelju intervjua, a koristeći teorijski okvir za analizu sjećanja, pamćenja, asimilacije i etničkih identiteta, autori analiziraju tko su Arbanasi u Zadru i okolici na početku 21. stoljeća, jesu li zadržali neke elemente izvornoga etničkog identiteta ili je ostalo samo sjećanje na njega. Provedeno je dvadeset polustrukturiranih intervjua u kojima su pripadnici te zajednice iznijeli svoje viđenje povijesnih i suvremenih sastavnica svoga identiteta. Na osnovi prikupljenoga empirijskog gradiva autori su došli do spoznaje da su Arbanasi izgradili poseban podnacionalni identitet uglavnom unutar hrvatskoga, a u neznatnoj mjeri i talijanskoga nacionalnog korpusa. Iz rezultata istraživanja razvidno je kako je od devedesetih godina 20. stoljeća dovršen proces oblikovanja njihova dominantno hrvatskoga nacionalnog identiteta.

Ključne riječi Arbanasi, migracije, sjećanje, etnički i nacionalni identitet, politike identiteta

Uvod

Ovaj se rad bavi utjecajem sjećanja na oblikovanje identiteta zadarskih Arbanasa. Neposredan je povod istraživanju spoznaja da u suvremenome povijesno-političkom kontekstu arbanaški jezik kao bitna identitetna odrednica izumire, što bitno utječe na preoblikovanje identiteta te društvene skupine. Jezik

zadarskih Arbanasa, podrijetlom Albanaca katoličke denominacije koji su se u prvoj polovici 18. stoljeća iz okolice Skadra doselili na zadarsko područje, uvršten je 2014. u UNESCO-ov *Atlas of the World's Languages in Danger* među 24 najugroženija jezika u Europi. Prenoseći analizu britanskog portala "GoEuro", napravljenu u suradnji s Christopherom

Moseleyjem, autorom UNESCO-va atlasa ugroženih svjetskih jezika, britanski dnevnik *Telegraph* objavio je 2014. da su među najugroženijima europskim jezicima čak tri iz Hrvatske: istrorumunjski na trinaestome, istriotski na šesnaestom i arbanaški na osamnaestom mjestu.

Arbanaški govor ili jezik arhaičan je oblik gegijskog narječja albanskog jezika koji su Arbanasi donijeli u zadarski kraj. Zbog višestoljetnog okruženja u kojemu su živjeli, njihov je jezik pun talijanizama i kroatizama (Kolbas 2011). Procjenjuje se da danas arbanaški govori najviše tristotinjak osoba, mahom starije životne dobi (www.slobodnadalmacija.hr 2014). Nestajanje arbanaškog jezika,¹ koji uvelike iščezava nakon nepuna tri stoljeća življenja te etnokulturne zajednice u Zadru, bitno utječe na njezino samotumačenje i vrijednosno-normativno orijentiranje u okviru hrvatske države. Jezik je jedna od najznačajnijih sastavnica etničkog identiteta pa nestajanje arbanaškog jezika značajno određuje renoviranje kolektivnog imaginarija zadarskih Arbanasa i vrijednosnih predodžba o zajedničkoj prošlosti i sadašnjosti.

Arbanasi iz okolice Skadra, odnosno iz Osmanskog Carstva ili "turske Albanije", doseljavali su se na područje Zadra, odnosno Mletačke Republike tijekom 18. stoljeća u tri vala. Prema arhivskim dokumentima, prva velika seoba zabilježena je 1726, uslijedilo je nekoliko manjih seoba od 1726. do 1733, a potom još jedna velika seoba 1733. (Krstić 1988: 7-43). Istraživači arhivskih izvora i povjesničari (Čurković 1922; Karuc 1986; Krstić 1987; Stipčević 2011) navode da su uzroci iseljavanja iz Albanije bili vjerski motivi, preveliki

¹ Ministarstvo kulture Republike Hrvatske donijelo je 2010. rješenje o uvrštavanju arbanaškog govora u registar kulturnih dobara Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara (Kolbas 2011: 46).

nameti (harač) kojima je osmanska vlast opterećivala kršćansku raju, kuga koja se često pojavljivala i širila turskim zemljama te novačenja u tursko-perzijskom ratu 1722-1736. U organizaciju bijega i doseljavanja u novi kraj intenzivno je bio uključen Vicko Zmajević, nadbiskup barski i apostolski vizitator za Albaniju, Srbiju, Makedoniju i Bugarsku, koji je kasnije postao zadarski nadbiskup (Krstić 1987). Nakon što su se Arbanasi doselili, glavni mletački providur za Dalmaciju Nikola Erizzo naložio je inženjeru Francescu Melchioriju da u Zemunik kod Zadra osnuje posebno selo za smještaj novopridošlica. Na tom su prostoru prije njihova dolaska zemlju imali samostani, župe i zadarske patricijske obitelji, ali su znatan dio zemljišta činili krš i divlje grmlje koje su Arbanasi krčili i upornim radom pretvarali u obradivu zemlju. Arbanasi su se u starom kraju bavili zemljoradnjom i stočarstvom, a kako su se u okolici Zadra nastavili baviti tim privrednim granama, postali su glavni opskrbljivači grada svježim voćem i povrćem. Osim toga, a u skladu s potrebama ondašnjeg tržišta, "ubrzo nakon što su se smjestili u blizinu gradskih zidina, otkrili su doseljenici da su gradu potrebni zidari, mesari i trgovci, pa su vrlo brzo po doseljenju iskoristili pogodni položaj i svoja znanja te postali imućni i utjecajni u naselju" (Stipčević 2011: 3).

Pitanje identiteta zadarskih Arbanasa u radu se ne razmatra historiografski, nego je predmet interesa esencijalnost odnosno fluidnost njihova identiteta. Jesu li Arbanasi etnička zajednica koja je nekad postojala, a sada opstoji samo sjećanje na tu vrstu identiteta? Ako jesu – a na to upućuju odgovori ispitanika u intervjuima koji se velikom većinom nacionalno izjašnjavaju kao Hrvati, a u rijetkim slučajevima kao Talijani – pitanje je što pripadnicima te zajednice danas znači arbanaštvo kao vrsta iden-

titeta, odnosno kako se etnički identiteti transformiraju u povijesnim mijenama? U procesima amalgamacije, asimilacije i akulturacije, etnički i nacionalni identiteti neprestance se mijenjaju, ali i zadržavaju stanovite elemente koji upućuju na njihovu dugovječnost i povijesnu matricu oko koje se oblikuju (Smith 1998).

I u slučaju zadarskih Arbanasa pitanja etničkog podrijetla pripadaju, među ostalim, korpusu *kulturalnoga*, a još više *komunikacijskog* sjećanja (Assmann 2005). Premda kao stara albanska etnička zajednica u Zadru nisu do danas razvili albanski nacionalni identitet, nego se najveći broj Arbanasa izjašnjava pripadnicima hrvatske nacije, arbanaštvo je kao osjećaj pripadnosti posebnoj kulturno-povijesnoj tradiciji identitetski još uvijek važno zadarskim Arbanasima. I dok se u toj hrvatskoj podnacionalnoj zajednici gube temeljna obilježja albanskoga etničkog identiteta, poput jezika,² ostaje sjećanje na ono što socijalni konstruktivisti nazivaju zamišljenim podrijetlom. Budući da je i to često prijeporno, može se konstatirati da ni podrijetlo nije sasvim zamišljeno ili izmišljeno, ali često nije ni onako jednostavno, jednoznačno i neupitno kako se to uglavnom prikazuje u nacionalnim historiografijama.

Sjećanje i pamćenje arbanaške zajednice i etnonacionalni identitet

Od kraja 19. stoljeća, to jest stoljeće i pol od doseljenja u Zadar, Arbanasi su bili izloženi konkurentskima, nerijet-

² U svojoj doktorskoj disertaciji "Leksik arbanaškog govora u Zadru kao odraz jezičnih dodira" Maximilijana Barančić procjenjuje da arbanaški danas govori od 150 do 300 ljudi, dok oko tisuću ljudi u Arbanasima zna poneku riječ arbanaškoga. U samom naselju Arbanasi živi, prema iskazu autorice, od dvije do tri tisuće stanovnika (*Zadarski list*, 29. studenoga 2014).

ko i konfliktnim politikama identiteta: albanskoga, hrvatskog i talijanskog. U konkurenciji sa slavenskom i talijanskom kulturom u Zadru koja ih je nastojala nacionalno-politički asimilirati, izvorni albanski etničko-kulturni identitet Arbanasa pokazivao je otpornost tijekom cijeloga 18. i 19. stoljeća. Štoviše, još početkom 20. stoljeća zadarski Arbanasi organizirano su pokazivali zanimanje za događaje u staroj domovini poistovjećujući se identitetski s albanskim narodom i državom.³

Kako bi se oblikovao poželjan nacionalni identitet Arbanasa, učenje albanskog jezika uvedeno je 1896. u talijanskoj školi Lega nazionale, a od 1901. i u hrvatskoj osnovnoj školi za učenike kojima je materinski jezik bio arbanaški (Stipčević 2011: 11). U Arbanasima je na kraju 19. stoljeća, uz pomoć intelektualaca iz Albanije, zabilježena inicijativa za pokretanje lista na albanskom jeziku (*Glas Albanaca*), a *Proglas* o najavi toga lista tiskan je 1898. na talijanskom i arbanaškom jeziku (Stipčević 2011: 10-11). U povodu mitinga podrške neovisnosti Albanije, koji su zadarski Arbanasi organizirali u rujnu 1912, zagrebački list *Obzor* objavio je nepotpisan članak "Sastanak dalmatinskih Arbanasa" u kojemu se, među ostalim, navodi kako je "s nacionalnog gledišta ovo selo pravi unicum na svijetu", jer se "jedan dio seljana smatra Talijanima, drugi Hrvatima, a opet svi hoće da su Arbanasi" (*Obzor*, br. 257 od 18. rujna 1912). To stanje *multifrenije* (Gergen 1991) u kojemu istodobno postoji više konkurirajućih i sukobljavajućih identiteta, obilježavalo

³ U znak podrške težnji albanskog naroda za samostalnom državom, zadarski su Arbanasi 1912, pod vodstvom prvaka Čiste stranke prava Pavla Lučija Relje, organizirali pred župnom crkvom miting na kojemu se okupilo oko 250 mještana te je izglasovana rezolucija o podršci zadarskih Arbanasa neovisnosti Albanije. Rezolucija je napisana na tri jezika: arbanaškome, hrvatskom i talijanskom (Stipčević 2011: 12-13).

je zadarske Arbanase sve do kraja 20. stoljeća, odnosno do uspostave samostalne hrvatske države, kada je potpuno prevladala hrvatska nacionalna dimenzija arbanaškog identiteta.

Tijekom 20. stoljeća, poglavito u razdoblju talijanske vladavine Zadrom (1920-1943), a potom socijalističke Jugoslavije i samostalne hrvatske države, zadarski su se Arbanasi suočavali s najozbiljnijim izazovima samotumačenju i vrijednosno-normativnom orijentiranju vlastite zajednice. Između dvaju svjetskih ratova velik je dio Arbanasa prihvatio talijansku državu u sastavu koje je bio Zadar te su se mnogi od njih tijekom Drugoga svjetskog rata kao talijanski vojnici borili na raznim bojišnicama, od Sovjetskog Saveza do Afrike (Stipčević 2011:18). Nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. dio je Arbanasa napustio rodno mjesto, poglavito zbog straha od partizanske odmazde, a taj se egzodus, ponajviše u Italiju, nastavio i nekoliko godina nakon svršetka rata. Ilirolog Aleksandar Stipčević (2011: 19) navodi podatak da je u godinama poraća, što legalno što ilegalno, Zadar napustilo oko tisuću i pol Arbanasa. U prvim danima nakon ulaska partizana u grad krajem 1944. ubijeno je šezdesetak Arbanasa koji su optuženi kao "narodni neprijatelji", odnosno poklonici talijanskoga fašističkog režima.

Izgradivši skeptičan odnos prema Arbanasima, poslijeratna jugoslavenska vlast u Zadru potisnula je očuvanje njihova identiteta u zatvoren svijet obiteljskih narativa i "privatnih" povijesti u kojima su obitavala sjećanja na podrijetlo, kulturu i jezik. Od kraja Drugoga svjetskog rata do pada socijalizma 1990. postojalo je doba "plutajuće praznine" za identitet i sjećanje Arbanasa (Vansina 1985). Taj *floating gap* nastao je, s jedne strane, zbog kraja komunikacijskoga (generacijskog) sjećanja, a s druge strane zbog činjenice da u socijalističkom

razdoblju ono nije bilo nadomješteno kulturalnima, institucionalno podržavanima i organiziranim sjećanjem političke zajednice. Od simboličnih inscenacija koje generiraju pamćenje, u tome je razdoblju javno njegovana samo jedna tradicijska svečanost, "Arbanaško čudo", proslava blagdana Gospe Loretske u svibnju svake godine, koja se obilježava procesijom kroz naselje. No i ta je svečanost u socijalističkom razdoblju održavana ponajprije zahvaljujući podršci Katoličke crkve i samoorganiziranju mještana, bez sudjelovanja i potpore općinskih vlasti. U razdoblju socijalističke države samo su se rijetki pripadnici te zajednice javno afirmirali na sportskome, kulturnom i estradnom polju, iako u široj javnosti nisu ni percipirani ni promovirani kao Arbanasi, nego kao Zadran, kao što pokazuju primjeri košarkaša Pina Giergie, glazbene obitelji Dešpalj, pjevača Đanija Maršana i drugih, dok u političkom vodstvu grada i države gotovo uopće nije bilo pripadnika arbanaške zajednice. Iznimka je bio Josip Gjergja, koji je bio jugoslavenski diplomat i potpredsjednik Savezne narodne skupštine od 1970. do 1972.

Nakon života u fašističkome režimu u Italiji i socijalističkom režimu u Jugoslaviji, arbanaška zajednica našla se poslije 1990. u potpuno novome socijalno-političkom kontekstu hrvatske države te se suočila s orijentacijskom prinudom da iznova tumači vlastiti identitet. Vladajuća etnocentrična ideologija sjećanja devedesetih godina, kako na razini države tako i na razini grada, podvrgnula je arbanaški identitet politički motiviranim strategijama manipulacije koje su se temeljile na različitim i selektivnim tumačenjima prošlosti zajednice. Tome je pridonio tranzicijski vakuum u hrvatskom društvu nastao dekonstrukcijom etabliranih kulturnih obrazaca, koji je bio plodno tlo za "falsificiranje sjećanja, bilo kao selektivni zaborav, bilo kao se-

lektivno hipostaziranje ili 'pozlaćivanje' vlastite prošlosti" (Bosto 2007: 37).

U prvoj polovici devedesetih godina, kada je raspoloženje hrvatske javnosti bilo izrazito retrospektivno s izraženim etnonacionalnim sindromom (Dugandžija 2004), osnovano je Društvo zadarskih Arbanasa (1993). U Statutu je navedeno da je jedan od ciljeva udruge "njegovanje i promoviranje hrvatskog identiteta zadarskih Arbanasa". Udruga je odmah dobila podršku lokalnih vlasti jer je tako zacrtana politika identiteta Arbanasa služila kao uporište za društvenu i političku legitimaciju pripadnika te zajednice od kojih su neki zauzeli značajna mjesta u političkima i vojnim strukturama grada i države.⁴

Nakon raspada socijalističkog poretka i početka demokratizacije političkog života u Hrvatskoj, Arbanasi u potrazi za svojim etnokulturnim identitetom nisu slijedili obrazac koji je bio svojstven lokalnima nacionalnim manjinama. Dok je, primjerice, u Zadru 1992. prvi put osnovana Talijanska zajednica s jednoznačnim ciljem očuvanja i razvijanja etničkoga, kulturnog i tradicijskog identiteta te nacionalne manjine, arbanaška se zajednica u normativnom oblikovanju svoga identiteta našla pred izazovom bipolarnog samotumačenja. Glavni akteri oblikovanja politike arbanaškog identiteta, uz podršku lokalnih vlasti ili kao pripadnici vladajuće političke elite, u rekonstrukciji toga identiteta oslonili su se na dva glavna uporišta: isticanje autohtonosti te izvorno albanske etničke zajednice koja gotovo tri stoljeća obitava

⁴ Među istaknutim pojedincima iz redova zadarskih Arbanasa koji se javno deklariraju kao Hrvati u politici se ističe Božidar Kalmeta (HDZ), dugogodišnji gradonačelnik Zadra i bivši ministar u Vladi Republike Hrvatske, u vojnim strukturama Ivica Matešić i brigadir Danijel Kotlar, u diplomaciji pjevač Đani Maršan, a u crkvenom životu pokojni zadarski nadbiskup Ivan Prenda (1996-2010).

na zadarskom području, s jedne, te istodobno naglašavanje njezina hrvatskog nacionalnog identiteta, s druge strane. U politici identiteta Arbanasa devedesetih godina značajne su uloge imali politički akteri koji su arbanaški identitet podvrgnuli institucionalnom dizajnu, odnosno njegovu oblikovanju "odozgo". Takav pristup kulturnoj tradiciji i naslijeđu povijesti, koji neki autori nazivaju kreativističkim optimizmom (Cipek 2015), polazi od pretpostavke da je tradicija u osnovi irelevantna i da u politici identiteta ključnu ulogu može imati volja političkih aktera koji mogu promijeniti i prilagoditi naslijeđe povijesti.⁵ Eric Hobsbawm navodi kako se "nacionalna identifikacija, kao i ono što se vjeruje da ona podrazumijeva, može mijenjati... čak i u prilično kratkom vremenskom razdoblju" (Hobsbawm 1993: 13).

U nadilaženju opreke između etničko-kulturnoga (albanskog) i nacionalno-političkoga (hrvatskog) identiteta Arbanasa takva se politika devedesetih godina često služila selektiranjem različitih epizoda, događaja i aktera u funkciji dokazivanja hrvatskog identiteta zadarskih Arbanasa. Jedna od značajnijih historiografskih interpretacija koje podržavaju takvu politiku pamćenja jest naracija o bliskosti Arbanasa političkoj ideji pravaštva, to jest činjenica da su "arbanaški Hrvati prvi u Dalmaciji prihvatili pravaške ideje i javno priznali za svog vođu Antu Starčevića" (Diklić 1992: 5). U jednakome interpretacijskom horizontu, publicistika o Arbanasima nastala poslije 1990. naglašava i brojne druge povijesne događaje i činjenice, poput utemeljenja Hrvatske čitaonice u Arbanasima 1896, osnivanja i djelovanja gimnastičkog društva Hrvatski sokol u Arbanasima, ključne uloge koju je u arbanaškoj migraciji odigrao zadar-

⁵ Suprotnost kreativističkom optimizmu jest kulturalistički pesimizam koji "pomalo fatalistički definira prošlost kao 'neizbježnu sudbinu'" (Cipek 2015: 19).

ski nadbiskup Vicko Zmajević, Hrvat iz Perasta, itd.

Tijekom devedesetih godina mogu se utvrditi brojni primjeri empirijske potvrde političke prirode veze između interpretacije arbanaške prošlosti i njezine upotrebe. Kako bi ovladali njihovim sjećanjem, akteri rekonstrukcije identiteta Arbanasa nastojali su delegitimirati aktivnosti i projekte koji bi toj zajednici vratili elemente *multifrenije*. Slikovit je primjer takva nastojanja reakcija zadarskog gradonačelnika Božidara Kalmete (HDZ) na molbu kinematografske kuće *Zora film* koja se gradskoj vlasti 1995. obratila za pomoć u sufinanciranju dokumentarnog filma o zajednici zadarskih Arbanasa iz koje potječe i sam Kalmeta. O događaju je izvijestio lokalni zadarski tjednik *Narodni list*, a članak je prenio 16. svibnja 1995. i tršćanski *Il Piccolo* pod naslovom "Zadar, povijest plaši" ("Zara, la storia fa paura"). Oba su lista citirala tvrdnju gradonačelnika Kalmete kako su "svi Arbanasi, osim malog broja iznimaka, hrvatske nacionalnosti, dok ih ova filmska kuća želi prikazati kao zasebnu etničku zajednicu". Nadalje, Kalmeta se u tekstu s neodobravanjem osvrnuo i na najavu redatelja da će se film prikazati u Veneciji, Bologni pa i u Vatikanu, gdje živi značajan broj iseljenih zadarskih Arbanasa (*borgherizzana*). Javna tvrdnja političkog čelnika grada da su svi njegovi arbanaški sugrađani Hrvati, "osim malog broja iznimaka", standardan je primjer arbitrarne politike identiteta koja proizlazi iz politike povijesti vladajuće stranke i koja etnolingvističku asimilaciju vidi kao poželjan, štoviše "pobjednički", model oblikovanja hrvatskog identiteta zadarskih Arbanasa.⁶

⁶ U tekstu "Hrvati Bajlo, Kalmeta, Aras, Maršan – žrtve partizanskog terora i talijanskog prisvajanja", što je objavljen u *Nedjeljnoj Dalmaciji* 21. veljače 1997, nalazi se izjava Božidara Kalmete da "samo neupućeni 'povjesničari' mogu Arbanase dijeliti od Hrvata".

S gledišta politike povijesti i identiteta, ostvarenjem hrvatske državne samostalnosti "arbanaško pitanje" počelo se atipično oblikovati u odnosu prema procesima koji su zahvatili većinski hrvatski narod i sve nacionalne manjine. Zbog ideološke dekolonizacije (Cipek 2007), koja je u političkim interpretacijama prošlosti uslijedila nakon raspada autokratskoga jugoslavenskoga režima, vladavina HDZ-a devedesetih godina odredila je nacionalističku politiku povijesti u kojoj su manjinska pitanja dobila sekundarno značenje, poglavito ako nisu podupirala legitimacijske narative "hrvatstva" i "državotvornosti". Osim pritiska "odozgo", politička rekonstrukcija nacionalnog identiteta zadarskih Arbanasa pokazala se učinkovitom i zbog nestajanja komunikacijskog pamćenja te zajednice. Assmann (2006) tvrdi da se komunikacijsko pamćenje odnosi na recentniju prošlost, pripadnici neke skupine dijele ga sa svojim suvremenikima i ono historijski pripada skupini, a nastaje i nestaje sa svojim nositeljima. Taj prostor sjećanja, koji se prenosi s generacije na generaciju posredovan iskvstvom, odgovara rasponu od triju do četiriju generacije.⁷ Od doseljenja Arbanasa tridesetih i četrdesetih godina 18. stoljeća do osamostaljenja hrvatske države proteklo je oko 260 godina, što odgovara biološkoj smjeni triju ili četiriju generacija, tako da je u razdoblju nastanka i konsolidacije samostalne hrvatske države počela snažna afirmacija hrvatske komponente nacionalnog identiteta, uz istodobno isticanje *arbanaštva* kao etničkog identiteta. Nestankom neposrednoga iskustvenog horizonta u kojemu su Arbanasi reproducirali svoj identitet, zahvaljujući ponajprije živom jeziku kojim

⁷ Rimljani su skovali pojam *saeculum*, pod kojim su podrazumijevali vremensku granicu u kojoj iščezava komunikacijsko sjećanje, to jest ono nestaje sa zadnjim preživjelim pripadnikom jedne generacije te zajednice, kao nositeljem njezina specifičnog sjećanja (Assman 2006: 63).

se svakodnevno aktivno služila većina pripadnika tih generacija, devedesetih godina politiku identiteta preuzima kulturalno pamćenje koje ponajprije ovisi o (politički) institucionaliziranoj mne-motehnici. Prema mišljenju Assmanna (2006), za kulturalno pamćenje nije bitna činjenična nego samo upamćena povijest – povijest koja se prepričava kako bi se osvijetlila sadašnjost, a sadašnjost "zahtijeva" da Arbanasi kao stara zajednica u Zadru budu Hrvati.

Rekonstrukcija identiteta Arbanasa devedesetih godina 20. stoljeća događa se upravo prema obrascu kulturalnog pamćenja koji opisuje Assmann (2006: 65):

"Identitet grupe koja se prisjeća zasnovan je na vezi s prošlošću. Kroz prisjećanje svoje povijesti i predočivanje utemeljujućih figura sjećanja, grupa osigurava i utvrđuje svoj identitet. To nije svakodnevni identitet. Kolektivni identiteti imaju nešto svečano u sebi, više od svakodnevnog. Oni su u određenoj mjeri "natprirodno veliki", prelaze horizont svakodnevice i predmet su ceremonijalne, nesvakodnevnice komunikacije. Ta ceremonijalnost komunikacije je sama po sebi već konstrukcija".

Imajući u vidu da se identitet i sjećanja mijenjaju u vremenu i prostoru, odnosno da nisu fiksni te da su prije subjektivni nego objektivni fenomeni, renoviranje identiteta Arbanasa "odozgo" potvrđuje tezu američkog povjesničara Johna Gillisa (2006: 172) prema kojoj, "ako pamćenje ima svoju politiku, ima je i identitet". U procesu potiskivanja komunikacijskoga u korist kulturalnog pamćenja, rekonstrukcija identiteta Arbanasa, njihovo "pretvaranje" u Hrvate, poprimilo je institucionaliziran politički oblik. Nasuprot komunikacijskome, kulturalno pamćenje uvijek ima posebne nositelje, a to su devedesetih godina, osim povjesničara, bili politički etablira-

ni pojedinci i politički podržavane udruge zadužene za sjećanje i identitet zadarskih Arbanasa. Ti su se nositelji oslanjali na čvrsta uporišta u prošlosti samo glede podrijetla i temeljne historiografske faktografije, ali su kroz vlastitu politiku povijesti favorizirali narativ o hrvatstvu Arbanasa.⁸ Hrvatski nacionalni identitet zadarskih Arbanasa, podupiran institucionalno, posljedično je potisnuo njihov izvorni albanski etnokulturni identitet.

Ima li se na umu teza francuskog sociologa Mauricea Halbwachsa da je pamćenje, iako je biološki i psihološki osobina pojedinca, primarno ipak društveno uvjetovano, slučaj identitetskog renoviranja zadarskih Arbanasa pokazuje značenje sadašnjosti u konstrukciji prošlosti pomoću pamćenja koje je društveno i politički organizirano. Interpretirajući Halbwachsa, talijanski politolog Michelangelo Borri (2016) smatra kako pamćenje ne determinira ono čega se sjećamo, kao što ni sjećanje nije ono što nam omogućuje rekonstrukciju prošlih događaja. Poveznicu s prošlošću čini društvo. Sjećanje se ne održava netaknutim u našoj svijesti, nego se s vremena na vrijeme, prema potrebi, evocira u sadašnjosti. Ono čega se sjećamo i kako se toga sjećamo ne ovisi toliko o sposobnosti pamćenja pojedinca koliko o društvenom pamćenju. Pamćenje pojedinca uvijek je pod utjecajem odnosa koje uspostavlja s članovima društva u kojemu živi. Halbwachs je zastupao tezu da se grupno pamćenje ne poklapa sa zbrojem pamćenja pojedinaca koji čine grupu. Štoviše, tvrdio je da "u procesu formiranja sjećanja, društveni utjecaj ima premoć u odnosu na osobno iskustvo pojedinca" (nav. u: Guzzi 2011: 28).

⁸ Slikovit primjer potvrde samotumačenja Arbanasa kao Hrvata čini tekst koji je Društvo zadarskih Arbanasa često tiskalo na prvim stranicama knjiških izdanja u svojoj nakladi, a u kojemu, među ostalim, piše: "Zadarski Arbanasi su Hrvati koji znaju svoju porijeklo..."

Prema Halbwachsu, prošlost se ne pohranjuje nego rekonstruira (nav. u: Guzzi, 2011: 30).

Upravo rekonstrukcijom prošlosti Arbanasa, vladajuća politika povijesti i identiteta u Hrvatskoj devedesetih godina imala je ključnu ulogu u oblikovanju javne percepcije i kolektivnog samotumačenja njihova hrvatskoga nacionalnog identiteta. Sociolog Paolo Montesperelli (2011: 66), koji se posebice bavi metodologijom i tehnikom društvenog istraživanja, također ističe Halbwachsovu tezu prema kojoj sjećanje nikad nije samo individualne naravi jer se formira unutar društva i potaknuto je društvenom interakcijom, odnosno sjećanje nije netaknuta slika prošlosti nego predstavlja znak ili trag prošlosti koji mora biti interpretiran u sadašnjosti kako bi se toj sadašnjosti dalo neko značenje. Polazeći u osnovi od Halbwachsove socijalno-konstruktivističke koncepcije prošlosti, politolog Mark A. Wolfgram istražuje proces formiranja individualne memorije koja se oblikuje više kao društveno nego kao pojedinačno iskustvo. Wolfgramov temeljni interpretacijski model pokazuje kulturnu proizvodnju koja generira značenja i razumijevanje među članovima zajednice. Wolfgram polazi od toga da pojedinci kao članovi zajednice (*individuals*) u međusobnoj komunikaciji pokazuju svoja razumijevanja "kulturnih stvari" (*cultural objects*), kao što je neki povijesni događaj, te daju tim stvarima značenje (*meaning*). Prostor komunikacije i davanja značenja kulturnim stvarima čini kulturnu matricu (*cultural matrix*) unutar granica jednog društva/države (*state/society*). U konceptualizaciji hrvatskog identiteta zadarskih Arbanasa, Wolfgramov metodološki okvir poslužio je za razumijevanje utjecaja vladajućih političkih narativa devedesetih godina na oblikovanje identiteta arbanaške zajednice ili, konkretnije, na interakciju "kulturne

matrice" i samorazumijevanja identiteta članova arbanaške zajednice. Kulturni pristup pitanju kolektivnog identiteta zadarskih Arbanasa pokazuje se značajnim i kao pitanje o tome kako tehnike vladanja i vladajuća politika povijesti određuju privatni "svijet života" članova jedne zajednice.

Empirijsko istraživanje: metodologija

Istraživanje samotumačenja identiteta suvremenih Arbanasa provedeno je u studenome 2014. u Zadru. U istraživanju su korišteni polustrukturirani intervjui sastavljeni od petnaest pitanja na koja su ispitanici odgovarali prosječno tridesetak minuta. Intervjuirano je dvadeset zadarskih Arbanasa, dvanaest žena i osam muškaraca, u dobi od 38 do 87 godina. Unatoč nastojanju istraživača da u uzorak uključe i mlađe pripadnike arbanaške zajednice, to se nije dogodilo, što ukazuje na moguće teškoće u aktiviranju mlađih pripadnika zajednice u aktivnostima koje smjeraju očuvanja njihova identiteta. Pristup zajednici osigurali smo posredstvom jednoga aktivnog člana arbanaške zajednice, što je olakšalo prihvat istraživača i potaknulo intervjuirane da se uključe u razgovor s većim povjerenjem. Intervjuirani su birani prema aktivnom sudjelovanju u životu zajednice i poznavanju njezinih problema, iako među njima ima i nekoliko, uglavnom starijih, osoba koje nisu aktivne u događajima koje organiziraju arbanaška društva i udruge. Pitanja u intervjuima bila su, s jedne strane, usmjerena na znanje i informiranost ispitanika o podrijetlu zadarskih Arbanasa te o razlozima i motivima njihova doseljenja u Zadar i okolicu, prema komunikacijskom sjećanju koje je prenošeno generacijama, te na aktualno stanje i perspektive zajednice, s druge strane. Ispitanike smo pitali koliko oni sami pridonose održavanju svog identiteta, na kakve pri-

tom prepreke nailaze i ima li olakotnih okolnosti? Znaju li jezik svojih predaka kao bitan element etničkog identiteta ili se identitet s gledišta uporabe i značenja jezika značajno promijenio? Ako je arbanaški jezik izgubio uporišnu identitetnu funkciju, koje su duhovne i kulturne značajke još uvijek konstitutivne za tu zajednicu? Poznaju li ispitanici arbanaške udruge i jesu li one angažirane u njegovanju izvornog identiteta? Jesu li ispitanici aktivni u udrugama? Koliko javno afirmirani, slavni Arbanasi pridonose održavanju posebnosti ove zajednice u Zadru i okolici? Jesu li Arbanasi doživljavali kakve neugode u svakodnevnom životu, jesu li bili stigmatizirani i uočavaju li razlike u odnosu prema društvenima i političkim porecima i državama koje su intervjuirani promijenili tijekom svoga života ili su im naznačena iskustva prenesena komunikacijskim sjećanjem? Ima li – a to je temeljno pitanje u ovom radu – arbanaštvo perspektivu kao poseban identitet, kako u bližoj tako i u daljoj budućnosti, te može li se *duh arbanaštva* očuvati unatoč svim teškoćama i duštvenim procesima koji ga ugrožavaju, ponajprije asimilaciji i akulturaciji? U kakvoj su vezi njihov hrvatski nacionalni identitet i arbanaška tradicija, to jest pripadnost jednome kulturološkom ozračju kojemu je izvorište sjećanje na dolazak zadarskih Arbanasa i očuvanje njihove posebnosti uglavnom unutar hrvatskoga etničkog korpusa? Nadalje, pitanja su obuhvatila i socijalno-ekonomsku dimenziju života Arbanasa, problem stereotipa, predrasuda i stigmi njihove baštine, jezika i drugih sastavnica njihova identiteta. Kako su organiziranost i aktivnost pripadnika važni u sprečavanju asimilacije svake zajednice, jedan se skup pitanja u intervjuima odnosio na te teme.

Obrada i interpretacija odgovora ispitanika supsumirani su u tri tematske cjeline: (a) *sjećanje/pamćenje kao čim-*

benik identiteta zadarskih Arbanasa, (b) *socijalno-kulturni čimbenici identiteta zadarskih Arbanasa* i (c) *identitet Arbanasa između sjećanja na etničko podrijetlo, aktualnih izjašnjavanja i (ne)izvjesne perspektive*. Kao oznake intervjuiranih, s njihovim pristankom, koriste se spol, godine života i zanimanje.

Sjećanje/pamćenje kao činilac identiteta zadarskih Arbanasa

Komunikacijsko sjećanje neke populacije čini važan element njezina identitetskog potencijala i aktualne identitetske naracije koji se prenose na sljedeće generacije te jačaju i čuvaju "sliku" o sebi i svojem podrijetlu, pa se pretpostavlja da će se identitet te populacije očuvati makar u bližoj budućnosti. Kakvo je komunikacijsko sjećanje zadarskih Arbanasa i što oni znaju o prošlosti Arbanasa, njihovu doseljenju, gospodarskim aktivnostima i očuvanju tradicije? Iz intervjua o tome saznajemo: "*Znam o dolasku Arbanasa iz knjiga. Pročitala sam da su stigli sredinom 18. stoljeća, a doveo ih je biskup Vicko Zmajević. Turci su ih htjeli prevesti na islam, pa su se počeli iseljavati tamo kod Skadra. Arbanasi su katolici. Bilo je i drugih problema, kuga je harala pa su išli na mletački teritorij gdje se vodilo računa o zdravstvenoj zaštiti*" (žena, 50 godina, Zadar, stručna suradnica u nastavi).

Sjećanje je temelj identiteta. Bez poznavanja prošlosti, teško je moguća smisljena egzistencija u sadašnjosti i projekcija te egzistencije u budućem vremenu (Asman 2011). Pritom, sjećanje nije individualna značajka nego su individualna sjećanja društveno oblikovana, kako u institucionalnoj ornamentici tako i unutar primarnih socijalnih veza u kojima se čuvaju i prenose kolektivni identiteti. Intervjuirani Arbanasi prilično su dobro upućeni u svoje podrijetlo, dolazak predaka i njihova zanimanja u vrijeme egzodusa. To upućuje na izrazito

prisutno komunikacijsko sjećanje u lokalnoj zadarskoj zajednici Arbanasa. Iz još jednoga intervjua saznajemo razloge dolaska Arbanasa u Zadar. *"Prve obitelji su u Zadar stigle 1726, a doseljavanje se odvijalo u nekoliko navrata. Kao katolici bježali su pred Turcima. Organizator i pomoć pri organizaciji selidbe u tadašnji Zadar bio je nadbiskup Vicko Zmajević. Zemljište pred Zadrom, gdje su današnji Arbanasi, do dijelio im je tadašnji mletački providur za Dalmaciju Nikola Erizzo. Po njemu se naselje zvalo Borgo Erizzo"* (muškarac, 38 godina, diplomirani turistički komunikolog).

U sljedećem intervjuu ispitanik navodi zanimanja kojima su se bavili novodoseljeni Arbanasi u Zadru i okolici, kao i njihovo izumiranje, što je uzrokovalo reemigraciju Arbanasa u neke europske zemlje u potrazi za poslom. *"Bavili su se zemljoradnjom, nadbiskup im je dao zemlju, bili su težaci. Od zadata, tu su bili kovači, postolari, mehaničari. Poslije je sve to zamrlo. Odlazili su u Italiju i Njemačku na rad. Arbanasi su u Zadru imali i imaju svoj teritorij"* (muškarac, 63 godine, Zadar, strojobravar). Iako su Arbanasi došli u okolici Zadra iz poljoprivrednog kraja, među njima bilo je i obrtnika. Sva ta zanimanja, s obzirom na potrebe grada, bila su unosna u početnom razdoblju života zatvorenijega i nedinamičnijeg društva. Jačanjem gospodarske i trgovačke konkurencije, razvojem prometa i većom pokretljivošću stanovništva neka su zanimanja izgubila važnost pa Arbanasi odlaze u druge države u potrazi za poslom. Iz jednog intervjua može se saznati i nešto više o gospodarskim aktivnostima Arbanasa. *"Arbanasi su se bavili obrtom i poljoprivredom. Toga je bilo do prije 50 godina, sada jako malo. Arbanasi su bili vrsni zidari, poljoprivrednici, imali su zemlje ispod Crnoga. Jako je malo od tih zanimanja ostalo da-*

nas, tek u tragovima. Zanimljivo je da se nisu bavili ribarstvom. Zna se za jednu obitelj, Ćurković, da se bavila ribarstvom, ali prije ne" (muškarac, 52 godina, Zadar, prosvjetni djelatnik). Nakon doseljenja u predgrađe Zadra, pripadnici te populacije u prvo su se vrijeme bavili gospodarskim aktivnostima koje su donijeli iz starog kraja, ponajprije poljodjelstvom i nekim obrtima, posebno zidarstvom, ali ne i ribarstvom. Poljoprivredna proizvodnja bila je uspješna zahvaljujući mjestu na koje su se naselili, jer je predgrađe Zadra sa zemljom, vrtovima i vinogradima bilo povoljno za razvoj poljoprivrede i plasman proizvoda u gradu Zadru.

U komunikacijskom sjećanju zadarskih Arbanasa važno mjesto imaju kulturna baština i neki značajni događaji iz obiteljske svakodnevice. Jedna Arbanaska ovako percipira baštinu Arbanasa: *"Baština je važna za nas Arbanase, to je naš identitet, njome se ponosimo. Tu je crkva, spomenik, fontana, sveti Klement"* (žena, 70 godina, knjigovotkinja). Pitanja identiteta u vremenu globalizacije aktualiziraju potrebu za očuvanjem individualne i kolektivne samobitnosti, a traženje etničkog ishodišta izraz je otpora ujednačavanju načina života kojemu teže utjecajni i moćni akteri (države, korporacije) na svjetskoj razini. Povratak korijenima i nekome, makar i zamišljenom, ishodištu koji članove jedne zajednice čvršće povezuje na horizontalnoj razini (Anderson 1990) važan je element kolektivnog imaginarija velikih, pa i manjih etničkih zajednica. Odatle proizlazi snažno isticanje arbanaštva i ponos intervjuiranih na pripadnost arbanaškoj zajednici. *"Od baštine, mislim da je najvrednija ona duhovna, ostali smo u duhu Arbanasi"* (žena, 77 godina, umirovljenica). *"Glavna crkva je ta baština, zatim je tu groblje koje nam je neshvatljivo oduzeto, prije petnaestak godina su*

maknuli nadgrobne spomenike. Grobovi su preseljeni, tu su bili pokopani samo Arbanasi. Udar je to na identitet Arbanasa" (muškarac, 76 godina, brijač). "Duhovne vrijednosti vidim u tome što sam i za vrijeme Italije i nakon oslobođenja uvijek u duhu ostao Arbanas. Imam dvoje djece, jedno živi u Milanu (Italija), drugo u Lyonu (Francuska), obojica govore arbanaški, a uz to talijanski, hrvatski i francuski" (muškarac, 87 godina, umirovljenik). "Kako reagiram na to što sam Arbanaška? Uglavnom se ponosim. Mogu se poistovjetiti s tim identitetom, žao mi je što ne znam jezik, voljela bih da sam vezanija za identitet, na meni se ta priča gasi" (žena, 50 godina, stručna suradnica u nastavi). "Došli su iz okoline Skadarskog jezera, iz nekih tamošnjih sela, znam za mjesta Šestani, Kalmete, Briska... Meni puno znači ta veza, svi smo mi Arbanasi ponosni na svoje podrijetlo kao i na privrženost kraju u koji smo se doselili. Znamo odakle nam preci dolaze, što mnogi za sebe ne znaju. Mi znamo odakle smo, zašto smo došli i tko smo" (muškarac, 52 godina, prosvjetni djelatnik).

Kako ističe John R. Gillis (2006: 171), "središnji smisao svakoga individualnog ili grupnog identiteta, osjećaj nepromjenjivosti kroz vrijeme i prostor, održava se pamćenjem". Naracije o dolasku Arbanasa u Zadar i okolice, razlozi i motivi migracije, prijam i integracija u novu socijalnu okolinu značajno su prisutni u komunikacijskom sjećanju intervjuiranih. Arbanase posebno određuju duhovna baština i *duh arbanaštva*, posebnost u socijalno-kulturnom okruženju u kojemu postoje kao poseban entitet. Crkva, groblje, spomenici, fontana i pisani dokumenti čine njihovo kulturalno pamćenje (Nora 2006), što u sinergiji i međupovezanosti s komunikacijskim oblikuje identitet Arbanasa te se na taj način prenosio "sindrom arbanaštva" tijekom dvaju stoljeća.

Socijalno-kulturni čimbenici identiteta zadarskih Arbanasa

Koji socijalno-kulturni čimbenici utječu na oblikovanje i očuvanje posebnog identiteta zadarskih Arbanasa? Je li jezik još uvijek značajan Arbanasima i uče li mladi Arbanasi jezik svojih predaka? Kako poznati Arbanasi iz svijeta sporta, glazbe, kulture, politike i znanosti utječu na očuvanje onoga što akteri ove zajednice u intervjuima nazivaju "duhom Arbanasa"? Čine li arbanaške udruge socijalni kapital koji je u funkciji socijalne (re)konstrukcije arbanaškog identiteta? Identitet nije samo psihološka nego i bitna sociološka, politološka i kulturološka kategorija. Podrazumijeva osviještenu pripadnost pojedinaca i skupine, spoznaju da su različiti od drugih pojedinaca i skupina, te na tome grade zahtjeve društvu i ozbiljuju svoje potrebe. Drugi su u tom procesu izgradnje identiteta ogledalo pojedinca. Tek u interakciji s drugima i drugačijima, on se može odrediti spoznajno i vrijednosno spram samoga sebe. Vrijedi to i za grupnu interakciju, a to je već domena sociološkog poimanja identiteta koji obuhvaća različite kolektivne identitete, uključujući etničke (Rizman 2014). Kolektivni identiteti grade se "iznutra", u interakciji pripadnika danog kolektiva (rasnoga, vjerskog, etničkog, rodnog, zavičajnog i drugih), ali i "izvana", u različitim interakcijama pripadnika jednog kolektiviteta s pripadnicima drugih entiteta, kao i njihovim institucionaliziranjem, u čemu je značajna uloga države (Bauman 2009). Složenost kolektivnih identiteta proistječe odatle što je pojedinac pripadnik više skupina istodobno, a to je potencijalan izvor sukoba unutar samog pojedinca, a često i na širem planu. Svi identiteti konstruiraju se i održavaju na prostorima moći (Pusić 1995) te se, ovisno o društvenim okolnostima, mijenja i njihova pozicija u društvu, a onda i važnost za pojedinca. Iako su podložni

različitim utjecajima i mijenama, većinom, a posebno u posljednja dva stoljeća, etnički identitet (ponegdje u kombinaciji s vjerskim) ima prioritet utoliko što je izravno usmjeren na državu kao glavnoga izvora i generatora društvene i političke moći. Mnogo je slabija pozicija podnacionalnih identiteta, kakav je i identitet Arbanasa. Njegova opstojnost izvire i održava se uglavnom sjećanjem na podrijetlo pripadnika i nije vezana za neki relevantniji izvor društvene moći.

Kolektivni identiteti, posebice etnički i nacionalni, opstali su i u postmodernom društvu zbog ljudske potrebe za pripadnošću nekome, pojedincu ili skupini. Pritom postoji hijerarhija pripadanja, a identiteti funkcioniraju na prostorima moći. Klasni, rodni, rasni, nacionalni, vjerski, profesionalni i drugi podidentiteti čine jedinstveni identitet pojedinca (Maalouf 2002), ali nisu jednako važni. Koji će kolektivni identitet prevladati, a koji će biti marginaliziran, ovisi o dominantnima socijalno-političkim trendovima koji se mijenjaju u vremenu i prostoru. Iako čovjek pripada različitim kolektivitetima, u suvremenim društvima prevladavaju etnički odnosno nacionalni identiteti. Ili, kako o tome piše Nikola Dugandžija (2006: 19), "danas se društvenost razvija prije svega unutar etničke grupe i nacije". U slojevitijoj naraciji o tome ima nešto što smatramo nezaobilaznim, a to je problem uporišta koje je tradicionalno važno čovjeku u društvenom okruženju, a posebno važno postaje u vrijeme sve veće fragmentacije društva i identitetskih sukoba u njemu. Traženja vlastitih korijenja kao važne sastavnice individualnoga, ali i kolektivnog identiteta djelomice objašnjava dugovječan opstanak identiteta Arbanasa.

Što su socijalno-kulturni čimbenici identiteta zadarskih Arbanasa i kako ih intervjuirani Arbanasi ocjenjuju i rangiraju prema njihovu značenje u oču-

vanju i izgradnji arbanaškog identiteta? Što se tiče znanja jezika, iz intervjua saznajemo: *"Ima tek četiri do pet obitelji u kojima djeca danas govore najprije arbanaški, a onda hrvatski. Na primjer, naš poznati glumac Mudrinić zna i arbanaški i hrvatski. U mojoj generaciji se do prvog osnovne govorilo samo arbanaški, do polaska u školu. Moj sin nešto razumije, a kćer baš ništa. Ja arbanaški razumijem sto posto, ali treba mi neko izvjesno vrijeme da vratim govor, dakle ne govorim ga tečno"* (žena, 62 godina, umirovljenica). O generacijskim razlikama u poznavanju jezika, intervjuirani Arbanas kaže: *"Mala grupa starijih ljudi govori arbanaški, ja govorim talijanski i arbanaški. Imao sam na Televiziji Albanije intervju. Ja mogu s Kosovarom iz Prištine i Tirane razgovarati, ali ne s nekim izvan Prištine. Društvo zadarskih Arbanasa organiziralo je proslavu dolaska Arbanasa, 250 godina od dolaska Arbanasa"* (muškarac, 63 godine, strojobravar). O različitim destinacijama u odnosu Arbanasa prema jeziku saznajemo: *"Ja sve razumijem, a govorim recimo oko 50 posto, i to zato što ne prakticiram taj jezik. Mama mi apsolutno sve govori, a sestra sve razumije, ali ne govori. Moj prvi rođak (sin mamine sestre), koji je 1947. godište, sve razumije i govori. Generacija moje djece ništa! U Francuskoj žive djeca mog pokojnog brata, oni ne govore ni hrvatski. Tako da ja kao 'vlajo' u Arbanasima govorim arbanaški, a moji nećaci kao Hrvati u Francuskoj ne govore hrvatski. A ista smo loza! Teta mi živi u Kanadi, ima 83 godine i još uvijek govori arbanaški. Općenito, sve je manje ljudi koji govore arbanaški. U generacijama rođenih od 1980. vrlo rijetko netko zna arbanaški"*.

Jezik je važan element identiteta. Posredstvom materinskog jezika najčešće se usvajaju kulturološki kodovi neke etničke zajednice i temeljne vrijednosti koje su tu zajednicu održale dulje vrijeme. Iščezavanje jezika uvod je u nesta-

nak zajednice, iako ne mora rezultirati njezinim potpunim nestankom nego za- državanjem nekih starih i prihvaćanjem novih identitetnih obilježja, pa se tako oblikuje poseban podidentitet unutar općenitijega identiteta. I nakon prestanka korištenja jezika, ostaje sjećanje na određeni etnički identitet posredstvom drugoga jezika. U slučaju zadarskih Arbanasa, arbanaški je gotovo potpuno zamijenjen hrvatskim. U prvim generacijama koje više ne koriste efektivno arbanaški, to nije velik problem. No kako vrijeme odmiče, značenje jezika pokazuje se sve važnijim, a etnički identitet postaje upitnijim nego što bi se to dogodilo kada bi se jezik još uvijek koristio u svakodnevnoj komunikaciji. Mlađe generacije uglavnom ne znaju arbanaški ili ga znaju i koriste vrlo slabo pa jezik izumire.

U svakoj zajednici, posebno nacionalnima i etničkim, poznati i znameniti pripadnici imaju poseban status koji zajednicu čini prepoznatljivijom okolini. Iz intervju se može saznati koji su to poznati Arbanasi. *"Kod crkve su se sretale generacije. Poznati Arbanasi su Stipčević, Pavle i Valter Dešpalj"* (žena, 77 godina, umirovljenica). *"Bilo ih je i ima ih još i danas koji su poznati među Arbanasima. Josip Đerđa je bio ministar u socijalizmu, zatim Ivo Perović, obitelj Matešić (Bertol, Bepo, Ante), zatim košarkaš Pino Đerđa, pjevači Mladen Grdović, Zoran Jelenković, Đani Maršan, Tomislav Ivčić. Arbanasi su nadareni za pjevanje. U svakom slučaju, ovi nabrojani i drugi pridonose identitetu Arbanasa"* (muškarac, 76 godina, brijač).

Različite su profesije u kojima su poznati Arbanasi bili djelatni od svoga dolaska, a najviše ih je bilo u glazbi, sportu i politici. To su popularne sfere, zanimljive široj populaciji, a identifikacija s poznatim osobama itekako je zastupljen socijalni obrazac u društvima masovnih medija i spektakla (Debord 1999),

kakva su moderna i posebno postmoderna društva u globaliziranom svijetu. Tko je od poznatih najviše afirmirao arbanaštvo? U jednom intervjuu doznajemo: *"Ima puno poznatih Arbanasa. Na primjer, Đani Maršan (moj susjed), Tomislav Ivčić, Mladen Grdović, Bepo Matešić, Dešpalj, Berto Matešić, poznati tenor, Pino Giergia, braća Bajlo, Kalmeta, uspješni nogometaš u Francuskoj, Josip Pino Petani, košarkaš. Poznat je i bivši jugoslavenski diplomat Giergia, pa gradonačelnik i ministar Kalmeta... Po meni, od svih njih jedino Kalmeta afirmira arbanaško ime i tu bih dodao još Tomislava i Vedrana Ivčića"* (muškarac, 60 godina, umirovljenik). Među poznatim osobama koje pridonose afirmaciji identiteta Arbanasa ima razmjerno mnogo pjevača i sportaša te nešto manje političara i kulturnih djelatnika. Identifikacija "običnih" ljudi s poznatima i renomiranim osobama značajna je za svaku skupinu. "Upotrebom" poznatih i slavni, pripadnici neke zajednice sami sebe doživljavaju važnijima te posredstvom njih potvrđuju vlastiti identitet. Ako ih i osobno poznaju, efekt toga socijalnog obrasca još je veći i izraženiji. U maloj zajednici zadarskih Arbanasa nadproporcionalno su zastupljene poznate osobe iz različitih dijelova društvene elite, od estrade preko politike do kulture, što dodatno osnažuje arbanaški identitet.

Organiziranost neke zajednice važan je čimbenik u prenošenju, izgradnji i očuvanju njezina identiteta. Kako su organizirani Arbanasi te kakve sadržaje i aktivnosti nude i obavljaju njihove udruge? Iz intervju saznajemo: *"Ja nisam uključen, bio sam uključen u nogomet, NK Arbanasi, poslije se promijenilo u NK Omladinac. Bilo je pritiska na promjenu imena. Vladajući su dobili punte za ime Omladinac. Postoje udruge i danas. Događaju se predavanja, druženja penzionera, idu većinom žene. Da smo*

deset kilometara dalje od grada, bolje bi prosperirali. Puno bi više imali" (muškarac, 76 godina, brijač). O suradnji udruga, intervjuirana Arbanaska kaže: "Ja sam uključena u udrugu umirovljenika Arbanasa. Sastajemo se srijedom u Udruzi umirovljenika Arbanasa. Tu je zbor pjevača Pieta, crkveni zbor Vicko Zmajević. Suradnja među tim udrugama postoji, samo jedna ne surađuje" (žena, 70 godina, knjigovotkinja). O ulozi udruga u čuvanju arbanaskog identiteta jedna ispitanica kaže: "Udruge nešto rade. Otvorena je škola arbanaskog jezika prije tri godine. Ove godine nije bilo škole. Dolazile su majke s djecom. Interes je postojao, po četrdesetero djece i majki je dolazilo. Tu je zbor, pjevanje" (žena, 77 godina, umirovljenica). Osim pojedinačnih aktera, za identitet neke zajednice ili grupe važni su udruživanje i zajednička aktivnost. Arbanaske udruge aktivne su na nekoliko područja društvenog života: od pjevanja preko učenja jezika do raznih umirovljeničkih aktivnosti. To je važno za očuvanje identiteta Arbanasa i prenošenje identiteta sjećanja na mlađe generacije koje su već uvelike ili potpuno asimilirane u većinsku hrvatsku kulturu.

Identitet Arbanasa između sjećanja na etničko podrijetlo, aktualnih izjašnjavanja i perspektive

Na pitanje o tome kako se nacionalno izjašnjavaju, od 20 ispitanika 19 je odgovorilo da se izjašnjavaju kao Hrvati i Hrvatice, a samo se jedna ispitanica, povratnica iz Italije, izjasnila kao Talijanka. Što se događa u arbanaskom korpusu i je li arbanastvo ugroženo asimilacijskim i akulturacijskim procesima? Osjećaju li Arbanasi arbanastvo kao "teret" ili kao prednost te može li se očuvati arbanaski identitet? Jedan je ispitanik ustvrdio: "Smanjio se broj Arbanasa. Inače se svugdje smanjio prirast stanovništva, nata-

litet je u Hrvatskoj sve manji. Ali i zbog gubitka identiteta Arbanasa. Ne krste se više svi u arbanaskoj crkvi, to se više ne prati na taj način. A smanjuje se i osjećaj pripadnosti" (muškarac, 52 godina, prosvjetni djelatnik). Arbanasi su uglavnom asimilirani, ali ne potpuno; naprotiv, arbanastvo je intervjuiranima umnogome neovisno o tome kako se nacionalno izjašnjavaju. To pokazuje svu slojevitost etničkih i nacionalnih identiteta koji pojedincima različito znače te se često ne mogu svesti na jednoznačne pojmove i definicije. I mlađe generacije arbanastvo tretiraju kao važan element svoga identiteta. "Moj sin se tetovirao: 'Tu sam se rodio i tu ću umrijeti', i to na arbanaskom. Očevi su ponosni na arbanasko porijeklo, gledajući rodbinski" (muškarac, 63 godine, strojobravar). Stigmatizacija je česta u višenacionalnim društvima, posebice u vremenima smjene poredaka i država, kada se društveni procesi intenziviraju, a stigmatizacija postaje dio normalnosti (Vrcan 2003). Tako intervjuirani ističu kako su se stereotipi, predrasude i stigme mijenjali sa socijalno-političkim promjenama. "Mogu slobodno reći da sam Arbanas, međutim to, kao i prije, odmah uspoređuju sa Šiptarima, tako da smo i prije i poslije imali taj predznak 'Šiptari'. Prije smo bili malo zakinuti jer smo bili kao leglo fašista, kriminala itd. U školi su nas zamjećivali jer su nam malo teže išli padeži, ali uvijek postoje oni koji će nešto reći, bilo uvredljivo bilo pohvalno" (muškarac, 42 godine, vjeroučitelj). "Arbanasi od svoga dolaska za Mlečana nisu imali škole. Za Austrije, bilo je dva sata tjedno arbanaskog jezika. Za vrijeme Italije, krivo te je netko gledao ako si govorio arbanaski. Za Titove Jugoslavije, nije bilo ništa zabranjivano, za vrijeme Tita sam se najbolje osjećala. Nije bilo problema" (žena, 77 godina, umirovljenica).

Uglavnom se u intervjuima stigmatizacija Arbanasa povezuje sa socija-

lističkom poretkom i jugoslavenskom državom, kao i s događajima vezanima za Drugi svjetski rat. "Dok sam igrao nogomet u Splitu, bio sam ustaša, fašist i Šiptar. Uvijek jedna te ista priča. Mi smo ponosni što smo igrali nogomet za Arbanase" (muškarac, 63 godine, strojobravar). Ambivalentni odnosi prema bivšem poretku i državi vidljivi iz slijedećeg intervjua: "Nama je drago što imamo Hrvatsku. Za vrijeme Jugoslavije su ubili mnogo ljudi, oko 70-80 ukupno. Bolje smo mogli materijalno prosperirati. Ja i brat smo napravili kuću koju danas ne bismo mogli napraviti. U socijalizmu nas nitko nije maltretirao. Ipak se osjetilo da su oni koji su došli u grad bili malo agresivni" (muškarac, 76 godina, brijač). U novonastaloj hrvatskoj državi, prema ovom intervjuiranom Arbanasu, zbilja se destigmatizacija, čemu je osobito pogodovala društvena promocija pojedinaca iz arbanaške zajednice, ali se s vremenom i u blažem obliku stigma opet reaktivira. To pokazuje da je stigmatizacija društveno uvjetovana i mijenja se ovisno o političkim i socijalno-kulturnim okolnostima. "Mi se kao obitelj nikada nismo ustručavali reći tko smo. U socijalizmu je to imalo negativan predznak, poistovjećivali su nas s fašistima, s okupatorskom talijanskom vlašću i slično. Sjećam se da sam 1981, nešto mi je trebalo u nekom uredu, pitao svoga kuma iz Škabrnje ima li on koga, jer ja nisam imao nikoga. Vrlo je malo Arbanasa išlo u gimnaziju. U ovoj državi ta se stigmatizacija razbila. Zahvaljujući učešću Arbanasa u političkom životu i Domovinskom ratu, taj se loš predznak izgubio. Osjetio sam, doduše, ljubomoru spram nas Arbanasa, jer su u jednom trenutku Arbanasi konačno došli na vidjelo, kao na primjer Duka, Kalmeta, Bajlo Edo, moj brat i drugi" (muškarac, 52 godine, prosvjetni djelatnik). Hoće li se arbanaštvo očuvati i u kojem obliku? "Mislim da će se značenje porijekla svesti na činjenicu da će se izjašnjavati po pripadnosti Arbanasima,

ali neće puno znati o tome, jer ni današnja generacija i mlađe populacije ne pokazuju velik interes za istraživanje svoga porijekla i očuvanje arbanaškog jezika" (žena, 40 godina, učiteljica razredne nastave). Iz nekoliko odgovora ispitanika saznaje se kako Arbanasi percipiraju moguće očuvanje "duha arbanaštva" i opasnost od asimilacije i potpunog nestanka svoga podidentiteta. "Ja bih jako željela da se očuva duh arbanaštva, ali to je veliki upitnik" (žena, 70 godina, knjigovotkinja). "U budućnosti, moji unuci će se oženiti i udati, ovisi s kime, pa će o tome ovisiti i njihov pogled na identitet pa onda i očuvanje arbanaškog identiteta" (muškarac, 63 godine, strojobravar). "Oni će se asimilirati, to sjećanje na identitet će ostati. Ne može se izbrisati da smo Arbanasi. Delme je ovca na arbanaškom, odatle pleme Delmati, a onda i ime Dalmacija" (muškarac, 76 godina, brijač).

Kako Arbanase prihvaćaju drugi članovi lokalne zajednice i ima li razlike u odnosu prema prethodnim razdobljima, kako socijalističkome tako i ratnom? Jesu li bili stigmatizirani i tko ih je stigmatizirao? Koliko je im je pripadnost koristila ili bila teret u različitim vremenima i društvenim okolnostima? Kakva je perspektiva njihova identiteta? Pitanja multietničkog suživota nositelja različitih kolektivnih identiteta značajna su za socijalni habitus lokalnih zajednica (Županov 1998). Mreža socijalnih odnosa pokazuje koliko su lokalne zajednice homogene i uključive odnosno isključive za pripadnike nekih entiteta. Pritom su ratna ili druga turbulentna razdoblja posebno indikativna zato što je međuetnička ili neka druga (vjerska, rasna, zavičajna) tolerancija izložena većoj kušnji. Arbanasi su se tijekom višestoljetnog obitavanja u Zadru i okolici suočavali s više iskušenja.

Pripadnici živućih generacija zadarskih Arbanasa pamte Drugi svjetski rat, poraće, ratne sukobe 1991-1995, raspad

Jugoslavije, stvaranje samostalne Hrvatske i poslijeratno razdoblje. Prema odgovorima intervjuiranih, Arbanasa je sve manje, a proces asimilacije, osim iseljavanja i smanjenog nataliteta, najviše utječe na smanjenje broja pripadnika te zajednice. U samim Arbanasima kao predgrađu Zadra još ima mnogo Arbanasa, ali manje nego prije, a stanovništvo se zbog migracija sve više miješa pa je učinak asimilacije i amalgamacije itekako vidljiv. Što se tiče stigme i teškoća koje iz nje proizlaze, Arbanasi navode neke primjere. Neki ističu povezivanja s Albancima, ali s *pejorativnim* prizvukom "Šiptari", što je oblik stigme koja opterećuje njihov položaj i status u zadarskom okruženju. Različita su iskustva iz socijalizma i Jugoslavije, pa neki ističu zaštićenost i dobar osjećaj, dok drugi navode stigmom koja se odnosila na talijansku vlast i uključenost Arbanasa u talijansku vojsku i politiku u Drugome svjetskom ratu. To je nekima donijelo nevolje u drugoj Jugoslaviji. Bilo je uvreda u školi i na ulici, gdje su Arbanasi tretirani na pogrđan način, a takvo se raspoloženje smanjilo ili je nestalo za vrijeme raspada jugoslavenske države i stvaranja samostalne Hrvatske, a bilo je, kako primjećuju sami Arbanasi, uvjetovano njihovim sudjelovanjem u obrani hrvatske države. Iako ima mnogo sumnji u dugoročno očuvanje arbanaškog identiteta, posebno s obzirom na nezainteresiranost mlađe populacije za jezik i kulturu Arbanasa, ipak ostaje izglednom perspektiva da će se, unatoč svim teškoćama, održati *duh arbanaštva*.

Zaključak

Tijekom posljednja tri stoljeća etnokulturni identitet zadarskih Arbanasa doživio je značajne transformacije. Osim posljedica dugotrajne asimilacije i akulturacije kojima su tijekom 18. i 19. stoljeća, a pod pritiskom talijanske i slavenske kulture, bili izloženi u državno-kultur-

nom kontekstu Mletačke Republike i Austrougarskog Carstva, a što se na drugačiji način nastavilo u Kraljevini Italiji i socijalističkoj Jugoslaviji, na oblikovanje njihova dominantnoga hrvatskoga nacionalnog identiteta na početku 21. stoljeća značajno su utjecale službena politika povijesti i politika identiteta nove hrvatske države. Afirmirajući novi ideološko-etnički okvir sjećanja, akteri vladajuće politike u Zadru oblikovali su devedesetih godina javni diskurs koji je utjecao na kreiranje identitetske (samo) percepcije Arbanasa. U sklopu politike ovladavanja prošlošću pokazalo se da je veza između sjećanja i identiteta konstitutivna (Pavićević 2009), odnosno da u promjeni naslijeđa povijesti ili njezinoj prilagodbi poželjnim obrascima, ključnu ulogu mogu imati upravo politički akteri. Oslanjajući se na političko-socijalizacijsku funkciju povijesti, u uvjetima "etnocentrične degradacije politike i političke kulture" (Bosto 2007) u Hrvatskoj devedesetih godina, Arbanasi su korišteni kao simbolični kapital u službi "patriotske/domoljubne afirmacije" lokalnih vlasti. Unatoč suvremenoj hrvatskoj nacionalnoj dimenziji arbanaškog identiteta koja je, potisnuvši obilježja *multifrenije* (Gergen 1991), gotovo potpuno prevladala, Arbanasi su i nakon gotovo tri stoljeća od napuštanja stare domovine, sačuvali *arbanaštvo* kao etničku dimenziju svoga identiteta.

Duh arbanaštva prisutan je u legitimaćijskim narativima političkih aktera, ali i goleme većine pripadnika zajednice, ponajprije kao socijalno-kulturna odlika skupine koja proizlazi iz potrebe da se naglase duga povijest, autohtonost i kulturno-gospodarski doprinos Arbanasa gradu, a ne kao dimenzija nacionalnog identiteta. Analiza korelacije sjećanja i identiteta u slučaju zadarskih Arbanasa poduprla je tezu da na prevladavanje i/ili marginaliziranje tipa kolektivnog identiteta utječu dominantni so-

cijalno-politički trendovi. Pretpostavku o hegemonijskoj prevlasti hrvatskoga nacionalnog identiteta suvremenih Arbanasa, potvrdili su rezultati istraživanja provedenog 2014. pomoću dvadeset polustrukturiranih intervjua s pripadnicima ove zajednice u Zadru. Istraživanje je, među ostalim, bilo motivirano činjenicom da je te godine arbanaški jezik uvršten u UNESCO-ov *Atlas of the World's Languages in danger* (www.novolist.hr 2014) kao jedan od 24 najugroženija jezika u Europi, s perspektivom potpunog nestajanja u bliskoj budućnosti. Nestajanje jezika kao jedne od ključnih komponenti etničnosti učinkovito se odrazilo na aktere politike povijesti koji su renovirali slike prošlosti i identiteta zadarskih Arbanasa, odnosno gradili njihovu nacionalnu identifikaciju s većinskim Hrvatima.

Analiza intervjua s pripadnicima arbanaške zajednice pokazala je da Arbanasi, iako se izjašnjavaju kao Hrvati, još uvijek aktualiziraju potrebu očuvanja individualne i kolektivne samobitnosti, poglavito u sferi komunikacijskog sjećanja, prenoseći u krugu obitelji i prijatelja informacije o dolasku svojih predaka u Zadar i okolicu, o njihovu prijmu u novoj sredini te o svim važnim događajima iz prošlosti. U sferi kulturalnog sjećanja, Arbanasi naglašavaju ponajprije značenje kulture i kulturne baštine (crkva,

spomenik, fontana, sv. Klement) u kolektivnom samotumačenju i vrijednosnoj orijentaciji zajednice.

U odnosu prema nacionalnom identitetu, koji je u pravilu izravno usmjeren na državu kao glavnoga izvora i generatora društvene i političke moći, različiti podnacionalni identiteti, kao što je arbanaški, pokazuju se insuficijentnima u prostoru moći gdje se inače konstruiraju i održavaju svi tipovi identiteta (Pusić 1995). Stoga je za njihov opstanak važna organiziranost članova neke zajednice, što se manifestira kroz različite udruge, od folklornih do sportskih, a što pridonosi prenošenju i očuvanju identiteta. Što se tiče perspektive, sami Arbanasi nisu veliki optimisti. Vrlo malo ih zna i govori arbanaški, ali se ipak nadaju da će *duh arbanaštva* i u budućnosti ostati važna dimenzija njihove primarne socijalne okoline (obitelji, susjedstva), ali i njihove javne prisutnosti, osobito u Zadru i okolici.

Zaključno, rekonstrukcija identiteta zadarskih Arbanasa devedesetih godina, uz uporabu vladajuće politike pamćenja, potvrdila je kako politička uporaba povijesnih interpretacija, zasnovana na institucionalnoj moći, može imati važnu ulogu u ovladavanju kolektivnim sjećanjem i u oblikovanju kolektivnog identiteta.

Literatura / Bibliography

- Anderson, Benedict. 1990. *Nacija: zamišljena zajednica*. Zagreb: Školska knjiga.
- Asman, Alaida. 2011. *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Assmann, Jan. 2005. *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Vrijeme.
- Assmann, Jan. 2006. Kultura sjećanja. U: Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra. (ur.). *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing, str. 45-78.
- Bauman, Zygmunt. 2009. *Identitet: razgovori s Benedettom Vecchijem*. Zagreb: Naklada Pelago.
- Bosto, Sulejman. 2007. *Teorije sjećanja. Motivi, pretpostavke, kontekst*. U: Cipek, Tihomir, Milosavljević, Olivera. (ur.). *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput, str. 27-41.
- Cipek, Tihomir. 2007. *Politike povijesti u Republici Hrvatskoj. Od "puška puče" do "Hristos se rodi"*. U: Cipek, Tihomir, Milosavljević, Olivera (ur.). *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput, str. 13-26.
- Cipek, Tihomir. 2015. Kulturalni obrat i politologija. U: Cipek, Tihomir. *Nacija, diktature, Europa*. Zagreb: Politička kultura, str. 11-28.
- Ćurković, Mijo. 1922. *Povijest Arbanasa kod Zadra*. Šibenik: Tiskara E. Vitaliani.
- Debord, Guy. 1999. *Društvo spektakla: komentari o društvu spektakla*. Zagreb: Arkzin.
- Diklić, Marjan. 1992. *Pravaštvo u zadarskim Arbanasima*. Zadar: Mjesna zajednica Arbanasi.
- Dugandžija, Nikola. 2004. *Etnonacionalni sindrom*. Zagreb: Durieux.
- Dugandžija, Nikola. 2006. *Od nacije do reakcije*. Zagreb: Prosvjeta.
- Erber, Tullio. 2015. *Albanska kolonija Arbanasa pored Zadra*, Zadar: Vlastita naklada Krsto Perović i Tomislav Perović.
- Gergen, Kenneth, J. 1991. *The Saturated Self: Dilemmas of Identity in Contemporary Life*. New York: Basic Books.
- Gillis, John, R. 2006. *Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa*. U: Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra. (ur.). *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing, str. 169-195.
- Guzzi, Diego. 2011. Per una definizione di memoria pubblica. Halbwegs, Ricoeur, Assmann, Margalit. *Scienza & Politica*. (44) 27-39.
- Hobsbawm, Eric J. 1993. *Nacije i nacionalizam*. Zagreb: Novi liber.
- Karuc, Niko. 1985. *O zadarskim Arbanasima*. Zadar: Mjesna zajednica Arbanasi.
- Kaufmann, Jean C. 2006. *Iznalaženje sebe. Jedna teorija identiteta*. Zagreb: Antibarbarus.
- Kotlar, Bernard, Marić, Drago. (ur.). 2016. *Kazivanja naših starih. O tradiciji zadarskih Arbanasa*. Zadar: Nakladnici Krsto Perović i Tomislav Perović.
- Krstić, Kruno. 1987. *Rječnik govora zadarskih Arbanasa*. Zadar: Mjesna zajednica Arbanasi.
- Krstić, Kruno. 1988. *Doseljenje Arbanasa u Zadar*. Zadar: Mjesna zajednica Arbanasi.
- Montesperelli, Paolo. 2011. La Sociologia della memoria in Maurice Halbwachs. *Aurora*. (11) 66-85.
- Neziri, Zeqirja, Stipčevići, Aleksander. 1997. *Historia dhe bibliografia e Arbëreshëve të Zarës*. Skopje: EkoRitmi.

- Nora, Pierre. 2006. Između pamćenja i historije. Problematika mjesta. U: Brkljačić, Maja, Prlenda, Sandra. (ur.). *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, str. 21-43.
- Pavićević, Đorđe. 2009. Zajednice pamćenja i režimi pamćenja. Ka odgovornom pamćenju. U: Bosto, Sulejman, Cipek, Tihomir. (ur.). *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput.
- Peričić, Šime. 1993. *Pregled gospodarstva Arbanasa u prošlosti*. Zadar: Mjesna zajednica Arbanasi.
- Pusić, Eugen. 1995. Identitet-diverzitet-kapacitet. *Erasmus*, (11) 2-10.
- Rizman, Rudi. 2014. *Globalizacija i autonomija*. Zagreb: Politička kultura.
- Smith, Anthony. D. 1998. *Nacionalni identitet*. Beograd: Čigoja štampa.
- Stipčević, Aleksandar. 2011. *Tradicijska kultura zadarskih Arbanasa*. Zagreb: Ibis grafika.
- Šimičić, Lucija, Bilić Meštrić, Klara. 2018. *Arbanaški na raskrižju: vitalitet i održivost jednog manjinskog jezika*. Zagreb: Srednja Europa.
- Vansina, Jan. 1985. *Oral Tradition as History*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Vrcan, Srđan. 2003. O političkim inscenacijama stigmatizacije: od folklornih do državno-političkih inscenacija stigmatizacije. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*. (2) 719-733.
- Wolfgang, Mark, A. 2014. A Model for Comparative Collective Memory Studies: Regime Types, Cultural Traditions and Difficult Histories. *Politička misao*. (51) 5: 13-35.
- Županov, Josip. 1998. Etničnost i politika na europskom geopolitičkom prostoru. U: Čičak-Chand, Ružica, Kumpes, Josip. (ur.). *Etničnost, nacija, identitet*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo, str. 199-221.

Mrežni izvori

- B. V. 2014. *Hrvatska ima tri jezika među najugroženijim europskim jezicima*. <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/hrvatska-ima-tri-jezika-medju-najugrozenijim-europskim-jezicima---362661.html> (pristupljeno 11. travnja 2018).
- Hina. 2014. *Istrorumunjski, istriotski i arbanaški među 24 najugroženija europska jezika*. <http://www.novolist.hr/Kultura/Ostalo/Istrorumunjski-istriotski-i-arbanaski-medu-24-najugrozenija-europska-jezika> (pristupljeno 11. travnja 2018).
- Kolbas, Irena. 2011. *Dokumentiranje i muzealizacija ugroženih jezika Hrvatske*. file:///C:/Users/admin/Desktop/Irena_Kolbas_Dokumentiranje_HR.pdf (pristupljeno 28. travnja 2018).
- Opačić, Predrag. 2014. *Samo tristotinjak ljudi razumije ovu rečenicu: Gjya e arbëneshëve u komu bir!*, <https://www.slobodnadalmacija.hr/scena/mozaik/clanak/id/255115/samo-tristotinjak-ljudi-razumije-ovu-recenicu-gjya-e-arbenesheve-u-komu-bir> (pristupljeno 10. travnja 2018).
- Stipčević, Selma. 2015. *Dr.sc. Maximilijana Barančić spašava govor zadarskih Arbanasa od izumiranja*. <https://www.antenazadar.hr/clanak/2015/11/dr-sc-maximilijana-barancic-spasava-govor-zadarskih-arbanasa-od-izumiranja/> (pristupljeno 10. travnja 2018).

Zadar Arbanasi: Remembrance, Ethnic and National Identity

Abstract This article explores the issue of ethnic identity on the example of the Zadar Arbanasi, Catholic Albanians originally from so-called Turkish Albania who settled the area around Zadar during the first half of the 18th century. Though the Arbanasi's ethnic identity of has with time dwindled and is turning into "something else", the name and pertaining adjective Arbanasi, Arbaneshe (Arbanasi, arbanaški) are still in use. Based on the interviews conducted using a theoretical framework involving remembrance, memories, assimilation and ethnic identity, this article looks at who the Arbanasi in Zadar and its surroundings are at the beginning of the 21st century, whether their identity is at least somewhat also an ethnic one or if it is just a remembrance of a previous ethnic identity. How did the interviewed members of the Arbanasi community identify themselves in the census? Twenty (20) qualitative semi-structured interviews have been conducted in which the members of this sub-national community explained with much detail how they see historic and current issues that make up their existential and identity reality. An analysis of empirical material using theoretical constructs from the sociology of ethnic relations and ethnic identity and from the cultural approach perspective of political science, have led to the conclusion that the Arbanasi are a subnational identity that is mostly found within the Croatian national core and only occasionally within the Italian one. The results of this research show that the process wherein they were formed as a predominantly Croatian national identity has been coming to an end, especially from since the 1990s onwards.

Keywords Arbanasi, migrations, ethnic and national identity, politics of identity

JAVNE POLITIKE
POLICY ANALYSIS

IMIGRACIJSKA POLITIKA EUROPSKE UNIJE: PRIKAZ METODOLOGIJE ISTRAŽIVANJA

Nella Popović

Pravosudna akademija
Zagreb

E-mail: nella.popovic@pravosudje.hr

Ana Petek

Fakultet političkih znanosti
Sveučilišta u Zagrebu

E-mail: ana.petek@fpzg.hr

DOI: 10.20901/an.15.09

Pregledni rad

Prihvaćeno: prosinac 2018.

Sažetak Cilj je članka utvrditi metodologiju istraživanja ljudskih prava imigranata. Najprije se razmatra jesu li kozmopolitizam i komunitarizam, kao dva pristupa suvremene normativne političke teorije, komplementarni u gledanjima na prava imigranata na ulazak i ostanak u državama primateljicama. Kako bi se empirijski provjerile točke na kojima se ta dva pristupa preklapaju, dizajnirana je studija slučaja europske imigracijske politike utemeljena na kvalitativnim metodama i tematskoj analizi europskih dokumenata. U članku se obrazlažu metodološki koraci empirijskog dijela istraživačkog projekta, kriteriji uzorkovanja dokumenata, određenje jedinice kodiranja, pravila kodiranja, pristup stvaranju sheme kodiranja, pripadajući kodovi i njihova struktura. Glavni doprinos članka autorice vide u izradi originalne sheme kodiranja koja imigracijsku politiku Europske unije strukturira pomoću dimenzija temeljnih elemenata te politike, njezinih ciljeva, instrumenata, aktera, ciljanih skupina, načela njezina stvaranja i konteksta u kojemu se oblikuje. Ta shema kodiranja može biti i potencijalan prilog izgradnji modela europske imigracijske politike.

Ključne riječi dizajn javnih politika, imigracijska politika, normativna politička teorija, shema kodiranja

Uvod

Imigracija je posljednjih nekoliko desetljeća postala čestom temom u akademskoj literaturi, a posljednjih nekoliko godina i gotovo općim mjestom u akademskima i javnim raspravama. Iako nije nova pojava, s obzirom na učestalost medijskih izvještaja i alarmantnih vijesti o stradavanjima i izrabljivanju

imigranata (Dujmović 2011; Kristović 2015; International Organization for Migration 2017; Olbricht i Janković 2012; Oltermann 2016) te brojčane podatke u medijima, migracijska kretanja, položaj i prava raznih kategorija imigranata sve su zastupljenije teme u javnosti, posebice u Europi. Prema podacima Ujedinjenih naroda i Međuna-

rodne organizacije za migracije, u 2013. udio je imigranata u globalnoj populaciji bio nešto veći od tri posto u odnosu prema dva i pol posto 2000. (European Commission 2016b: 14). No udio stranaca u stanovništvu Unije iznosi 10,4 posto, pri čemu se prognozira "stalan ili čak značajan rast u budućnosti na gotovo 18 posto 2031." (European Commission 2016b: 14). To ukazuje na ubrzavanje migracijskih tokova prema Europi i u njoj. Osim globalnog opsega koji ih razlikuje od masovnih migracija s kraja 19. i iz prve polovice 20. stoljeća, suvremene migracije obilježavaju ubrzavanje, diferencijacija, feminizacija i sve veća politizacija migranata (Castles i Miller 2009:10-12; European Commission 2016b:23, 91; Geddes 2008: 9-12). Migracije su neupitno postale politički, socijalno, ekonomski i povijesno vrlo važnima.

U središtu je istraživačkog projekta o ljudskim pravima imigranata useljavanje, to jest "trenutak ulaska i naseļavanja u nekoj državi ili regiji osoba koje potječu iz drugih zemalja ili regija" (Treccani 2018a: 1). Istraživanje se poglavito bavi radnim imigrantima u Europskoj uniji pod kojima se misli na osobe koje napuštaju domovinu kako bi poboljšale uvjete života, a često i kako bi obitelji koja ostaje u domovini osigurali egzistenciju, uključujući radnike na privremenom radu ("gostujuće radnike" ili "gastarbajtere"), radnike migrante s trajnim statusom, imigrante bez reguliranog statusa koji su nezakonito ušli u zemlju primateljicu, sezonske radnike, radnike u kućanstvima, njegovatelje starijih osoba i sl. Imigracijska politika Europske unije odnosi se na javnu politiku koja se počinje razvijati u institucijama Europske unije od sedamdesetih godina i koja obuhvaća pitanja ulaska i uključivanja imigranata u društva država primateljica, kako građana država članica tako i državljana trećih zemalja.

Istraživački projekt polazi od pitanja o komplementarnosti kozmopolitizma i komunitarizma kao dvaju pristupa suvremene normativne političke teorije pitanjima ljudskih prava imigranata, i to na razini prava na ulazak i članstvo u državama primateljicama. Kako bi se sućelila načela i argumenti koje zagovaraju ta dva pristupa, analiza je usmjerena na radne imigrante prema kojima države članice Unije nemaju zakonskih obveza¹ kakve imaju prema izbjeglicama i tražiteljima međunarodne zaštite, te su stoga dobar predložak za vrednovanje moralne utemeljenosti (ne)odbijanja prava na ulazak i trajno nastanjivanje imigranata u potencijalnim državama primateljicama.

Kako bi se empirijski provjerile suprotnosti i preklapanja dvaju pristupa, dizajnirana je studija slučaja europske imigracijske politike. Vremenski okvir istraživanja proteže se od sedamdesetih godina do ratificiranja Lisabonskog ugovora i aktualnih *policy*-inicijativa, a istraživanje je usredotočeno na regulatorni okvir politike. Analiza se temelji na kvalitativnim metodama i tematskoj analizi europskih dokumenata. Budući da se imigracijska politika Unije "pomaknula u manje od dva desetljeća od interguvermentalnog režima... ka gotovo potpuno komunitariziranom *policy*-području" (Niemann 2012: 2), za njezinu su analizu ključni dokumenti Europskog vijeća, Europske komisije, Vijeća ministara i Europskog parlamenta.

Teorijski i analitički okvir

Na razini normativne političke teorije, istraživanje se bavi pitanjem odnosa imigranata i zajednice u koju useljavaju, odnosno napetošću između

¹ Međunarodnu konvenciju UN-a o zaštiti svih radnika migranata i članova njihovih obitelji iz prosinca 1990. do sada nije ratificirala nijedna država članica Europske unije (UNESCO 2005; United Nations Human Rights Office of the High Commissioner 2018).

ljudskog prava na emigriranje i prava nacionalne države na kontroliranje vlastitog teritorija i odlučivanje o ulascima imigranata. Teorijski okvir formiraju dva međusobno suprotstavljena pristupa tom odnosu: komunitarizam, kao način promišljanja koji zajednicu pretpostavlja pojedincu (Miller 2000; Tamir 2002; Walzer 2000), i kozmopolitizam, koji smatra da su pojedinci, a ne zajednice "jedinice moralnih i zakonskih prava" (Payrow Shabani 2007: 92; Appiah 2006; Benhabib 2004). Ključno je rasvijetliti kako se dihotomija kozmopolitizam-komunitarizam odražava na europsku imigracijsku politiku te mogu li se proučavanjem stvaranja javnih politika na nadnacionalnoj razini ta dva teorijska pristupa pomiriti. Istraživanje se ograničuje na analizu regulatornog okvira imigracijske politike.

U literaturi se dizajn javnih politika definira na različite načine. Neki ga autori smatraju "sadržajem ili supstancijom javne politike" (Schneider i Ingram 1997: 2), drugi ga promatraju kao proces u kojemu se oblikuje određena javna politika u fazi formulacije (Birkland 2011: 228; Petek i Petković 2014: 53), a često se promatra i kao skup elemenata koji čine neku javnu politiku (Howlett 2011: 20-21; Schneider i Ingram 1997: 2). I kada je definiran kao sadržaj, dizajn javnih politika nije statičan nego je podložan promjenama, ovisno o rezultatima njihove provedbe i evaluacije. Stoga se u literaturi obično navodi da dizajn nastaje u fazi formulacije određene javne politike, ali ga je teško ili nemoguće promatrati odvojeno od faze provedbe koja bitno oblikuje njegove elemente (Birkland 2011: 229; Petek i Petković 2014: 53).

Dizajn javnih politika može se proučavati sa stajališta sustava koji ga određuje ili iz perspektive elemenata od kojih je sastavljen, a koji i sami ovise o sustavu. Pod sustavom koji određuje dizajn

javne politike misli se na sve formalne i neformalne aktere koji su uključeni ili bi mogli biti uključeni u taj postupak. O idejama tvorca javnih politika na pojedinim razinama sustava te o njihovoj ulozi i moći u sustavu uvelike ovisi dizajn politike (Howlett 2011: 31-38). Iako bitno ovise o sustavu, jednom kada su definirani elementi dizajna, na njih bitno utječu njihovi uzajamni odnosi. U literaturi se elementi dizajna definiraju na različite, ali međusobno srodne načine. Schneider i Ingram (1997: 2) smatraju da dizajn čine ciljane skupine, to jest primatelji koristi pojedinih politika, ciljevi ili problemi koje treba riješiti, pravila prema kojima se ciljevi postižu, obrazloženja koja objašnjavaju ili legitimiraju određenu javnu politiku i pretpostavke, odnosno logičke veze koje spajaju ostale elemente. Birkland (2011: 231) pod elementima dizajna javnih politika podrazumijeva ciljeve, uzročno-posljedične veze između donesene odluke i njezina ishoda, instrumente, ciljane skupine na koje se djeluje određenom politikom i provedbu javnih politika.

Neovisno o tome kako su definirani pojedini elementi dizajna i dizajn sâm, dva su elementa u svim pristupima nezaobilazna, a to su ciljevi i instrumenti njihova ostvarivanje. Odluke o oba elementa ovise o tome kome je neka javna politika namijenjena, odnosno o ciljanim skupinama ili ciljanoj populaciji (Schneider i Ingram 1997: 85; Petek i Petković 2014: 39). To su skupine stanovništva na koje će provedba neke javne politike utjecati donoseći im određene povlastice ili koristi. Kada je riječ o europskoj imigracijskoj politici koja se odnosi na radne imigrante, ciljane skupine dijele se na građane država članica i državljane trećih zemalja. Ciljane skupine mogu istodobno biti i akteri javnih politika, iako akteri aktivno oblikuju politike, odnosno "sudjeluju u procesu stvaranja politika" (Petek i Petković

2014: 23), dok ciljane skupine mogu biti posve pasivne, to jest mogu biti samo primatelji prednosti ili povlastica neke politike. Glavni su akteri dizajniranja europske imigracijske politike Europsko vijeće, Europska komisija, Vijeće ministara i Europski parlament.

Ciljevi javnih politika mogu se kategorizirati na različite načine. U literaturi o javnim politikama najčešće se govori o trima razinama ciljeva (Howlett 2011:16-17; Petek i Petković 2014: 42-43). Prvi su opći ciljevi ili svrhe javnih politika (*aims, goals, overall purpose i sl.*) koji se određuju na makrorazini neke politike kao "izjave vlade o (njezinim) stremljenjima i ambicijama na pojedinom području javnih politika" (Howlett 2011: 17) i ne izražavaju se mjerljivim vrijednostima. Na drugoj se razini opći ciljevi operacionaliziraju, odnosno definiraju se konkretniji ciljevi na pojedinim područjima određene javne politike pomoću kojih se ostvaruje njezina opća svrha. Ti "operativni ciljevi" određuju se na mesorazini, između općih ciljeva neke javne politike i precizno definiranih mjera na mikrorazini (Howlett 2011: 17). Treću razinu čine mjerljive ciljane vrijednosti kojima se utvrđuje postizanje operativnih i, u konačnici, općih ciljeva javnih politika. Operativnim ciljevima obično se odredi kratkoročni ili srednjoročni okvir u kojemu ih treba ostvariti, a mjerama se potom dodatno opiše što će i kako pojedini nositelji mjera poduzeti u zadanom roku.

U postupku uzorkovanja gradiva proučen je velik broj dokumenata o različitim aspektima europske imigracijske politike od sedamdesetih godina do posljednjih godina. U toj je fazi uočeno da je ciljeve dobro razdvojiti na glavne i suplementarne opće ciljeve umjesto na opće i operativne ciljeve. Naime, neki su ciljevi u dokumentima u funkciji nekoliko glavnih općih ciljeva i na svojevrsan ih način konkretiziraju, odnosno

ukazuju na smjer kojim bi trebalo ići u postizanju općih ciljeva. No ciljevi koje smo nazvale suplementarnima, najčešće nisu mjerljivi i nemaju strogo zadane vremenske okvire te se ne mogu smatrati operativnima.

Kada se definiraju ciljevi javne politike, donositelji odluka trebaju odlučiti kako će ih ostvariti – to je faza određivanja instrumenata javnih politika (Birkland 2011: 243). Instrumenti se mogu definirati kao "tehnike ili sredstva pomoću kojih države nastoje ostvariti svoje ciljeve" (Howlett 2011: 22) ili kao "metoda pomoću koje vlada nastoji ostvariti cilj (neke) javne politike" (Birkland 2011: 243). Od jednoznačnog definiranja instrumenata teže je i važnije njihovo kategoriziranje. Korisnom podjelom instrumenata, koja je kasnije razrađena kako bi odgovorila na izazove digitalnog doba, smatra se podjela Christophera Hooda iz 1983. (Hood i Margetts 2007: 11-14) koja polazi od vlade kao središnjeg mjesta na kojemu je okupljeno mnoštvo mogućih pomagala za postizanje određenih ciljeva (Hood i Margetts 2007: 3). U pozadini je takva pristupa nastojanje da se instrumenti podijele u nekoliko skupina koje bi se mogle primjenjivati bez obzira na područje javne politike ili nacionalni kontekst.

Hood je ustanovio da vlade raspolažu četirima skupinama resursa koje "obično posjeduju zbog same činjenice što *jesu* vlade i kojima se mogu služiti u primjeni pomagala za detektiranje i činjene" (Hood i Margetts 2007: 5). Prvu je skupinu instrumenata nazvao nodalnošću (*nodality*), želeći tim izrazom ukazati na to kako je riječ o instrumentima kojima vlade raspolažu zato što su središta prikupljanja ili davanja informacija. Izraz potječe od engleske riječi *node* ili čvor, koju Hood definira kao "križanje informacijskih kanala" (Hood i Margetts 2007: 5). Instrumenti iz te skupine obuhvaćaju razne oblike informiranja i

izvještavanja, bilo da je vlada primatelj informacija bilo da je njihov davatelj. U tu se skupinu ubrajaju informacijske kampanje, istraživanja, edukacija, savjetovanja i sl. Drugu skupinu čine instrumenti koji imaju obvezujuću snagu, odnosno ovlast (*authority*) da propisuju i provode pojedine mjere neke politike. To su instrumenti kojima vlade raspolažu kako bi nešto odredile ili propisale, odnosno "službeno zatražile, zabranile, zajamčile (ili) presudile" (Hood i Margetts 2007: 5). Ta skupina obuhvaća sve moguće zakonske akte, propise, uredbe, presude itd. Treću skupinu čine instrumenti financijske prirode (*treasure*) koji uključuju financijska sredstva kojima vlada raspolaže, ali i sve ono što se "može slobodno razmjenjivati" (Hood i Margetts 2007: 5). Naposljetku, četvrtu skupinu čine instrumenti koji se odnose na organizaciju (*organization*), odnosno na ljudske resurse kojima vlade raspolažu u postizanju svojih ciljeva i provedbi svojih politika. Hood i Margetts (2007: 6) navode da je ta skupina instrumentata povezana s prethodnima, ali "nije samo njihov derivat, budući da je logički moguće posjedovati organizaciju... bez financija ili ovlasti", odnosno nadležnosti za donošenje ikakvih akata kojima se nešto uređuje, određuje, zahtijeva, zabranjuje ili presuđuje. Prema prvim slovima četiriju navedenih kategorija instrumentata javnih politika na engleskom jeziku, taksonomija je u teoriji javnih politika poznata kao NATO-taksonomija.

Tematska analiza

U analizi podataka korištena je tematska analiza kao "temeljna metoda kvalitativne analize" (Braun i Clarke 2006: 4) koja omogućava "utvrđivanje, analiziranje i izvještavanje o uzorcima (temama) unutar podataka" (Braun i Clarke 2006: 8; v. i Boyatzis 1998; Fereday i Muir-Cochrane 2006; Joffe 2012). Tematska analiza dugo

se i često koristi u društvima i humanističkim znanostima, ali donedavno nije bila priznata kao samostalna strategija analize. Tematska je analiza cjelovita analitička strategija kvalitativne metodologije koja smjera na identificiranje tema, odnosno na uočavanje, šifriranje i interpretiranje obrazaca sadržaja koji su najistaknutiji u nekome tekstualnoj gradivu (Boyatzis 1998; Joffe 2012).

Tema čini uzorak sadržaja koji se učestalo pojavljuje u empirijskom gradivu zauzimajući mnogo mjesta u pojedinim izvorima ili u većini izvora (Braun i Clarke 2006). Ona čini specifičan, distinktivan obrazac značenja (*pattern of meaning*), obrazac eksplicitnoga ili implicitnog sadržaja gradiva (Joffe 2012: 209). Teme se, dakle, mogu pojavljivati na manifestnoj razini, kada su izravno opazive u podacima, ili na latentnoj razini, kada su prisutne "između redaka". Iako prema početnoj definiciji tematska analiza nalikuje na sve kvalitativne metode, ubraja se u "najsustavnije i najtransparentnije oblike takva rada, djelomice zato što se učestalost pojavljivanja tema smatra važnom, a da se pritom ne žrtvuje dubina analize" (Joffe 2012: 210). U širem smislu, tematska je analiza ukorijenjena u istraživačku tradiciju analize sadržaja s kojom dijeli mnoge postupke i načela. No cilj je tematske analize postavljen "stepenicu više" te želi utvrditi frekvencije pojavljivanja kodova u empirijskom gradivu i ući dublje u odnose među kodovima.

Tematsku analizu čini nekoliko faza. Nakon što se utvrdi istraživačko pitanje, pristupa se određivanju i uzorkovanju empirijskog gradiva koje će pomoći da se odgovori na istraživačko pitanje. Tematska je analiza najpodesnija za analizu tekstualnog gradiva poput transkripata intervjua i fokusnih skupina, dokumenata i novina, ali se može primijeniti i na otvorena pitanja u anketama te na slike, video-materijal, dnevnike, eseje

itd. (Joffe 2012: 212). Kako bi se gradivo obradilo i analiziralo, treba je kodirati. Kodiranje je, u osnovi, višestruko iščitavanje nekoga tekstualnog gradiva koje je strukturirano na različite načine, odnosno kroz različite "filtre". Uočene teme i njihovi elementi u gradivu pretvaraju se u kodove, a kodovi se uobličuju u shemu kodiranja. Shema kodiranja glavni je konceptualni alat koji omogućava kodiranje, a čini je ukupna struktura kodova na različitim razinama općenitosti. Povezani, srodni ili slični kodovi združuju se u zajedničke više pojmove te čine obitelji kodova. Za kvalitetu analize presudna je kvaliteta sheme kodiranja, odnosno kodova koji bi trebali biti posve precizno definirani, iznutra homogeni, a izvana heterogeni (Braun i Clarke 2006; Fereday i Muir-Cochrane 2006; Joffe 2012). Shema kodiranja mora biti izravno povezana s istraživačkim pitanjem i teorijskim okvirom kako bi se mogao interpretirati kodirani materijal.

Kodovi se generiraju inicijalnim detaljnim iščitavanjem gradiva tijekom kojega se u njemu traže teme i njihovi elementi, dominantne ideje koje se protežu kroz cijelo ili većinu gradiva. U toj je fazi korisno izraditi sažetak temeljnih tema iz svakog izvora, a potom na temelju sažetaka cijelog gradiva izraditi shemu kodiranja (Boyatzis 1998; Fereday i Muir-Cochrane 2006). Kodovi mogu biti izvedeni i iz teorijskog okvira ili preuzeti iz prethodnih istraživanja. Posebice je važna pouzdanost kodiranja koja se najčešće provjerava poklapanjem kodiranja dvaju neovisnih kodera na uzorku od deset do dvadeset posto ukupnog gradiva, pri čemu je zadovoljavajuća razina preklapanja osamdeset posto.² Za tematsku analizu ključni su konzistentnost kodiranja, konformizam u dodjeljivanju značenja elementima fenomena,

² Pouzdanost i konzistentnost kodiranja jednog kodera mogu se testirati dvostrukim kodiranjem istog gradiva u razmaku od najmanje dva tjedna.

odnosno uniformnost dodjeljivanja kodova jedinicama kodiranja.

Nakon testiranja, moguće dorade i primjene sheme kodiranja, pokazuje se koji se kodovi/teme najčešće pojavljuju u uzorkovanom gradivu, kao i odnosi među kodovima, odnosno njihovo "supojavljivanje" (*co-occurrence*). Upravo je otkrivanje odnosa među kodovima, posebice među kodovima u različitim obiteljima koji zajedno čine obrasce ili modele odnosa među kodovima, cilj tematske analize (Boyatzis 1998; Braun i Clarke 2006; Fereday i Muir-Cochrane 2006; Joffe 2012). Tematska analiza, prema tome, omogućava uočavanje veza i odnosa među temama ili njihovim elementima koji su naizgled nepovezani (Boyatzis 1998). Ostali aspekti tematske analize, poput strategije određivanja kodova i izgradnje sheme kodiranja, detaljnije su objašnjeni u nastavku teksta.

Temeljan je preduvjet tematske analize iznimno visoka razina transparentnosti metodološkog postupanja. "Oni koji koriste tematsku analizu moraju stvoriti transparentan trag o tome kako su i odakle uzorkovali i prikupili podatke te kako su ih analizirali" (Joffe 2012: 219). Posebna je vrijednost tematske analize sustavnost u pristupu empirijskom gradivu. Dobra joj je strana i fleksibilnost. Može se kombinirati s više ontološko-epistemoloških pozicija i teorijskih pristupa (Braun i Clarke 2006). To je ujedno i jednostavna metoda koja je stoga pogodna i za istraživačke početnike. Zbog tih osobina smatramo je najpodesnijom za ovo istraživanje, jer se njome određuju kodovi i odnosi među njima kako bi se ustanovilo postoje li empirijski modeli europske imigracijske politike. Treba istaknuti i glavni nedostatak tematske analize: ona ne omogućava razvoj teorijskih propozicija na temelju izučavanja nekog gradiva te njezin analitički potencijal ovisi o teorijskom

okviru istraživanja. Taj je nedostatak u ovom istraživanju "riješen" korištenjem bogatoga teorijskog okvira normativne političke teorije.

Opis slučaja: imigracijska politika Europske unije

Tek od devedesetih godina 20. stoljeća počela se razvijati spoznaja kako se Europa iz kontinenta emigracije pretvara u kontinent imigracije, iako su neke države, kao što su Francuska, Nizozemska, Njemačka i Velika Britanija, i prije tog razdoblja primile velik broj useljenika (v. Zincone i dr. 2011). Članice suvremene Europske unije istodobno su emigracijske, imigracijske i tranzitne države (Geddes 2008: 36; v. i Eurostat, 2017). Prema kronološkoj podjeli, migracije su u Europi poslije 1945. prošle tri faze: (a) pedesete i šezdesete godine 20. stoljeća, (b) od naftne krize 1973-1974. do kraja osamdesetih godina i (c) od kraja Hladnog rata do danas (v. Castles i Miller 2009: 96-97, 108).

Prva faza poklapala se s gospodarskom obnovom, a potom i industrijalizacijom nekoliko država sjeverne i zapadne Europe nakon Drugoga svjetskog rata, a bila je potaknuta nedostatkom radne snage. Ta su desetljeća obilježili snažni migracijski valovi s juga i istoka Europe te iz sjeverne Afrike u sjevernu i zapadnu Europu. U drugoj fazi većina sjevernoeuropskih i zapadnoeuropskih zemalja uvela je zbog gospodarske stagnacije strožije imigracijske režime za radne imigrante iz trećih zemalja. No njihov broj se nije smanjio, ponajprije zbog procesa spajanja obitelji, te je postalo jasnim da će radnici na privremenom radu ostati trajno u zemljama primateljicama (Geddes 2008: 34-35). U tom razdoblju zemlje europskog juga zbog slabijih graničnih kontrola polako postaju ulaznim vratima sve većeg broja imigranata iz Afrike, Azije i istočne Europe u zapadnu i sjevernu Europu (Vei-

kou i Triandafyllidou 2001: 3). Dodatan rast migranata izazvao je kraj Hladnog rata, koji je označio početak treće faze koju su obilježili nastavak migracija s istoka na zapad i jug Europe (European Commission 2016b: 28), a migracije općenito postale su znatno raznovrsnijima i dinamičnijima.

Pitanja ulaska imigranata u Europsku uniju, migracijskih kretanja među njezinim državama članicama, prava i položaja imigranata te odnosa sa zemljama podrijetla imigranata obuhvaćena su zajedničkom europskom politikom azila i migracije koju čine sljedeći elementi: partnerstvo sa zemljama podrijetla, zajednički europski sustav azila, pravedno postupanje prema državljanima trećih zemalja i upravljanje migracijskim tokovima (European Council 1999). Kako je ovo istraživanje usredotočeno na treći aspekt, nazivi "europska imigracijska politika" ili "imigracijska politika Unije" koriste se u užem smislu i odnose se samo na taj element. I razvoj europske imigracijske politike može se pratiti kroz tri faze. Prva faza traje od osnutka Unije do početka devedesetih godina, a tijekom nje imigracijska politika odnosila se gotovo isključivo na državljane njezinih članica. Druga faza obuhvaća razdoblje od Ugovora iz Amsterdama do Lisabonskog ugovora, a obilježili su je počeci "supranacionalizacije" imigracijske politike (Geddes 2008: 113). U trećoj fazi završena je komunitarizacija europske imigracijske politike (Niemann 2012: 35).

U prvoj fazi može se govoriti samo o naznakama europske imigracijske politike. Već je Ugovorom o Europskoj ekonomskoj zajednici (1957) sloboda kretanja ljudi bila utvrđena kao jedna od četiriju temeljnih sloboda, a posebno je bila istaknuta sloboda kretanja radnika (Lavenex i Wallace 2005: 459). Te su se odredbe mogle proširiti na sve radnike imigrante, bez obzira na njihovo podrije-

tlo (Geddes 2008: 148). No predstavnici država članica izraz "migrant" tumačili su usko tako da se nije odnosio na državljane trećih zemalja (Geddes 2008: 149). Šezdesete i sedamdesete godine obilježili su prvi naponi Europske komisije da se usklade nacionalni propisi kako bi se omogućila uspostava jedinstvenog tržišta, pa su instrumenti sekundarnog zakonodavstva koji su uređivali prava radnika migranata u državama članicama imali i funkciju uklanjanja prepreka za slobodu kretanja.

Imigracija državljana trećih zemalja u neke članice ondašnje Europske zajednice još se nije smatrala određujućim elementom njihova identiteta, a respektivne članice nisu se smatrale useljničkim zemljama. Imigracija iz trećih zemalja smatrala se unutarnjim nacionalnim pitanjem pa se države članice nisu željele odreći svoje suverenosti na tom području (Lavenex i Wallace 2005: 459). Osamdesete godine mogle bi se opisati kao desetljeće neuspješnih pokušaja Europske komisije da se ostvare pomaci k većem uključivanju državljana trećih zemalja i provedu zakonodavne promjene koje bi to omogućile. Nastojanja Europske komisije da se pravila o ulasku i položaju imigranata prošire i na državljane trećih zemalja (Commission of the European Communities 1985: 15-16) nailazila su na restriktivna tumačenja pojma "migrant" od strane Vijeća ministara (Vilá Costa 1999: 434; Noll i Vedsted-Hansen 1999: 366).

U drugoj je fazi europska imigracijska politika doživjela zamah, posebice od Ugovora iz Amsterdama. Komisija je početkom devedesetih načinila odlučniji korak u imigracijskoj politici i donijela *Komunikaciju*³ o imigraciji (Commission

of the European Communities 1991) i *Komunikaciju o politikama imigracije i azila* (Commission of the European Communities 1994) – prve dokumente u kojima se integracija formulira kao jedan od ciljeva imigracijske politike koji je proširen i na državljane trećih zemalja. Unatoč koncentraciji *policy*-inicijativa na početku desetljeća (Vilá Costa 1999: 435; Economic and Social Committee 1992), Ugovor iz Maastrichta (1992) nije uvrstio imigracijsku politiku među pitanja od interesa Europske zajednice u okviru prvog stupa. Stavovi država članica kretali su se od zainteresiranosti za "supranacionalizaciju" imigracije i azila preko prihvaćanja ograničenih oblika "supranacionalizacije" do ustrajavanja na očuvanju kontrole nacionalnih granica (Geddes 2008: 113-119). Ugovorom iz Amsterdama postignut je kompromis koji se ogledao i u doseg predviđene komunitarizacije politika imigracije i azila. Time je omogućena ograničena primjena metode Europske zajednice na imigracijsku politiku.

U Ugovoru iz Amsterdama prvi je put primijenjeno prošireno shvaćanje pojma "migrant", a sloboda kretanja djelomice je proširena i na državljane trećih zemalja.⁴ Ta su nastojanja dobila dodatni poticaj nakon sastanka Europskog vijeća u Tampereu 1999. na kojemu je zaključeno da Unija treba razviti zajedničku politiku azila i migracije. Utvrđena su i četiri aspekta te politike, koja su spomenuta na početku, a jedan od njih odnosi se na pravedno postupanje prema državljanima trećih zemalja (European Council 1999, toč. 18-21). Od 2000. do Ugovora iz Lisabona europska imigracijska politika značajno se razvi-

communication kada je, primjerice, riječ o obavijesti o presudi Suda Europske unije u njezinu *Službenom listu*.

⁴ O mišljenju analitičara i nevladinog sektora o učincima Ugovora iz Amsterdama v. Favell i Geddes 1999: 18; Geddes 2008: 115-116.

la u smjeru integracije državljana trećih zemalja upravo zahvaljujući inicijativama Komisije koja je sastavila nekoliko važnih dokumenata i direktiva.⁵ Njima je Komisija gradila svoju viziju europske imigracijske politike koju je zacrtala komunikacijama iz 1991. i 1994, polazeći od temeljnog načela da imigranti trebaju imati "općenito jednaka prava i odgovornosti kao državljani Europske unije" (Commission of the European Communities 2000: 13).

Unatoč strateško-političkoj snazi zaključaka Europskog vijeća i sveobuhvatnosti *policy*-dokumenata Europske komisije, oni nemaju snagu obvezujućih zakonskih instrumenata. Stoga su za finaliziranje "supranacionalizacije" imigracijske politike (Geddes 2008: 113) nakon Ugovora iz Amsterdama i Ugovora iz Nice bile ključne izmjene i dopune Osnivačkih ugovora koje su usvojene Lisabonskim ugovorom (2007). Njime počinje treća faza razvoja europske imigracijske politike. Uvrštavanjem pravednog postupanja prema državljanima trećih zemalja u tekst Osnivačkog ugovora postignut je značajan zakonski napredak. On je dodatno osnažen činjenicom da su konačno uvedeni glasovanje kvalificiranom većinom i proces suodlučivanja Vijeća i Europskog parlamenta o mjerama koje se odnose na uvjete ulaska i boravka, spajanje obitelji te definiranje prava državljana trećih zemalja koji zakonito borave u državama članicama. Time je dovršeno pretvaranje imigracijske politike Unije iz intergouvernementalne metode odlučivanja u metodu Zajednice te je zatvoren krug komunitarizacije te politike (Niemann 2012: 35).

⁵ V., primjerice, *Komunikaciju o imigracijskoj politici*, *Komunikaciju o imigraciji, integraciji i zapošljavanju* te Direktivu Vijeća 2003/86/EZ od 22. rujna 2003. o pravu na spajanje obitelji te Direktivu Vijeća 2003/109/EZ od 25. studenoga 2003. o statusu državljana trećih zemalja s dugotrajnim boravištem.

Lisabonskim ugovorom nedvojbeno je otvorena nova faza u razvoju imigracijske politike jer je olakšano donošenje odluka o ulasku i članstvu imigranata tako što ono nije više ovisilo o jednoglasnosti u Vijeću. Dokumenti nastali nakon njegova stupanja na snagu 2009, primjerice *Europska agenda o migracijama* iz 2015. (European Commission 2015) i *Aksijski plan o integraciji državljana trećih zemalja* iz 2016. (European Commission 2016a), pokazuju da se prioritete te politike još kreću između sigurnosnih aspekata i integracije državljana trećih zemalja, na čemu je bio naglasak i u prethodnom razdoblju. Stanje u zemljama koja su izvorišta izbjegličkih tokova, političko stanje u državama primateljicama i institucionalni razvoj Europske unije utjecat će na to koja će od tih dviju dimenzija imati prevagu u budućem oblikovanju europske imigracijske politike.

Uzorkovanje dokumenata

Kako bismo utvrdile svrhu dizajna europske imigracijske politike, analizu smo zasnovala na odabiru dokumenata kao izvoru podataka (Burnham i dr. 2006; Esmark i Triantafyllou 2007; Lončar 2010). Kodirani dokumenti odabrani su prema kriterijima koji odgovaraju na pitanja tko, što, kako, zašto i kada. Prvi se kriterij odnosi na institucionalni izvor dokumenata, drugi na sadržaj, treći na vrstu dokumenata, četvrti na relevantnost dokumenata u uzorku, a peti na vremenski okvir koji kodiranje obuhvaća.

U uzorkovanju je bilo važno koja je institucija izvor dokumenta. Europska imigracijska politika značajno je promijenila svoj smjer od donošenja Ugovora iz Amsterdama kada je premještena iz trećega u prvi stup Unije. Od tada su njezin dizajn ponajprije određivali zaključci redovnih polugodišnjih zasjedanja Europskog vijeća i

mnogobrojne inicijative Europske komisije. Stoga je kodiranjem obuhvaćeno najviše dokumenata tih institucija. U kodiranje je bilo nužno uključiti i dokumente Vijeća ministara pravosuđa i unutarnjih poslova kao ključne institucije kroz koju se predstavnici država članica mogu suprotstaviti inicijativama Komisije ili inzistirati na vlastitim nacionalnim pristupima pitanjima admisije i članstva. Vijeće ministara u svojem je pravnom pristupu pokazivalo "naglašenu zabrinutost za očuvanje nacionalnih interesa država članica na tom području" (Vilá Costa 1999: 436). Nasuprot tomu, Europski parlament rano se počeo zauzimati za šire tumačenje pojmova "migrant" i "sloboda kretanja osoba" tako da se oni odnose i na državljane trećih zemalja. Europski parlament već je od "ranih osamdesetih godina uvijek zauzimao opću, dosljednu poziciju kada je riječ o pravnom pristupu koji treba primijeniti kako bi se utvrdio status stranaca izvan Zajednice" (Vilá Costa 1999: 433). Kodiranje je zato obuhvatilo i nekoliko dokumenata tog tijela kao svojevrsnog korektiva između inicijativa Europske komisije i Vijeća ministara.

Drugi kriterij odnosi se na sadržaj dokumenata. Kako je istraživanje usmjereno samo na pravedno postupanje prema državljanima trećih zemalja, uključivši utvrđivanje uvjeta njihova ulaska i položaja u državama primateljicama, u uzorak nisu uključeni dokumenti koji se odnose isključivo na ostale elemente zajedničke politike azila i imigracije, odnosno dokumente koji se potpuno bave Zajedničkim europskim sustavom azila, partnerstvom s trećim zemljama i upravljanjem migracijskim tokovima. Zbog jednaka su razloga kodirani samo oni dijelovi dokumenata o zajedničkoj politici azila i migracija koji se odnose na državljane trećih zemalja, odnosno uzorkovani su samo oni dokumenti i

dijelovi dokumenata koji se tiču određivanja uvjeta ulaska i boravka migranata te njihove uključenosti u društva zemalja primateljica. Dokumenti i dijelovi dokumenata koji se bave kontrolom granica također su relevantni za pitanje otvaranja ili zatvaranja granica država članica Unije radnim imigrantima te su uključeni u uzorak samo ako se tiču određivanja uvjeta ulaska, ali ne i postupaka i instrumenata kontrole policije i carinskih službi i sl.

Dizajn javnih politika najčešće je formuliran u strategijama i akcijskim planovima, a u kontekstu europskih javnih politika tome treba dodati zaključke, *policy*-planove, agende, programe te zelene i bijele knjige. Prema trećem kriteriju, za kodiranje su izabrani upravo strateški dokumenti koji su relevantni za dizajn i razvoj imigracijske politike. Najveći dio uzorka dokumenata čine zaključci i programi Europskog vijeća te komunikacije, akcijski planovi i agende Europske komisije. Takav odabir proizlazi iz opisa europske imigracijske politike koji je pokazao da su ta dva tijela postala ključnim pokretačima njezina razvoja. Svoje smjernice, preporuke i zadatke, koje upućuje Europskoj komisiji ili Vijeću ministara pravosuđa i unutarnjih poslova, Europsko vijeće najčešće iznosi u obliku zaključaka ili programa, dok je Komisija svoju viziju politike od ranih devedesetih najčešće gradila kroz komunikacije. Do stupanja na snagu Lisabonskog ugovora, Vijeće ministara donosilo je odluke o imigraciji jednoglasno, najčešće u obliku zaključaka koji su naizgled izražavali jedinstven stav država članica, a ustvari su bili rezultat razgovora i rasprava predstavnika nacionalnih vlada o prijedlozima Komisije (Wallace 2005: 61). Europski parlament svoje je stavove najčešće iznosio u obliku preporuka i rezolucija pa je uzorkovanje obuhvatilo nekoliko takvih dokumenata. Neki do-

kumenti sadržavaju dijelove teksta koji su nerelevantni za pitanje i cilj istraživanja (primjerice, statističke podatke o vizama i broju stranih državljana, demografskim trendovima i sl.) pa nisu uključeni u uzorak.

Pregled razvoja imigracijske politike ukazao je na neke prijelomne točke u tom procesu. Metodom namjernog uzorkovanja (Boyatzis 1998: 55) za kodiranje su izabrani oni dokumenti svake od četiriju europskih institucija koji najbolje ilustriraju dinamiku oblikovanja imigracijske politike. Prema kriteriju relevantnosti, odabrani su ponajprije dokumenti koji čine prijelomne točke u razvoju europske imigracijske politike: od isključenosti državljana trećih zemalja do zauzimanja za njihovu integraciju i izjednačavanje statusa i prava tih imigranata i državljana zemalja članica. Istraživanje obuhvaća razdoblje od ranih sedamdesetih godina do ratificiranja Lisabonskog ugovora i aktualnih *policy*-inicijativa, a to je i posljednji kriterij uzorkovanja dokumenata. Budući da su se zakonodavne i *policy*-inicijative na početku odnosile ponajprije na državljane članica ondašnje Europske zajednice, a ne i na državljane trećih zemalja, uzorkovanjem je obuhvaćeno osam dokumenata iz razdoblja koje prethodi Ugovoru iz Amsterdama, dok svi ostali dokumenti u uzorku potječu iz razdoblja od 1998. do 2016.

Uzorak ima trideset tri dokumenta s 315,5 stranica: šest dokumenata Europskog vijeća (1976-2010), petnaest dokumenata Europske komisije (1974-2016), sedam dokumenata Vijeća ministara (1990-2016) i pet dokumenata Europskog parlamenta (1996-2016). Dva dokumenta potječu iz sedamdesetih, jedan iz osamdesetih, sedam iz devedesetih godina, dok su dvadeset tri dokumenta nastala poslije 2000. (v. Prilog). Uzorak uključuje sedam zaključaka, šest komunikacija, pet rezolucija, četiri akcijska

plana, tri programa, tri agende te po jedan primjerak smjernica, zelenih knjiga, *policy*-planova, preporuka i deklaracija.

Pravila kodiranja

Nakon određivanja uzorka dokumenata za kodiranje, valja definirati jedinicu kodiranja koja se razlikuje od jedinice analize. Kada određuje jedinicu analize, istraživač se pita kako želi organizirati podatke u gradivu koje analizira te jedinica analize mogu biti dokumenti, osobe, ponašanja, organizacije, politike i sl., analizom kojih se opisuje i objašnjava neka pojava. U ovome su projektu jedinica analize dokumenti europske imigracijske politike. Budući da je temeljni cilj istraživanja objasniti tu politiku analizom njezina dizajna, upravo su dokumenti koji sadržavaju elemente dizajna te javne politike najpodesnija jedinica analize, odnosno jedinica "na koju se fokusira interpretacija slučaja" (Boyatzis 1998: 62).

Istodobno, jedinice analize u uzorku treba raščlaniti tako da se dobiju segmenti koji sadržavaju tražene podatke, a to su jedinice kodiranja. Boyatzis (1998: 62) ih definira kao "najosnovniji segment ili element 'sirovih' podataka ili informacija koji se mogu ocijeniti na smislen način u odnosu prema proučavanoj pojavi". Drugim riječima, jedinice kodiranja jesu elementi jedinica analize koji bi u sebi trebali sadržavati teme koje se kodiraju. One se međusobno razlikuju i duljinom i sadržajem prema cjelini dokumenta. Kriteriji određivanja jedinica kodiranja mogu biti formalni i tematski (Schreier 2012: 127-145). Formalni kriterij proizlazi iz strukture dokumenata i određen je duljinom. Prema tom kriteriju, jedinice kodiranja mogu biti stranice, ulomci, natuknice ili rečenice teksta. Tematski kriterij temelji se pak na sadržaju potencijalne jedinice kodiranja pa jedinice mogu biti različite duljine pod uvjetom da sadržavaju teme

koje su u središtu tematske analize, dok se dio teksta koji se ne odnosi izravno na tražene teme isključuje iz kodiranja.

Službeni su dokumenti uobličeni kroz ulomke pa se ulomak nameće kao logična i najpogodnija jedinica kodiranja zbog više razloga. Pomoću ulomka kao jedinice kodiranja sustavno je obrađeno svih 315,5 stranica uzorkovanog gradiva. Jedinica kodiranja dostatno je velika da bi se u njoj pronašlo "supojavljanje" različitih tema/kodova. Osim toga, takav odabir ne iziskuje zasebno segmentiranje tekstualnog gradiva na jedinice kodiranja.

Osim određenja jedinice kodiranja, definirano je i nekoliko pravila koja se koriste u kodiranju. Prvo i temeljno pravilo kodiranja sadržano je u tematskoj analizi (Braun i Clarke 2006; Boyatzis 1998; Joffe 2012). Ono određuje da se jedna jedinica može kodirati prema nekoliko tema, odnosno može joj se dodijeliti više različitih kodova, ovisno o njezinu sadržaju. Primjena tog pravila omogućuje da se u kasnijoj analizi utvrdi koji se instrumenti najčešće vezuju za pojedine ciljeve, ciljane skupine ili aktere te može li se iz tako uspostavljenih odnosa i obrazaca pokazati razvoj dizajna europske imigracijske politike. Budući da su ulomci dokumenata ponekad prilično dugi, jednoj se jedinici može dodijeliti najviše pet kodova. Ako se više kodova/tema pojavljuje u jednom ulomku, u kodiranju treba izabrati ono što čini poantu tog segmenta teksta, a zanemariti ono što ima mariginalno značenje. Time se izbjegava mogućnost da se mnogim ulomcima dodijeli vrlo mnogo kodova, što bi proizvelo "šum" u analizi budući da bi se posljedično svi kodovi supojavljivali sa svima drugima.

Sljedeće pravilo odnosi se na razinu kodiranja. Kako bi se europska imigracijska politika što bolje opisala, uzorko-

vano gradivo kodira se samo na razini podkodova. No softversko procesuiranje kodiranja omogućuje da se u kodiranju na razini podkodova automatski prepoznaju glavni kodovi. Osim temeljnih, razvijen je i niz posebnih pravila vezanih za pojedine teme i kodove. Svakom kodu, osim definicije, dodani su nekoliko pravila isključivanja odnosno uključivanja gradiva u kôd i primjeri iz gradiva.⁶ Cijeli šifrnarnik s objašnjenjima kodova i posebnim pravilima kodiranja za pojedine kodove ima gotovo dvadeset stranica.⁷

Shema kodiranja

Kodovi koji čine shemu kodiranja, glavni analitički alat kvalitativne pa tako i tematske analize, mogu se odrediti na više načina. Mogu proizlaziti iz teorije (*theory-driven*), iz prethodnih istraživanja (*previous research-driven*) ili iz samog gradiva koje se kodira (*data-driven*) (Braun i Clarke 2006; Boyatzis 1998: 29; Fereday i Muir-Cochrane 2006). Budući da istraživanje polazi od teorijske suprotstavljenosti koju empirijski prati kroz regulatorni okvir zadane europske politike, služeći se pritom ključnim elementima dizajna svake javne politike, kodovi su ponajprije teorijski određeni. No početno je iščitavanje cijelog gradiva pokazalo da u uzorku za kodiranje postoje teme ili kodovi koji prethodno nisu bili predviđeni i koji se ne mogu podvesti pod uobičajene elemente dizajna javnih politika, a važni su za opis imigracijske politike i provjeru temeljnih pretpostavki istraživanja te ih treba uzeti u obzir. Stoga je osim deduktivno razvijenih kodova, onih koji su izvedeni

⁶ Primjerice, kôd sloboda kretanja uključuje pojedinosti o pravu boravka; kôd jednakost ne uključuje čimbenike neravnopravnosti imigranata (kodiraju se u kôdu problemi imigranata); kôd promicanje integracije uključuje i socijalnu koheziju itd.

⁷ Šifrnarnik je dostupan na zahtjev čitatelja.

Tablica 1. Shema kodiranja

1. Glavni opći ciljevi	2. Suplementarni opći ciljevi	3. Instrumenti	4. Ciljane skupine
1.1. Sigurnost	2.1. Promicanje zakonite admisije	3.1. Propisi	4.1. Državljeni EU-a
1.2. Zaštita nacionalnih tradicija	2.2. Sprečavanje nezakonitih migracija	3.2. Financije	4.2. Državljeni trećih zemalja
1.3. Sloboda kretanja	2.3. Učinkovito upravljanje granicama	3.3. Organizacija	
1.4. Jednakost	2.4. Protudiskriminacija	3.4. Izvještavanje	
1.5. Promicanje integracije	2.5. Odgovarajući životni uvjeti	3.5. Informiranje	
1.6. Poštovanje različitosti	2.6. Zapošljavanje	3.6. Edukacija	
1.7. Suradnja s trećim zemljama	2.7. Sloboda vjeroispovijesti		
	2.8. Politička prava		
	2.9. Građansko sudjelovanje		
	2.10. Poticanje razvoja u zemljama podrijetla		
	2.11. Kontrola "odljeva mozгова"		
5. Akteri	6. Policy-kontekst	7. Načela oblikovanja politike	
5.1. Europsko vijeće	6.1. Problemi imigranata	7.1. Koordinacija	
5.2. Europska komisija	6.2. Diskriminacija imigranata	7.2. Sveobuhvatnost	
5.3. Vijeće ministara	6.3. Utjecaj imigracije na zemlje primateljice/EU	7.3. Ujednačavanje	
5.4. Europski parlament			

iz teorije, dio kodova određen induktivno te je u radu primijenjena mješovita deduktivno-induktivna strategija određivanja kodova.

Shema sadržava sedam glavnih kodova (*parent codes*) i trideset šest podkodova (*child codes*), koji zajedno tvore sedam obitelji kodova (*code families*) (v. tablicu 1). Pet glavnih kodova utvrđeno je deduktivnim putem, odnosno izvedeni su iz teorije javnih politika. Riječ je o općima glavnim i suplementarnim ciljevima, instrumentima, akterima i ciljanim skupinama. Razlikovanje glavnih i suplementarnih općih ciljeva izvedeno je iz prilagodbe teorijske klasifikacije ciljeva javnih politika uzor-

kovanom gradivu te već uključuje mješovitu strategiju. Preostala dva glavna koda pokazala su se analitički važnima i korisnima na temelju iščitavanja uzorkovanog gradiva. Kako ne proizlaze ni iz normativne političke teorije niti iz teorije javnih politika nego su izvedeni iz dokumenata, riječ je o induktivno razvijenim kodovima. To su *policy*-kontekst i načela oblikovanja politike. Vrlo je važno da kôd *policy*-konteksta bude vrlo raznovrstan i da obuhvaća pojave, pitanja i probleme koji "okružuju" imigracijsku politiku i koji su relevantni za formuliranje njezinih ciljeva i instrumenata. Također, uočeno je da se u dokumentima o europskoj imigracijskoj politici spominju određena temeljna

načela oblikovanja te politike, poput koordinacije,⁸ sveobuhvatnosti⁹ i ujednačavanja,¹⁰ te je za njih predviđena dodatna obitelj kodova.

Mješovita deduktivno-induktivna strategija primijenjena je i u određivanju podkodova. Neki su dobiveni iz dokumenata ili opisa europske migracijske politike, a drugi proizlaze iz normativne političke teorije ili teorije javnih politika. Da bi se odredili podkodovi glavnih i suplementarnih općih ciljeva valjalo se vratiti temeljnim načelima kozmopolitizma i komunitarizma te ih pretočiti u podkodove. U tu svrhu najprije su sažeto tablično prikazana ključna načela svake od tih dviju struja u suvremenoj političkoj teoriji koja se odnose na ulazak i članstvo kao dvije promatrane razine odnosa pojedinca i zajednice primateljice. Potom je u posebnom stupcu, za svaku razinu i za svaki navedeni teorijski pristup, navedena moguća operacionalizacija kako bi se približili dizajnu javnih politika.

Podkodovi glavnih općih ciljeva imigracijske politike Unije – sigurnost, zaštita nacionalnih tradicija, sloboda kretanja, jednakost, promicanje integracije, poštovanje različitosti i suradnja s trećim zemljama – dobiveni su operacionalizacijom kozmopolitiskih i komunitarističkih načela te njihovom prilagodbom uzorkovanom gradivu. Primjerice,

⁸ Sadržava ulomke o otvorenoj metodi koordinacije, koordinaciji nacionalnih vlada s tijelima Europske unije, koordinaciji imigracijske politike s drugim politikama i sl.

⁹ Sadržava ulomke o uključivanju (*mainstreaming*) imigracijske politike u druge javne politike Europske unije, o izradi jedinstvenih politika na pojedinim područjima koje uključuju i potrebe imigranata i sl.

¹⁰ Sadržava ulomke o inicijativama i prijedlozima ujednačavanja i usklađivanja propisa, standarda, pokazatelja i nekih drugih elemenata imigracijskih politika država članica Europske unije i sl.

podkodovi sigurnost¹¹ i zaštita nacionalnih tradicija¹² izražavaju komunitaristička načela zaštite prava zajednice na kontrolu i ograničavanje ulaska te oblikovanje vlastitih politika primanja imigranata (Walzer 2000: 71).

Podkodovi poštovanja različitosti i suradnje s trećim zemljama izvedeni su iz uzorkovanih dokumenata. Podkod poštovanja različitosti odnosi se na ulomke o uvažavanju različitosti koje imigranti donose zemljama primateljicama, ali i na ulomke o važnosti održavanja međukulturnog dijaloga te poštovanja različitosti nacionalnih praksi država članica na području oblikovanja nacionalnih migracijskih politika. Za takve dijelove dokumenata osmišljen je poseban podkod, jer je uočeno da se ne mogu primjereno kodirati podkodovima jednakosti,¹³ integracije¹⁴ ili zaštite nacionalnih tradicija, budući da pomalo zadiru u svaki od njih. Jednako tako, istraživanje gradiva pri uzorkovanju pokazalo je da je suradnja s trećim zemljama važna kao jedan od ciljeva imigracijske politike Unije usmjeren k smanjivanju admissijskih pritisaka na države članice, te je i za taj cilj predviđen poseban kôd. On se odnosi na suradnju sa zemljama podrijetla i tranzit radnih imigranata u kontekstu kontrole migracijskih kretanja prema državama

¹¹ Sadržava ulomke o važnosti javnog reda i poretka, očuvanja sigurne Europe, zaštite od terorističkih prijetnji i sl.

¹² Sadržava ulomke o poštovanju nadležnosti država članica u odlučivanju o politikama prijema i državljanstva, važnosti poštovanja nacionalnih vrijednosti na kojima se temelje društva zemalja primateljica i sl.

¹³ Sadržava ulomke o izjednačavanju prava radnih imigranata s pravima državljana zemalja primateljica, ujednačavanju njihovih statusa i sl.

¹⁴ Sadržava ulomke o važnosti i načinima uključivanja imigranata u sve sektore društva države primateljice radi ravnopravnosti s državljanima država članica i jačanja društvene kohezije u državama primateljicama.

članicama Unije, ali ne i na suradnju s trećim zemljama kao vanjskopolićku sastavnicu imigracijske politike Unije.

Podkodovi suplementarnih općih ciljeva također su djelomice izvedeni iz normativne političke teorije, a djelomice iz uzorkovanog gradiva. To je najveća obitelj kodova u shemi koja ima čak jedanaest podkodova. Proućavanjem dokumenata uoćeno je da se istiće važnost promicanja zakonitih ulazaka na teritorij Unije i sprećavanja nezakonitih migracija te odgovarajućeg upravljanja granicama, pa su to postala prva tri induktivno odrećena podkoda suplementarnih općih ciljeva. Proućavanjem uzorkovanog gradiva pokazalo se da važno mjesto u dokumentima zauzimaju pitanja prava i uvjeta života koji bi trebali biti zajamćeni imigrantima u državama članicama (poput prava na pristup tržištu rada, odgovarajućih uvjeta stanovanja te zdravstvena i socijalna skrb), kao i sudjelovanje imigranata u oblikovanju nacionalnih imigracijskih i integracijskih politika i u raspravama o uvjetima života imigranata kroz razna tijela i udruge. Tako su dobiveni podkodovi odgovarajući životni uvjeti, zapošljavanje i graćansko sudjelovanje.

Pet podkodova suplementarnih općih ciljeva izvedeno je kako iz normativne političke teorije tako iz uzorkovanog gradiva. Rijeć je o podkodovima protudiskriminacija,¹⁵ sloboda vjeroispovijesti¹⁶ i politička prava,¹⁷ kao i o podkodovima koji se odnose na poticanje razvoja u zemljama koje su izvorišta migracijskih kretanja i upravljanje "odljevom mozga" kako bi se sprijećio na-

¹⁵ Sadržava ulomke o potrebi iskorjenjivanja predrasuda i stereotipa, važnosti suzbijanja rasizma, ksenofobije i govora mržnje i sl.

¹⁶ Sadržava ulomke o nužnosti jamćenja prava na prakticiranje vlastite vjere, važnosti promicanja i poštovanja vjerskih razlićitosti i sl.

¹⁷ Sadržava ulomke o sudjelovanju imigranata u demokratskim procesima na lokalnoj ili podrućnoj razini.

stavak osiromašjenja tih zemalja. Potonja dva podkoda u teorijskom okviru rada pojavljaju se meću argumentima "za" (Miller 2005; Walzer 2000:71; Wellman 2008) ili "protiv" (Carens 2010, 2013: 173-313; Wellman i Cole 2011: 173-308; Huemer 2010) ogranićavanja ulazaka imigrantima, a u uzorkovanom gradivu kao ciljevi Unije usmjereni k smanjivanju imigracijskih pritisaka na njezine članice. Suzbijanje diskriminacije i politička prava pokazali su se jednako važnima u odlučivanju o ulasku i ćlanstvu imigranata, a pravo na slobodu vjeroispovijesti u koncipiranju identiteta i useljenika i zajednice primateljice, ali i u promišljanju njihova suživota (Benhabib 2004; Nussbaum 2012). Te se teme pojavljaju i u uzorkovanom gradivu, a analiza će pokazati koliko se često i uz koje teme najčešće pojavljaju te što se odatle može zaključiti o dizajnu europske imigracijske politike.

Kada je rijeć o instrumentima, podkodovi su odrećeni uglavnom deduktivno, odnosno izvedeni su iz teorije javnih politika, ali su teorijske spoznaje kombinirane s informacijama dobivenima iz analize europske imigracijske politike i uzorkovanog gradiva. Primarni je analitićki interes utvrditi koji se instrumenti mogu povezati s pojedinima glavnim i suplementarnim općim ciljevima te mogu li se utvrditi obrasci prema kojima se odrećena vrsta resursa češće upotrebljava za postizanje odrećenog cilja i što nam te veze govore o dizajnu europske imigracijske politike. Uoćeno je da se uz postizanje glavnih i suplementarnih općih ciljeva najčešće spominju različite vrste propisa o položaju imigranata. Uoćena je, nadalje, važnost fondova, odnosno programa za financiranje ukljućivanja imigranata u društvo, informacijskih kampanja, studija i izvještaja, kao i posebnih oblika organizacije ljudskih resursa.

S obzirom na vrste instrumenata uočene u fazi uzorkovanja dokumenata, zaključeno je da je za određivanje podkodova instrumenata najprikladnije rabiti Hoodovu NATO-klasifikaciju, i to tako da se ona "premreži" instrumentima koji su uočeni u uzorkovanju gradiva te je tako dobiveno šest podkodova instrumenata (v. tablicu 1). Najučestalijima su se pokazali instrumenti nodalnosti. Na temelju uvida u uzorkovano gradivo koji ukazuju na razgraničavanje informiranja od izvještavanja i organizacije, zaključeno je da Hoodovu NATO-klasifikaciju valja "razlomiti" na ta tri podkoda zbog veće preglednosti nalaza kodiranja.

Informiranje se tako odnosi na javne kampanje za informiranje domicilnog stanovništva o uvjetima života i rada imigranata te na upoznavanje imigranata i potencijalnih imigranata s dostupnima radnim mjestima i stručnim uvjetima za njih. Izvještavanje se tiče analiza i procjena potreba tržišta rada na razini Europske unije i na studije o odnosu veličine i prirode migracijskih tokova i potreba tržišta rada, o usklađivanju potreba za radnom snagom u pojedinim sektorima s kvalifikacijama migrantske radne snage te na studije i analize o usklađivanju potreba za migrantskom radnom snagom među državama članicama. Edukacija se odnosi na ulomke o važnosti obrazovanja djece imigranata na materinskom jeziku, o uvođenju obrazovanja o imigrantskim kulturama u nacionalne kurikule te na uvođenje građanskog odgoja u obrazovni sustav i neformalno obrazovanje u useljeničkim udrugama i sl. No kada se govori o jačanju kapaciteta uvodnih programa i aktivnosti za osobe koje ovise o imigrantima, tim se ulomcima dodjeljuje podkod organizacije, jer je riječ o organizacijskim koracima koje valja poduzeti kako bi se ti programi prilagodili ciljnim skupinama.

Pregled literature o europskoj imigracijskoj politici pokazao je koje su europske institucije ključni akteri njezina oblikovanja te su podkodovi aktera induktivno definirani i svakoj od četiriju temeljnih institucija dodijeljen je po jedan podkod. Dodatno se pokazalo da su se dokumenti te politike do kraja devedesetih godina uglavnom odnosili samo na imigrante iz država članica. Podkodovi ciljanih skupina stoga su dvije kategorije imigranata određene prema zemljama podrijetla imigranata: članice Europske unije i treće zemlje. Podkodovi dvaju posljednjih glavnih kodova, kao što je spomenuto na početku odjeljka o shemi kodiranja, razvijeni su posve induktivno iz uzorkovanog gradiva, kao i sami glavni kodovi *policy*-konteksta i načela oblikovanja politike.

Zaključno razmatranje

Testno kodiranje kvalitete osmišljene sheme provedeno je na poduzorku od desetak posto uzorkovanih dokumenata. Kako bi se dobio što raznovrsniji poduzorak, iz svakoga od 33 dokumenata u uzorku slučajnim je odabirom izdvojena po jedna stranica. Na 33 stranice poduzorka segmentirane su 283 jedinice kodiranja. Dvije koderice, svaka samostalno i neovisno jedna o drugoj, kodirale su poduzorak prema opisanim temeljnima i posebnim pravilima tematske analize. Svim jedinicama analize u poduzorku dodijeljena su ukupno 1.462 koda, pri čemu je 1.159 kodova identično kodovima koji su dodijeljeni istoj jedinici kodiranja.¹⁸ To čini 79,27 posto podudarnosti kodiranja, što je minimalna zadovoljavajuća razina međukoderske pouzdanosti i konzistentnosti kodiranja. Testno kodiranje, osim za mjerenje pouzdanosti kodiranja, služi za kritičko procjenjivanje i "fino podešavanje" sheme kodiranja. U ovome istra-

¹⁸ Tablica s rezultatima testnog kodiranja dostupna je na zahtjev čitatelja.

živačkom projektu testno je kodiranje pokazalo neke prednosti i nedostatke dizajnirane strukture kodova.

U cjelini se čini kako je shema kodiranja prikladne veličine. S 36 podkodo-va, ona zahvaća mnogo nijansi empirijskog gradiva a da ga pritom previše ne fragmentira. Koderice je mogu cijelu upamtiti pa nije potrebno nekoliko krugova kodiranja istog gradiva. Opravdanom se pokazala odluka o razvrstavanju informacijskih instrumenata u više kodova. Naime, testno je kodiranje pokazalo da se kodovi izvještavanje i informiranje pojavljuju jednako učestalo kao i kôd organizacije te značajno više od koda financija, koji je na podjednakoj razini pojavljivanja kao kôd edukacije. U poduzorkovanom gradivu najrjeđe se pojavljuju kodovi sigurnosti, slobode vjeroispovijesti, poticanja razvoja u zemljama podrijetla i kontrole "odljeva mozgova" – jedanput, dvaput ili nijednom. Kako su sva četiri navedena koda izvedena iz normativne političke teorije, zadržani su u shemi kodiranja. Nasuprot induktivno razvijenim kodovima koji, ako se gotovo uopće ne pojavljuju u gradivu, ukazuju na očitu metodološku grešku, izostanak kodova izvedenih iz teorije ili prethodnih istraživanja čini značajan istraživački nalaz.

Kodiranje dviju koderica najviše se razlikovalo u uporabi kodova suplementarnog cilja zapošljavanja te instrumenata organizacije i izvještavanja. Takav nalaz testnog kodiranja uputio je na to da za navedene kodove treba razraditi posebna pravila kodiranja i kriterije isključivanja odnosno uključivanja gradiva. Najveći problem u kodiranju proizveli su ulomci koji su se odnosili isključivo na pitanja azilanata i izbjeglica, a koji ne čine temu ovoga istraživanja. Gradivo o azilantima i izbjeglicama izdvojeno je u fazi uzorkovanja dokumenata kada su iz uzorka isključeni cijeli dijelovi pojedinih dokumenata. Povrh toga, poje-

dini dijelovi dokumenata referiraju se na pitanja azila tako što ih "miješaju" s gradivom o radnim imigrantima. Stoga je na temelju iskustva testnog kodiranja stvoren dodatni "tehnički kod" za takav rezidualni materijal.

Iako su ulomci kao formalno određena jedinica kodiranja ukinuli potrebu za zasebnom fazom segmentiranja, njihova je značajna neujednačenost na pojedinim mjestima otežavala kodiranje. Pojedini iznimno dugi ulomci "prisiljavali" su na ignoriranje nekih pojedinosti. Ulomci u obliku natuknica, koji su ponekad vrlo kratki, katkad su se činili značenjski pomalo "krnjima". Osim toga, gradiva kodirana u testnom kodiranju pokazala su kako u shemi nedostaju kodovi za neke teme koje se prilično često pojavljuju u dokumentima. To su, primjerice, isticanje različitih podskupina imigranata iz trećih zemalja (žena, djece, mladih, Roma i dr.) ili solidarnosti država članica u upravljanju migracijama. Navedeni potencijalni kodovi nisu uvršteni u shemu zato što nisu relevantni iz perspektive teorijskog okvira i istraživačkog pitanja, što djelomice ograničava korištenje razvijene sheme kodiranja u budućim istraživanjima.

Primarna je svrha ovoga rada kritička ocjena metodološkog postupka u provedbi istraživanja ljudskih prava imigranata. Recenzentske procedure i zainteresirana znanstvena javnost dobili su mogućnost da vrednuju kvalitetu dizajna empirijskog dijela istraživanja, uzorkovanja građe, određenja jedinice kodiranja, pravila i sheme kodiranja. No temeljitija rasprava o primjeni tematske analize u istraživanju dizajna imigracijske politike Europske unije zadovoljila bi, makar djelomice, i neke šire ciljeve.

Članak je nastojao istaknuti iznimnu vrijednost tematske analize kao temeljne analitičke strategije kvalitativne

metodologije. Svojom fleksibilnošću, jednostavnošću i posebice sustavnošću ona zasigurno zaslužuje više pozornosti u raznim metodološkim radovima, kao i u radovima koji se bave raznim politološkim temama i istraživačkim problemima. Osobito smo željele promovirati važnost sustavnosti kvalitativne empirijske analize, jer se time značajno unapređuje kvaliteta istraživačkih nalaza i uvida. Strogom strukturiranošću metodoloških postupaka mogu se umanjiti povremeni prigovori o kvaziznanstvenosti kvalitativne metodologije. Članak želi promovirati i važnost transparentnog postupanja u kvalitativnom istraživanju te preciznog deklariranja svakog koraka u prikupljanju, obradi i analizi gradiva, a što bi trebalo nadomjestiti egzaktnost statističke analize. Dakle, osim unapređenja sustavnosti i transparentnosti postupaka u konkretnome istraživačkom projektu, članak želi poticati jednako postupanje i u drugima politološkim i srodnim istraživanjima. Rasprave o primjeni kvalitativnih metoda te njihovim potencijalima i ograničenjima u Hrvatskoj su još rijetke i sporadične.

Članak pridonosi analizi imigracijske politike Europske unije izradom originalne sheme kodiranja koja je povezana s teorijama ljudskih prava i dizajnom javnih politika, ali i s konkretnim načelima i rješenjima imigracijske politike. Ta bi se shema kodiranja mogla primijeniti i na jednu ili više nacionalnih imigracijskih politika te tako postati osnovom komparativne analize tih politika. Uz stanovite modifikacije u obliku dodavanja nekih ciljeva, ta bi se shema kodiranja mogla primijeniti i na druge europske politike, poput trgovinske politike, kohezijske politike ili politike zapošljavanja, koje također sadržavaju ciljeve zaštite nacionalnih tradicija, slobode kretanja, protudiskriminacije i jednakosti.

Izravan doprinos sheme kodiranja proizlazi iz analize uzorkovanih dokumenata na koje je primijenjena. Prvi analitički korak čini opis sadržaja kodova, odnosno jedinica kodiranja koje pripadaju pojedinom kodu, koje su ponekad ilustrirane upečatljivim citatima. Dobar je opis osnova svake analize. No problematično je to što mnogi radovi utemeljeni na kvalitativnim metodama zastaju na deskriptivnoj razini. U ovoj su analizi istaknuti odnosi među kodovima, posebice među podkodovima glavnih kodova. Učestalo "supojavljivanje" dvaju kodova u istoj jedinici kodiranja, to jest u istom ulomku nekoga europskog dokumenta, indikacija je postojanja odnosa među tim dvama kodovima odnosno temama. Analiza treba "izlistati" sve takve odnose i pokazati koji su ciljevi povezani s kojim instrumentima, akterima i ciljanim skupinama. U drugome analitičkom koraku formiraju se klasteri kodova ili kodovi drugog reda (*second level constructs, super-codes*). Riječ je o skupinama podkodova iz različitih glavnih kodova koji su međusobno povezani s nekim instrumentima, akterima itd., a koji su premreženi međusobnim odnosima. Klasteri nekoliko međusobno povezanih kodova čine različite modele europske imigracijske politike. Ključno je, dakako, pitanje koliko takvih modela ima u empirijskom gradivu: jedan, dva ili više?

U trećem koraku analize treba odrediti odnose među kodovima drugog reda, među dobivenim modelima europske imigracijske politike, kako bi se odredili neki međuutjecaji klastera kodova. Primjerice, modeli se mogu "ukrižati" s vremenom nastanka dokumenata u kojima su zastupljeni kako bi se, eventualno, kronološki odredili. Modeli se mogu usporediti prema tipovima dokumenata u kojima su zastupljeni ili prema institucijama koje su izvori dokumenata u kojima su zastupljeni kako bi se odre-

dilo koji akteri zagovaraju neki model europske imigracijske politike. Kako bi se odgovorilo na glavno istraživačko pitanje, dobiveni modeli europske imigracijske politike ponajprije se uspoređuju s temeljnim i operacionalnim načelima kozmopolitizma i komuntarizma da bi se utvrdilo može li se modele imigracij-

ske politike nazvati kozmopolitskima, komunitarističkima ili mješovitima. Na posljetku se utvrđuje ima li zajedničkih kodova, odnosno točaka preklapanja modela, u kojima se mogu pomiriti kozmopolitsko i komunitarističko viđenja ljudskih prava imigranata.

Literatura / Bibliography

- Appiah, Kwame Anthony. 2006. *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*. New York, London: W. W. Norton & Company.
- Bader, Veit. 2005. The Ethics of Immigration. *Constellations*. (12) 3:331-361. DOI: 10.1111/j.1351-0487.2005.00420.x
- Benhabib, Seyla. 2004. *The Rights of Others*. New York: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511790799
- Birkland, Thomas A. 2011. *An Introduction to the Policy Processes: Theories, Concepts, and Models of Public Policy Making*. Armonk, New York, London: M. E. Sharpe.
- Boyatzis, Richard E. 1998. *Transforming Qualitative Information: Thematic Analysis and Code Development*. Thousand Oaks: Sage.
- Braun, Viginia, Clarke, Victoria. 2006. Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*. (3) 2:77-101. DOI: 10.1191/1478088706qp063oa
- Burnham, Peter i dr. 2006. *Metode istraživanja politike*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Carens, Joseph H. 2010. *Immigrants and the Rights to Stay*. Cambridge i London: The MIT Press.
- Carens, Joseph H. 2013. *The Ethics of Immigration*. Oxford: Oxford University Press.
- Castles, Stephen, Miller, Mark J. 2009. *The Age of Migration – International Population Movements in the Modern World*. Basingstoke i New York: Palgrave Macmillan.
- Commission of the European Communities. 1985. *Completing the Internal Market – White Paper from the Commission to the European Council*. COM (85) 310 final. http://europa.eu/documents/comm/white_papers/pdf/com1985_0310_f_en.pdf (pristupljeno 21. kolovoza 2017).
- Commission of the European Communities. 1991. *Commission Communication to the Council and the European Parliament on Immigration*. SEC (91) 1855 final. http://aei.pitt.edu/1260/1/immigration_policy_SEC_91_1855.pdf (pristupljeno 22. kolovoza 2017).
- Commission of the European Communities. 1994. *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on Immigration and Asylum Policies*. COM(94) 23 final. http://aei.pitt.edu/1262/1/immigration_asylum_COM_94_23.pdf (pristupljeno 22. kolovoza 2017).
- Commission of the European Communities. 2000. *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on a Community Immigration Policy*. COM(2000) 757 final. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52000DC0757&from=EN> (pristupljeno 15. lipnja 2015).
- Commission of the European Communities. 2003. *Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on Immigration, integration and employment*. COM (2003) 336 final. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52003DC0336&from=EN> (pristupljeno 2. srpnja 2015).
- Direktiva Vijeća 2003/86/EZ od 22. rujna 2003. o pravu na spajanje obitelji. *Službeni list Europske unije*. L 251/12. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32003L0086&from=HR> (pristupljeno 25. kolovoza 2017).

- Direktiva Vijeća 2003/109/EZ od 25. studenoga 2003. o statusu državljana trećih zemalja s dugotrajnim bora- vištem. *Službeni list Europske unije*. L 16/44. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32003L0109&from=HR> (pristupljeno 25. kolovoza 2017).
- Dujmović, Krešimir. 2011. *Europa na crno, da ili ne?* <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/europa-na-crno-da-ili-ne-20110621> (pristupljeno 21. lipnja 2011).
- Economic and Social Committee. 1992. Opinion on Immigration Policy. *Official Journal of the European Communities*. C 40. Volume 35: 104-112. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:1992:040:-FULL&from=EN> (pristupljeno 22. kolovoza 2017).
- Esmark, Anders i Triantafyllou, Peter. 2007. Document Analysis of Network Topography and Network Programmes. U: Bogason, Peter, Zølner, Mette. (ur.). *Methods in Democratic Network Governance*. Houndsmills: Palgrave Macmillan, str. 99-124. DOI: 10.1057/9780230627468
- European Commission. 2015. *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: A European Agenda on Migration*. COM(2015) 240 final. <http://www.refworld.org/docid/555c861f4.html> (pristupljeno 3. srpnja 2017).
- European Commission. 2016a. *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Action Plan on the integration of third country nationals*. COM(2016) 377 final. <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2016/EN/1-2016-377-EN-F1-1.PDF> (pristupljeno 3. srpnja 2017).
- European Commission. 2016b. *Research on Migration – Facing Realities and Maximising Opportunities: A Policy Review*. https://ec.europa.eu/research/social-sciences/pdf/policy_reviews/ki-04-15-841_en_n.pdf (pristupljeno 10. kolovoza 2017).
- European Council. 1999. *Tampere European Council 15 and 16 October 1999 – Presidency Conclusions*. http://aei.pitt.edu/43337/1/Tempere_1999.pdf (pristupljeno 15. lipnja 2017).
- Eurostat. 2017. *Migration and migrant population statistics*. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics#Migrant_population (pristupljeno 28. lipnja 2017).
- Favell, Adrian, Geddes, Andrew. 1999. *European Integration, Immigration and the Nation State: Institutionalising Transnational Political Action?* RSC No. 99/32. EUI Working Papers. Firenze: European University Institute.
- Fereday, Jennifer, Muir-Cochrane, Eimear. 2006. Demonstrating Rigor Using Thematic Analysis: A Hybrid Approach of Inductive and Deductive Coding and Theme Development. *International Journal of Qualitative Methods*. (5) 1:80-92. DOI: 10.1177/160940690600500107
- Geddes, Andrew. 2008. *Immigration and European Integration – Beyond Fortress Europe?* Manchester i New York: Manchester University Press.
- Hood, Christopher, Margetts, H. Z. 2007. *The tools of government in the digital age*. Palgrave Basingstoke: Macmillan. DOI: 10.1007/978-1-137-06154-6
- Howlett, Michael. 2011. *Designing Public Policies: Principles and Instruments*. London i New York: Routledge.

- Huemer, Michael. 2010. Is There a Right to Immigrate? *Social Theory and Practice*. (36) 3:429-461. DOI: 10.5840/soctheorpract201036323
- International Organization for Migration. 2017. *Mediterranean Migrant Arrivals Top 363,348 in 2016; Deaths at Sea: 5,079*. <https://www.iom.int/news/mediterranean-migrant-arrivals-top-363348-2016-deaths-sea-5079> (pristupljeno 15. svibnja 2017).
- Joffe, Helene. 2012. Thematic Analysis. U: Harper, David, Thompson, Andrew R. (ur.). *Qualitative Research Methods in Mental Health and Psychotherapy*. West Sussex: Wiley-Blackwell, str. 209-224. DOI: 10.1002/9781119973249
- Kristović, Ivica. 2015. U kamionu umrla 71 osoba, među njima četvero djece. U Mađarskoj uhićen vozač. *Večernji list*. <https://www.vecernji.hr/galleries/gallery-151843/?page=1> (pristupljeno 3. svibnja 2017).
- Kukathas, Chandran. 2005. The Case for Open Immigration. U: Cohen, Andrew I., Wellman, Christopher Heath. (ur.). *Contemporary Debates in Applied Ethics*. Carlton, Malden i Oxford: Blackwell Publishing, str. 193-206.
- Lavenex, Sandra, Wallace, William. 2005. Justice and Home Affairs. U: Wallace, Helen, Wallace, William, Pollack, Mark A. (ur.). *Policy-Making in the European Union*. New York: Oxford University Press, str. 457-480.
- Lončar, Marija. 2010. Korištenje dokumentarnih izvora u sociološkim istraživanjima. *Godišnjak TITIUS*. (3) 3:229-239.
- Miller, David. 2000. *Citizenship and National Identity*. Hoboken: Wiley. DOI: 10.7312/blau17412-095
- Miller, David. 2005. Immigration: The Case for Limits. U: Cohen, Andrew I., Wellman, Christopher Heath. (ur.). *Contemporary Debates in Applied Ethics*. Malden, Oxford i Carlton: Blackwell Publishing, str. 193-206.
- Niemann, Arne. 2012. The Dynamics of EU Migration Policy: from Maastricht to Lisbon. U: Richardson, Jeremy. (ur.). *Constructing a Policy-Making State? Policy Dynamics in the European Union*. Oxford: Oxford University Press, str. 1-44.
- Noll, Gregor, Vedsted-Hansen, Jens. 1999. Non-Communitarians: Refugee and Asylum Policies. U: Alston, Philip. (ur.). *The EU and Human Rights*. New York: Oxford University Press, str. 359-410.
- Nussbaum, Martha C. 2012. *The New Religious Intolerance: Overcoming the Politics of Fear in an Anxious Age*. Cambridge: Harvard University Press. DOI: 10.4159/harvard.9780674065918
- Olbricht, Juliane, Janković, Anto. 2012. Izrabljivanje migranata iz istočne Europe. *DW*. <http://www.dw.com/hr/izrabljivanje-migranata-iz-isto%C4%8Dne-europe/a-16338670>. (pristupljeno 17. siječnja 2013).
- Oltermann, Philip. 2016. 'I hope Merkel keeps us': how Nujeen Mustafa travelled from Syria to Germany in a wheelchair. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2016/sep/19/nujeen-mustafa-syria-isis-germany> (pristupljeno 3. svibnja 2017).
- Payrow Shabani, Omid A. 2007. Cosmopolitan Justice and Immigration: A Critical Theory Perspective. *European Journal of Social Theory*. 10: 89-98.
- Petek, Ana, Petković, Krešimir. (ur.). 2014. *Pojmovnik javnih politika*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Schneider, Anne Larason, Ingram, Helen. 1997. *Policy Design for Democracy*. Lawrence: University of Kansas.
- Schreier, Margrit. 2012. *Qualitative Content Analysis in Practice*. London: Sage.

- Tamir, Yael. 2002. *Liberalni nacionalizam*. Beograd: Filip Višnjić.
- Treccani. 2018a. *Immigrazione*. <http://www.treccani.it/enciclopedia/immigrazione/> (pristupljeno 5. veljače 2018).
- Treccani. 2018b. *Migrazione*. <http://www.treccani.it/enciclopedia/migrazione> (pristupljeno 4. veljače 2018).
- UNESCO. 2005. *United Nations Convention on Migrants' Rights – Information Kit*. <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001435/143557e.pdf> (pristupljeno 20. kolovoza 2016).
- United Nations Human Rights Office of the High Commissioner. 2018. Status of Ratification Interactive Dashboard. <http://indicators.ohchr.org/> (pristupljeno 30. svibnja 2018).
- Veikou, Mariangela, Triandafyllidou, Anna. 2001. *Immigration Policy and Its Implementation in Italy: A Report on the State of the Art*. https://www.academia.edu/17390324/Immigration_policy_and_its_implementation_in_Italy_the_state_of_the_art (pristupljeno 21. kolovoza 2017).
- Vilà Costa, Blanca. 1999. The Quest for a Consistent Set of Rules Governing the Status of Non-Community Nationals. U: Alston, Philip. (ur.). *The EU and Human Rights*. New York: Oxford University Press, str. 411-446.
- Wallace, Helen. 2005. An Institutional Anatomy and Five Policy Modes, u: Wallace, Helen, Wallace, William, Pollack, Mark A. (ur.). *Policy-Making in the European Union*. New York: Oxford University Press, str. 49-90.
- Walzer, Michael. 2000. *Područja pravde*. Beograd: Filip Višnjić.
- Wellman, Christopher Heath. 2008. Immigration and Freedom of Association. *Ethics*. (119) 1:109-141.
- Wellman, Christopher Heath, Cole, Phillip. 2011. *Debating the Ethics of Immigration – Is there a Right to Exclude*. Oxford: Oxford University Press.
- Zincone, Giovanna i dr. (ur.). 2011. *Migration Policy Making in Europe – The Dynamics of Actors and Contexts in Past and Present*. Amsterdam. Amsterdam University Press.

Prilog: popis uzorkovanih dokumenata

- Council of the European Communities. 1976. *Council Resolution of 9 February 1976 on an action programme for migrant workers and members of their families*. http://aei.pitt.edu/1278/1/action_migrant_workers_COM_74_2250.pdf (pristupljeno 15. lipnja 2017).
- European Council. 1999. *Tampere European Council 15 and 16 October 1999 – Presidency Conclusions*. http://aei.pitt.edu/43337/1/Tempere_1999.pdf (pristupljeno 15. lipnja 2017).
- Council. 2005. The Hague Programme: Strengthening Freedom, Security and Justice in the European Union. *Official Journal of the European Union*. C 53. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2005:053:0001:0014:EN:PDF> (pristupljeno 26. srpnja 2014).
- European Council. 2007. Brussels European Council 14 December 2007 – Presidency Conclusions. http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/97669.pdf (pristupljeno 3. srpnja 2017).
- European Council. 2008. Brussels European Council 19-20 June 2008 – Presidency Conclusions. http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/101346.pdf (pristupljeno 3. srpnja 2017).
- European Council. 2010. The Stockholm Programme – An Open and

- Secure Europe Serving and Protecting Citizens. *Official Journal of the European Union*. (2010/C 115/01). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2010:115:-FULL&from=en> (pristupljeno 24. srpnja 2017).
- Commission of the European Communities. 1974. Action programme in favour of migrant workers and their families. COM (74) 2250. *Bulletin of the European Communities*. Bulletin. Supplement 3/76. http://aei.pitt.edu/1278/1/action_migrant_workers_COM_74_2250.pdf (pristupljeno 15. lipnja 2017).
- Commission of the European Communities. 1985. *Guidelines for a Community policy on migration. Commission communication transmitted to the Council on March 1985*. (COM (85) 48 final). *Bulletin of the European Communities. Supplement 9/85*. http://aei.pitt.edu/1256/1/migration_policy_COM_85_48.pdf (pristupljeno 15. lipnja 2017).
- Commission of the European Communities. 1991. Commission Communication to the Council and the European Parliament on Immigration. SEC(91) 1855 final. file:///C:/Users/ESF/AppData/Local/Temp/immigration_policy_SEC_91_1855-3.pdf (pristupljeno 22. kolovoza 2017).
- Commission of the European Communities. 1994. *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on Immigration and Asylum Policies*. COM (94) 23 final. http://aei.pitt.edu/1262/1/immigration_asylum_COM_94_23.pdf (pristupljeno 22. kolovoza 2017).
- Commission of the European Communities. 1998. *Communication from the Commission: An action plan against racism*. COM (1998) 183 final. <http://aei.pitt.edu/5109/1/5109.pdf> (pristupljeno 15. lipnja 2017).
- Commission of the European Communities. 2000. *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on a Community Immigration Policy*. COM(2000) 757 final. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52000DC0757&from=EN> (pristupljeno 15. lipnja 2017).
- Commission of the European Communities. 2003. *Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on immigration, integration and employment*. COM (2003) 336 final. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52003DC0336&from=EN>. (pristupljeno 2. srpnja 2015).
- Commission of the European Communities. 2004. *Green Paper on an EU approach to managing economic migration*. COM (2004) 811, Brussels, 11 January 2005. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52004DC0811&from=EN> (pristupljeno 15. lipnja 2017).
- Commission of the European Communities. 2005. *Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: A Common Agenda for Integration. Framework for the Integration of Third-Country Nationals in the European Union*. COM(2005) 389 final. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52005DC0389&from=EN>. (pristupljeno 15. lipnja 2017).
- Commission of the European Communities. 2005. *Communication from the Commission: Policy Plan on Legal Migration*. COM (2005) 669 final. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/>

- TXT/PDF/?uri=CELEX:52005D-C0669&from=EN (pristupljeno 15. lipnja. 2017).
- Commission of the European Communities. 2008. *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: A Common Immigration Policy for Europe: Principles, actions and tools*. COM(2008) 359 final. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=LEGISSUM:jl0001&from=EN> (pristupljeno 3. srpnja 2017).
- European Commission. 2011a. *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Communication on Migration*. COM (2011) 248 final. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0248:FIN:EN:PDF> (pristupljeno 2. srpnja 2017).
- European Commission. 2011b. *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – European Agenda for the Integration of Third-Country Nationals*. COM(2011) 455 final. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011DC0455&from=EN> (pristupljeno 2. srpnja 2017).
- European Commission. 2015. *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: A European Agenda on Migration*. COM(2015) 240 final. <http://www.refworld.org/docid/555c861f4.html> (pristupljeno 3. srpnja 2017).
- European Commission. 2016. *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Action Plan on the integration of third country nationals*. COM(2016) 377 final. <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2016/EN/1-2016-377-EN-F1-1.PDF> (pristupljeno 3. srpnja 2017).
- Commission. 1990. Meeting of Ministers concerned with immigration – Political declaration. *Bulletin of the European Communities*. Vol. 23, No. 6. Bull. EC 6-1990: 154-162. <http://aei.pitt.edu/65699/1/BUL347.pdf> (pristupljeno 8. kolovoza 2017).
- Justice and Home Affairs Council. 1999. Action Plan of the Council and the Commission on How Best to Implement the Provisions of the Treaty of Amsterdam on an Area of Freedom, Security and Justice. Text adopted by the Justice and Home Affairs Council of 3 December 1998. *Official Journal of the European Communities*. 1999/C 19/01: 1-15. [http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31999Y0123\(01\)&from=EN](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31999Y0123(01)&from=EN) (pristupljeno 26. kolovoza 2017).
- Council of the European Union. 2004. *Press Release: 2618th Council Meeting Justice and Home Affairs. Annex – Common Basic Principles for Immigrant Integration Policy in the European Union*. 14615/04 (Presse321). http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressData/en/jha/82745.pdf (pristupljeno 26. srpnja 2014).
- Council. 2005. Council and Commission Action Plan implementing the Hague Programme on strengthening freedom, security and justice in the European Union. *Official Journal of the European Union*. C 198 [http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52005XG0812\(01\)&from=EN](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52005XG0812(01)&from=EN) (pristupljeno 27. lipnja 2017).
- Council of the European Union. 2007. *Conclusions of the Council and the*

- Representatives of the Governments of the Member States on the strengthening of integration policies in the European Union by promoting unity in diversity.* 2807th Justice and Home Affairs Council meeting. Luxembourg, 12 and 13 June 2007. http://cizinci.cz/repository/2155/file/mc_Postdam_2007.pdf (pristupljeno 4. srpnja 2017).
- Council of the European Union. 2014. *Council conclusions of the Council and the Representatives of the Governments of the Member States on the integration of third-country nationals legally residing in the EU.* <https://www.consilium.europa.eu/media/28071/143109.pdf> (pristupljeno 28. ožujka 2018).
- Council of the European Union. 2016. *Conclusions of the Council and the Representatives of the Governments of the Member States on the integration of third – country nationals legally residing in the EU – Council conclusions (9 December 2016).* <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15312-2016-INIT/en/pdf> (pristupljeno 4. srpnja 2017).
- European Parliament. 1996. Resolution of 13 March 1996 embodying (i) Parliament's opinion on the convening of the Intergovernmental Conference, and (ii) an evaluation of the work of the Reflection Group and a definition of the political priorities of the European Parliament with a view to the Intergovernmental Conference. *Official Journal of the European Communities.* No. C 96/77. http://www.europarl.europa.eu/pdf/reformes_des_traites/amsterdam/A4-0068-96_EN.pdf (pristupljeno 8. kolovoza 2017).
- European Parliament. 2003. *Resolution on the Communication from the Commission on immigration, integration and employment (COM (2003) 336 – 2003/2147 (INI).* <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52004IP0028&from=EN> (pristupljeno 25. srpnja 2017).
- European Parliament. 2004. *Legal and illegal migration and the integration of migrants – European Parliament resolution on the links between legal and illegal migration and integration of migrants (2004/2137(INI)).* <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P6-TA-2005-0235+0+DOC+PDF+V0//EN> (pristupljeno 10. siječnja 2018).
- European Parliament 2004. *European Parliament recommendation to the Council and to the European Council on the future of the area of freedom, security and justice as well as on the measures required to enhance the legitimacy and effectiveness thereof (2004/2175(INI)).* <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P6-TA-2004-0022+0+DOC+PDF+V0//EN> (pristupljeno 28. ožujka 2018).
- European Parliament. 2016. *European Parliament resolution of 12 April 2016 on the situation in the Mediterranean and the need for a holistic EU approach to migration (2015/2095(INI)).* <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P8-TA-2016-0102+0+DOC+PDF+V0//EN> (pristupljeno 27. srpnja 2017).

The EU Immigration Policy: An Overview of Research Methodology

Abstract The aim of this article is to establish the transparent use of methodology in a research project concerning immigrants' human rights. It first considers whether cosmopolitanism and communitarianism, as the two approaches in contemporary normative political theory, are complementary in how they view the rights of immigrants to enter and remain in countries of receipt. In order to empirically verify the points where the principles and arguments of the two approaches meet, a case study of the European immigration policy has been designed based on qualitative methods and EU documents theme analysis. This article looks into the methodological steps taken during the empirical part of the research project, the criteria applied to document sampling, the determination of a coding unit, the coding rules, as well as the approach to creating coding schemes, the pertaining codes and their structure. The main contribution of this article is the design of an original coding scheme that structures EU immigration policy using the dimensions of the fundamental elements of that policy, its objectives, instruments, actors, target groups, principles behind its creation and the context in which it takes form. That coding scheme can also serve as a potential contribution towards building a European immigration policy model.

Keywords public policy design, immigration policy, normative political theory, coding scheme

POLITIČKA TEORIJA

POLITICAL THEORY

HOW COME A LIBERAL STILL BELIEVES IN DEMOCRACY? A RIDDLE OF POLITICS AND FAITH

About the book by James Miller

Can Democracy Work? A Short History of a Radical Idea from Ancient Athens to Our World

Farrar, Straus & Giroux, New York, 2018.

Krešimir Petković

Faculty of Political Science
University of Zagreb
E-mail: kpetkovic@fpzg.hr

DOI: 10.20901/an.15.10

Essay

Accepted: December 2018

Abstract This critical essay deals with the book *Can Democracy Work?* by James Miller, which, warning of the problems of democratic politics, retains democratic faith. By combining political science and historiography, and intertwining the history of ideas with political biography in portraying different episodes in the history of democracy, the book seeks to give insight into the riddle of democracy. This riddle is exhibited in various theoretical and practical tensions: between the Rousseauian demand for sovereignty of the people and the general will on the one hand, and the Platonistic epistemic skepticism about the ability of the people to decide and the political demands of liberalism on the other; between the need to control the rulers and the political-economic dynamics of corruption and clientelism incited by democratic politics; between rebellion against the elites as a species of functional political hygiene in a polity, and uncertainty of outcomes brought by the inherent instability of democracy and its aptitude to excess; and between the seeming inevitability of elections and their cooptational trap. Between the liberalism of fear à la Judith Shklar and the thrills of populism à la Chantal Mouffe, the author retains democratic faith – a political version of Kierkegaardian existentialism which goes beyond the undecided, forever doubting reflection and a political good that is shared with others, in spite of the uncertainties of public opinion and the ascertained questionability of civic virtue in the open field of the political in history.

Keywords democracy, liberalism, riddle, genealogy, populism, public opinion

I.

In late August 2018, Darko Milinović, former Croatian Minister of Health and the Governor of Ličko-senjska County, mobilized local party members for an unusual quest. Four buses from the prov-

ince, with about 200 people according to the media reports – the party members of the Croatian Democratic Community (HDZ), the leading party in the ruling coalition – arrived in Zagreb in front of the national party headquarters, to

protest the issues concerning intraparty elections and politics. Lovro Kušević, the Minister of Public Administration and the political secretary of HDZ, accused the organizers for manipulation, stating that "they don't know democracy".¹ On the other hand, Milinović, who was expelled from the party, called the procedure of his deletion "unashamedly undemocratic".²

A relatively insignificant event from contemporary Croatian politics still points to big issues, both in conceptual history of democracy and the contemporary political discourse obsessed with it. Does democracy refer to the tidy procedure of aggregating individual wills or to the fuzzy expressions of collective will on various levels of political life? And in terms of *Begriffsgeschichte*, where Carl Schmitt, an astute critic of liberal democracy, diagnosed the times of neutralizations and depoliticizations, the question is how come that the same actions are called (un)democratic by political opponents and antagonists, typically in the situations when specific criteria of a meritocratic or professional system to judge one's actions are absent? It seems that in the clashes of political discourse everyone likes to have "democracy" on his side.

But what is "democracy" after all? Aside of the questions of grass roots actions and institutional procedures, is it applicable solely to demos or to the notoriously oligarchic parties as well, the particular political organizations competing in the political arena with their general programs claiming the knowledge of the common good? What does

¹ "Milinovićev čin podijelio HDZ, Kušević za njegovo izbacivanje iz stranke, no Kujundžić poručuje: 'Ne treba mahati sankcijama'", *dnevnik.hr*, August 30th 2018.

² "Zaštitari na izborima: 'Koliko je trebalo biti demokracije na ovim izborima?'" *dnevnik.hr*, September 9th 2018.

democracy mean today and how is this associated to what it has meant in various historical, cultural and geographical settings? Can it work?

While the answers to the former questions demand careful empirical analysis and theoretical prowess, the last one also implies a telos, a purpose, a vision of good life, which should be attained by democratic politics. Discussions of such big questions reveal not only one's ability to analyze but thus also reveal, so to say, one's normative persona. What does one aspire and what does one loathe? What does one inadvertently or voluntarily hide and reveal? What does one hope for or believe in? The question of democracy, today as ever, is not only a question of political analysis, but also of values, identity, and even esthetics and eschatology of an author discussing politics. Histories and evaluations of democracy tackling these big and ages old questions that haunt political thought at least from the Greek times, could very well offer a full confession of a *zoon politikon* or, more humanely, a *homo politicus*, striving for the beautiful and the good in a political community. Or, perhaps, a less optimistic confession of the frailness of an attempt to offer a vindication of democracy in the context of an inability to provide a convincing answer about its future based on levelheaded evaluation of its historical experience.

II.

What if James Miller, a New School Professor and an historian of ideas, set out to answer these questions, offering a history of democracy as an idea and historical practice? Well, he did, and his interesting and sincere book, encompassing about 300 pages (about 250 without endnotes), confirms this hunch: the book is at the same time a political analysis, a biography and a confession of faith. Miller, a former rock'n'roll crit-

ic and Foucault's biographer who wrote on the lives of philosophers, is not new to the subject. It's his third book about democracy, the first one being *Rousseau: Dreamer of Democracy* (1984) published by Yale University Press, while the second one, *Democracy Is in the Streets* (Simon & Schuster 1987), republished by Harvard University Press (1994), dealt with the "miracles" and "monsters" of the New Left, vividly portraying radical leftism in the US, one of the Western polities that also produced its picturesque *soixante-huitards* (Miller did partake in the said political carnivals). In other words, the author has something to say on the subject of democracy, judging both from his experience and his scholarly expertise and work.

Can democracy work? is a work of maturity. It puts youth ideals on the trial of skepticism that one acquires with age, when one is more or less retired from the streets, rarely dreaming of personal future prospects and mostly looking back to reassess the past. The book goes beyond the sometimes barren and abstract language of contemporary political theory. Miller's knowledge of the history of political ideas is paired with the stylistic qualities of prose and the richness of language. He interweaves the personal and the political in his narrative. The book comes off neither as an empirically banal, recycling textbook interpretations, nor as a dullish pamphlet. As in the case of the lives of philosophers from Miller's *Examined Lives* (Picador, 2012), the well-researched episodes have many intriguing facets and, although there are passages that do not lack overly archaic pathos, Miller does not proselytize: a seemingly Manichean distribution of roles is usually put down to earth by a skeptical nod or a touch of (auto)irony.

The episodes from the history of democracy are recounted in five chapters,

with each title summing the different concept of democracy emerging in the political history of the West. The book also provides introductory synopses of the chapters, stylistically evocative of picaresque novels (an old Spanish genre, precisely recounting life histories of the likeable scapegraces). As the synopsis of "Prelude" has it, the book deals with the riddle of democracy (one of the working titles of the book was "The Riddle of Democracy"): "The riddle posed, and some answers explored, in five historical essays" (vi). And the collaged pillar on the covers already reflects the variety of the chosen historical episodes: the assembled artwork contains both bits of Greek alphabet and violent Delacroix's *Liberty Leading the People* on the top – the famous lady with a flag, a bayoneted musket and a nipple, paying homage to the French July Revolution of 1830. In the following sections, I will lead the potential reader through the content of the book's introduction (the mentioned "Prelude") and its chapters to come to its conclusion (the "Coda"), quite unsettling for the uncritical proponents of democracy. The readers will ultimately have to decide for themselves if the book solves the riddle posed suggested already in the abstract of the essay and the strange lyrics, ironically evoked in its epigraph. On my part, I shall offer some reflections on the titular question associated both with democracy and with the profile of the author as a proponent of political hope, still willing to use Whitman and Brecht in his exalted epigraphs albeit all the skepticism he tends to express.

III.

The introduction provides the usual distinctions, modest disclaimers and reasonable caveats. It correctly states that liberalism and democracy are terms "almost hopelessly conflated and confused" (14) in the contemporary politi-

cal discourse; that the story recounted is Eurocentric and that the choice of the cases highly selective. The work is, as the author confesses, a specific product of an epistemological tradition of writing intellectual history and of a political tradition of democracy he was raised in. Although Miller is aware of the tensions and faults of that tradition, he can still write the introduction as a proud American, raised on Whitman's *Democratic Vistas*, claiming that he is "struck by the progress" they "have made as a nation", further expressing his pride with "the polyglot expansion of" American "citizenry as a whole, and the generosity with which Americans, at their best, have conceived of popular sovereignty in pluralistic terms": in Miller's eyes, "the United States has evolved into the world's most striking ongoing experiment in cosmopolitan self-governance" (17).

The introduction explicitly poses the seemingly simple question "What is democracy?" It makes some sense to recount Miller's preliminary suggestion of an answer before going to specific episodes. He does not provide an abstract scholastic definition but points to a political tension, present both in my vignette from the European periphery and in the episodes analyzed. This tension appears within an ambitious swathe of a culture and a way of life. It is framed as a doubt and followed by a paradox:

Perhaps, as Tocqueville and others have argued, democracy isn't merely a form of government, it is also a way of life, and a shared faith, instantiated in other forms of association, in modes of thought and belief, in the attitudes and inclinations of individuals who have absorbed a kind of democratic temperament. But how can democratic habits of association, conduct, and conviction survive in a setting where democracy as a poli-

tical form is honored mainly in the breach? (7)

I see two things important to understand Miller's political effort suggested in the quoted paragraph. Following Tocqueville, whose historical analysis (even if he wasn't bashful in his generalizations, as Miller observes) became a sort of a gospel of American democracy, democracy is normatively posited as a sort of vibrant political culture of a collective that shares common future and faith. It refers, then, to the cultivation of a finer temperament, contrasted with the often brutal and cruel mob instincts, diagnosed and theorized by Gustave Le Bon's *Psychologie des foules*. It appears in the realm of political sociology against the psychology of the masses ignited by irresponsible, charlatan or deranged populist leaders. This mechanism of manipulation is in Miller's narrative associated with the "bad guys" of the chosen episodes from Ancient Greece to Jacksonian democracy in the US, providing it with a moralist quasi-Manichean touch and at the same time supplying it with one of the important leitmotifs that hold the episodes together (another one may be a historically grounded premonition about the limited lifetime of any given democracy).

To be sure, in Miller's narrative, it's never a haughty aristocratic pose despising "the great unwashed". His contempt is reserved for the populist irresponsibility, charlatanry, demagoguery and scheming that gives mobs a mandate to do harm, and that so easily transforms itself to despotism when in power. And this seems to be morally right, about as Montaigne's essay against cruelty. However, there is more to the tension between political life and political form haunting democratic life, to which I will have to return at the end.

The title of the first chapter, "A Closed Community of Self-Governing Citizens," summarizes, somewhat idealistically, what democracy meant in Greece. As the Greeks had it: "Our city is called a democracy because it is governed by the many, not the few" is "one of the earliest, and simplest, definitions of the new political form" (30), that is relevant to this day. Many of the problems and dilemmas of today's democracy were also there at the beginning, in Athens, where the term and the practice was born for the Western political history, before the large democratic hiatus filled by monarchic political form: nativism versus the outsiders; military service forging fraternity and citizen spirit, i.e. "democracy based on citizen-soldiers poised to shed blood" (52), as later in France; masses manipulated by the demagogues, all together paired with a lack of rights in specifically modern liberal constitutional sense, and the largely forgotten lottery as, when one thinks of it, logical method of choice, at least if political equality is understood as an empirical fact.

Miller notes the fact that "only a small fraction of the Athenian population participated in politics" and this came in hand with "[t]he myth of Athenian autochthony – a strong form of nativism, stressing that citizens must spring from the land" which "enabled even the poorest citizen to regard himself as well-born" (29). Although he uses all the caveats, Miller is keen to see the parallels between the Greek and the French case, Athenian democracy and the republic established in the course of the French Revolution, while further democratic episodes in his narrative also demonstrate similar tensions present already in Athens. Among other things, he mentions Josiah Ober's comparison of the Athenian uprising of 508 B.C. and the storming of the Bastille (24), the volatility of the will of the demos – the "citizens

in assembly were perfectly free to reject previously approved laws, even to establish completely new institutions" (36) – and the political problems associated with "empowering an impoverished multitude" (37).

Thucydides' skepticism concerning the "demos in action," ignited and moved by popular leaders such as Cleon (38), feels as a contemporary if not a timeless warning in Miller's narrative, especially when affiliated with David Runciman's general remarks echoing Plato – of how "democracy pandered to desire": "It gave people what they wanted day to day, but it did nothing to make sure they wanted the right things. It had no capacity for wisdom, for difficult decisions, or for hard truths. Democracies were founded on flattery and lies" (42). To this, reader can add Miller's skepticism towards Arendt's idealistic visions of Greek democracy and to her intellectual progeny of armchair philosophers (44), and an affirmative nod to Paul Cartledge's summary of Antic democratic experience as "participatory democracy with a vengeance" (48). After all, the big political invention did not end up in glory but in vulnerable and dependent shrinking oligarchies that withered away to be incorporated into larger empires.

V.

The motif of a republican military service introduces the French case, recounted under the title "A Revolutionary Assertion of Popular Sovereignty": "the French Revolution had made it clear that Athens would not be the last example of a democracy based on citizen-soldiers poised to shed blood. Fraternity, solidarity, and the kinds of virtues forged through conflict and struggle would prove alluring for a number of subsequent democrats of different persuasions" (52). Not surprisingly, Machiavelli's ideas also appear in Miller's analysis: the gre-

at Florentine political thinker's claims that armed people make a better army than shifty mercenaries and, even if very cautiously, the controversial concept of "Machiavellian democracy". However, the basic structure of the chapter, if one omits few details and focuses instead on the distribution of forces struggling in the clash of political good and evil, is almost opera-like in its simplicity; or, if one really wants to stretch the comparisons and put aside the many differences that spring from the usage of Orwell's satirical October allegory, it is the old Major, Napoleon and Snowball, transposed from an animal farm to the French Revolution. Let me explain this strange association.

Rousseau, "the Genevan-born sage" (whose *Social Contract* was banned in his native republic, since it was judged to be dangerous for the Genevan constitution) prophesized "the century of revolutions" (56). His love for the people was recognized by Robespierre, who uttered many ambivalent and contradictory ideas about politics – e.g. Miller writes on his "complete about-face from the ultrademocratic views" (87). But as a policy practitioner, Robespierre wasn't that ambivalent. In the course of the French Revolution, democratic ideas have correlated with violent impulses, expressed by the often blood-thirsty *sans-culottes* (in Miller's opinion wrongly exculpated by Arendt). Rousseau's ultimate political ideals, freedom and equality, and his vision of a republic with citizens as sovereign, making laws that express general will, ended up (or, more exactly, began) with "a carnival of atrocities" (72). As the very end of the chapter has it, the French Revolution was "a hecatomb on a grand scale" (89). Unlike Foucault – who was ambivalent, if not cynical, when he discussed the bloody assertions of revolutionary power with Chomsky in the early 1970s – and Žižek

much later, Miller abhors revolutionary bloodshed (like Chateaubriand in his days), pointing to the September Massacres of 1792 and other episodes of "indiscriminate slaughter" (74). However, this is not only an aesthetic sentiment, but a theoretical claim. Miller nods positively to Simon Schama, who posits an inherent tie between revolution and bloodshed by the masses, those by definition being opposed to the checks and balances of a moderate rational government: "If Schama is correct – and I believe he is," writes Miller, "then previous scholars have been wrong to imply that the ardent desire of ordinary people for public freedom can be separated, in fact, from their willingness to use force in its pursuit" (72).

If Rousseau's vision can be vaguely associated with that of the old Major (Marx), and if Robespierre, the terror and the violent masses, can be associated with Napoleon (the hog not the general), referring in Orwell's narrative to Stalin and the purges, who is then Snowball (Trotsky, hammered to death in Mexico) of the French Revolution? Maybe we could find one on closer inspection, but he would not be that important for Miller's narrative. The calls for permanent revolution cannot be compared with the project of a rational liberal-democratic constitution, and it is not that clear that Snowball is a good guy, but there is a good guy in Miller's chapter though. It is Marquis de Condorcet, a "mathematical prodigy" and "methodological individualist in the tradition of Adam Smith" (75), who already then was a proponent of women rights, an enemy of slavery, and an extreme skeptic in the matters of religion, as a posthumous biographical note put it (76). Condorcet, an author interested in the finesses of *l'arithmétique politique*, was instrumental in translating the obscure idea about pluses, minuses and the

general will from the *Social Contract* into French constitutional order. His mission was to "rationalize the drafting of laws for the public good" (75). His problem? "He knew perfectly well that his fondest hopes for an enlightened regime of political freedom had been hijacked by Robespierre and a few other fanatics of virtue" (88). His destiny? Although he did not end up guillotined as Robespierre himself, after a period of hiding, Condorcet was imprisoned. He died in his cell, poisoned, perhaps taking poison voluntarily like Socrates, or simply from stroke: it is not clear to this day.

VI.

The next chapter discusses Miller's own polity, under the title "A Commercial Republic of Free Individuals," that sums up the ideas of the founding fathers – the same thing that the Canadian interpreter of Hobbes and Locke C. B. Macpherson, called "possessive individualism". There is of course much more in the complex story about the nascence of the American republic, since, after all, "Republican Rome was their model, not Periclean Athens" (92), and Madisonian distrust of the people, the unconstrained popular sovereignty without checks and balances, was there from the beginning, echoing in Miller's own doubts about the real status of democracy in America. In other words, the "characteristically guarded American approach to popular sovereignty made elections a crucial feature of the new regime – and struggles over the right to vote a focus of subsequent efforts to ensure that all Americans, regardless of race, gender, or wealth, felt they had standing in a republic of equals" (92).

Miller's versatility in combining history of ideas and biographical work finds its focus in several important persons that helped to shape American democratic imaginary formed in 18th and 19th

century. It's a motley array of revolutionaries, presidents, ethnographically disposed aristocrats, transcendentalists and poets: Paine, Jackson, Tocqueville, Emerson, and Whitman. Thomas Paine, the author of the pamphlet *Common Sense*, advocated simple government accountable to the people, a "commonwealth of self-reliant individuals" (93). Society, not the state (as in Hegel), was the place of freedom and happiness for him, a place of voluntary associations and organizations and market transactions between individuals, i.e. the place of "commerce" (96), but Miller reminds the reader that Paine later advocated some rudimentary forms of social policy, such as grants and pensions funded by an estate tax (97).

If Paine is there to account for the chapter title and the early theoretical foundations of American polity, Jackson is there to demonstrate the noxious populist dynamics as a recurring interest of Miller's democratic analysis. Miller is not lonely in not being too fond of Jackson, citing, among many other things, Jackson's support of Indian resettlement, "America's unique contribution to the art of 'ethnic cleansing'" (110), and ignoring the rule of law embodied in the Supreme Court's decisions. Assuming the role of a national "tribune," Miller's Jackson is a figure similar to Athenian demagogues, mobilizing commoners against the elite in a new setting of a grand scale federal polity, "trying to turn the quadrennial vote for the most powerful figure in the federal government into a national plebiscite" (112). Miller's interpretation of Jackson does not only function as a critique of Trump's presidency thus far, in the ruse of an historical analysis; it also helps to further profile Miller's normative understanding of democracy, juxtaposing a culture of emancipated individuals – where there are no slaves, but also no masters, according

to Lincoln's definition (118) – with the authoritarian patterns of populist politics. Jackson is not to be revered: "one is struck by the discrepancy between what Jackson, based on the evidence, seems actually to have accomplished in the way of democratizing reforms, and the outsize role he assumes in the national lore (at least the lore I was taught growing up about this putative hero of the common man)" (112). By the way, Miller's analysis of the case of Thomas Wilson Dorr, and the so-called Dorr Rebellion, associated with the struggle for suffrage in Rhode Island, demonstrates similar sentiments: a loathing of populism and all "venal demagogues running on disingenuous policy platforms" (124).

De Tocqueville, who was in a mission with de Beaumont to inspect the American prison system, met Jackson and was not too impressed with the finesse of his character and abilities. Tocqueville based his insights in the observations of "Jacksonian democracy", a term Miller himself uses in (scare) quotes. However, Miller does not seem to be impressed with conclusions of the author, "regarded as an uncanny prophet" (116), overprone to generalize. It is not only Tocqueville's misfires concerning the issues of universal suffrage and its practices – Miller seems to like Lijphart's suggestions to make voting in the US obligatory, not a right, but a "civic duty" (123) – that did not stand the test of time in Miller's opinion. Unlike Adorno, another American visitor much later, Miller did not find Tocqueville's "worries about conformism" reasonable: "the United States had already begun to elaborate a distinctively clamorous style of public culture" and "an emergent culture industry made it both possible – and profitable – to market cultural artifacts that strove to satisfy the otherwise frustrated yearnings of ordinary Americans to be regarded as free and equal individuals,

with cultural tastes as worthy and legitimate as those of any European aristocrat" (124).

Enter Emerson and Whitman, authors immensely important to understand Miller's writings on democracy in America. The first one "provided a quasi-religious sanction for the American cult of individualism" which justifies the usage of the term "Emersonian ideology" as opposed to the rigidities of a puritan religion (125). This gospel of "self-reliance," preached by an author whom Miller sees as similar to Nietzsche in certain aspects, was associated with civil disobedience as a form of democratic politics.³ This phenomenon is portrayed affirmatively in the book, although with the caveat about the problem of "real political justice", with an accent put on the problem of racial discrimination. Namely, Miller observes how "nonconformism and defiant individualism can flourish while ... the quest to create a more inclusive democratic society languishes" (128). Whitman who, paradoxically (perhaps as Miller himself), saw the development of "perfect individualism" as the telos of democracy (130), "had exalted America's democracy as he had experienced it inwardly, as a kind of sublime pantheism, egalitarian in substance and cosmic in scope" (129). Miller acutely notes the interesting discrepancy between Whitman's hymns and the disgust he expressed in private letters with his "dark-skinned compatriots who were intoxicated by their first taste

³ To be sure, Nietzsche was no democrat at all. Socrates, Jesus, Luther and Rousseau belonged to the same democratic lot (*die vier großen Demokraten*; Nietzsche 1887a) as, in Nietzsche's equation, proponents of equality, epistemic or political, religious or secular. To him, democracy is a sign of societal decadence, a political form that is both an introduction to anarchy and an equivalent to misarchism, hate of the many for the natural rule of the few that have the will to power (Nietzsche 1887b).

of political power" (130), the disgust similar to Miller's when he discusses historical cases of various politically ignited mobs, be it Athenians led by demagogues or blood-thirsty sans-culottes of the French Revolution. They seem to fit in Whitman's definition of "many wild brutes let loose" (130).

VII.

The fourth chapter, "A Struggle for Political and Social Equality," returns the narrative back to the old continent, dealing with the Chartists and the characters such as Marx, Mazzini, Michels and Weber. The first political group expectedly did not fare to well by Miller's standards, since they treated "the Jacobin constitution of 1793 as sacred scripture" and "idolized Robespierre" (135). Their "promises were, in a strong sense, democratic – but their methods were increasingly revolutionary and hinged on the actions of a relatively small minority of committed militants" (139). Marx is treated without awe, in the recognizable style Miller employed in the book about philosophers, dissecting their biographies in defiance to any mind-numbing sacralisation. Marx "felt that democracy was not an end in itself but only a means toward the ultimate aim of fully realizing human freedom in a peaceful society of equals" (142), and "he speculated that an economy organized on egalitarian principles would, eventually, be able to do without the hierarchical methods of command and control characteristic even of representative governments like that of the United States" (143). A history of Yugoslav self-management might add to this theme: long ago Miller was a fan of that literature but soon enough he got disenchanted with that "brand of cynical Marxism", as he explained to me in an e-mail. In any case, he still seems to be fond enough of Hegel and a connoisseur of the rationalist history of ideas which helps him delineate Marx from the

shady milieu of secret societies, anarchist bombs and insurrections:

Marx abhorred the votaries of conspiratorial insurrection – Blanqui, Bakunin, the whole lot. Their secret societies and obsessive scheming offended his core rationalism and his (Hegelian) hope that the sharp, open conflict produced by truly popular social movements would produce, in time, and in the crucible of civil wars, new men and new women, equipped to establish a new world of emancipated, and enlightened, equals. (154)

Not surprisingly, the negative minor character here is Raoul Rigault, an outspoken atheist and revolutionary, master of the manipulative art of rhetoric and a bon-vivant, a small scale Robespierre of Paris Commune, a principal of police terror, executions and feasts, "legendary for his outlandish tabs (one breakfast after a long night supposedly consisted of two fine Burgundies and Chateaubriand aux truffes)" (153). Speaking of the good and the bad guys within this chapter, Miller seems to be much more congenial to Giuseppe Mazzini than to Marx. Mazzini, an Italian republican and one of the key characters in the unification of Italy, whom Marx understood as a reactionary, noticed the discrepancy between the egalitarianism of Christianity and the hierarchical nature of political societies. In Schmittian terms, it might be said that Mazzini offered a sort of political theology of democracy, deriving the principles of national politics from the sacral grounding premises of the Christian doctrine: "We cannot logically declare the children of God to be equal before God and unequal before men", he stated (145).

Opposing Marxism, Mazzini mused on the gradual change – the evolution of societies and human species, against the lethal revolutionary experiments such as

Paris Commune. Miller seems to follow him, opposing the carnivals of violence. In Miller's meta-narrative that cuts across the historical episodes, they are associated with a formula of "delirious community of equals" (151). It is one of the possible succinct definitions of democracy Miller plays against. While I doubt that the party members from the buses in the introduction were delirious, they might still fall into this camp of democratic phenomenology, associated with temporary intoxicating moments of fraternity on various levels. It is *Le Bon's* material, often with lots of corpses on the barricades, similar to those beneath Delacroix's *Liberty's* nipple. However, Miller also notices a paradox of changes associated with bloody revolutions (a sort of historical dialectics, although he doesn't use such language): fear of violence and popular pressures bring up changes to political order, which is a point traditionally made by Marxists who tend to notice that violence is a midwife of the new order. In another paradox characteristic for a democratic believer, he seems to be abhorred with violence but still thrilled by the opportunity democratic moments bring to political history. In one of the possible readings, the ambivalences of democracy trump the quasi-Manichaeism of political actors spawned by the democratic moments and the liberal from the title of the essay perhaps appears more democratic than he is willing to admit, warts, populism and all.

Enter modern political parties, organizations unbeknownst to the Greeks. They open the questions of political form and content, partially intimated in the beginning of this essay: "Should a party that advocated democracy organize itself democratically? Did it matter if its rhetoric was revolutionary while its policies were reformist?" (159) Many figures appear in association to these

problems, such as Eduard Bernstein and Rosa Luxemburg, rising broader issues about the relationship between socialism and democracy, as in the famous "genealogy" written by Laclau and Mouffe. However, the lead role belongs to Robert Michels, an observer of actual practices of social democracy that exemplified the discrepancy between socialism and democracy, equated in a naive idealist understanding of some of the proponents of socialism. Michels, under influence of Pareto and Mosca, was famous for his formulation of the iron law of oligarchy, which is in accord with their theory of elites that, as ever, successfully eschew nominally democratic forms. Miller rightly finds great interest in the long-term correspondence between Michels and Weber, "a priceless record of how two astute observers viewed the modern struggle for political and social equality, and the divergent ways they evaluated its prospects" (167).

Weber, a diagnostician of the fossilized Western civilization, explained to his young and still idealistic syndicalist friend, how Rousseauian notions of the will of the people are but fictions. If one does not to adhere to revolutionary ethics of the will, formally a secular variant of the Sermon on the Mount, as is Kant's categorical imperative, one must accept "the sociological conditions underlying all 'technologies,' be they economic, political, or whatever" (168-169), which makes talk of revolution a (farcical) utopian call. Weber's patronizing is not the whole story, assuming a recognizable form of a dialogue between an older (complacent) cynic and a younger (naive) idealist who will grow up (both of course bourgeois). An unexpected parallel emerges, accentuating another possible normative layer in Miller's complex narrative: "Weber could see the advantage of handing effective political power in avowed democracies to shrewd dema-

gogues, just as Athens had handed power to Pericles, who was able, according to Thucydides, to harness productively the otherwise dangerous passions of unruly and uninformed citizens" (170). To put it differently, it comes down to good leadership (for Weber, this was paired with political ethics of responsibility) in "[t]he democratic currents of history", which "resemble successive waves" where, as Michels further observed, revolutionary leaders become the part of a new establishment to be in "turn attacked by fresh opponents who appeal to the name of democracy", which lead him to a somewhat mystical conclusion: "It is probable that this cruel game will continue without end" (172).

VIII.

The last of the chapters, "A Hall of Mirrors," is the first one with a composite metaphorical layer in the title, possibly referring not only to Versailles, but also to the structure of the chapter, where narrative jumps from America to Europe, from the United States to Russia. The chapter deals with Wilson and Lenin – the two champions of quite differently understood right of self-determination – with Bernays (a bad guy) and Lippmann and Dewey (the good guys). Moreover, the mirrors might also refer to the mirrors of democratic experience across history, which is repetitively portrayed in the book, in a sort of structure of fugue, where similar musical motifs are repeated and reworked as democracy as the rule of the people is, in new historical and geographical settings.

Wilson, a professor of politics at Princeton and university's president – the first and thus far last American president with a PhD, as Miller notices (174) – had a lofty vision of "a concert of democratic nations, each one established through a democratic process of self-determination", but Miller is also quick to

notice his parochialism when Wilson deals with democracy in Europe, as well as his "white supremacist assumptions" (177). In the choice between natural aristocracy (Adams) and plebeian democracy (Jackson), Wilson is closer to the former option. During his times, one can observe the formation of a gap, very important in Miller's opinion, between the discourse of democracy and actual practices of governing, associated with the development of federal bureaucracy, the ambitious policing schemes and the imperatives of secrecy associated with the maintenance of national security. The Patriot Act is nothing new, in other words. It is a part of a century old American tradition. Together with Weberian concept of bureaucracy and the distinction between politics and administration (a founding moment of the Wilsonian science of administration), another Weberian uneasy motif appears. The *Führerdemokratie* shows up in Miller's narrative about Wilson, and he even sees Wilson's war speech as "a fine example of an eloquent demagogue in full oratorical flight" (181). "God helping her, she can do no other," Wilson concluded his speech, and Miller added: "The final, Protestant flourish is telling" (181). Indeed it is, as yet another example of Miller's analytical heed for the issues of political spirituality which I discuss at the very end, and of the normative complexity of the narrative where leadership appears both as necessary and dangerous for democracy. And that is another democratic aporia or antinomy (the reader may choose) – a "tension" that continues the list offered in the abstract of the essay.

The account of Soviet experience is intertwined with biographic bits on Lenin, a strategist of a great willpower as described by Gorky (187). The result did not fare to well on the test of democratic evaluation: "in theory, a prole-

tarian and peasant democracy; in reality, a new state ruled by one party, the Bolsheviks, and, ultimately, by one man" (189). It was a dictatorship, but this is not especially new or controversial finding. Much more interesting are Miller's discussions about the relationship between public opinion and democracy. The problem is not only in the biased media, the said secretive bureaucracy, and various manipulative political actors, but also in the stereotypes that influence the political thinking of the citizens. No wonder that Walter Lippmann appears as a skeptical hero in Miller's narrative. His analyses seem to put Enlightenment dreams of Condorcet & co. to serious test, but one of the proposed solutions, setting hope on the "trained civil servants with an in-depth knowledge of the facts pertinent to formulating reasonable public policies" (201), is not unambivalently comforting (in the literature about critical policy analysis, which I happen to know quite well, this is criticized "technocracy"). In any case, Lippmann's well-known idealist counterpart, who with Wilson (and Miller) shared a vision of democracy, understanding it as "a matter of shared faith" (201), is James Dewey. Dewey's broad understanding of democracy infused Miller's initial answer with even more religious overtones. Democracy was "a kind of church writ large, a communion of souls sharing the same faith in freedom and equality and fraternity" (202). However, Miller is quick to see the problem. Dewey does not refute Lippmann empirically, as Miller's notices, and his skeptical face thus shows itself in an assessment of Dewey's visions: it's "Emerson and Whitman redux: democracy in America as a 'state of vision,' an elusive dream, a redemptive ideal, yet still worth struggling toward, even against the current of events" (203).

Edward Bernays, cherished as reverent figure, at least in the Croatian public relations milieu and establishments⁴, appears in a very negative light. Miller portrays him as a sort of a cynical manipulator in a post-truth world *avant la lettre* – the world, in Bernays' own words, of "the so-called truths by which society lives" which "are born of compromise among conflicting desires and of interpretation by many minds" (204). This also brings out yet another semantic facet to the title: "At Versailles, the Hall of Mirrors was a symbol of absolute power, with the long corridor of mirrors reflecting a controlled landscape that, seen through the windows on the other side, seemed to stretch to infinity. What Bernays had called the 'mirrors of the public mind' evoked not Versailles but a fun house maze" (205). Need it be said that this metaphor, evoking an older allegory of the cave, does not sound too good for democracy?

However, even if democracy often appears as a sham, especially when assessed by more ambitious criteria, Miller, still a skeptical proponent of Enlightenment (I think), sticks to the project, since even this "sham" "represents an epochal transformation": "the rulers of every contemporary regime that professes democratic values, however feebly realized, must periodically face the mundane threat posed by ordinary citizens, however uninformed, periodically queuing at a polling station, to exercise their right to vote, and so to transfer power, if they choose, to an entirely new set of political leaders" (211).

IX.

"The Coda" tries to provide an answer to Huntington's question of "Who are we?",

⁴ One private higher education institution in Zagreb bears his name: "Edward Bernays University College", offering degrees in communication as well as in tourism management.

a question that much haunts Miller and other Americans for the last several decades. Miller, himself being involved in the activities of the anti-Trump opposition, offers a piece of prose reflecting the current political moment. However, the text is once again ironic and skeptical. In lack of a better interlocutor, old Miller speaks to the young Miller here, as Weber does to Michels. It is a testimony of a young leftist idealist who with age turned into a more conservative political adult. It is a political coming of age essay. To be sure, the portrait of Trump is not flattering. Miller doesn't seem to like him: "A cartoon of self-reliant cockiness, the candidate adored being the center of attention and, like a louche comedian, merrily defying the norms of civil discourse" (214). There is much more, but the point is in the wider picture Miller draws, transforming the recent American experience into another vignette in the history of democracy. Protesters against Trump on the streets of New York shouted "This is what democracy looks like!", but Miller, himself part of the crowd, was mature enough to understand the similar sentiments of their political opponents. He and his co-protesters felt as "people in a bitterly divided country feeling like strangers in their own land" (216), but so did many others after Obama's two successive elections: "Now it was my turn" (217), Miller observed. Moreover, he also understood that it was American identity at stake in these struggles, generating tensions and challenges for American democracy, and he turned to Samuel Huntington to look for the answers.

Rereading of Huntington today may appear as common sense, but it is a controversy at least in the New School milieu. What once angered the young Miller, became a set of "sensible observations" (217) for the old Miller. It is not capitalist economy but democratic

politics producing conflict, Huntington fathomed in the 1970s, as Miller does now. Add to this Huntington's ominous implications that, as in some negative eschatology of political decadence, American democracy does not have the freshest outlook: that what seemed preposterous and absurd to young Miller now becomes sensible, namely the idea that perhaps "John Adams had been right to warn, almost two hundred years ago (roughly the life span of the Athenian democracy), that 'there never was a democracy yet that did not commit suicide'" (218).

Huntington is another prodigy in Miller's story, as Condorcet was in his times – a conservative who saw West-Point as "a bit of Sparta in the midst of Babylon", a remark that, in one of Miller's ironical quips, disabled Huntington to teach at Harvard, at least right away, since he still ended there, at the richest and probably most prestigious American university, "after only five years in the wilderness, teaching at Columbia" (221). Huntington, perceived by the young leftists as a war criminal, had his portion of graffiti on his house (in a finer version of the similar political sentiment, Chomsky saw him as one of the mandarins of new American power). Skeptical and far-sighted in the realm of international relations, unlike his triumphant Hegelian student Fukuyama back in the early 1990s, Huntington saw the rise of power of China and Islamic world, leading him to conclude that reasonable (American) politics would have to eschew universalism (223), perhaps just another, finer name for the failed project of global empire. Parallel to his analysis of international relations, Huntington's last book dealt with American identity, providing the title to Miller's coda. In that book, Huntington tried to take into account "the long-term implications of demographic and cultural

trends on America's sense of national identity" (224).

Miller's reading of Huntington, who back then saw prospects of "white nativism" in the United States, is not too reassuring for American democratic prospects. American identity, historically speaking, was not at all universal but more or less white, Anglo-Saxon protestant, paired with democratic ideology that produced conflicts (225). Political skeptics, and political believers with skeptical face such as Miller, recognize Huntington's historical lesson that political principles are not enough to keep the polity together. Huntington wasn't optimistic at all: "For Samuel P. Huntington at the end of his life, this is what American democracy looked like: a fragile ideology, with cloudy prospects" (226).

And Miller? A disappointed radical democrat of the 1960s, rooted his skepticism in personal political experience – "my own experiments in radical democracy quickly fell apart, as my friends and I tired of the endless meetings and suppressed disagreements that the quest for consensus entailed" (228). The author of *Can Democracy Work?* is thus aware that the efforts such as the Occupy movement most probably will not produce a set of viable alternative institutions. The account of his own experience of direct democratic failures helps him to finally tie together the whole narrative about historical democratic episodes:

Instead of single-mindedly pursuing a new form of "collective thinking" through endless meetings meant to forge consensus – a quixotic and self-destructive goal that led astray the sans-culottes in 1793, the soviets in 1905 and 1917, and the New Left of the 1960s – I think we would do better to explore new ways to foster a tolerant ethos that accepts, and can

acknowledge, that there are many incompatible forms of life and forms of politics, not always directly democratic or participatory, in which humans can flourish. This, in part, is what I understand by the aspiration to create a liberal democracy. (234)

The finale of the book is not too reassuring, offering parallels between radical democrats and populist leaders not protesting against democracy but against its limits. Dahl's and other comprehensive definitions of democracy, such as the one employed by the Varieties of Democracy project (V-Dem), include liberal components, and Miller reminds us that illiberal doesn't mean undemocratic. Ultimately, democracy, in the more mundane repetition of the introductory motif, emerges not only as a name or an ideology, but also as "a moral vision, of free institutions as a better solution to the problems of human coexistence than the authoritarian alternatives" (240), threatened today as the Enlightenment project championed by Condorcet and others. Secretive bureaucracy and PR operations manipulating public opinion, as in Habermas' early critique of contemporary public sphere, contribute to a world of "disinformation" loved by "suspicious, even paranoid" recipients (244). A bleak outlook, which still doesn't liberate Miller from his democratic faith: "however skeptically, and knowing that these words represent a riddle, not a recipe", he evokes "Abraham Lincoln's characteristically American hope, especially in the darkest of times: 'that government of the people, by the people, for the people shall not perish from the earth'" (245).

X.

I am indeed not sure if the book ultimately solves the riddle of democracy. I am not even sure that author had such an intention, as the last lines suggest. Does

it offer a clear and simple normative solution? Not quite. There is no "recipe". However, in the final assessment, it can be said that the book instead issues a reasonable skeptical warning and a sincere confession.

Can Democracy Work? offers a history of democratic and despotic episodes, a set of comparisons and parallels, empirically informed insights in the genre of history of ideas, biography and political history. It is penned by an old skeptic still wanting to believe in democracy, warning the reader of its pitfalls. It skillfully poses the problem of democracy, by warning about its dark side, its (auto) destructive force coming out of the unhealthy association of demagogues and mobs but it also offers some enthusiasm for the possibilities opened by the democratic vistas. In the end, Miller perhaps wrote a book that more resembles a repetitive fugue than to an evolving genealogy, a recollection of democratic episodes perhaps making a step forward in history with vague promises of collective freedom and empowerment, but too often mutating into destructive hecatombs. Since people seem to have passions and interests, and society is not and cannot be an impassioned scholastic seminar, as Miller's historical analysis exemplifies, Miller's more precise solution, as far as one can surmise, would not propose a Habermasian deliberative democracy for democracy to work. He seems to be quite clear about that. Generally speaking, he also doesn't seem to buy the story of positively reevaluating populism, a taming of the notoriously violent Schmittian political proposed by Laclau and Mouffe. As he seems to abhor the occasional cruelty of the masses, or doesn't see the constructive point in the direct democratic discussions, he as well despises the facility of armchair philosophy dealing with democracy, ignoring its real historical dynamics.

Capitalism is also not the one to blame. Miller seems to follow Huntington in putting democracy first in some situations: democracy is the cause, not the effect. Unlike some other New School professors, like Nancy Fraser, he does not muse against progressive liberalism. (He may well be one of them progressive liberals – a Deweyan optimist.) As Rousseau himself, Miller is not a theorist of political economy. The story about hegemonic bloc associated with the destruction of the middle class, to be politically assailed with justice as recognition and (re)distribution (from the academic corridors), is simply not his cup of tea. He is no social justice warrior as, on the other hand, a vision of democracy as a militaristic ethnic nativist band of brothers is as far as possible from his normative universe of the true and the good. Moreover, it seems to me that Miller doesn't attempt to solve the riddle by the means of a theory of distributive justice: the problem of who should get what and when – and how this should be solved, e.g. by market, love, religion, war, struggle, collective will (or whatever) – is not his problem. As he is no Rawls, he is no Alasdair MacIntyre. He doesn't seem to have a substantive telos in the sense of a "comprehensive doctrine". He is a liberal. His darling metaphor is hijacking: democracy is hijacked by the bad guys, violent fanatics or simply sadists. It's an old threat lurking from the Greek times when democracy sentenced Socrates to death, suggesting it can become a bigger tyranny than any oligarchy. *Can Democracy Work?* is in that sense also a story of various hijackers destroying liberal protections far beyond the episodes of civic or intraparty disobedience, employing buses or provisional protest tents.

However, all that said, Miller still professes a democratic faith in the tradition of Whitman and Dewey. He shares a picture with them of a democratic cul-

ture, maybe hopelessly intertwined with liberalism, perhaps a telos itself, elusive and uncertain, as Whitman's visions. This is not a forced reading. Albeit the skeptical irony and self-awareness of ethnocentric, even idiosyncratic nature of this faith, or perhaps any faith, Miller's democratic belief is clearly expressed. It is a paradox of *credo quia absurdum*. With a reference to Whitman and a question mark, Miller still sees democracy as "future-oriented" (10), as any faith is, and starts his story with a rational reflection upon his political faith: "it is also a deeply personal narrative, if only because I am inescapably the product of a typically modern democratic faith that was drummed into me from birth. This makes it hard for me to draw a sharp line between my considered political beliefs and an internalized ideology that, in fact, typifies the present age" (12).

It then remains to be answered at the end of this essay what is the nature of this faith, surviving even the dark finale of the book? It is perhaps something typically American, as Miller again admits at the very end. There is historical and personal dimension to this question of faith. In the third chapter, Miller reminds the reader that Tocqueville saw "America's political piety at work", observing a "civic religion, rooted in a Protestant form", a species of democratic and republican Christianity: he understood this as a moderating factor, "a brake on the potential wildness of self-reliant self-rule" (115). However, when bereft of pathos, a much bleaker outlook of a tyranny, not of state but of society, could emerge, following another Tocqueville's insight. Instead of a societal culture working against political tyranny, one can imagine a society self-satisfied and unaware of its own potential for tyranny, quite zealous to uphold to its tradition of witch hunts. It need not

be religious: a secularized puritanism will easily find new witches to hunt. In other words, a democratic society may not constitute a brake but a fuel for the fire of despotism. This is not problem that, in my opinion, preoccupies Miller seriously enough. Be it as it may, a historical sociology of political religions could tell a part of the story about this democratic faith since the sources of the self are historical, cultural and political. And the personal dimension of the faith?

Miller is not shy about it. When he writes of Mazzini, "[t]he child of a Jacobin father and a Jansenist mother" who "tried to reconcile the democratic principles of his father with the austere faith of his mother" (145), it almost reads like an oblique autobiographic reference. On the one side, it's the story of the father, not a fully-fledged Jacobin to be sure, but an academic expert on Whitman. Miller was "raised to revere Walt Whitman" whose "strange vision" of democracy, in Miller's interpretation, becomes "a prophecy, a voice raised to keep faith with a future to which our shared past has committed us", and "a supreme fiction," with a reference to elusive "orgastic future" from Fitzgerald's *The Great Gatsby*: "But this is what democracy in America often seems like: an elusive fantasy, forever out of reach, forever unrealized, even as its most eloquent bards, trapped in their own prejudices, are 'borne ceaselessly back into the past'" (131). And how can we reach the author's mother? If the book has a prelude and a coda, Dewey is, musically speaking, the bridge between democracy and religion, leading us to the part of the story about the mother. Miller writes about Dewey's "disarming candor"; Dewey was a philosopher of democracy, but "explicit about the religious motives behind an ostensibly scientific theory", claiming that the next prophet who will

succeed "in pointing out the religious meaning of democracy" (202).

On the other side of this Deweyan bridge, we can then see how the mother sets the tone. She provides the spirit to infuse the democratic form with a religious belief, as Dewey tried to do. Miller writes: "And I was taught that I had a duty (my mother believed it was God-given) to make this exceptional society an even better place, in part by exercising my political rights, not only to vote but also to think for myself and to speak out against perceived injustices" (7). Democracy is a moral duty in the historical struggle for justice. But will the good prevail in this Manichean story that suddenly acquires an almost eschatological telos? An anecdote may help here. I remember how, after a symposium in his apartment, Miller pointed to the apocalyptic illustrations in a reprinted 16th century Lutheran Bible, and exclaimed, perhaps ironically: "These are my people".⁵ Democratic faith, in this strange perspective, appears like a political sublimation of a *mysterium coniunctionis*, a mystical synthesis of the opposites in the familial tree of life: "father" and "mother," bringing together hope for democracy with some hints of a dark eschatology. A secularized faith in liberal democracy is still religious in its spiritual core.

⁵ In case the reader is still wondering how come I wrote such a lengthy essay concerning yet another book on democracy: I've spent two autumn semesters as a visiting scholar at the New School. Miller was my academic host, I read the book before publication and I am credited in the acknowledgments. If there was a Dionysian socialism, referring to the fact that Praxis school philosophers and their German colleagues periodically discussed the intricacies of "Being" with the little help of red wine, Miller's symposia can perhaps be described as a species of Dionysian liberalism. No wonder that they did not take place on Korčula or in Dubrovnik, but in a small Manhattan apartment crammed with books and CDs.

Albeit all the skepticism, Miller is still able to project hope on the American democratic project. He warns us, associating this with Wilson's understanding of democracy, that democracy rests on public opinion as do the interpretations of no less than our "deepest moral and political convictions": "Unlike Martin Luther, Woodrow Wilson was taking a stand on shifting sands" (182). That may be the most important single sentence in the whole book. It points to the riddle of democratic faith. How can one believe when a history of collective visions of justice and good life of Rousseauians giving themselves to each and every other citizen at the same time, and thus in theory not giving oneself to no one, looks like a history of those foolish enough to give themselves to demagogues and despots, witch-hunts and propaganda? In other words, what a strange faith, to entrust oneself to the whims of a historical political mechanism built on shifting sands, certainly not stranger than a belief in God. To justify the belief in democracy with its record of hecatombs becomes almost a theodicy, an old and demanding spiritual sport of justifying the belief in God in spite of all the suffering in the history of the world.

Unlike Ken Toole's Ignatius Reilly, lamenting on the horrors of decadence brought about by democracy in America, there are those still dreaming, at least because they cannot see a viable alternative, as the theodicies have no choice but to accept this world with all its horrors. This is the book for them. It is not a condemnation of a farcical "confederacy of dunces" but an exercise in political spirituality. It espouses a belief in democracy after all – a belief which is, to be sure, bereft of all rationalistic protection of the American reception of French Hegelianism. It is a pure profession of faith in the dark times. It is

neither Kojève's history vindicating its own rationality, as Fukuyama, a recent theorist of political decay, ended his still most famous book, nor a sad time from the vantage point of political boredom, as he intimated earlier in his famous article. The wedding of a historical *Weltgeist* and American democracy has ended up in a divorce. The ambitions of

Can Democracy Work? are thus much more modest. It is a testimony of a fragile democratic faith in the times of Huntington's clash. The sympathetic readers may only hope that democracy will prevail and that the clash will not turn into a tangible apocalypse prophesized by religious eschatologies as depicted in an illustrated *Lutherbibel*.

References

- Miller, James. 1984. *Rousseau: Dreamer of Democracy*. New Haven: Yale University Press.
- Miller, James. 1994. *Democracy is in the Streets*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Miller, James. 2012. *Examined Lives: From Socrates to Nietzsche*. New York: Picador.
- Miller, James. 2018. *Can Democracy Work? A Short History of a Radical Idea from Ancient Athens to Our World?* New York: Farrar, Straus & Giroux.
- Nietzsche, Friedrich. 1887a. *Fragment from Autumn 1887* (group 9, no. 25). [http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/NF-1887,9\[25\]](http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/NF-1887,9[25]). Accessed October 15th 2018.
- Nietzsche, Friedrich. 1887b. *Zur Genealogie der Moral: Eine Streitschrift*. Leipzig: C. G. Neumann. <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/GM>. Accessed October 15th 2018.

Kako to da liberal još uvijek vjeruje u demokraciju? Zagonetka politike i vjere

Povodom knjige Jamesa Millera
Može li demokracija biti djelotvorna?
Kratka povijest radikalne ideje od antičke Atene do danas
New York: Farrar, Straus & Giroux, 2018.

Sažetak Ovaj se kritički esej bavi knjigom *Može li demokracija biti djelotvorna?* Jamesa Millera koja, upozoravajući na probleme demokratske politike, zadržava demokratsku vjeru. Kombinirajući političku znanost i historiografiju te ispreplećući povijest ideja i političke biografije u prikazu različitih epizoda u povijesti demokracije, knjiga nastoji dati uvid u zagonetku demokracije. Ta se zagonetka pokazuje u različitim teorijskim i praktičkim napetostima: između russovskog zahtjeva za suverenošću naroda i općenite volje s jedne strane te platonističke epistemičke skepse prema sposobnosti naroda da odlučuje i političkih zahtjeva liberalizma s druge strane; između potrebe za kontrolom vladajućih i političkoekonomske dinamike korupcije i klijentelizma koju potiče demokratska politika; između pobuna protiv elita kao nekovrsne političke higijenske funkcije poretka i neizvjesnih ishoda koje donosi inherentna nestabilnost i sklonost demokracije ekscesima te između izgledne nezaobilaznosti izbora i njihove kooptacijske zamke. Između liberalizma straha na tragu Judith Shklar i populističkog uzbuđenja na tragu Chantal Mouffe, autor zadržava demokratsku vjeru – političku inačicu kjerkagorovskog egzistencijalizma koji stupa s onu stranu neodlučne, vječito sumnjajuće refleksije i političko dobro koje se dijeli s drugima, unatoč svim neizvjesnostima javnog mnijenja i dokazane upitnosti građanske vrline u otvorenom polju političkog u povijesti.

Ključne riječi demokracija, liberalizam, zagonetka, genealogija, populizam, javno mnijenje

RECENZIJE

BOOK REVIEWS

DISCOURSES ON VIOLENCE AND PUNISHMENT: PROBING THE EXTREMES

Krešimir Petković

Lexington Books, Lanham, 2017.

DOI: 10.20901/an.15.11

Discourses on Violence and Punishment: Probing the Extremes opsežna je, dobra i važna knjiga koja je potpuno zasluženo dobila državnu nagradu za znanosti za 2017. godinu. Njome autor djelomično nastavlja i umnogome proširuje svoje istraživanje odnosa političke moći i politika kažnjavanja iz svoje prve, impresivne i uznemirujuće, knjige *Država i zločin: politika i nasilje u Hrvatskoj 1990-2012*, koja je objavljena 2013.

Knjiga *Discourses on Violence and Punishment: Probing the Extremes*, prema riječima autora, mogla se nazvati samo *Discourses on Punishment*, i to bi, prema mojem sudu, bio bolji naslov. Naime, središnji pojam i interpretacijski najzanimljiviji dio knjige upravo je kazna ili kažnjavanje. Taj pojam autor određuje posve neortodoksno, i to s dva aspekta. Kazna je svaka "uporaba nasilja koja osobi ili skupini nanosi štetu ili ograničenja", a koja je "povezana s nekom idejom pravde" ili pokušajem "popravljanja, rehabilitacije ili reintegracije kažnjenika, te implicira... ovlast za kažnjavanje" (27). Tako široko shvaćanje kazne uključuje ne samo ono što se u okviru pravnog sustava neke države smatra zakonitim odgovorom na kazneno djelo, nego i ubojstva iz časti, osvete (osobne, obiteljske i političke), atentate pa čak i democide i genocide (29). Ono što omogućuje da kazna – iako samo u empirijskom smislu – bude tako definirana jesu diskursi o kažnjavanju koji nude razna, manje ili više opravdana i prihvaćena,

opravdanja i priče o autorizaciji/ovlasti da kažnjava. Diskurs, drugi važan pojam, nije shvaćen u tehničkom smislu diskurzivne analize nego kao rasprava, ogled, traktat o temi. Najortodoksnije, iako ne i neosporivo, definiran je pojam nasilja kao fizički napad ili fizičko ograničavanje subjekta ili skupine, obično praćeno nekim opravdanjem (20).

Drugi neortodoksan aspekt pojma kazne čini široko shvaćanje onoga tko ili što određuje kakva će biti kaznena politika neke države ili nekoga političkog entiteta. To nisu samo zakonodavna, izvršna i administrativna tijela, pa ni mediji i javnost, nego ukupnost diskursa kažnjavanja koji su usko povezani s onime što autor naziva ontologijom, a što se najkraće može opisati kao odgovor na pitanje "kakav čovjek jest".

Podnaslov knjige *Probing the Extremes* upućuje na metodološki postupak koji autor naziva skeptičnim propitivanjem ekstrema. Autorova skeptičnost može se poistovjetiti sa stavom "you are not so smart" ili "niste baš tako pametni" (kao što mislite), jer je usmjerena, među ostalim, na to da dovede u pitanje mnoga uvriježena i globalno popularna stajališta o nasilju, poput onoga da se nasilje tijekom povijest smanjivalo, izložena u popularnoj knjizi harvardskoga bihevioralnog psihologa Stevena Pinkera *The Better Angels of our Nature: Why Violence Has Declined*.

Nakon uvodnog poglavlja u kojemu su objašnjeni pojmovi, slijedi osam po-

glavlja napisanih u, kako kaže autor, različitim žanrovima: od političke teorije i komparativne društvene znanosti do tekstualne analize i kriminologije. Multidisciplinarnost i multiperspektivnost mogu čitatelju biti prilično napornima: teško je naći čitatelja koji će jednako uživati u svakom dijelu knjige, ali teško je naći i čitatelja koji neće uživati u makar jednom poglavlju.

U političko-teorijskom poglavlju "Smrtna kazna: politička teorija ekstremnog kažnjavanja" prikazani su stavovi o smrtnoj kazni decizionističkih političkih teorija (Schmitt, Cortés), anglosaksonskih teorija ugovora (Hobbes, Locke), utilitarističkih teorija (Beccaria, Bentham, Mill), kontinentalnih teoretičara ugovora (Rousseau, Kant, Hegel) i marksističkih teorija. U skladu s odabranim metodološkim postupkom, autor nalazi razlike u ontologijama prikazanih političkih teorija koje uvjetuju i stavove prema smrtnoj kazni. Predvidivo, decizionistima je čovjek ili zao ili dovoljno nepouzdan te je uspostava suverene vlasti odlukom kojom se stvara politički poredak preduvjet svake moralnosti i sigurnosti društvenog života. Kako bi takva vlast bila "shvaćena ozbiljno", odnosno kako bi uopće bila uspostavljena, ona mora imati pravo oduzeti život svojim podanicima. Ne treba posebno isticati da podanici nemaju nikakva prirodna, ljudska ili neka druga prava prije ili izvan uspostavljenoga decizionističkog poretka vladavine (54-58).

Nasuprot decizionistima, angloamerički kontraktualisti polaze od prirodnih prava čovjeka koja se društvenim ugovorom prenose na suverena (Hobbes) ili predstavničku vlast (Locke). Svi oni opravdavaju smrtnu kaznu u slučaju zlodjela koje podanike/građane označavaju kao kršitelje društvenog ugovora. I kod kontraktualista, osobito kod Hobbesa, predvidivo se pojavljuje problem kontradikcije između prirodnog prava

na život i prava suverena da podaniku oduzme život (62-66). Čak i utilitaristi, koji poriču svaku težinu argumentu o retribuciji i uzimaju u obzir samo koristi i štete koje društvu donosi neka kaznena praksa, u određenim slučajevima opravdavaju smrtnu kaznu. To poglavito vrijedi u slučajevima pobune ili revolucije koje dovode u pitanje uspostavljenu vlast te kada nema drugog načina da se zaustavi širenje kaosa (68-72). I kontinentalni kontraktarijanci, koji također polaze od prirodnih prava, opravdaju smrtnu kaznu, jer se prirodna prava bez ostatka transformiraju u građanska prava i prenose na političku zajednicu koja ima pravo akte ubojstva, oružane pobune i drugih teških zlodjela kažnjavati smrću zato što tim djelima građani prestaju biti dijelom političke zajednice i pretvaraju se u njezine neprijatelje. Tako je makar kod Rousseaua. Kod Kanta je upravo prirodno pravo, ljudska sloboda, opravdanje za smrtnu kaznu budući da se samo tako zločinca tretira kao slobodno ljudsko biće i poštuje se njegovo dostojanstvo (80). Ako bi čitatelj pomislio kako, sukladno tome, ontološka stajališta različitih teoretičara nisu bitna budući da preporučuju jednake kazne, autor nudi neke argumente kojima se donekle može zadržati središnje mjesto ontologije u njegovu objašnjenju. Tako u tekstovima utilitarista nalazi iskaze o mogućnosti potpunog ukidanja smrtno kazne u budućnosti, kada će se možda dogoditi civilizacijski napredak, a kod nekih se teoretičara društvenog ugovora može govoriti o zaokruženosti teorijskog argumenta unutar kojega smrtna kazna nije nužnost, kao kod decizionista, nego samo mogućnost onda kada se teorija sudari s političkom praksom. To autor posebno ističe u vrlo zanimljivoj raspravi o Maximillianu Robespieru koji je 1791. održao vatren govor protiv smrtno kazne da bi potom postao njezin istaknuti provoditelj, koji je i sam završio na giljotini (79).

Osim političkih teorija koje su s različitim argumentima prihvaćale, podupirale ili aktivno zagovarale smrtnu kaznu, autor prikazuje i abolicioniste (Camus, Hugo) koji poriču pravo sekularne države da se stavi na mjesto Boga i kažnjava smrću te dovode u pitanje i slobodnu volju ubojice koji je mogao biti pod "utjecajem okolnosti izvan njegove autonomne kontrole" (Koestler) (83). Naposljetku, i teološki se argument može okrenuti protiv smrtne kazne, kao u radikalnom Tolstojevu pacifizmu u kojemu smrtna kazna nije primjeren odgovor na nasilje počinitelja i ne vodi ni iskupljenju kažnjenika (kao kod Kanta) niti boljitku i većoj sigurnosti društva. Rješenje za nasilje nije nasilje, nego djelovanje u korist stvaranja pravednijeg društva u kojemu bi, u konačnici, nasilje moglo nestati (84). Marx i Engels, kao i drugi autori inspirirani marksizmom, ističu nepravednost smrtne kazne koju izvršava država, koja je i sama odgovorna za zločine uzrokovane eksploatatorskim ekonomskim sustavom koji štiti. Osim Marxove poznate ideološke kritike Hegela koji je zagovarao smrtnu kaznu, autor navodi i Marxovu empirijsku argumentaciju, zasnovanu na tada dostupnim statistikama zločina, prema kojoj se "još od Kaina svijet nije ni zastrašio ni poboljšao kažnjavanjem. Upravo suprotno" (87). No, kao što je također dobro poznato i što autor ističe, politički pokreti inspirirani marksizmom nisu se nimalo ustezali od masovnog korištenja nasilja u političke svrhe.

Na kraju poglavlja, uz primjere iz svijeta filma i fikcije, Petković, u skladu sa svojom metodom skeptičnog preispitivanja, ostavlja pitanje smrtne kazne otvorenim. S jedne strane, posve je jasan empirijski trend zabrane državnog ubijanja građana, dok je, s druge strane, on paradoksalno praćen legaliziranjem prava da isti ti građani sami sebi oduzmu život, pa čak i obvezom države da im

u tome pomogne. No autor nije sretan zbog toga pa navodi da "ustavne promjene u smjeru liberalne demokracije i uspostave korespondirajuće kulture ljudskih prava vode k rastvaranju suverene moći kakvu svijet poznaje" (104). Tako se pregled klasičnih političkih teoretičara, koji češće opravdavaju nego što osuđuju smrtnu kaznu, čita kao makar blago upozorenje na ono što održava politički poredak, a filmski primjeri podsjećaju na nezamjenjivost iskupljujuće uloge smrtne kazne. Skepticizam pobjeđuje.

Drugo poglavlje o povijesti kažnjavanja i treće poglavlje o komparativnim kaznenim politikama možda su i najuvjerljivija potpora autorovim skepticizmu u pogledu na ono što naziva "vigovskom poviješću kažnjavanja". To je povijest napretka od okrutnoga i nazičnog iracionalnoga ka humanijemu i racionalnijem kažnjavanju sve do jednoga trenutka u budućnosti kada kazne ne budu više potrebne (112-113). Nakon što na početku drugog poglavlja upozorava na to da kazne mučenja nisu nestale ni u 21. stoljeću – primjenjuju se u vojnim i paravojnim organizacijama, policijskim ispitivanjima, zločinačkim organizacijama te u donedavno vrlo ekspanzivnim akcijama Islamske države (117) – autor daje nasumičan pregled okrutnih i neobičnih kazni iz prošlosti. Primjeri koje navodi stvarno su neobični, pa tako saznajemo da je u Kini od 13. stoljeća postojala kazna *ling chi* ili horizontalno rezanje dijelova kažnjenika, a autor nas podsjeća i nabijanje ljudi na kolac koje nam je poznatije iz ovdašnje književnosti. Kako onda autor dovodi u pitanje humaniziranje kažnjavanja? Jedan je argument kako nema povijesnih zapisa o tome da su mučenja iz prošlosti ondašnjim ljudima bila neobična. Pozivajući se na Barringtona Moora, Petković ističe da su Rimljani iskreno uživali u okrutnim borbama u Kolo-

seju (124-127), a razapinjanje na križ bilo je uobičajena kazna, kao i mnoge, danas izrazito odbojne, kaznene prakse zapisane u kaznenim kodeksima starih imperija (129). Dapače, autor upozorava na to da se ono što se čini očitim napretkom, a to je prijelaz s kažnjavanja tijela na "kažnjavanje duše" u zatvorskim samicama, nekim suvremenicima, kao Charlesu Dickensu, činilo "nemjerljivo gorim" (127).

Drugi dio poglavlja i skeptičnog argumenta sastoji se od prikaza i kritičkih komentara teorijskih tumačenja promjena u kaznenim praksama. Sociološka teorija Durkheima, marksistička tumačenja Ruschea i Kirchheimera, civilizacijski proces Eliasa i planetarno popularni Pinker identificiraju različite uzroke i utjecaje na kaznene prakse. Autor se ne opredjeljuje ni za jednu od njih te na primjerima koncentracijskih logora i smaknuća Gadafija (162-164) nastoji pokazati da svaka teorija može objasniti jedan aspekt kazne. Ostajući vjeran skeptičnom propitivanju ekstrema, na kraju poglavlja Petković zagovara objašnjenja konkretnih kaznenih praksi i srednjeg dometa umjesto epohalnih povijesnih tumačenja (159).

Opravdanost prednosti koju autor daje konkretnima, pa tako i lokalnim praksama kažnjavanja najbolje dolazi do izražaja u poglavlju o komparativnim politikama kažnjavanja. Iako kaznene prakse "putuju svijetom", lokalne ih okolnosti uvijek transformiraju. Uz to, to je poglavlje dobar primjer opravdanosti autorova opreza prema širokima komparativnim zahvatima koje nude statistike zatvorske populacije i poopćavanjima o blagosti kaznenih politika liberalnih demokracija. Primjeri na kojima autor razvija svoje teze potječu s "globalne periferije", s Bliskoga i Dalekog istoka (Iran, Izrael, Singapur, Kambodža, Kina), i "europske poluperiferije" (Irska, Španjolska). Irski primjer možda

najbolje sažima sve autorove teze i ograde, ali su i drugi primjeri sjajno izabrani i vrlo poučni. U Irskoj je, naime, pedesetih godina zatvorska populacija bila manja od četiri stotine da bi 2017. porasla na četiri tisuće zatvorenika. U skladu sa svojom širokom definicijom kazne, autor u kaznene institucije ubraja i sve "popravne domove", poput "domova" za nevjenčane majke kroz koje je prošlo više od trideset tisuća mladih djevojaka ručno perući rublje kao način iskupljenja za grijeh (211). Kada se broju zatvorenih "neudanih majki" doda broj zatvorenih u "popravnim" školama za mlade i institucijama za prisilno psihijatrijsko liječenje te u klasičnim zatvorima, zatvorska populaciji činila je 1951. oko jedan posto ukupnog stanovništva. Taj bi broj bio mnogo veći da se tradicionalno iz Irske nisu, zajedno s drugima, iseljavali i mnogi potencijalni kažnjenici. Kada se tome pribroji i tada općeprihvaćeno i masovno prakticirano nasilje u obiteljima, broj onih koji su u Irskoj trpjeli nasilje sigurno je bio mnogostruko veći od današnjih statistika kaznenih dijela i zatvorske populacije. Stoga Petković opravdano govori o ekstremima.

Ekstremi kažnjavanja u četvrtom su poglavlju povezani s ekstremima političke moći. Iako prikazuje i druga shvaćanja političke moći, kao svoj okvir Petković uzima Foucaultovu taksonomiju *suverene, disciplinarne, biološke i pastoralne moći*. Ti se oblici moći mogu promatrati sukcesivno, u linearnome povijesnom slijedu, ali autor smatra da bi to bilo pogrešno. Autorov stav najbolje ilustrira "povratak" suverene moći u vrijeme stvaranja države i rata za neovisnost devedesetih godina u Hrvatskoj. Ukratko, autor opisuje *modus operandi* suverene moći u Hrvatskoj devedesetih godina kroz jaku izvršnu vlast koja djeluje izvan i mimo zakona, uz radikalno slabljenje pravosudnog sustava. Njezini su javni oblici velikodušno korištenje

pomilovanja kažnjenika i pražnjenje zatvora, politička premlaćivanja i ubojstva koja su ostajala neriješenima i neprocesuiranima, mučenja izabranih neprijatelja i spektakl političkog nasilja općenito, a što se ne može pripisati ratnim operacijama (282). No ni uspostavljanje disciplinarne moći od 2003. nije donijelo očekivan predah od kažnjavanja. Uz moralnu paniku zbog nasilja, koje je uglavnom povezanog s akterima navikloma na način funkcioniranja suverene moći, nova se disciplinarna moć kroz beskrajne birokratske i administrativne procedure i pravila širi fukoovski "kapilarno" i biva nadopunjena *pastoralnom* moći dušebrižništva (256-257). Petković vidi *pastoralnu moć*, koja je izvorno povezana s religijskim vlastima, i u suvremenom načinu funkcioniranja tržišne privrede koja zahtijeva neprestano mjerenje učinaka, kvalitete, postignutih *benchmarka*, evaluacije, samoevaluacije. Najveći je grijeh neuspjeh, a najveća kazna suočavanje s "darvinističkim posljedicama" neuspjeha (258). No autor je uvijek na oprezu kako njegov skeptizam ne bi prešao u nihilizam i cinizam, pa nas na kraju poglavlja podsjeća na to da svaki oblik moći postavlja i pozornicu za "ljepotu otpora".

Svaki oblik moći povezan je sa "slikom čovjeka" i pitanjem kakav čovjek jest. U odgovorima na to pitanje razvijaju se diskursi koji utječu na kaznene politike. Peto i šesto poglavlje ilustracije su tih diskursa i u njima sadržanih shvaćanja nasilja i kazne. U petom poglavlju, koje je podnaslovljeno "Kako kažnjavaju velike religije?", autor analizira svete knjige islama, kršćanstva i budizma te uspoređuje njihove "slike čovjeka" i kazne koje su im primjerene. Otkriva se sličnost Starog zavjeta i Kurana u dominantno retributivnom shvaćanju kazne, te Novog zavjeta i budističkih spisa u naglašavanju oprosta i mogućnosti rehabilitacije grešnika. "Slike čovjeka" u literaturi

i filmu predmet su šestog poglavlja u kojemu se na političku os lijevo-desno svrstavaju dijela Defoa, Solženjicina, Dostojevskog, Gorkog, Huxleya, Bulgakova, Saint-Exupéryja, Houellebecqa i drugih autora. Široko je zahvaćen i spektar igranih i dokumentarnih filmova pa će filmofili zasigurno s posebnim zanimanjem "uroniti" u taj dio knjige.

Politički naboj i perspektiva prikazanih umjetničkih i dokumentarnih dijela dobra su priprema čitatelja za poglavlje o kriminologiji u kojemu se sve vrti oko politike. Uska povezanost politike i kriminologije zapravo je posve očita. Država, to jest politika, mora najprije odrediti što je u pravnom smislu zločin, odnosno kazneno djelo, kako bi kriminologija dobila predmet proučavanja (445). Iako su kriminologija i politika usko povezane, ta veza nije jednoznačna. Kriminologija je izložena kritičkom udaru sa svih strana političkog spektra. Za desnicu, ona perpetuira srceparajuću liberalizam (Johnsonova Velikog društva) koji je, prema riječima Newta Gingricha, "tridesetogodišnji eksperiment u uništavanju Amerike. Trideset smo godina oslobađali zatvorenike, tolerirali dilere, trpjeli nasilje..." (442). Za ljevicu, kriminologija "ignorira i ne prepoznaje strukturno nasilje, zlostavljanje i materijalnu zakinutost" (443). Treća je opcija da kriminologija govori ono što nitko ne želi čuti, a Petković navodi primjer donedavno proskribiranih birodruštvenih kriminoloških istraživanja (443). No kriminologija, zatvori i statistika kao njezina dva temelja, još su, u fukoovskom smislu, intimnije povezani s politikom, odnosno s politikom i ontologijom Moderne (448). To pak otvara problem epistemoloških ograničenja kriminoloških teorija i njihove korisnosti za penološku praksu. Naime, različite kriminološke teorije na različite su načine slijepa za svoja ograničenja, a upravo je adekvatan uvid u ono što je teorijski

moгуće nužan kako bi se formulirale dobre kaznene politike i prakse. Ako se pođe od pretpostavke da je zločine moguće potpuno iskorijeniti, ili od suprotne pretpostavke da će samo masovna primjena državnog nasilja obuzdati zle ljude, ili od neke treće, jednako obuhvatne teorije, ne može se doći do dobre politike. U skladu sa svojim skeptičnim stavom, Petković stoga zagovara korištenje različitih teorija kao "kombinacije orijentacijskih točaka" u praktičnim pristupima kažnjavanju (452).

Kao što se može nazrijeti, autorov skepticizam, brojne ograde i rezerve, opsežna dodatna objašnjenja vlastitih stavova i namjera čine knjigu teško prohodnom. Kada se tome dodaju brojne usputne zanimljivosti, anegdote, filmske, književne i općenito kulturne referencije koje nisu sve uklopljene u tekst tako da ne odvlače pozornost od tijeka argumentiranja, čitatelji bi mogli dobiti dojam da su izvrgnuti nekoj vrsti testa izdržljivosti. Na neki način to priznaje i autor navodeći da je "dramaturgija (njegove) ekspozicije epistemološka strategija otkrivanja raznih slijepih ulica" (462). Primjereno tome, tema je posljednjeg poglavlja teodiceja. Iako su i na početku posljednjeg poglavlja čitatelji izloženi, ni manje ni više, nego opisu četrdeset groznih zločina sa svih krajeva svijeta i iscrpnima teorijskim raspravama o podrijetlu i postojanju zla kao takvoga, sam je svršetak knjige gotovo poetski i dirljiv. U intimističkome i ispovjednom tonu autor analizira dvije biblijske priče, *Kulu babilonsku* i *Priču o Jobu*, pa knjiga završava u gotovo religioznom tonu. Zlo,

nasilje i kazna ne mogu se bezostatno rastvoriti ni u jednome objašnjenju pa je vrlo neizvjesno hoće li ikad nestati s lica zemlje. Unatoč tome, ljudski rod ima dovoljno teorijskih i praktičnih resursa da se obrani moralna obveza činjenja dobra i bez postojanja božjih zapovijedi. Dapače, autor se nada da i njegova knjiga može u tome pomoći (536).

Kako je rečeno na početku, ovo je velika, dobra i važna knjiga. Ona sadržava brojne vrijedne uvide o kazni i njezinoj neraskidivoj vezi s politikom i široko shvaćenim diskursima o prirodi čovjeka. Čitatelji će često biti pozitivno iznenađeni time kako se politički trendovi mogu vrlo jasno osvijetliti, razumjeti pa i predvidjeti iz proučavanja kaznenih politika. U tom smislu, knjiga se može preporučiti politolozima i sociolozima, pravnicima i teolozima, kriminolozima i penolozima, kao i svima zainteresiranim čitateljima. Autor sam kaže da je ovo barokna knjiga, a odnos prema njezinim brojnim "ornamentalnim dodacima" ovisi i o estetskim sklonostima čitatelja. Zacijelo će se naći čitatelji koji će cijeliti podatak da je dio filma *Sofijin izbor* sniman u Zagrebu, da je Sinatrina pjesma *My Way* izvorno zapravo francuska šansona *Comme d'habitude*, da je Pol Pot bio na radnoj akciji u SR Hrvatskoj i slično. No najiskrenije preporučujem autoru, koji nesumnjivo posjeduje veliku kreativnu energiju i erudiciju, da sljedeću knjigu pokuša napisati u akademskoj inačici arhitektonskog modernizma ili, bolje, ogoljenog brutalizma.

Ana Matan

JEZIČNA REPUBLIKA HRVATSKI JEZIK, ZAGREB, SPLIT I POPULARNA GLAZBA

Ivo Žanić

Jesenski i Turk, Zagreb, 2016.

DOI: 10.20901/an.15.12

Znanstveno proučavanje sprege društvene i jezične varijantnosti, odnosno utjecaj izvanjezične na jezičnu raznolikost i obratno, najmanje je pola stoljeća etablirano područje interdisciplinarnih istraživanja, koje se obično naziva sociolingvistikom, i dosad je dalo brojne vrijedne uvide u mehanizme koji upravljaju društvenima i jezičnim procesima širom svijeta. U hrvatskome jezikoslovlju takav su okvir i fokus istraživanja bili rjeđi. Ako su se društvene i jezične pojave i dovodile u suodnos, nerijetko su promatrane iz vizure koja ne odstupa od nekih tradicionalnih i konzervativnih, vrlo često neosvijestjenih, jezičnih i drugih ideologija te s argumentacijom koja se ne može znanstveno utemeljiti. To se pogotovo odnosi na razmatranja standardnoga dijalekta koji je redovito shvaćan kao "najprecizniji", "najpotpuniji", "autonoman", "homogen" i jasno omeđen varijetet te jedini legitiman komunikacijski kod u javnom diskursu. Iako su takvi i slični pogledi potpuno ideološki, a u lingvistici su prepoznati kao skup predrasuda nazvanih *ideologijom standardnog jezika* (Milroy 2001), još su duboko ukorijenjeni u domaćemu jezikoslovlju. Utjecaj popularne kulture i masovnih žanrova na percepciju i upotrebu nestandardnih varijeteta u Hrvatskoj te na legitimnost njihovih govornika praktički su neistražene zone. Stoga je knjiga Ive Žanića *Jezična republika. Hrvatski jezik, Zagreb, Split i popularna kultura* više nego dobrodošao prilog hr-

vatskoj sociolingvistici, odnosno sociolingvistici hrvatskoga jezika, shvaćenog kao skup najraznovrsnijih, uključujući višejezične, varijeteta.

Knjiga je koncipirana u šest glavnih poglavlja: 1. Jezik pod nagibom, ili: zašto hrvatski klizi prema moru i Zagrebu, 2. Nepokoreni grad, ili: kako su Zagrepčani naglasno preživjeli 20. stoljeće, 3. Kaletu moja draga... ili: *Melodije Jadrana* i mirna jezična reintegracija mora, 4. Dijalekt na struju i na drva, ili: popularna glazba kao jezična praksa i politika, 5. Lingvistički kulci Babilonci, ili: makaronizam i jezične igre u popularnoj glazbi i 6. Kad se jezik odijeva za izlazak, ili: engleski i hrvatski odozgo, odozdo i poprijeko. Glavne teme svoje knjige autor najavljuje u Uvodnoj napomeni vlastitim viđenjem i definicijom izvornoga govornika/govornice, a kojom sažima temeljne, u domaćem jezikoslovlju često zanemarivane, lingvističke uvide o jezičnoj kreativnosti i o jeziku kao dinamičkome i heterogenom sustavu te ljudskoj djelatnosti koja se u različitim kontekstima različito doživljava i vrednuje. Autorovim riječima, izvorni govornik/govornica jest "jedno trajno promjenjivo, svaki čas drugačije, ali neuništivo i neumorno, pametno i kreativno biće, slika i prilika svojeg društva i kulture, katkad ugodno, katkad nesnosno, nerijetko nepravedno potcjenjivano, katkad i hvaljeno, jednom u liku tinejdžera koji možda postane akademik, drugi put kao

akademika koji možda nije zaboravio da je bio tinejdžer" (9).

Na početku autor kao bolju tradicionalnoga hrvatskog jezikoslovlja dijagnostičira binarne i statične predodžbe o jeziku u kojima postoje samo standard i dijalekt, a kontakt među njima – što je modernim govornicima *jedina* stvarna razina jezične upotrebe – smatra se nelegitimnime (11). To je rezultiralo dugotrajnom i nepropitanom fetišizacijom novoštokavštine (12), a time i nemogućnošću bilo kakva realnijeg znanstvenog opisa jezičnog kontakta i varijacije te društvenih značenja koja se naznačuju pojedinim vrstama jezične proizvodnje. Žanića ne zanimaju apstrahirani jezični sustavi izdvojeni iz društvenog konteksta – zanimaju ga "iskustva" govornika (16). Stoga u knjizi daje glas brojnim poznatim jezikoslovcima, umjetnicima i sudionicima javne sfere različitih profila: od književnoga povjesničara Ive Franješa, pisca i esejista Ivana Lovrenovića preko glazbenika Edija Maružina, osnivača istarskih Gustafa, pjevača Olivera Dragojevića, glumca Relje Bašića, redatelja Božidara Violaća do ključne figure *otočnog vala*, gitarista i skladatelja Žana Jakopača. Kritička i precizna analiza njihovih iskaza pokazuje da se jezik/jezici mogu predočavati na razne načine, najčešće u skladu s drugima, izvanjezičnim ideologijama koje govornik, više ili manje osviješteno, zagovara. Autor navodi i jedan od ključnih izazova hrvatskoga jezičnog propisivanja, a to je da jezična norma nije potekla ni iz glavnoga grada, kao u mnogima drugim zemljama, ni iz drugih velikih urbanih ekonomskih središta, te se stoga pojavljuje stalna razlika između propisanoga (ali mnogima govornicima manje prestižnoga) novoštokavskog standarda i ostvarenih (mnogima prestižnijih) nestandardnih varijeteta u javnom diskursu (12-13). Autor se pritom usredotočuje na zagrebačko, riječko-istarsko i splitsko područje kao

središta izvora regionalno i nacionalno prestižnih jezičnih praksi (17). Nasuprot nekima jezičnim planerima koji smatraju ili su smatrali da će zbog školovanja i masovnih medija standard s vremenom nadjačati nestandardne varijetete, Žanić podsjeća na to da je stvarnost drugačija, odnosno da je utjecaj u odnosu standard – nestandard(i) dvosmjernan te da dovede do stvaranja novih obrazaca jezične upotrebe (19-21, 73, 227), pri čemu se stari pogledi na "centralnost" i "perifernost" moraju teorijski preispitati (22). Pritom, dakako, postoji razlika između zagrebačkoga i obalnog područja, jer je u prvome ekonomska podloga kao izvor jezičnoga i izvanjezičnog prestiža starija više od stoljeća (25). Glavnima čimbenicima nacionalne legitimacije nestandardnih regionalnih varijeteta smatra masovne medije, domaće serije i filmove, festivale zabavne glazbe (zagrebački, opatijski i splitski) i razvoj masovnoga domaćeg turizma na obali u drugoj polovici 20. stoljeća, što je omogućilo veću upoznatost, a potom i prihvaćanje drugih i drugačijih oblika hrvatskoga (33-37, 70-71). U drugom dijelu poglavlja autor na brojnim sinkronijskim i dijakronijskim primjerima realne upotrebe sistemskolingvistički i sociolingvistički analizira tri gramatičke inovacije (sinkretički vokativ, futur prvi u zavisnima rečenicama i futursku/imperativnu upotrebu svršenoga prezenta) te nudi uvjerljive razloge zbog kojih one nastaju i ulaze iz zagrebačkoga govora u medijski jezik i druge regionalne varijetete.

U drugom poglavlju autor, među ostalim, pobliže razmatra zagrebački kontakt i konflikt kajkavskoga supstrata i štokavskog standarda kroz analizu jezičnih ideologija raznih sudionika u javnom diskursu te upozorava na esencijalističke, stereotipne stavove kojima se određeni varijeteti i – što je mnogo važnije – njihovi govornici uparaju s fiksnima (ne)moralnim karakteristikama

ma (82-84), kao i na dugotrajno idolo-poklonstvo "čistoj" štokavštini i njezino izjednačavanje sa standardom, uz posljedičnu percepciju štokavskoga govornika kao izvorišta pravilnoga jezika, kao "škole koja hoda i govori" (89-90). Ta perspektiva logično je dovela do jezične nesigurnosti mnogih neštokavskih govornika, a ona se pak vrlo lako i brzo pretvara u osjećaj izvanjezične nesigurnosti, izbjegavanje javnoga govorenja i percepciju samoga sebe kao nelegitimnoga pripadnika društvene zajednice. U tom sklopu autor odlično verbalizira desetljećima etabliranu, štetnu ideologiju prema kojoj je govornik podređen jeziku (standardu) umjesto da jezik bude u službi govornika: "Takav je i govornik: fiksna, statična, neovisna o političkim, društvenim, demografskim, kulturnim i drugim varijablama, ne korisnik, nego zarobljenik jezika, ne onaj kojemu se jezik približava, nego onaj koji se, ne pitajući za cijenu, mora približiti jeziku" (115). Na jezičnoautobiografskoj građi potvrđuje se jedna od najvažnijih predodžbenih opreka, *urbano/ruralno* (26, 117), u poimanju i prihvaćanju odnosno otporu standardnoj akcentuaciji i njezinu manjku prestiža u urbanim centrima: opozicija je to "guslara i planine, sela u planini, uzorna govornika na uzornu mjestu; nasuprot njima stoji grad, kulturološki koliko i fonetski drugačiji" (105). Ipak, stereotipi nisu homogeni: i ruralne govore moguće je doživjeti pozitivno, kao "jednostavne", a urbane negativno, kao "afektirane", što se potvrđuje, primjerice, u istraživanjima zagrebačke percepcije ruralne kajkavštine (122-123). Autor pozitivnu percepciju ruralnoga u tom kontekstu tumači kroz percepciju izvanjezičnoga poimanja kajkavskoga zagorskog prostora kao zone jednostavnoga "neiskvarenog" života i pristupačnih ljudi (123-125). U analizi zagrebačkoga otpora rigidno shvaćenoj standardnoj normi, posebice četveronaglasnome su-

stavu, zaključuje da je neki obrazovani govornici ne prihvaćaju ponajprije zbog njezine nevažnosti za vlastiti uspjeh u društvu i zbog identitetskog odbacivanja i nepoistovječivanja s "prirodnim" govornicima te norme – svoj društveni status osiguravaju i bez nje (127-128). Dapače, nakon dolaska na neštokavska područja, mnogi štokavski govornici i njihovi potomci prolaze proces "deštokavizacije" te nastaju novi varijeteti. Nije zgorega naglasiti ni ono što se iz sociolingvističke perspektive čini samorazumljivime, ali iz preskriptivističke se perspektive čuje mnogo rjeđe: "Umjesto da se laike otpisuje kao neznalice ili poučava da su i zašto su u krivu, njihovu percepciju jezika treba uvažiti i izučavati kao legitiman faktor koji često ima i realne posljedice na jezik" (136). Primjer je govornikova identitetska orijentacija prema etnicitetu (pa će lakše prihvaćati hrvatsku štokavštinu kojom se govori u Bosni i Hercegovini) ili pak prema nacionalnom teritoriju Hrvatske (pa će iste varijetete teže prihvaćati). Žanić je potpuno svjestan da su rasprave o jeziku uvijek i rasprave o *izvanjezičnome*, "o društvu i kulturi, točnije – društvu i njegovim kulturama" (143, 149-151). To je suprotno čestim tezama domaće normativistike da se jezični elementi mogu propisivati *apolitično*, samo u skladu s unutarjezičnima zakonitostima. S tim u skladu moguće je i brisanje Slavonije iz mentalnoga predočavanja (štokavštine, ali i hrvatskoga uopće) kao posljedica težnje da se simplificira slika narječja s terena i da se "ta regija poštedi" stereotipa koji prate štokavštinu iz Bosne i Hercegovine kojoj se pridijevaju atributi "kamen[a], tvrđ[a], grub[a]" (153). Naposljetku, jezični prestiž treba promatrati kao pojavu koja se ostvaruje na više društvenih razina, ne samo na jednoj (nacionalnoj) i ne samo jednim kodom. Suprotno tradicionalnima ideologijama, "percipirani *nacionalni* jezik nije jedna homogena nadstruktura, je-

dan krovni varijetet, nego dinamičan snop varijeteta u natjecanju i prepletanju" (154). Ako se realna jezična situacija i konstelacije varijeteta ne promatraju zajedno s njihovima izvanjezičnim kontekstom, dobivamo "standard bez govornika, jezik bez ljudi" (157).

U trećem poglavlju Žanić opisuje jezik popularne kulture kao varijetet između standardnoga i lokalnoga, regiolet ili interdijalekt "koji nastaje u međuprostoru između te dvije 'čiste' razine" (159). Pritom se navodnicima ograđuje od (i u jezikoslovnoj struci proširenih) ideologija koje bilo koji varijetet predočuju kao jasno određen, homogen i autonoman, a stalni kontakt svih varijeteta brišu iz mentalnih predodžbi. Hrvatski festivali popularne glazbe poslužili su kao "medij komunikacijskog promicanja i afirmacije lokalnih i regionalnih varijeteta", nasuprot, primjerice, festivalu u Sanremu koji je poslužio promoviranju standardnoga talijanskog (162). Činjenicu da je u prvoj polovici 20. stoljeća hrvatsko mediteransko područje ostalo isključeno iz nacionalnih konceptualizacija autor objašnjava uz pomoć triju faktora: (a) jezično planiranje leksika nakon filološke pobjede hrvatskih vukovaca fokusiralo se samo na "središnju novoštokavsku zonu"; (b) obalne i otočne vrste naselja i način života nisu odgovarali ideologiji Hrvatske seljačke stranke, utemeljenoj na opreci tradicionalnoga/kontinentalnog sela i grada; (c) etnologija i folkloristika također su bile usmjerene na kontinentalnu tradiciju južnih Slavena kao jedinu autentičnu (166-167). Te postavke potom iscrpno razrađuje u tekstu. Autor primjenjuje i multimodalnu kritičku analizu diskursa na primjeru slikovnih prikaza u osnovnoškolskom udžbeniku, a kojom, među ostalim, pokazuje da je nakon raspada Jugoslavije došlo do promjene i u dominantnima ideologijama o hrvatskom jeziku i njegovim narječjima – obalno

područje sada je mnogo vidljivije, a ne prikazuje se dinarsko: ono je postalo "izvor kulturno-političke nelagode, jer se dijeli s drugim nacionalno-političkim zajednicama" (185, 184-187). Iz stereotipnog prikaza kajkavskoga i štokavskog narječja, vezanih za selo, a čakavskih odnosno obalnih varijeteta kao gradskih, autor izvodi i indikacije kako su potonji mogli lakše zadobiti prestiž u nacionalnim zamišljanjima dijalekata: "Dijalekt iz usta ljudi koji se tako (gradski, nap. A. S.) odijevaju, na pozadini mora koje sugerira i nijansu avanture, u okolišu bez blata kao metafore sela, ne potiče predodžbe nečega zaostala, izolirana, vezana za statični agrarni svijet". U analizi jezičnoga materijala i prividnih sinonima i ekvivalenata između standarda i nestandarda autor pokazuje da prava sinonimija i istovrijednost ne postoje jer su pojedini pojmovi redovito vezani za regionalnu kulturu, kulturu, i ne mogu se tek tako zamijeniti drugima leksemima bez promjene na komunikacijsko-simboličkoj razini, što se dugo smatralo mogućim (207-212), a u nekima stručnim krugovima smatra se i danas. Uspoređujući politike pojedinih neštokavskih festivala, Žanić evidentira da je strogo ograničavanje krapinskoga *Festivala kajkavske popevke* i *Melodija Istre i Kvarnera* na "čiste" i "autentične" varijetete uzrokovalo sužavanje njihova repertoara na prikaz "tradicionalnog, predmodernog svijeta" i odgodilo na neko vrijeme otvaranje prema prikazivanju modernoga načina života i (samo) percepcije, posebice prema korištenju "ironije i autoironije" u pjesmama, dok je na splitskim *Melodijama Jadrana* bio sasvim suprotan slučaj. Stoga se urbano stanovništvo manje moglo poistovjetiti s onime što je predstavljeno na prvim dvjema priredbama, a što se odrazilo i u manjem opsegu realnoga jezičnog utjecaja na varijetete njihovih urbanih regionalnih središta – Zagreba/Varaždina i Rijeke/Pule.

Autor u četvrtom poglavlju tematizira dvije proširene ideje o hrvatskome jeziku: tvrdnju da "se standardni jezik... trajno *obogaćuje* iz kajkavskih i čakavskih izvora" i ideju da engleski jezik i standardni hrvatski uništavaju hrvatske dijalekte (233). Prva je tvrdnja neutemeljena ako se misli na službenu jezičnu politiku i planiranje, jer zapravo nastavlja tradiciju hrvatskih vukovaca, a u realnoj upotrebi do kontakta narječja svakako dolazi (233-237). Glede klasične teze o propadanju jezika zbog kontakta, Žanić joj suprotstavlja argumente poput jezične kompetencije i kreativnosti govornika, koje će proizvesti inovacije i nove strukturne obrasce u svim varijetetima – riječ je, dakle, o promjeni, a ne o propadanju (245-248). Kao što kritizira normativce koji zagovaraju neodrživu ideologiju homogenoga i jasno omeđenoga *standardnog* dijalekta, autor dosljedno kritizira i aktiviste lokalnih govora koji zagovaraju ekvivalentnu ideologiju za *nestandardne* dijalekte (248-249, 256-258). U ostatku poglavlja na primjerima iz popularne glazbe pokazuje raznolike oblike jezične kreativnosti koji pridonose povećanju prestiža dotičnih varijeteta kod govornika i tih i drugih kodova.

Ta se tematika još konkretnije i specifičnije nastavlja u petom poglavlju, gdje se čitatelja upućuje u povezanost heteroglosičnih jezičnih praksi moderne popularne glazbe s povijesnome, višestoljetnom tradicijom makaronske poezije društvenih elita, kao i s pučkom tradicijom miješanja jezika u poetske i identitetske svrhe, pri čemu klasične granice "visoke" i "niske" kulture nisu više čvrste, ako su ikada i bile, osim u percepciji pojedinih teoretičara (309-310). Potom se prikazuju brojni domaći i strani, povijesni i suvremeni primjeri hibridiziranih varijeteta poetskih tekstova, interpretiraju iskorištene jezične strategije i određuju društvena značenja koja se

takvim formama mogu odaslati. Riječ je o jezičnoj "babilonizaciji", pri čemu ni pošiljatelj ni primatelj poruke ne moraju uopće poznavati varijetete čija se sredstva koriste (za razliku od klasično shvaćenoga bilingvizma i prebacivanja kodova) (364). Također se pokazuje da interpretacija značenja ne ovisi o tradicionalno shvaćenom "razumijevanju teksta" (364-365), nego o kontekstu primatelja poruke. Primjerice, talijanizmi u tekstovima pjesama neće biti doživljeni jednako na sjeveru Europe i u kontinentalnoj Hrvatskoj: dok u prvom slučaju mogu stvarati mentalne slike Italije i s njome povezanih odrednica, u drugome mogu upućivati na hrvatsku obalu i osobna iskustva pojedinih govornika, uključujući stereotype (354-355).

U posljednjem poglavlju naglasak je na dodiru hrvatskoga s engleskim jezikom, koji u Hrvatskoj odavno nije strani jezik, ako se uzme u obzir golemo formalna i neformalna izloženost građana upravo (multimodalnome) anglofonom materijalu. Postavljajući se kritički prema tradicionalnom protivljenju stranome, ali i domaćem-ali-nepoželjenom dijalektalnom utjecaju i binaristici konzervativnoga jezičnog planiranja u obliku mehaničkih zamjena leksema, Žanić na konkretnim primjerima kontaktne, višejezične građe prikazuje kreativne mehanizme i značajke diskursa za čije su stvaranje potrebni "relativno visoka jezična osviještenost i aktivna dijalogičnost, te... element igre". Iz navodnoga (u preskriptivizmu: klasičnoga) *kaosa* odnosno "jezičnog nereda" stvara se zapravo "novi, drugačiji ali ne manje važan red" (379-384), a jezične dodire nužno je proučavati interdisciplinarno, jer se inače raznoliki načini na koje se oni ostvaruju i identiteti koji se njima grade uopće ne mogu razumjeti (392-393, 409, 411). Uza sve to treba imati na umu i brojne promjene u jeziku medija, odnosno u percepciji jezika javne sfere,

a koje su rezultat društvenih promjena ili su jezične promjene nastale kao poticaj društvenim promjenama, za što se u tekstu daju brojni primjeri s popratnim analizama (393-418).

Općenito, *Jezična republika* bogat je i iscrpan prikaz i analiza diskursa veznoga za hrvatski i druge jezike u javnoj sferi, s posebnim fokusom na popularnu

kulturu, ali se u tom području ne iscrpljuje. Zbog toga će ova knjiga mnogima biti nezaobilazna riznica teorijskih uvida, izvor jezičnih podataka i objašnjenja jezičnih pojava i njihovih konceptualizacija na način kojim se jezična pitanja u domaćoj kroatistici, pogotovo u normativistici, zasad mnogo rjeđe obrađuju.

Andel Starčević

Literatura / Bibliography

Milroy, James. 2001. Language ideologies and the consequences of standar-

dization. *Journal of Sociolinguistics*. (5) 4: 530–555.

NOGOMET I POLITIKA. POVIJEST I SUVREMENOST MEĐUODNOSA U HRVATSKOJ

Dražen Lalić

Fraktura, Zagreb, 2018.

DOI: 10.20901/an.15.13

I.

Knjiga hrvatskog politologa i sociologa Dražena Lalića bavi se poviješću i suvremenosti odnosa nogometa i politike u Hrvatskoj. Riječ je o opsežnome i ambicioznom djelu koje nastoji dijakronijski prikazati i analizirati povezanost tih dvaju društvenih polja u Hrvatskoj. Ona je ujedno neka vrsta istraživačke, političke i identitetske autobiografije autora koji, pišući o predmetu, piše i o sebi kao o dijelu tog predmeta.

Knjiga se pojavila petnaest godina nakon zbirke eseja Srđana Vrcana *Nogomet, politika, nasilje: Ogledi iz sociologije nogometa* (2003) i može se čitati kao osviješten nastavak Vrcanova projekta koji Lalić razvija i proširuje, preuzimajući od Vrcana brojne teorijske i analitičke postavke (14-15, 39, 57, 66, 71 i d.). Važne su neke razlike u metodologiji i žanru: Vrcanov je stil zasićeniji teorijskim žargonom, a metoda je "rad za stolom" (*deskwork*) na osnovi javno dostupnih izvora, dok Lalićevo djelo metodološki snažnije obilježavaju etnografska tradicija sudjelujućeg promatranja i terenskog rada (*fieldwork*), uz primjese historiografije, pa i oralne povijesti, te intervjuiranje aktera.

Stilski gledano, Lalić kombinira formalniju znanstvenu ekspoziciju i jasnoću s neusiljenijom političkom i novi-

narskom naracijom. Pritom nije nužno riječ o podcjenjivačkoj etiketi, jer etnografski gusti opis i dobro istražena priča imaju mnogo zajedničkoga. Pulitzerom ovjenčani David Halberstam ustvrdio je da odmah može reći kada je novinarska priča napisana na osnovi nekoliko telefonskih poziva, a kada je ishod ozbiljnoga istraživačkog rada. To načelno vrijedi i za etnografiju koja nije moguća bez razmjerno prolongirane vremenske, intelektualne i interpretacijske intimizacije s predmetom. Premda neki samostilizirani kolerici odbacuju riječ publicistika, ako se prihvati da termin upućuje na javno pisanje koje nije fikcija ali se ne opterećuje metodom, Lalićevo se knjiga može odrediti kao hibrid društvenoznanstvenoga i publicističkog žanra.

Što se tiče duha koji pokreće tu eklektičnu formu, on je izražen u biografskoj anotaciji autora: "Znanstvena znatiželja i navijačka strast jako su mi važne" (27). Jedno, drugo ili oboje doista se mogu iščitati s većine stranica, čemu valja dodati i to da autor piše i kao angažirani građanin. Lalić se, drugim riječima, ne libi pisati politički, što ne čudi, jer se čini da je politiku i nogomet, koji su obilježili ne samo njegovu znanstvenu karijeru nego i život, nemoguće razdvojiti. Čak i kada na stadionu odjekuju "uzvici negodovanja" (29) protiv miješanja politike u sport, oni su izraz određene politike

kao formalno depolitizirajućeg politiziranja. Politička uključenost načelno nije sporna: velikani sociologije, poput Raymonda Arona kada je govorio o 1968. u Francuskoj, nisu bježali od uključenosti i pristranosti. Štoviše, posrijedi je ne samo legitimna nego i neizbježna pozicija sociologije koja, kao i druge društvene znanosti, vrednuje, normira, politički se određuje te prepoznatljivo govori u javnom prostoru zajednice.

Lalićeva knjiga ima pet dijelova. Nakon programskoga, metodološkog i autobiografskog prologa, lirski naslovljenog "Kud plovi ovaj brod", slijedi teorijsko poglavlje "Osnovna teorija i fenomenologija međudnosa nogometa i politike". Empirijsku i analitičku osovinu knjige čine dva poglavlja: "Povijest međudnosa nogometa i politike u Hrvatskoj" i "Međudnos nogometa i politike u suvremenoj Hrvatskoj (od 2000. do 2017.)". Slijedi kraća zaključna sinteza "Nogomet kao metafora politike" i više od 25 stranica završnih bilješki koje sadržavaju brojne zanimljivosti pa čitateljima preporučujem da ih ne preskaču. Nisu posrijedi samo bibliografske anotacije i "suhe" knjiške referencije nego i dodatna objašnjenja, informacije i digresije o predmetu i protagonistima Lalićeve naracije, uključujući informacije o smrti dvojice pripadnika Torcide, Pavla Grubišića i Žana Ojdanića, kojima je cijela knjiga posvećena kao "pravim navijačima i borcima za pravdu" (5, 399, 410). Tu su i tri nepaginirane slikovne interpolacije od po osam stranica s fotografijama, ponajviše vezanima za Hajduk/Torcidu, Dinamo/BBB i reprezentaciju/HNS, uz "mrvice" Rijeke/Armada i Osijeka/Kohorte.

II.

Lalić napominje da je "sabrao obimnu arhivu" (31) o nogometu i politici. No kako epistemološki primjećuje, "raznorodna i obimna građa u početku je bila

donekle kaotična, pa je iz nje raščlambom trebalo stvoriti spoznajni red" (34-35). Na površini, riječ je o nekoliko strategija kojima je to autor pokušao učiniti.

Lalićevi istraživački ciljevi – povijesno i suvremeno trasiranje i tumačenje odnosa nogometa i politike – prvi stupanj apstrakcije dobivaju tipologizacijom empirijskih događaja. Tipologiji odnosa politike i sporta slovenskih autora Simone Kustec Lipicer i Alema Maksutija, izloženoj u članku objavljenom u *Analima Hrvatskog politološkog društva* (2010), Lalić dodaje četvrti tip: manipulaciju, u kojoj politički i sportski subjekti postaju objektima mimo vlastite volje i osviještenosti (90-92). Tome valja dodati deset nabrojanih, objašnjenih i oprimjerenih oblika političke upotrebe nogometa koji su, među ostalim, vezani za teatralne potencijale nogometa, njegovu podobnost za simboličko izražavanje, za izražavanje nacionalnog osjećaja, ali i ekstremnih političkih ideologija, ili pak za nogomet kao mjesto koje se može vezati i za politički konsenzus i za korupciju (72-90). Te tipove odnosa autor prepoznaje u povijesnoj i suvremenoj empirijskoj građi, što već po sebi opravdava njegovo djelo kao vrijednu i nezaobilaznu referenciju za one koji će se ubuduće baviti, akademski ili laički, odnosom politike i nogometa u Hrvatskoj.

Na višoj razini apstrakcije, Lalić nudi niz ponajviše udžbeničkih definicija politike, pri čemu je samo naizgled banalna primjedba da politika, kao i sport, ima paradoksalnu osobinu da "povezuje i razdvaja ljude i njihove skupine" (46). Lalićeva knjiga potvrđuje taj stav. Što se tiče definicije nogometa – nakon zabavnoga švejkovskog početka: "Nogomet je kolektivna igra loptom koja ima razmjerno malobrojna i gotovo u potpunosti lako shvatljiva pravila" (55) – političkoj analizi zanimljive su osobine nogometa koje sam izabrao i rekonstruirao iz šire palete navoda i implikacija:

nogomet je igra, ali i na sportski teren izmještena ritualizirana borba s neizvjesnim ishodom; ta se igra/borba prati u znaku nade, što sugerira da nogomet može biti metafora politike koja povezuje i razdvaja. Usput, Lalić u teorijskom dijelu dijagnosticira eliasovske trendove civilizacije, pa i "feminizacije" nogometa (58), koji zasad zaobilaze Hrvatsku, no taj bi se motiv mogao dodatno teorijski i empirijski razraditi. Na najvišoj razini spekulacije, pojmovno djeluje epigraf, preuzet od Vrcana, koji politiku i nogomet prikazuje, u nekoj vrsti izvanfilozofijske aplikacije Hegela, kao dijalektičku igru sluge i gospodara (39). U tom se smislu može reći da uzajamna manipulacija nogometa i politike ne doseže stupanj ideje: umjesto marša povijesti ka slobodi, politika ponajviše djeluje kao borba za moć u igri nultog zbroja koja se vodi partikularnim interesima što se "opiru preciznoj detekciji" (369).

Dva su imena ključna za razumijevanje teorijskog okvira Lalićeva djela. Ona potresaju statičnu dijagnozu i omogućuju da se autorova naracija sociološki i politološki "pokrene". Pierre Bourdieu – velikan francuske i svjetske sociologije, darovit autor skromna bearnijskog podrijetla čiji se sraz s pariškim kulturnim snobizmom pretvorio u samorefleksivno teoretiziranje o kulturnom kapitalu, osoba s bogatim terenskim iskustvom i ljudskom skromnošću koja osvaja – dao je Laliću metajezik da poveže politiku i nogomet kao društvena polja na kojima akteri razvijaju habituse kao praktični osjećaj za igru i operiraju s različitim oblicima kapitala koji se mogu pretvarati jedan u drugoga. Taj je izbor pogođen i logičan. Bourdieuov naglašeni interes za politiku imenovanja i borbu za kategorije u javnom prostoru, kao i njegove analize simboličkog nasilja i simboličkog kapitala, mogu se, na razini povijesne empirijske ilustracije iz Francuske, retrospektivno učiniti filigranom malih

razlika. Makar je tako u svojim kasnijim revolucionarnim pokličima protiv "metodološkog nacionalizma" tvrdio Ulrich Beck. No to što se globalni problemi poput zagađivanja i uništavanja okoliša, migracijskih i ekonomskih kriza danas pokazuju politički najvažnijima, ne znači da su druge razine analize nevažne: pozicija koja polazi od toga da je politička komunikacija "borba nerijetko obilježena nasiljem simbolične naravi koje je vezano uz ideologije, a u javnosti često nije prepoznato kao nasilje" (70) dobro funkcionira u analizi politike i nogometa. Manje je važno znači li ta kategorija javnu optužbu: Bourdieuova etimološka igra zasigurno ispravno upućuje na vrijednosnu i konfliktnu dimenziju pojmova društvenih znanosti koji su, kako Beck ispravno zaključuje, norme. Lalićeva knjiga, i kao dnevnik i kao predmet analize, dokaz je za to. Analizirati politiku i nogomet znači boriti se, normirati i vrednovati u javnom prostoru. Ako je nogomet metafora politike, analizirati politiku znači upasti na teren, igrati neizvjesnu igru prožetu nadom, a ponekad i očajem. Lalićeva knjiga u tom je smislu zagovor protiv "etniifikacije politike i sporta" (48), a njezine metafore ne ostavljaju prostora sumnji: koristiti stiliziranu sintagmu "parazitiranje političkog ekstremizma u polju nogometa" (79) znači normativno razdvajati dvije pojave i vrijednosno zagovarati liberalnu demokraciju. To znači pisati protiv fašizma, kolikogod to neprecizno i otrcano zvučalo. Lalićeva je knjiga u tom smislu politički i identitetni manifest.

Drugo je ime Josip Županov koji je, nakon Vrcana, nedvojbeno najviše utjecao na Lalića. U svojim analizama Županov upućuje i na sukobe tipa "mi ili oni", koji se metaforiziraju kao horizontalni. Primjena tih kategorija ili njihovo političko prizivanje ustvari znači ono što poručuje ekonomist Piero Sraffa kada – kako bi se narugao njegovu ranome

logičkom atomizmu i pozitivističkom shvaćanju jezika – počese bradu rukom okrenutom vani i pita Wittgensteina koji je logički oblik te napolitanske prezrive pučke geste. Ono je, otprilike, neka vrsta dizanja glave, slanja poruke ili čak prijatnje, najave mogućega političkog raskola, jedna od mnogih projekcija u ostvarenju koje uspješno ili neuspješno, ali ne i neutralno, djeluju burdjevovski društveni akteri.

S obzirom na važnost političkog prepoznavanja tipa sukoba čudi što se ime drugoga teorijski prijelomnog autora pojavljuje tek pri kraju knjige – u analizi slučajeva fizičkih napada na Zdravka Mamića i verbalnih napada na Janicu Kostelić u južnim krajevima države: "Koristeći se poučnom dihotomijom društvenih sukoba koju je ustanovio američki ekonomist i politolog Albert O. Hirschmann", Lalić zaključuje kako konflikt HNS-a i "navijačkih udruga", ponajviše Hajdukovih, "sve izrazitije zadobiva obilježja horizontalnog društvenog sukoba (između horizontalnih društvenih skupina)" (368). Dakle, umjesto hobsovskog zagovora sigurnosti pod unitarnim suverenom, imamo sociološki dijagnostičiran fukoovski rat u društvu. U knjizi spomenut transparent "ZG = BG" sa splitske rive dovoljno jasno označuje crtu sukoba koju Lalić detektira u svojim analizama (243). Knjiga *Nogomet i politika* potvrđuje ono što uvodno najavljuje: da "delikatan dodir" politike i nogometa upućuje na "promicanje neke identitetske odnosno političke pripadnosti" (16). Hirschmannova priča o konfliktima, kao nekovrsna politološka mehanika koja je usko vezana za priču o identitetu koji traži političko priznanje, stoga je zaslužila ozbiljniju teorijsku elaboraciju, ali i empirijsku obradu. No nema spora da je Lalićev izbor teorijskih osovina – Bourdieu i Hirschmann te Vrcan i Županov – izvrsno pogođen za hibrid sociološke i politološke anali-

ze koju autor nudi. Lalićeva sociološka imaginacija, do koje mu je s pravom vrlo stalo, nije upitna i izvrsno je zasjala, ako ne i njezina sasvim dosljedna empirijska realizacija i prezentacija.

III.

Povijesni dio nekovrsna je kombinacije političke povijesti i historijsko-nogometnog bedekera, s naglaskom na Hajduk, kojemu ravnotežu nastoje dati dijelovi o Dinamu, a može se čitati i odvojeno od ostatka knjige. Politički potencijalno prijeporne mogu biti referencije o totalitarizmu ili "svevlasti" u Jugoslaviji pomoću kojih Lalić nastoji pokazati kako se taj pojam nekritički i politički zaoštreno koristi za cijelo razdoblje komunističkog režima te upozoriti na tendencijsku "etnifikaciju politike" u vezi s nogometom ili mimo njega kao konstantu, bez obzira na brojne promjene režima. U dodiru dvaju polja Lalić prikazuje i tumači povijest sukoba, ideoloških podjela i političkih biografija aktera koji se nalaze na razmeđu politike i nogometa. Pritom ističe antifašističku povijest Hajduka, koja se kasnije zbog političkih razloga minorizirala, a iscrpno prikazuje i neke zanimljive epizode poput objave Titove smrti na utakmici Hajduk-Crvena zvezda 4. svibnja 1980. na kojoj je i sam bio. U periodizaciji obrađenog gradiva Lalić implicira određen kontinuitet komunističkog režima s devedesetim godinama kada se hrvatska država formirala i obranila u ratu. Nezanimanja između politike i nogometa nema, ima suradnje i konflikta, ali odnos dvaju polja najviše pogađa "međusobna manipulacija", a sve to vrijedi i za razdoblje nakon 2000. No, ako "političku zlouporabu nogometa" (190) možemo pratiti u cijeloj povijesti i suvremenosti međuodnosa, Lalić ne smatra opravdanim to što "neki desničari i mnogi drugi kod nas u neformalnim razgovorima" koriste manihejsku sintagmu "vrijeme mraka" (190) kao opis cjelokupnoga

komunističkog razdoblja; ako je pak ta sintagma opravdana, čini se da je ona umnogome primjenjiva i na devedesete godine. Kontroverznu političku narav implikacija o "kontinuitetu mraka" ne treba posebno obrazlagati.

IV.

Dio posvećen suvremenosti prati odnose politike i nogometa nakon 2000. godine. On je neka vrsta autorova etnografskoga i političkog dnevnika. Nogometno gledano, to je razdoblje kronika "dotad neprispodobivoga jačanja Dinama usmjerenog ponajprije da bude organizacija za preprodaju igrača", a riječ je o "kronici slabljenja tuzemnoga profesionalnog nogometa" (207). Lalić koristi i pojam "metropolizam" (202), upozoravajući, uz određene ograde, na to da se "u javnosti... uglavnom smatra kako je djelovanje krovne organizacije hrvatskog nogometa obilježeno rigidnim metropolizmom i centralizmom" (243). Istodobno, afirmativno citirajući istaknutog igrača, trenera, izbornika i komentatora Igora Štimca, kritičan je prema pojavi koju naziva "svjetovna religija Hajduk" koja je, metaforički rečeno, u fokus stavila vjernike umjesto vjere i Boga (348), tako da autorova samodeklarirana navijačka strast nije lišena samokritike.

Taj dio knjige ipak ima jednu nogometnu i političku nemezu. Bogati i utjecajni nogometni menadžer Zdravko Mamić, realni "gazda" Dinama neovisno o različitim formalnim položajima, opisan je kao "najmoćniji čovjek hrvatskog nogometa" (408). On je jasan politički antagonist ovog dijela knjige (207, 229, 251, 276-277, 301-302). Lalić pretpostavlja, opet uz određenu ogradu, da će ga se, "kad više ne bude na pozornici javnog života, mnogi najviše sjećati kao aktera čije su mnoge riječi i postupci bili obilježeni političkim i drugim zlouporabama" (378). Gotovo šmitijanski poli-

tički odnos prijatelj-neprijatelj, prilično horizontalan, nije lišen aspekata sociološke analize koju sam već smjestio u široko političko polje borbe za kategorije. Lalić analizira Mamićeve ekonomske, kulturne, simbolične i socijalne habituse i kapitala (248). Na psihološkoj razini, Mamić se pojavljuje kao tolstojevski lukav tip, a na razini političkih, socijalnih i ekonomskih strukturnih pretpostavki kao netko tko utjelovljuje ono što autor, nastavljajući se na Županova, kritički shvaća kao nešto što je "uzrokovano društveno štetnom spregom neoliberalnoga i političkoga, klijentelističkoga kapitalizma" (255).

V.

U zaključku, koji proglašava nogomet metaforom politike, isključiv naglasak nije na borbi, strategiji i taktici, nizu ratnih metafora koje se primjenjuju u teoriji i praksi politike implicirajući sukob neizvjesna ishoda, koji donekle strukturiraju pravila. Umjesto toga, autor kontrastira dijagnostičiranu uzajamnu manipulaciju nogometa i politike s arendtjanskim patosom združene političke aktivnosti građana. Lalić, naime, upozorava na to da se u "beskompromisnom i najviše identitetskom sukobu", koji se povezuje s "politikom kao tehnikom moći", gubi "ono političko kao praksa povezanosti (sudbine) ljudi u društvu i zadovoljenja očekivanja građana" (385). Normativni sloj zaključka koji traži više od politike i nogometa, dakle izlazak iz manipulacija i nedovršene dijalektike u nekovrstan novi početak prave i dobre politike, dodatno stilizira snažnim epitetima. U uvjetima "kvarnih odnosa u nogometu" u kojima između nogometa i politike vlada "uspješno ili slabo prikrivena manipulacija" (381) – a sve to u političkom kontekstu "sakate poratne demokracije" (385) u kojoj se nogomet pokazao upotrebljivijim za desnicu "kao rezervoar profita i moći", a "ideologija i povezanost s (desnom) politikom" po-

kazali su se kao "dimna zavjesa" koja pogoduje manipulaciji" (380) – Lalić ipak vjeruje u novi početak posredstvom politike koja će "alatima pravne države" poduzeti "popravljanje pohabanog najpopularnijeg sporta" (387).

Na razini nogometnog polja, Lalić uočava kontinuiranu povezanosti navijača "uz održanje važnosti konzervativnih vrijednosti", ali napominje kako je "nerijetko više riječ o ekstremnoj nego radikalnoj ili umjerenoj desničarskoj politici" (260), što aktere često dovodi u sukob s vrijednostima i institucijama liberalne demokracije. No tipični habitusi dvaju područja u konačnici ne dobivaju samo manihejske tonove nego se u naraciji dade iščitati i neka vrsta vječne teme smjene generacija. Naime, u srazu "starijih moćnika u odijelima i mladih navijača u trapericama" (384), potonji su snage dobra koje dolaze, nositelji "mladenačkog idealizma koji najviše određuje navijače-aktiviste" (385). Nezrelost dvaju polja i njihova uzajamna manipulacija, čudan odnos sluga i sluškinje koji međusobno gospodare, naposljetku ipak nije osnova za krajnji pesimizam. Lalić spominje i "međunarodni uspjeh reprezentacije" (385) kao primjer pozitivne veze nogometa i politike. Sukladno poziciji autora da nogomet može i pozitivno utjecati na politiku, valja očekivati pozitivna prelijevanja u "po mnogočemu kvarni svijet suvremenoga tuzemnog nogometa" (387).

VI.

Lalićeva je knjiga ambiciozno, veliko i važno djelo koje govori o politici pomoću nogometa. Izdanje je raskošno, gotovo besprijekorno. Zahvale suurednicima izdanja, Seidu Serdareviću i Vuku Perišiću, upućuju na zahtjevan i dobro odrađen urednički posao. Ispod površine, riječ je o spomenutom hibridu formi koji možda neće biti po ukusu svih: nekima će se svidjeti znakovi sociološke ured-

nosti, definicije pojmova i metodološke deklaracije koje donose preglednost i jasnoću, dok će drugima zasmetati što se time gubi publicistička lakoća.

Možda se pojedini dijelovi s udžbeničkim definicijama mogu opravdati upotrebom knjige u fakultetskoj nastavi, no preferiram nešto elegantniju prozu s višim stupnjem sinteze, intelektualno izazovnije štivo u kojemu je analiza impregnirana teorijom. To opet ne znači da je *Nogomet i politika* besprijekoran uredni "bauhaus" u kojemu je svaka pojmovna i analitička deklaracija funkcionalna i analitički opravdana. Primjerice, unatoč tome što se naglašava lokalna dimenzija politike (48-49), *Nogomet i politika* u osnovi se bavi Hajdukom i Dinamom i njihovim navijačima. Obrada lokalnih arena u kojima bi se našli drugi gradovi, lokalni identiteti i politički procesi (Rijeka, Zadar, Osijek, Slavonski Brod, Vinkovci, Vukovar, Šibenik, Karlovac, Pula i dr.) vjerojatno bi zahtijevala drugu vrstu izdanja, naime zbornik s prilogima više autora ili jasnije redukcije i ograde u teorijskim prikazima i najavama. Kada je pak riječ o sadržaju, ističem dvije napetosti koje Lalić pojmovno otvara, a odnose se na pojmove kapitala i nasilja koji se često koriste u analizi.

Kada piše o Joeu Šimuniću, Lalić njegove geste objašnjava "znatnim manjkom njegova kulturnoga kapitala", a ni Davor Šuker "ne posjeduje veliki kulturni kapital (nije studirao i slično)" (234). Tim akterima nogometa (i politike) on pripisuje socijalni i simbolični, a poriče kulturni kapital. No kulturni kapital širok je pojam. Lalić ga ispravno ne uskraćuje Zdravku Mamiću kada analizira njegovu moć i utjecaj. Čini se da pišući kako Šimuniću i Šukeru nedostaje kulturnog kapitala, autor zapada u neku vrstu posrednoga političkog patroniziranja. No politički čini tih aktera ne mogu se svesti na neobrazovanost: oni koji politički djeluju obično vrlo dobro

osjećaju i znaju što čine. Habitus je praktičan osjećaj za igru. Ta primjedba vodi k problematiziranju pojma kulturnog kapitala i razmatranju njegove političke upotrebe, a to je posebna tema

Nasilje je pak pojam čije se značenje u društvenima i humanističkim znanostima širi, a u tumačenju i sankcioniranju društvenih interakcija primjenjuje se na sve veći skup odnosa, i to selektivno zbog različitih ekonomskih, političkih i drugih razloga. Steven Pinker piše da nasilja ima više kada ga je manje. Lalićeva knjiga, koja se bavi i navijačkim nasiljem (167-175), odražava napetosti političke upotrebe pojma nasilja. Dok neki nemaju sluha za navijačka divljanja, napade i uništavanja imovine, Lalić nudi poznatu naraciju sociologije sporta prema kojoj je navijačko nasilje najvećma "simboličke naravi". Ipak, kod Lalića je ta pozicija iznijansirana, odnosno ne govori se o pukoj moralnoj panici. Navijači nisu skloni stvarnom nasilju – "osim pretjerano alkoholiziranih i drogiranih te nasilju patološki sklonih pojedinaca" (64) – ali se empirijski uvažava da se navijački milje može gusto ispreplesti s kriminalnim, što pogoduje tome da nasilje navijača češće bude stvarno a ne samo simboličko, kao u Srbiji, ali u osnovi još ne i u Hrvatskoj, unatoč nekim obračunima i ispadima (64-67, 271-272).

No kada piše o nogometu i istupima "svima poznatih upravljača", Lalić konstatira da je nogomet "jedan od epicentara verbalnog nasilja kojim se ugrožava demokratska javnost" (297). Kada analizira "verbalne nasilnike nad Janicom Kostelić", koja je *summa summarum* napadnuta kao "javna dužnosnica" a ne kao "žena", koristi i kategoriju "psihičko nasilje" (363-344). Tvrditi kako su različiti oblici fizičkog nasilja koji obično nemaju kobne posljedice simbolične naravi te govoriti o psihičkome i verbalnom nasilju nije nužno nekoherentno, ali ilustrira kako pojam funkcionira u opi-

sima različitih odnosa i kako se politički koristi. Više refleksije o tim pitanjima i jasnija tipologija pomogli bi da se izbjegniju nesporazumi o nasilju koje se, kao operativni pojam, sve više kategorizira u verbalne ispade i geste kojima liberalno-demokratski poredak brani pojedincima i skupinama govor koji smatra nepoćudnim.

Neovisno o kritičkim prigovorima, Lalićeva knjiga ima brojne kvalitete: bogato povijesno i suvremeno gradivo te jasno i pristupačno pisanje. No što je njezina glavna kvaliteta i zašto je ona politički važna? Lalićeva knjiga kroz priču o politici i nogometu govori o problemu identiteta: o našim političkim željama i osjećajima, o onome što nas čini prijemčivima ili skeptičnima prema određenim diskursima.

Autor ne bježi od toga da je i sam dio predmeta o kojemu piše. Nije riječ samo o *ich*-formi, koja je česta u njegovoj naraciji i koja je dio etnografskog žanra, a u kojoj autor ponajprije bilježi činjenicu da je bio i još uvijek jest eksponiran akter javnog djelovanja, osobito polemika o nogometu i politici: različitih televizijskih gostovanja, pri čemu je kritičan prema vlastitim nastupima; privatnih konverzacija koje se tiču predmeta analize; malih političkih signala koje javno odašilje; novinskih komentara, uključujući lekcije predsjednici o Orjuni.

Iako su i ti etnografski segmenti najčešće politički indikativni, nisu srž poante. Lalićeva knjiga prikaz je složenosti identiteta i pledoaje za nogomet i politiku koji tu složenost mogu prihvatiti, povezati, a ne dijeliti građane. No ona to ipak ne čini formalno stavljajući autora na prvo mjesto, to jest ona to zapravo čini posredno. Prema mojem sudu, pivotno mjesto u knjizi ima naracija o Pavlu Grubišiću Čabi kojemu je, zajedno sa Žanom Ojdanićem, posvećena knjiga. Čabo, "mladić porijeklom iz okolice

Trilja", koji je u ranom djetinjstvu ostao bez oca, ističe kako mu je obitelj s majčine strane sudjelovala u Domovinskom ratu, ali i da su mu djedovi bili partizani te kako je na taj rat ponosan više nego na Domovinski; "Smatram se i Vlajem i Jugo-Slavenom i Balkancem i kozmopolitom", prenosi Lalić Čabinu deklaraciju, koja ovako kulminira: "Ustaše držim jednake četnicima. Srbe ne mrzim. Oluju ne smatram zločinačkim pothvatom" (264). Lalić zaključuje: "Sadržaj toga priopćenja-ispovijedi upečatljiv je pokazatelj političke kompleksnosti (pripadnika) Torcide, a najvjerojatnije i drugih velikih navijačkih skupina kod nas" (264).

Identitetska i politička ispovijest pokojnog Čabe koji je, čini se, samoubojstvom prešao u transcendenciju za pripadnike Torcide, poručuje tonom i sadržajem ono što i Lalić želi afirmirati u knjizi: pluralizam i prihvaćanje složenosti kao put u bogatiji i bolji svijet ili makar inkluzivniju političku zajednicu. Ono što se iz nacionalističke perspektive grubo (i manipulativno) naziva orjunaštvom, drugi je naziv za Lalićev pledoaje za pluralističniju zajednicu koja nadilazi etnopolitičke okvire. Lalićeva knjiga pokazuje kako je nogomet važan za politiku, kao i to kako je on sam oblik politike jer je mjesto izražavanja identiteta, podjela, ali i integracije. Čabo, kojega Lalić politički određuje kao "radikalnog ljevičara" (264), ubio se 2013. s navršениh 35 godina, što ne treba politizirati kao psihološku, obiteljsku, privatnu i osobnu pojavu.

Naposljetku, što Lalićeva pozicija govori o mogućima političkim ulogama sociologije, a i politologije? One se nerijetko pojavljuju kao diskursi delegitamacije onoga što je narodu razumljivo samo po sebi, govoreći o nekim oblicima isključivoga kolektivnog identiteta kao o (etno)nacionalizmu, etnocentrizmu, nativizmu, nasuprot kojemu se afirmiraju

uključivost i lokalni identiteti. Zašto to društveni znanstvenici čine? Možda je riječ o iskrenom idealizmu, no čini se da u odgovoru na to pitanje ne možemo izbjeći kategoriju pripadnosti. Politika može povezivati ili dijeliti na različitim razinama na kojima komuniciramo i djelujemo i na kojima je identitet uvelike zadan, nerijetko različitim traumama koje smo mi ili naši preci proživjeli. Podjele koje različite afirmacije proizvode nisu uvijek bezazlene. Kada Lalić uvodi pojam horizontalizacije sukoba, napadi na Mamića i Janicu dobivaju u tome teorijskom kontekstu ominozne političke konotacije. Završno navođenje alata pravne države možda jest hobsovsko, ali u recentnima političko-nogometnim anegdotama citiranje "jednog od vodećih ljudi Našeg Hajduka" – kojega Lalić poznaje "kao obrazovanoga i civiliziranog čovjeka nesklona ikakvom nasilju", a koji tvrdi da su "navijači, a sada već i posve široka masa, shvatili... da od legalizma u ovoj zemlji nema ništa" i da to vodi u kaos (364-365) – pokazuje drugu stranu medalje koja na neki način priziva specifičnu horizontalizaciju sukoba, govoreći joj u prilog makar ton više no što bi to učinio poslovični neutralni glasnici koji nose loše vijesti. U tom se svjetlu čini da istinsku dijalektiku ove knjige možda ne čini uzajamno manipuliranje gospodara i roba, nogometa i politike ili politike i nogometa, nego da je riječ o dijalektici među različitim identitetima koji su povezani s pitanjem oblikovanja granica političke zajednice koje nisu statične, posebno ne dugoročno.

Zaključno, Lalićevu knjigu čitam kao neku vrstu izravne i posredne identitetske ispovijesti i pluralističkoga političkog pledoajea, koja izvrsno pokazuje kako su i zašto knjige u društvenim i humanističkim znanostima normativne ili ekspresivne kada je riječ o identitetu i politici. Ona uspijeva pokazati da je nogomet važan zato što se kroz njega govo-

ri o politici, a vjerojatno će se i ubuduće to činiti, na svim razinama oblikovanja identiteta i proizvodnje političke zajednice, ali i u suptilnijima političkim procesima i igrama. Knjigu *Nogomet i politika* metodološki pogodeno obilježava Geertzov ideal etnografskog pothvata, dakle fine distinkcije, ona ne bježi od političkog vrednovanja i ne zastupa pozer-

sku neutralnost te izaziva skeptičnost na razini upotrebljivosti za razumijevanje i orijentaciju u kulturnome i političkom životu neke zajednice u danom vremenu. Dražen Lalić pritom je dio predmeta o kojemu piše. Zaoštreno rečeno, ova je knjiga Dražen Lalić u koricama sa svim dobrima, ali i manje dobrim stranama.

Krešimir Petković

WHY BOTHER WITH ELECTIONS?

Adam Przeworski

Polity Press, Cambridge, 2018.

DOI: 10.20901/an.15.14

Adam Przeworski, svjetski znani i utjecajni američki politolog poljskog podrijetla, u svojoj najnovijoj knjizi *Zašto se gnjaviti s izborima?* nastoji obraniti demokraciju u vremenu u kojemu je vjera u nju temeljito poljuljana. Budući da je riječ o znanstveniku koji se cijeli svoj profesionalni život bavi uvjetima nastanka i opstanka demokratskih sustava, vrijedi prikazati i odvagnuti njegove glavne argumente.

Radovi Przeworskoga nezaobilazni su u suvremenoj politologiji, ponajprije na područjima političke ekonomije i demokratizacije. Najcitiranija mu je knjiga *Democracy and the Market* (1991), slijede *Democracy and Development: Political Institutions and Well-being in the World 1950-1990* (2000), koju je napisao s M. Alvarezom, J. A. Cheibubom i F. Limongijem, te časopisni radovi "The Logic of Comparative Social Inquiry" (1970), napisan s H. Teuneom, i "Modernization: Theories and Facts" (1997), napisan s F. Limongijem.

Njegov je rad, nažalost, slabo prisutan na hrvatskome akademskom prostoru. Nijedna njegova knjiga nije objavljena u Hrvatskoj, a samo je "Logika poredbenog društvenog istraživanja", važan rad napisan s H. Teuneom, preveden na hrvatski i objavljen u zborniku *Uvod u komparativnu historiju* (2004) koji je uredio Drago Rokсандić. Pretraga na hrvatskome akademskom portalu Hrčak upućuje na četiri nalaza: prijevod njegova i Salomonova rada o umijeću pisanja projektnih prijedloga (1994) te tri navo-

da u radovima objavljenima u *Političkoj misli*: prvi je prikaz knjige Przeworskoga koji je napisao T. Kursar (1994), drugi je analiza tranzicije u istočnoj Europi N. Zakošeka (1995), a treći je rasprava o tranzitologiji D. Jovića (2010). Sva trojica autora referiraju se na *Democracy and the Market*, pri čemu Kursar iz knjige iščitava "neopravdan socijalistički radikalizam", Zakošek autora prikazuje kao "liberalnoga američkog politologa", a Jović ga označava kao "bivšega marksista". Uzevši u obzir slabu domaću recepciju radova Przeworskoga, prije prikaza teza iz njegove nove knjige, ukratko ću podsjetiti na njegove najvažnije znanstvene doprinose.

Tijekom karijere Przeworski je sudjelovao u nekoliko važnih međunarodnih istraživačkih projekata. Prvi je bio "Rujanska skupina", više istraživača koje su okupili kanadski filozof G. A. Cohen i norveški politolog J. Elster u Londonu 1979. kako bi pokušali revitalizirati marksistička istraživanja. Skupina se sastajala petnaestak godina, a u njoj su sudjelovali J. Roemer, R. Brenner, Ph. Van Parijs, S. Bowles, E. O. Wright i drugi. Plod je njihova rada zbornik eseja *Analički marksizam* (1986) pa su pod imenom "analitički marksisti" postali i šire prepoznatljivi. Wright (1994) navodi da je skupina bila politički heterogena, okupivši krajnje ljevičare, zelene i lijeve liberale, te da je i o teorijskim pojmovima bilo mnogo nesuglasja njezinih članova. Zajednički pothvat činilo je osuvremenjivanje marksističke analize osla-

njanjem na metodološki individualizam i teoriju igara. Riječ je o neobičnome teorijskom sučelju budući da je teorija racionalnog izbora proizašla iz primjene neoklasične ekonomije na političko ponašanje te da se vezuje za uspon neoliberalne desne misli (Wood 1989). Przeworski je u tome razdoblju objavio niz utjecajnih radova. U suradnji s M. Wallersteinom objavio je radove u kojima se nastojalo objasniti zašto širenjem prava glasa demokracije nisu dokinule kapitalističke poretke (1982a, 1982b) te unaprijediti raspravu o strukturnoj ovisnosti države o kapitalu (1988).

Sljedeći veliki istraživački projekt bio je vezan za skupinu okupljenu oko G. O'Donnella, Ph. Schmittera i L. Whiteheada, a rezultirao je iznimno utjecajnim nizom publikacija o tranzicijama u demokraciju. I ta se skupina počela sastajati 1979. u Washingtonu. U razgovoru s G. Munckom (Munck i Snyder 2007), Przeworski ističe kako ga se na tim sastancima najviše dojmilo to što se u raspravama o tranziciji u demokraciju u Latinskoj Americi i Južnoj Europi nisu oslanjali na radove B. Moorea i S. M. Lipseta koji su u to doba bili obvezatna studijska literatura na sveučilištima. Pristupi Moorea i Lipseta analizi tranzicija u demokraciju činili su im se previše determinističkima. Kako su mislili da tranzicije nisu bile uzrokovane ni klasnom strukturom formiranom prije dva stoljeća ni razinom ekonomskog razvoja, bilo je potrebno analizirati strateške opcije s kojima su se suočile elite i objasniti okolnosti i odluke koje su donesene u presudnim razdobljima tranzicije. "Tranzitologija" se tako pomaknula od strukturnih pristupa ka akterskim modelima, odnosno analizi strateškog ponašanja prorežimskih i opozicijskih elita. Radovi nastali iz toga istraživačkog programa, objavljeni u četiri knjige naslovljene *Transitions from Authoritarian Rule* (1986), presudno su utjecali na

komparativne analize demokratizacije u sljedećih dvadesetak godina.

Treći istraživački projekt, koji se također pokazao iznimno utjecajnim, Przeworski je počeo devedesetih godina kada je broj demokracija u svijetu porastao dostatno da omogući statističke analize. Premda je prije kritizirao analize "povijesti bez ljudi", Przeworski (1997) se u toj fazi okrenuo k strukturnim analizama i "korelacijama bez ljudi" (Munck i Snyder 2007). Glavni je nalaz njegovih istraživanja iz te faze da razina ekonomskog razvoja objašnjava opstanak, ali ne i nastanak demokratskih poredaka. Taj je nalaz izazvao mnoge prijepore i suprotne analize. No Przeworski i danas ustrajava na stavu da su studije koje "dokazuju" povezanost ekonomskog razvoja i nastanka demokracija utemeljene na pogrešno specificiranima modelima, budući da izgledi za tranziciju u demokraciju ovise o prošlim događajima, a ne samo o trenutačnim pokazateljima. Kada se u modele unesu obilježja prijašnjih režima, nestaju statističke poveznice razine razvoja i demokratizacije. Drugim riječima, ako Przeworski ima pravo, ne treba očekivati da povećanjem razine razvoja porastu i izgledi da će zemlja postati demokracija.

No Przeworski je najpoznatiji prema svojoj minimalističkoj definiciji demokracije. U razgovoru s Munckom otkrio je inicijalne okolnosti u kojima je postao pobornikom definicije demokracije kao poretka u kojemu ljudi neće poubijati jedni druge, a neće ih ubiti ni njihove vlasti. Przeworski to određenje demokracije izvodi iz radova K. Poppera (1945) i N. Bobbija (1984). Svjedočevši iz prve ruke državnom udaru kojim je 1973. srušen čileanski predsjednik S. Allende, postalo mu je jasnim da svaki potez koji podriva demokraciju može uzrokovati masovno nasilje te da je stoga najviši cilj obrana demokracije. Prema mišljenju Przeworskom, sudbina

Allendeove vlade bila je vrlo važna za ljevicu zato što su dotad mnogi na ljevici bili neodlučni u gledanjima na to jesu li socijalistički ciljevi važniji od poštovanja demokratskih institucija. Tijekom 1973. vodile su se eksplicitne rasprave o dvojbi koja je ljevicu mučila i između dvaju svjetskih ratova: treba li na prvo mjesto staviti socijalizam ili demokraciju? Przeworskome je izlaz iz te dvojbe bio potpuno jasan: put u socijalizam može biti onoliko brz koliko je masovna potpora izražena na izborima (2016).

U knjizi *Zašto se gnjaviti s izborima?* Przeworski želi obraniti demokraciju u vremenu njezine krize. Knjiga se sastoji od dvaju dijelova: "Kako funkcioniraju izbori" i "Što izbori mogu i ne mogu postići". Poznavatelji njegova djela brzo će utvrditi da se autor oslanja na argumente koje je razvio u prijašnjim radovima, s tim da su oni u ovoj knjizi "upregnuti" u eksplicitnu obranu demokracije kao poretka. Njegova je obrana demokracije, na određen način, kontradiktorna budući da želi ojačati vjeru u demokraciju tako da smanji očekivanja od nje. Kao što sam kaže u uvodu, izborni proces najčešće nas razočara – bilo da je riječ o ishodu izbora jer su pobijedili suparnički kandidati bilo da je riječ o ponašanju kandidata za koje smo glasovali nakon što preuzmu vlast. Bez obzira na to, na sljedećim izborima opet se nadamo da će naš kandidat pobijediti pa se naprestance izmjenjuju nada i razočaranje. Sport je, kaže Przeworski, najbliža analogija toj emocionalnoj klackalici u kojoj ustrajavamo u podršci svojemu timu bez obzira na uspone i padove.

Polazeći od temeljnoga uvida da ljudi od demokracije očekuju mnogo, u svojim analizama još od ranih osamdesetih godina do danas nastoji obraniti definiciju prema kojoj je demokracija poredak koji je sposoban procesuirati sukobe na miran način, koji unosi jedinstvenu mjeru neizvjesnosti u političke ishode i

koji omogućava društvenim skupinama da sklope bitne kompromise. S obzirom na rasprave o demokraciji u hrvatskome javnom prostoru, čini se bitnim izdvojiti još dvije teme iz ove knjige: prva se odnosi na implikacije činjenice da se demokratski izbori provode u kapitalističkim ekonomijama, a drugi na raspravu o tome proizvodi li demokratski proces racionalna društvena rješenja.

Przeworski želi da osvijestimo činjenicu kako su politički procesi usidreni u društvo, ponajprije u njegovu vlasničku strukturu. Pritom se oslanja na svoje ranije radove u kojima je dokazivao strukturnu ovisnost vlasti o vlasnicima kapitala. Nadovezujući se na radove Poulantzasa (1973) i Lindbloma (1977), nastojao je dokazati kako je ovisnost države o vlasnicima kapitala neizbježna zato što vlasnici kapitala donose odluke o investiranju. Privatno vlasništvo nad proizvodnim resursima bitno ograničava ishode demokratskih procesa jer vlade, bilo lijeve bilo desne, jednako ovise o privatnim vlasnicima kapitala koji donose ključne odluke o investiranju i zapošljavanju.

Posljedično, vlade u demokratskim porecima ograničene su i u borbi protiv ekonomskih nejednakosti. No unutar te strukturne ovisnosti postoji značajan prostor za djelovanje, što dokazuju znatne razlike u razinama nejednakosti u pojedinim državama i vremenima. Da da bi se razumjele te varijacije, treba osvijestiti temeljnu dinamiku u kojoj je demokracija igra prema općima apstraktnim pravilima koja su jednaka za sve, a igraju igrači s vrlo različitim resursima. U kapitalističkim demokracijama novac transformira ekonomsku moć u političku te stoga "kapitalizam postavlja ograničenja odlukama koje možemo donijeti na izborima" (2018: 125). Iako je danas u Hrvatskoj opći stav o kapitalizmu vjerojatno više negativan nego pozitivan, ponajprije zbog proširenog stava

o privatizaciji kao pljački koja je proizvela nezasluženo bogatu klasu, a ostale osiromašila, malo tko iz toga stava izvodi takve implikacije za funkcioniranje i mogući doseg demokratskih institucija.

Przeworski podsjeća na to da su inicijalni zagovornici predstavničke vladavine silno strahovali od širenja prava glasa. Ako se dade pravo glasa svima, pretpostavljali su, a većina je siromašna, ona će glasovati za oduzimanje privatne imovine vlasnicima. Stoga je temeljni problem tijekom povijesnog razvoja demokracije bio kako urediti predstavničku vladavinu da zaštiti bogate od siromašnih. Zaštita vlasništva glavna je os političkih sukoba već dva stoljeća te, iako su mnoge bitke dobivene, pobjede nisu ireverzibilne jer vlasnici kapitala imaju mnogo resursa koje koriste kako bi zaštitili svoje interese (2018: 30). Povijesno su se štitili neizabranima gornjim domovima, onemogućavanjem opozicije, pravom neizabranih tijela da blokiraju zakonodavne prijedloge i ograničavanjem prava glasa. Nadalje, klubovi, udruženja i sindikati tretirani su kao prijetnje porretku. Nakon što su srušene te prepreke, stvorene su nove, kao što je potvrđivanje zakona u neizabranima institucijama poput ustavnih sudova, prijenos ovlasti nad monetarnom politikom na neizabrana vodstva središnjih banaka, uvođenje mehanizama višestrukih većina koje štite *status quo*.

Przeworski posebno naglašava kako je zadaća ustavnih sudova zaštititi postojeća prava od privremenih većina. Taj se sukob obično opisuje kao "demokracija nasuprot vladavini prava". No "pravo ne može vladati, to mogu samo ljudi" (2018: 43). Pravo nije ni apstraktna sila ni logički stroj, nego ono što presude suci, jer i u parlamentima i na sudovima rade ljudi. Vladavina prava stoga znači da vlade koje su izabrale većine birača postupaju prema uputi sudova čak i onda kada je to protivno volji onih koji

su ih izabrali. Osim toga, autor skreće pozornost na to kako se zagovor vladavine prava u javnom prostoru gotovo isključivo referira na građanska i politička prava, dok se vrlo rijetko spominje jedno od temeljnih prava – pravo na vlasništvo. Ustavni sudovi ovlašteni su poništiti odluke većine ako one narušavaju vlasnička prava, jer u ekonomski nejednakim društvima vlasnici čine manjinu kojoj je potrebna zaštita prava.

Druga važna tema koje se Przeworski dotiče jest pitanje racionalnosti ishoda demokratskoga procesa. U hrvatskome javnom prostoru često se poziva na stvaranje nacionalnoga konsenzusa te je bitno promisliti autoritarne implikacije takva pristupa. Političkim vođama odgovara mit o jedinstvu naroda, o tome kako svi dijelimo temeljne zajedničke vrijednosti te kako stoga u političkom životu treba tragati za konsenzusom. Mit o društvenom konsenzusu privlačan je zato što sadržava sliku racionalna i pravedna svijeta u kojemu najbolje rješenje postoji i moguće ga je postići. Pritom se ispušta iz vida da poziv na konsenzus sadržava neke vrlo negativne posljedice za demokracije.

Prvo, kada se u politici deklariranog konsenzusa pojave sukobi, oni se rješavaju isključivanjem "neprijatelja naroda", "stranih interesa" i "izdajnika". Drugim riječima, naliče poziva na jedinstvo čine stigmatizacija i progon Drugoga kojega mogu utjeloviti etničke, vjerske, seksualne i druge manjine, kao što svjedoči suvremeni prodor desnih stranaka u Europi i u nas. Politički sukob u kojemu je nacionalni konsenzus suprotstavljen izdajnicima koje treba eliminirati u tome je smislu potpuno nespojiv s demokratskim pluralizmom (Ost 2005). Drugo, mit o konsenzusu derogira status institucija i procedura. Kada bi interesi i vrijednosti bili sukladni, svatko bi želio živjeti pod istim zakonima. Przeworski (2018: 83-84) upo-

zorava na to da onda "nije važno ni tko donosi odluke ni po kojim pravilima". Pojednostavnjeno, politički konsenzusa nisu potrebne demokratske institucije nego samo prosvijećeni vladari. Treće, ideja da postoji "ispravan" politički ishod pretvara kolektivni proces donošenja odluka u potragu za istinom. Pozivanje na opću volju ili javni interes sugerira da postoji stanje svijeta koje predstavlja najbolji ishod za sve, te da se umijeće vladanja sastoji u izboru najboljega puta do toga cilja. No različitim biračima "racionalni" su različiti ishodi izbora. Ako, primjerice, netko podupire pravo na pobačaj, njemu je racionalan ishod izbora zaštita reproduktivnih prava, ali ne treba pretpostaviti da to vrijedi za sve birače. Političke odluke jednima donose dobitak, a drugima gubitak. Ako je tako, jedini način na koji ishodi mogu biti racionalni u društvu heterogenih interesa i vrijednosti jest minimaliziranje nezadovoljstva ishodom. Volja

većine način je da se to ostvari, budući da "odluka donesena voljom većine ima potporu neke većine, što nije slučaj ako odluke donosimo nekom drugom metodom" (2018: 90).

Utemeljenje racionalnosti u volji većine mora, prema tome, vrijediti unatoč tome što su ishodi nekad nepovoljni. Zastavljanje širenja zaraznih bolesti javni je interes, ali većina birača može izabrati stranku koja se protivi obveznom cijepljenju. Iz perspektive javnog zdravstva, to je nesumnjivo loš ishod. No Przeworski nas potiče da se odlučimo: ili prihvaćamo ideju racionalnosti koja ne ovisi o volji većine, ili smatramo da volja većine definicijski predstavlja racionalan ishod. Nijedna od tih dviju opcija nije ugodna. Oslanjanje na proceduralna pravila ne jamči uvijek mudre ishode, ali donošenje odluka koje su suprotne volji većine znači preferiranje autoritarnih rješenja.

Danijela Dolenc

Literatura / Bibliography

- Bobbio, Norbert. 1984. *The Future of Democracy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Jović, Dejan. 2010. Problems of Early Post-Communist Transition Theory: From Transition from to Transition to". *Politička misao*. (47) 5: 44-68.
- Kursar, Tonči. 1994. Democracy and the Market. *Politička misao*. (31) 2: 193-202.
- Lindblom, Charles. 1977. *Politics and Markets*. New York: Basic Books.
- Munck, Gerardo, Snyder, Richard. 2007. *Passion, Craft, and Method in Comparative Politics*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- O'Donnell, Guillermo, Schmitter, Phillipe, Whitehead, Laurence. 1986. *Transitions from Authoritarian Rule*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Ost, David. 2005. *Defeat of Solidarity. Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca: Cornell University Press.
- Popper, Karl. 1945. *The Open Society and its Enemies*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Poulantzas, Nicos. 1973. *Political Power and Social Classes*. London: New Left Books.
- Przeworski, Adam, Wallerstein, Michael. 1982a. The structure of class conflict in democratic capitalist societies. *American Political Science Review*. (76) 215-238.
- Przeworski, Adam, Wallerstein, Michael. 1982b. Democratic Capitalism at the Crossroads. *Democracy*. (2) 52-68.
- Przeworski, Adam, Wallerstein, Michael. 1988. Structural Dependence of the State on Capital. *American Political Science Review*. (82) 11-29.
- Przeworski, Adam. 1991. *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Przeworski, Adam. 2016. Democracy: A Never Ending Quest. *Annual Review of Political Science*. (19) 1: 1-12.
- Przeworski, Adam. 2018. *Why Bother With Elections?* Cambridge: Polity Press.
- Roksandić, Drago (ur.). 2004. *Uvod u komparativnu historiju*. Zagreb: Golden marketing.
- Zakošek, Nenad. 1995. Ima li liberalizam budućnost u istočnoj Europi? *Politička misao*. (32) 1: 152-160.
- Wood, Ellen Meiskins. 1989. Rational Choice Marxism: is The Game Worth the Candle? *New Left Review*. 177: 41-88.
- Wright, Eric Olin. 1994. *Interrogating Inequality: Essays on Class Analysis, Socialism and Marxism*. London: Verso.

FROM NEO-OTTOMANISM TO ERDOGANISM: A DOCTRINE AND FOREIGN POLICY OF TURKEY

Darko Tanasković

Association of Non-Governmental Organisations of Southeast Europe CIVIS,
Beograd, 2016.

DOI: 10.20901/an.15.15

Ne bi bilo teško braniti tvrdnju kako je od svih država euroazijskog područja u posljednjih dvadesetak godina Turska doživjela najdublju i najopsežniju transformaciju. Neke promjene kroz koje je ta država prošla bez presedana su čak i na turbulentnome Bliskom istoku. Istina, nasuprot drugima bliskoistočnim državama pogođenima velikim prevratima i promjenama, iz Turske su rijetko stizale vijesti o dramatičnim zbivanjima i iznenadnim preokretima. Stjecao se dojam da prema opsegu i dubini transformacije prednjače ratom zahvaćeni Siriju, Irak i Jemen, pa i neke europske zemlje poput Mađarske, Njemačke ili Švedske, u kojima populistični pokreti iz temelja mijenjaju politički krajolik društva. No dojam vara.

Transformacija kroz koju je posljednjih desetljeća prošla Republika Turska tema je knjige Darka Tanaskovića *Od neoosmanizma do erdoganizma: doktrina i vanjska politika Turske*. Tanasković, ugledni beogradski profesor, znanstvenik i orijentalist rođen u Zagrebu, donedavno je bio veleposlanik Srbije u UNESCO-u u Parizu, a prije toga bio je veleposlanik u Turskoj i Vatikanu. Veći dio znanstvene karijere proveo je kao profesor na Katedri za orijentalistiku na Filološkom fakultetu u Beogradu te je još od vremena bivše države slovio kao jedan od najvećih autoriteta za islamologiju. Objavio je brojne znanstvene

radove i nekoliko knjiga o Turskoj. Kvaliteti Tanaskovićevih tekstova značajno pridonosi njegovo znanje turskoga i arapskog jezika; te jezike, kao i tursku i arapsku književnost, predavao je na Filološkom fakultetu. Djelo koje je predmet ove recenzije također upućuje i na tekstove na turskom jeziku.

Knjiga *Od neoosmanizma do erdoganizma* podijeljena je na osam poglavlja: (1) Neoosmanizam ili erdoganizam? (2) Suočavanje s izazovima trećeg tisućljeća. (3) Definicija i glavne značajke neoosmanizma. (4) Stupnjevi razvoja pojma neoosmanizma. (5) Geopolitika "strateške dubine". (6) Globalne koordinate neoosmanizma. (7) Regionalni aspekti neoosmanizma. (8) Zaključak. Na kraju knjige nalazi se pogovor "Arapsko proljeće, turska jesen" u kojemu autor rekapitulira fenomen neoosmanizma i osvrće se na promjene i dinamiku u interakciji Turske i bliskoistočnih država u kontekstu "Arapskog proljeća", a osobito rata u Iraku i Siriji.

U napomenama u uvodnom poglavlju navedeno je da je prvo izdanje ove knjige objavljeno na srpskom jeziku 2010, a prvo izdanje na engleskom jeziku, koje je publicirano 2013, prijevod je drugoga srpskog izdanja iz 2011. Izdanje na engleskom jeziku nastalo je nakon nekih ključnih zbivanja u Turskoj, poglavito ostavke premijera Ahmeta Davutoğlúa u svibnju 2016. i pokušaja vojnog uda-

ra u srpnju te godine. Od prvoga (2010) do posljednjeg izdanja (2016) značajno se promijenila percepcija pojma neosmanizam koji je uvelike prestao biti kontroverznim: "...Mnogi su analitičari i stručnjaci smatrali 2010. da je uporaba pojma *neosmanizam* neopravdana, a u Turskoj je on uglavnom odbacivan kao neprikladna ideološka optužba. Mnogo se toga promijenilo do danas. Premda o neosmanizmu postoji niz stavova, općenito je prepoznato kako je riječ o najtočnijem opisu doktrine na kojoj se temelji turska vanjska politika..." (str. 5). Autor na početku knjige napominje da nije kanio kronološki prikazati unutarju i vanjsku politiku Turske. Od čitatelja se očekuje da ima osnovno znanje o povijesti Osmanskog Carstva i Republike Turske, kao i o ključnim političkim procesima koji su Republiku Tursku obilježili od njezina nastanka do danas.¹ Čitatelj će u knjizi *Od neosmanizma do erdoganizma: doktrina i vanjska politika Turske* otkriti kako se, kroz stvarnu ili imaginarnu interakciju prošlosti i sadašnjosti pod žezlom jednoga ambicioznoga, strpljivog i beskrupuloznog vizionara, stvarao državni akter čija će uloga na svjetskoj političkoj pozornici jačati još godinama. Neosmanizam autor definira kao "složenu makroideološku platformu sukladno kojoj današnja Turska, kao legitimna civilizacijska baštinica Osmanskog Carstva, reaffirmira cijelu svoju duhovnu, kulturnu i političku stečevinu kako bi osigurala i učinkovito nastupila u ulozu globalne sile koju u aktualnim preslagivanjima ravnoteže snaga i utjecaja u svijetu svakako valja uzeti u obzir" (str. 16).

Najvažnija sfera očitovanja neosmanizma, kao što najavljuje podnaslov,

¹ Kvalitetan uvid u povijest, politiku i institucije Turske na hrvatskom jeziku nudi poglavlje "Turska" Dejana Jovića u zborniku: Kasapović, Mirjana. (ur.). 2016. *Bliski istok: politika i povijest*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

jest turska vanjska politika. U najvećem dijelu svoje knjige Tanasković analizira interakcije turske neosmanske politike s politikama važnih međunarodnih državnih aktera, kakvi su Sjedinjene Države, Rusija i Kina, Europska unija te područja Kavkaza, Bliskog istoka i Balkana. Većina tih analiza može se smatrati uvodnima. Nijedna nije previše opsežna i sveobuhvatna, ali u svakoj su prikazani ključni suvremeni procesi koji nerijetko nisu postojali prije devedesetih godina 20. stoljeća. Autor adresira promjene u turskoj vanjskoj politici, kao i promjene koje se neovisno o Turskoj zbivaju u tim zemljama i područjima. Sve to čini interakciju iznimno složenom, bez mnogo konstanta i sa stalnima preobrazbama. Tanasković se, osim konkretnih primjera, usredotočio na načela i trendove koji se, premda možda u drugačijem obliku ili s novim pročeljem, mogu očekivati i u bližoj budućnosti. Tako u dijelu u kojemu opisuje odnose Turske i Europske unije piše: "Postupna (re)islamizacija turskog društva počela je sve više zabrinjavati, premda su europski i američki zagovornici turske kandidature (za članstvo u Europskoj uniji, nap. B. H.) opetovano ponavljali kako je riječ samo o 'umjerenom islamu' koji je kompatibilan s demokracijom i europskim vrijednostima" (str. 71).

Osvrće se i na "licemjerno" postupanje prema Turskoj, budući da Europska unija "nikad nije otvoreno rekla kako je glavna zapreka turskom pristupanju Uniji to što je Turska muslimanska država s tako brojnim stanovništvom" (str. 71). Potom tvrdi kako postoji "obilje pokazatelja" da "islamisti/neosmanisti nemaju iskrenu želju pristupiti EU..." (str. 73). Taj je stav argumentiran time što u Uniji Turska ne može steći položaj središnje i najvažnije države, kao što vjeruje da može drugdje. K tome, jasno je i to da Turska svoje zakonodavstvo neće potčiniti *Acquisu*. Odnosi s Europskom uni-

jom stoga su u neoosmanskom preslagivanju važni poglavito u gospodarskome i trgovinskom kontekstu, ali je ključna vanjskopolitička ambicija Erdoğanova režima usmjerena na druga područja.

Erdoğan je u vanjskoj politici napravio najvidljiviji otklon od ostavštine utemeljitelja moderne Turske. Atatürkova Turska povukla se iz međunarodnih zbivanja, uključujući i zbivanja na područjima kojima je donedavno gospodarila, te se usredotočila na izgradnju snažne nacionalne države. To se, primjerice, očitovalo u turskoj neutralnosti u Drugome svjetskom ratu. I kasnija turska vanjska politika, unatoč obvezama koje je donijelo članstvo u NATO-u, nije značajnije odstupala od te doktrine; dapače, Turska je katkad postupala sukladno interesima, primjerice, Sjedinjenih Država, a nauštrb vlastitih interesa. Promjene turske politike od primarne usredotočenosti na unutarnje procese k težnji da opet postane neizbježan akter u vanjskopolitičkim procesima regije jedan je od ključnih čimbenika neoosmanizma. K tomu, neoosmanizam ne želi ništa manje od leaderske pozicije Turske u onome međunarodnom opsegu u kojem je to moguće, a on se načelno poklapa s granicama nekadašnjega Osmanskog Carstva. U tom kontekstu Tanasković implicira da interes Turske nije priključivanje Balkana Europskoj uniji nego ostanak pred njezinim vratima. Na taj način Balkan biva "ostavljen s Turskom i ostavljen Turskoj" kako bi ponovno postao "osmanska Rumelija" (str. 97).

Polazna točka neoosmanizma u vanjskoj politici bilo je nastojanje Turske da postigne "nultu razinu sukoba sa susjedima". Autor objašnjava kako je tekao proces zbližavanja Turske sa susjednim državama, posebno s područjima Kavkaza, Bliskog istoka i Balkana. U odnosima Turske s Iranom, Irakom i Sirijom prikazani su najvažniji procesi, koji su nakon "Arapskog proljeća" postali

nepostojanima i krajnje složenima. U iznenadnima političkim obratima koji su zaredali Bliskim istokom nakon 2012. Turska je često morala iznalaziti *ad hoc* rješenja, a politiku neoosmanizma, koja je dugoročna, primjenjivala se konfuzno i nedosljedno. Takvima se mogu okarakterizirati i turski odnosi s bliskoistočnim susjedima. Oni se mogu sažeti u kritici neoosmanizma u vrijeme premijerskog mandata Davutoğlua koji je tursku politiku uspio skrenuti s politike "nulte razine sukoba sa susjedima" prema politici "nulte razine prijateljstva među susjedima". Tim je odnosima posvećen pogovor (str. 117-143) koji čini zasebnu cjelinu. U knjizi nedostaje osvrt na utjecaj neoosmanizma na tursko-izraelske odnose; zapravo iznenađuje što se autor nije detaljnije osvrnuo na njih, budući da se iz drugih njegovih tekstova vidi da ih vrlo dobro poznaje.

Nije nimalo neočekivano što najveću pozornost i najviše prostora u knjizi (str. 92-112) autor posvećuje Balkanu. Ključne saveznike na Balkanu Turska vidi u muslimanima, poglavito Bošnjacima. Za utjecaj među balkanskim muslimanima Turska se još od devedesetih godina bori s Iranom i Saudijskom Arabijom, odnosno sa šijitskom i vehabitskom inačicom islama koje su strane osmanskoj tradiciji. No neoosmanska se ambicija ne ograničava samo na izgradnju savezništva s balkanskim istovjercima. Važna komponenta neoosmanizma, uz religiju, jest mit – mit kako je Osmansko Carstvo svim svojim podanicima omogućavalo gospodarski i kulturni napredak pa bi, prema toj logici, obnova osmanskog porijekla u nekom obliku blagotvorno utjecala i na nemuslimansko stanovništvo. Stoga su veliku popularnost u Turskoj stekle teze Marije Todorove o Balkanu iz kojih se izvodi tvrdnja kako Osmansko Carstvo nije bilo "klasičan kolonijalni imperij", pa se ni oslobođenje naroda od osmanske vladavine ne može smatrati

dekolonizacijom. Tanasković pak ukazuje na to da Todorova u svojoj knjizi ne postavlja pitanje oslobodilačkog karaktera i ishoda borbe potčinjenih naroda (str. 99). Ambicijom da uz islam, koji nedvojbeno čini snažnu poveznicu između Turske i balkanskih muslimana, u osmišljavanje politike na Balkanu uključi i mitove – a teško je zamisliti da u njih vjeruju i sami neosmanisti – Turska se zapleće u složene i nerješive teškoće. Tanasković se u analizi neosmanizma uvelike oslanja na knjigu *Strateška dubina* nekadašnjega visokog dužnosnika vladajuće Stranke pravde i razvoja (AKP), ministra vanjskih poslova i premijera Ahmet Davutoğlua, te uočava da na više od pet stotina stranica knjige Davutoğlu nije artikulirao politiku samo prema dvjema balkanskim državama kojima je Osmansko Carstvo vladalo: Grčkoj i Srbiji. Potom zaključuje: "Jasno je kako se u strateškom smislu na te dvije države još uvijek gleda kao na čimbenike protiv kojih će se implementirati, a ne s kojima će se implementirati turska politika, čak i u kontekstu neminovne bilateralne suradnje" (str. 108). Ipak, Turska je uvijek prepoznavala važnost Srbije pa autor postavlja pitanje koliko je Turska spremna napraviti iskorak kako bi sa Srbijom izgradila partnerstvo utemeljeno na jednakosti i bez "fige u džepu". Zaključno tvrdi kako je partnerske odnose Turske sa Srbijom, Grčkom, a djelomice i s Bugarskom "teško pomiriti sa samom biti neosmanizma" (str. 109). Premda to partnerstvo ne treba odbaciti kao potpuno nemoguće, ono "trenutačno nije odveć izgledno" (str. 109).

Odnos Erdoğlanove Turske prema okolnim državama i područjima obilježuje vanjska politika koja je "istodobno ideološka, kulturološka, ekonomska i politička" (str. 16). Na putu provedbi te politike dugo je stajala, a još uvijek nije posve uklonjena, činjenica da ona znači korjenito odstupanje od načela kemaliz-

ma. Budući da se neosmanizam temelji na "oživljavanju osmanske duhovne i kulturne baštine" (str. 17), on poglavito odstupa od kemalističkoga načela sekularne nacionalne države i znači povratak islamu kao temeljnoj odrednici identiteta i politike. Autor višekratno ističe kako je "neosmanizam neraskidivo povezan s islamizmom" (str. 18) pa se na trenutke gotovo stječe dojam da ih smatra istoznačnicama (str. 73). No nije tako: "Islamizam čini neraskidiv dio neosmanizma, ali se ne može svesti na njega" (str. 126). Uloga je islama u transformaciji turskoga društva i politike pod Erdoğanom presudna, pa je takav autorov pristup opravdan čak i ondje gdje je ta veza naizgled pre naglašena. Mnoštvo analiza turske politike proizveli su autori koji su uložili mnogo kreativnosti kako bi izbjegli isticanje pa i samo spominjanje islamske vjere, što je usiljen, znanstveno neopravdan i ideološki opterećen pothvat. No u skladu je s onime što je Erdoğan želio postići poslije osnutka AKP-a, a to je islamizacija politike i društva bez izravnog referiranja na islam: "Islamski je aspekt (političkog programa AKP-a, nap. B. H.) eufemistično opisivan kao tradicionalni 'sustav vrijednosti svojstven našoj povijesti'" (str. 125). Eufemizmi kojima je priroda Erdoğanove politike dugo zamagljivana pred europskim političarima i analitičarima nisu novost i nisu Erdoğanov izum. Dijelovi islamskog svijeta u interakciji sa Zapadom dugo se već oslanjaju na njih, osobito otkako su zaslugom Edwarda Saida zapadna sveučilišta abdicirala pred optužbama za kolonijalne ambicije i prijezir prema islamskim zemljama i kulturi te odustala od znanstvenog izučavanja islama.

No eufemizmi i saidovski diskurs nikada nisu zavarali Tanaskovića.² Upravo zbog analiza turske politike u kojima su

² Vidi, primjerice, Tanasković, Darko. 2006. *Islam i mi*. Beograd: Partenon.

Erdođanovi eufemizmi polučili željeni rezultat, Tanaskovićev pristup toj temi pravo je osvježenje. On, s jedne strane, ne izbjegava tematiziranje uloge islama u Erdođanovoj unutarnjoj i vanjskoj politici, koju će dio čitatelja smatrati kontroverznom i "hantingtonovskom", ali toj temi, s druge strane, pristupa bez strastvenog zauzimanja strane, moraliziranja, vrednovanja – "Neosmanizam", kaže autor, "sam po sebi nije ni dobar ni loš" (str. 116) – ili panike, što bi pak drugi čitatelji od njega možda očekivali. Tanasković definira neosmanizam kao "ideološki amalgam islamizma, turkizma i osmanskoga imperijalizma" (str. 26), odnosno kao fenomen "koji učinkovito objedinjuje tri stupa ideologije, islamizam, nacionalizam i imperijalnu nostalgiju, pri čemu nijedna ne prevladava nad drugima dvjema" (str. 125-126). Na drugome mjestu piše kako je neosmanizam po svojoj prirodi sinkretičan (str. 83; na str. 112 taj pridjev koristi uz osmanizam). To je važno opažanje pa bi tu sinkretičnost bilo korisno razložiti. Tradicionalna nespojivost islama s nacionalnima, imperijalnim i naslijeđenim identitetima, odnosno koncept *asabija-ha*, nije širem čitateljstvu poznat. Sustav koji je iznjedrilo Erdođanovo političko djelovanje jedinstven je u dosadašnjoj povijesti islamskoga svijeta i može se opisati kao nacionalni islamizam, a taj bi pojam prije Erdođanovih reforma bio nezamisliv i predstavljao bi oksimoron. Dubljim uvidom u postulate političkog islama postaje jasnim koliko je neosmanizam zapravo hibridna, eklektična, odnosno "sinkretična" pojava. Šira bi javnost imala velike koristi od podrobnijega objašnjenja neobičnosti i jedinstvenosti toga fenomena iz perspektive islamske tradicije i teologije te bi to svakako trebalo uvrstiti u eventualnu novu i opsežniju studiju neosmanizma.

Upravo je eufemistična i sinkretična sastavnica Erdođanove transformacije

Turske zaslužna za relativno neupadljiv, gotovo puzeći način na koji se zbilja transformacija Turske. Erdođanovi prethodnici, koji su u tursku politiku pokušali vratiti elemente islama što ih je Atatürk iz nje izbacio nakon propasti Osmanskoga Carstva i uspostave Republike Turske, doživjeli su neuspjeh za koji se, sukladno ustavnim ovlastima, pobrinula vojska. Erdođan je tu lekciju dobro naučio. Zato se skretanje ka islamizmu pod njegovom vladarskom palicom nije odvijalo poglavito kroz drske, prevratničke i osobito nagle poteze. Ono je, kolikogod je to bilo moguće, provedeno kroz institucije države, a ne u srazu s njima. Tanasković izvanredno uočava i opisuje taj proces: sekularizam je podrivan "odozdo prema gore..., poglavito u sferi religijskog obrazovanja" (str. 30). Upravo zbog toga postoji uvodno spomenuti nerazmjer između dubine i opsega promjene Turske pod Erdođanom i općeg dojma o dubini i opsegu te promjene u europskoj i svjetskoj javnosti.

Tanasković piše kako se početak reislamizacije turskoga društva i udaljanja od kemalizma može izravno povezati s uvođenjem demokratskoga višestranačkog sustava 1946. pod pritiskom Zapada. "Paradoks, koji se zasniva na činjenici kako je logično očekivati da prozapadnjačko i proislamsko opredjeljenje budu međusobno suprotstavljeni, samo je prividan" (str. 27). Nakon te smione izjave slijedi objašnjenje primjenjivo na današnju Tursku, ali i na bliskoistočne države zahvaćene "Arapskim proljećem", koje je logično, dokazivo i dokazano, ali i uvelike problematično, pa ga većina autora koje poznajem odbacuje ili od njega okreće glavu kao da se nada da će nestati ako se bude dovoljno ustrajno zanemarivalo: "Kako se kasnije tijekom vremena pokazalo, demokracija propisana zapadnjačkim standardima u muslimanskim zemljama prije ili kasnije vodi k zakonitu usponu na vlast (pro)

islamističkih stranaka, budući da je u svim tim zemljama, uključujući i ustavno laičku i vrlo sekulariziranu Tursku, islam zadržao položaj kamena temeljca osobnoga i kolektivnog identiteta, te da se na njemu zasnivaju duboko ukorijenjeni sustav vrijednosti i smjernice za društvenu interakciju u običnom puku. Sekularan se sustav može održati isključivo putem nekog oblika diktature, pod krinkom oponašanja demokratske parlamentarne procedure" (str. 27).

Veliku vrijednost Tanaskovićeva djela čini objektivno i nesputano adresiranje osjetljivih tema kao što je ova, kao i uloga religije i mitologije u stvaranju nove turske politike i imidža. No autor ne pretjeruje u pridavanju važnosti tim temama. Osvrti na ekonomiju, pragmatične odnose s Europskom unijom, medije, unutarstranačka previranja ili sukobe s kurdskom nacionalnom manjinom popunjavaju sliku tako da se složenost fenomena neoosmanizma ni u jednom trenutku ne stavlja pod upit niti se taj fenomen simplificira. Ništa u ovoj knjizi nije izneseno površno. Svaka je osjetljiva misao pomno odvojena, a tek je pokoja iznesena tako da se najbolje iščitava uz pomoć lokalnih civilizacijskih kodova. Osjećaj za političku i sigurnosnu relevantnost teme u cijeloj

knjizi prati osjećaj dugoročne odgovornosti za napisanu riječ, a opet se ne stječe dojam da je knjiga pisana "u rukavicama," ambigvitetno, nejasno, a kamoli neiskreno. Iz cijelog teksta iščitavaju se nenametljivo, a istodobno dojmljivo autorovo opsežno znanje, pronicljivost i odmjeranost, te iskustvo u pisanju o složenima i osjetljivim temama kakvo se kod autora starijih generacija s prostora bivše države ne susreće često. Čak i kada tematizira najosjetljivije aspekte neoosmanizma, pa i one koji su mu najbliži srcu, a to je utjecaj turske politike u područje Balkana i Srbije, autora ne vode emocije nego znanstvena odmjeranost. Tanasković suvereno vlada temom pa je tekst istodobno opušten i lucidan, nikad radikalno, pompozno ili provokativan. No ne treba dvojiti o tome da knjiga ima "misiju". Zapadni će čitatelj iz nje iščitati poruku kako je neoosmanizam ozbiljna prijetnja ionako krhkoj stabilnosti Balkana, a potom i drugih krajeva prema kojima se usmjerava, pa i same Europe. Čitatelju s područja kojima je Osmanlijsko Carstvo nekoć vladalo i kojega na postojanje te prijetnje upozorava generacijski instinkt za preživljavanjem, poruka je da neuke predrasude nisu način suočavanja s njome.

Boris Havel

OBAVIJESTI
INFORMATIONS

KONGRES MEĐUNARODNOG UDRUŽENJA ZA POLITIČKU ZNANOST (IPSA)

Brisbane, Australija, 2018.

U australskom gradu Brisbaneu održan je od 21. do 25. srpnja 2018. redovni kongres Međunarodnog udruženja za političku znanost (*International Political Science Association*, IPSA). Bio je to 25. kongres IPSA-e, a oni se od 2012. održavaju svake druge godine. Na kongresu je bilo 2239 sudionika, politologa i znanstvenika iz srodnih disciplina, iz 84 zemlje. Broj sudionika bio je malo manji nego na kongresima u Poznanju 2016. (2558), Montrealu 2014. (2323) i Madridu 2012. (3081). Sljedeći kongres održat će se 2020. u Lisabonu, a Portugal će prvi put biti domaćin svjetskog okupljanja politologa.

Glavna tema kongresa bila je *Borders and Margins (Granice i razdjelnice)*. Odabirom te teme programski direktori kongresa, turska politologinja Füsün Türkmen i britanski politolog Terell Carver, htjeli su ukazati na činjenicu da su tijekom posljednjih desetljeća bitno promijenjeni kontekst politike i načini očitovanja fenomena političkoga. Promjena se ponajprije očituje u promjeni značenja pojma *granice*. Procesi globalizacije i razorne posljedice terorističkih napada, poput napada na SAD 11. rujna 2001, temeljito su promijenili značenje pojma granica. To se ne tiče samo promjena značenja fizičkih granica, državnih granica ili granica širih političkih integracija (primjerice, šengenske granice u Europskoj uniji), nego i svih vrsta konceptualnih granica (socijalnih, ekonomskih, kulturnih, vjerskih, etničkih, jezičnih, seksualnih), koje su u suvremenoj politici postale temeljima različ-

tih vrsta identitetnih i statusnih podjela. Istodobno, izravna posljedica promjene značenja granice jesu različiti oblici razdjelnica unutar divergentnih skupina aktera, od državnih i vojnih uprava preko nevladinih mreža do pripadnika organiziranog kriminala i terorista. Zna li se da informacijske tehnologije sve jače utječu na pojam granica i razdjelnica u suvremenoj politici, glavna tema kongresa postaje još legitimnijom.

Imajući to u vidu, organizatori su očekivali da će glavna tema ujediniti sudionike kongresa i proširiti njihovo razumijevanje politike. Iz niza izlaganja i rasprava proizlazi da je tradicionalnu "granicu kao prepreku" posebno preobrazio snažan razvoj informacijskih tehnologija koji je omogućio različite oblike virtualnog grupiranja ljudi koji dijele zajedničke identitete i interese. Takve su skupine raspršene širom svijeta i nerijetko nisu neposredno teritorijalno povezane i kompaktne.

Radilo se onako kako je uobičajeno na kongresima IPSA-e. Osim općeg zasjedanja na kojemu se raspravlja o glavnoj temi, radilo se u nizu tematskih podskupina, uglavnom strukturiranih oko temeljnih politoloških disciplina. Drugi oblik vezuje se za različite inačice lokalnog programa, koji je bio podijeljen na zasjedanja koje je organiziralo Australско udruženje za političke studije i zasjedanja koja su nosila potpis Konferencije za međunarodne studije Oceanije. Treći oblik tradicionalno čine istraživački odbori IPSA-e – trenutačno djeluje 51 istraživački odbor – koji su organizirali

285 panela. Osim odbora koji se bavi proučavanjem javnih uprava u zemljama u razvoju, svi ostali odbori organizirali su svoje panele: od Istraživačkog odbora za pojmove i metode u političkoj znanosti, koji je organizirao šest panela, do Istraživačkog odbora za međunarodnu političku ekonomiju, koji je organizirao dvanaest panela. Još se nekoliko istraživačkih odbora izdvojilo brojem organiziranih panela. Istraživački odbor za politiku i etničnost organizirao je 19, Istraživački odbor za komparativne javne politike 17, Istraživački odbor za javne politike i upravu 14, Istraživački odbor za komparativno javno mnijenje 12 i Istraživački odbor za izbore, građane i stranke 11 panela.

U sklopu kongresa organizirano je niz posebnih skupova. Prvi takav skup uključivao je četiri panela o raspravama uz film "Docos for Politicos: 'The Illegal We do Immediately, the Unconstitutional Takes a Little Longer'", te dva panela o pitanjima profesionalne dimenzije politološke struke, a zaseban skup činilo je izlaganje dobitnice nagrade posvećene tematici globalnoga svjetskog juga. Posebni skupovi organizirani su i o uporabi modernih tehnologija u analizi podataka namijenjenih politološkim istraživanjima. Četiri takva panela organizirao je *Provalis Research*, kanadska tvrtka iz Québeca, koja razvija softverske pakete namijenjene znanstvenim istraživanjima. Poseban skup od šest panela organiziran je o komunikacijskim tehnologijama, a tri panela organiziralo je i Međunarodno udruženje studenata političke znanosti (IAPSS).

Najveću pozornost toga dijela Kongresa izazvala su četiri panela u sklopu plenarnih zasjedanja. Najprije su Lisa Hill sa Sveučilišta Adelaide i Antony Green sa Sveučilišta Sydney imali plenarno izlaganje o demokratskim inovacijama u Australiji, a dan poslije David P. Forsythe sa Sveučilišta Nebraska odr-

žao je iznimno zanimljivo plenarno izlaganje "Budućnost ljudskih prava u eri uskogrudnog nacionalizma". Taj je dio kongresa nastavljen plenarnim izlaganjem predsjednika IPSA-e, turskog politologa Iltera Turana, "Izazivanje granica liberalne demokracije: globalni rast populizma". U panelu su sudjelovali i drugi istaknuti politolozi i politologinje: Maria Esperanza Casullo iz Argentine, Ersin Kalaycioğlu iz Turske, Leonardo Morlino iz Italije i Pippa Norris iz SAD-a. Posljednji dan kongresa plenarno izlaganje "Patrijarhat je veći od Donalda Trumpa" imala je Cynthia Enloe, američka politologinja i istaknuta istraživačica s područja feminističkih studija.

O glavnoj temi kongresa *Borders and margins* raspravljalo se unutar dvanaest podcjelina: 1. Demokracija i autokracija, 2. Komparativna politika, 3. Međunarodni odnosi, 4. Globalizacija i međunarodna politička ekonomija, 5. Izborni integritet, 6. Politička teorija, 7. Manjine: rasa, religija, seksualnost, 8. Migracije: granice, građani, marginaliziranje drugih, 9. Politička participacija, 10. Politika prema urođenicima i starosjediocima, 11. Populizam, 12. Politika u Aziji. U raspravama unutar više od 150 panela razmotren je niz istraživačkih pitanja koja bi se mogla podvesti pod glavnu temu kongresa, ali i niz pitanja vezanih za posebne aspekte pojedinih poddisciplina političke znanosti. U raspravama su bile uočljive značajne razlike u kvaliteti teorijske i metodološke elaboracije među političkim znanstvenicima iz zemalja s dugom i snažnom tradicijom političke znanosti i znanstvenika iz zemalja u kojima ta tradicija nema duboke korijene.

Neki su paneli privukli posebnu pozornost sudionika. Panel "Bringing the State Back In (Again): Private Authority, Transnational Governance and the State", u kojemu su sudionici razmatrali odnos između ovlasti privatnih aktera, nadnacionalnog upravljanja i uloge dr-

žave, bio je iznimno zanimljiv zbog odličnih i vrlo sugestivnih komentara Philipa G. Cernyja, britanskog politologa i istaknutog teoretičara međunarodnih ekonomskih odnosa. Vrlo zanimljiva bila je i rasprava o globalnom pogledu na porast referenduma kao oblika izravnoga demokratskog izjašnjavanja. Posebnu je pozornost privuklo izlaganje kanadskog politologa i dotadašnjega glavnog tajnika IPSA-e Guya Lachapellea o usporedbi referenduma u Québecu i Škotskoj. Veliku pozornost sudionika privukao je i panel o istraživanjima izbornog integriteta, koji se bavio izborima i demokratskim stavovima. Valja izdvojiti i izlaganje Andree Fumarola sa Sveučilišta Bergen o kontekstima izborne odgovornosti zasnovano na nalazima istraživanja u 23 demokracije, kao i zajedničko izlaganje Pippe Norris sa Sveučilišta Harvard i Sarah Cameron i Thomasa Wyntera sa Sveučilišta Sydney koje je činila komparativna analiza izbornog integriteta i zadovoljstva demokracijom.

Među više od sedamdeset panela organiziranih unutar australskoga i oceanijskog okvira bilo je, također, vrlo kvalitetnih skupova. U panelu o odnosu demokracije i zaštite okoliša odlično je bilo izlaganje Roberta E. Goodina, jednoga od najpoznatijih svjetskih politologa. U izlaganju koje je pripremio s Jonathanom Pickeringom sa Sveučilišta Canberra, Goodin je razmatrao ulogu novih oblika argumentacije u promicanju ekološke demokracije. Zanimljive su bile i tematske rasprave što ih je organizirala Konferencija za međunarodne studije Oceanije, a kretale su se od općih pristupa međunarodnome političkom poretku i ulozi Oceanije u njemu do političkih promjena u Novoj Kaledoniji.

Rasprave u istraživačkim odborima bile su dio programskih okvira svih dosadašnjih kongresa IPSA-e. Više od pedeset odbora izražava sve snažnije širenje politoloških pristupa na nova

istraživačka područja, ali i sve specijaliziranije tematsko usmjeravanje unutar postojećih politoloških poddisciplina. Primjerice, pitanjem *policyja* nominalno se bave četiri istraživačka odbora, a još su najmanje tri odbora razmjerno snažno usmjerena na istraživanja javnih politika. Stoga je teško izdvojiti rasprave o toj temi, neovisno o tome jesu li posrijedi bili odbori koji su pripremili vrlo velik broj panela, poput Istraživačkog odbora za politiku i etničnost koji je pripremio 19 panela, ili Odbor za biologiju i politiku, koji je pripremio samo dva panela. Izdvojiti ću nekoliko panela koji su zbog teme ili sudionika izazvali posebnu pozornost.

Prvog dana Kongresa vrlo se zanimljivom pokazala rasprava o nadnacionalnim elitama uključenima u izgradnju institucija, koju je organizirao odbor koji se bavi političkim elitama. Poseban doprinos raspravi dala je odlična norveška istraživačica pravne kulture, civilnog društva, korupcije i neformalnih institucija Åse Berit Grødeland, koja je govorila o ulozi ruskih elita u stvaranju neformalnih institucionalnih aranžmana koje presudno utječu na politiku u toj zemlji. Vrlo zanimljiv bio je i panel Istraživačkog odbora za federalizam i višerazinsko upravljanje o procesima centralizacije, decentralizacije i secesionizma u suvremenim federacijama, koji je vodio Paolo Dardanelli sa Sveučilišta u Kentu. On je s Johnom Kincaidom s američkog Sveučilišta Lafayette pripremio vrlo sustavan referat o autoritarizmu i dinamici de/centralizacije u suvremenim federacijama. Veliku pozornost sudionika, osobito onih koji se bave javnim politikama, izazvao je i panel Istraživačkog odbora za strukturu i organizaciju vlasti u kojemu se raspravljalo o istraživačkim agendama javnih politika. Panelom je predsjedao poznati američki politolog Guy B. Peters, a posebno su kvalitetna bila izlaganja Claire Dunlop i Claudija

Radaellija sa Sveučilišta Exeter, koji su govorili o prenošenju učenja o javnim politikama, te francuskog politologa Philippea Zittouna, koji je govorio o novoj agendi u konstruktivističkim pristupima javnim politikama.

Drugog dana vrlo se zanimljivim pokazao panel Istraživačkog odbora za politiku i etničnost koji je organizirao raspravu o institucionalnom dizajnu u postkonfliktnim društvima. Panelom je predsjedala kanadska politologinja Allison McCulloch sa Sveučilišta Brandon, a izlaganja je komentirala Cera Murtagh sa Sveučilišta Queens u Belfastu, gradu koji ima važna iskustva u dizajniranju institucija u postkonfliktnom okruženju. Osim referata Johna Coakleya sa Sveučilišta u Belfastu, koji je govorio o konsocijacijskom sustavu vladavine, posebno je zanimljiv bio referat Jona Frankela s novozelandskog Sveučilišta Victoria u Wellingtonu, koji je govorio izgradnji države u višenacionalnim zajednicama na primjerima Sjeverne Irske, Južne Afrike, Fidžija i Bosne i Hercegovine.

Trećeg dana Istraživački odbor za organizaciju i strukturu vlasti organizirao je odličan panel o modelima reforma javnog upravljanja u kojemu su sudjelovali John Halligan sa Sveučilišta Canberra, Tom Christensen sa Sveučilišta u Oslu i Martina Painter sa Sveučilišta u Hong Kongu. Zanimljiv panel o načinima na koji zemlje u razvoju odgovaraju na procese ekonomske globalizacije organizirao je Istraživački odbor za međunarodnu političku ekonomiju. Panelom je predsjedala bivša predsjednica IPSA-e Helen Milner sa Sveučilišta Princeton, koja je priredila i zanimljiv referat o toj temi. Jednako zanimljiv bio je i referat Petera Rosendorfa i Erica Arisa sa Sveučilišta u New Yorku te Jamesa Hollyera sa Sveučilišta Minnesota o kooperativnim autokracijama i načinima na koje one uspostavljaju trgovinske aranžmane s razvijenim demokracijama.

Posljednji dan kongresa Istraživački odbor za poučavanje političke znanosti organizirao je važan okrugli stol o perspektivama razvoja političke znanosti u 21. stoljeću na kojemu su, uz predsjedateljicu, australsku politologinju Marian Sawyer, sudjelovali našoj politološkoj zajednici dobro poznati Matthew Flinders sa Sveučilišta u Sheffieldu, Leslie Pal s kanadskog Sveučilišta Carleton i Rainer Eisfeld sa Sveučilišta u Osnabrücku, te američka politologinja Dianne Pinderhughes sa Sveučilišta Notre Dame.

U radu Kongresa sudjelovalo je više politologa i drugih društvenih znanstvenika iz Hrvatske. Brojnije sudjelovanje znanstvenika iz Hrvatske na kongresima IPSA-e počelo je s kongresom u Santiagu (2009), a nastavilo se na kongresima u Madridu (2012), Montrealu (2014) i Poznanju (2016). Tako je prekinut trend nesudjelovanja na kongresima (Seul 1997. i Québec, 2000.) ili sudjelovanja malog broja sudionika (Durban 2003. i Fukuoka 2006). Na posljednjima politološkim kongresima sve više sudjeluju i znanstvenici iz pravnih disciplina, napose iz upravne znanosti.

Na Kongresu u Brisbaneu bilo je dvanaest sudionika iz Hrvatske: sedam s Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu (Domagoj Bebić, Davor Boban, Kristijan Kotarski, Ana Matan, Zdravko Petak, Boško Picula, Marta Zorko), dva s Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (Dario Čepo, Ivan Koprić), jedan s Pravnog fakulteta Sveučilišta u Splitu (Mirko Klarić), jedan sa Sveučilišta Sjever (Petar Kurečić) i jedna sudionica iz drugih obrazovnih institucija (Irena Habeš Koprić).

Domagoj Bebić sudjelovao je u panelu o utjecaju interneta na razinu političke participacije, koji organizirao Istraživački odbor za elektroničku demokraciju, s izlaganjem "Political Satire and Citizens' Engagement: Case of Croatian Civic Initiative on Social Media". Davor

Boban sudjelovao je u radu panela komparativne politike s izlaganjem "Political Conditionality of the EU and the Strength of State: The Case of Croatia". Dario Čepo izlagao je u dvama panelima. U sklopu glavne teme Kongresa izložio je rad, napisan zajedno s Dariom Nikićem Čakarom, "Awakening of Popular Democracy in Croatia: Citizens' Initiatives as Tools for Constraining Political Elites". U sklopu toga panela svoj je rad "Deliberation and Participation in a Small-town Setting" izložila i Ana Matan. Svoj drugi rad "Between Security and Humanity: Local Media and Societal Actor's Narrative during the 2015-2016 Refugee Crisis in Croatia" Čepo je izložio je u panelu Istraživačkog odbora za komparativne studije lokalne vlasti i politike, koji se bavio ulogom lokalnih vlasti u migracijama i integraciji migranata. U istome tom panelu Ivan Koprić, Irena Habeš Koprić i Mirko Klarić izložili su zajednički rad "Can the Migrants be Integrated Centrally? Paradoxes of the Croatian Local Government System Revealed After 2015 Migration Crisis".

Kristijan Kotarski izložio je rad, napisan sa Zdravkom Petakom, "The Political Economy of a Captured State: The Case of Croatia" u panelu o teorijskim perspektivama aktera u procesu oblikovanja javnih politika, koji je organizirao Istraživački odbor za komparativne javne politike. Petar Kurečić sudjelovao je u panelu o pitanjima vladavine, predstavnštva i demokracije, što ga je organizirao Istraživački odbor za legislativna pitanja, izloživši rad "Possible Future States of Europe: Gateway or Gateway States", napisan s Binoyem Kamparkom s Kraljevskog instituta za tehnologiju u Melbourneu. Boško Picula sudjelovao je u panelu o ustavnoj ulozi izravno izabраних predsjednika država u novim demokracijama, što ga je organizirao Istraživački odbor za izbore, građane i političke stranke, s radom "The Head

of State in Croatia in a Roller Coaster: From a Federation and Collective Presidency to Semi-presidential and Parliamentary System of the Independent State". Marta Zorko izlagala je u okviru dvaju panela. U panelu o teorijskim raspravama u geopolitici, što ga je organizirao Istraživački odbor za političku i kulturnu geografiju, izložila je rad "The Geopolitics of Micro and Macro-scale Walls: The Case Study of South East Europe". Drugi rad, "The Paradox of Border Regimes: The Case Study of Ceuta and Melilla", napisan s Lukom Brkićem, izložila je u sklopu teme o migracijama.

Rad svakog kongresa IPSA-e jako obilježuju nagrade istaknutim istraživačima koji su pridonijeli razvoju političke znanosti. IPSA danas dodjeljuje sedam nagrada. Posebno je ugledna nagrada Karl Deutsch, koja se dodjeljuje znanstvenicima koji svojim istraživanjima snažno promiču interdisciplinarnost i povezuju političku znanost s drugim društvenim disciplinama. Do sada su tu nagradu dobili neki od najznačajnijih političkih znanstvenika: Gabriel Almond (1997), Jean Laponce (2000), Juan J. Linz (2003), Charles Tilly (2006), Giovanni Sartori (2009), Alfred Stepan (2012), Pippa Norris (2014), Rein Taagepera (2016), a u Brisbaneu je nagradu dobio Robert Putnam (2018).

Nagrada Juan J. Linz dodjeljuje se istaknutim znanstvenicima koji su komparativno istraživali decentralizaciju, multinacionalne i multietničke integracije i federalizam, a na kongresu u Brisbaneu dodijeljena je Adamu Przeworskom, profesoru na Sveučilištu u New Yorku i jednom od najpoznatijih politologa u svijetu. Drugu nagradu dodjeljuje Zaklada Mattei Dogan za visoka postignuća u političkoj znanosti, a dobio ju je američki politolog James Scott sa Sveučilišta Yale. Posebnu pozornost IPSA posvećuje politološkim istraživanjima znanstvenika s globalnoga svjetskog juga pa je

uvarena i nagrada za njih, a dobila ju je indijska politologinja Meenakshi Bansal s koledža u Charkhi Dadri.

Jedna od novijih nagrada namijenjena je mladim političkim znanstvenicima za prvu knjigu. Na kongresu u Brisbaneu ona je dodijeljena američkoj politologinji Margaret Peters sa Sveučilišta UCLA u Los Angelesu za knjigu *Trading Barriers: Immigration and the Remaking of Globalization* (Princeton: University Press, 2017). Od kongresa u Québecu 2000. IPSA dodjeljuje i Wilma Rule nagradu za najbolji rad o rodnim pitanjima i politici. Ona je dodijeljena za rad "Does 'Constituency Facetime' Reproduce Male Dominance? Insights From Japan's Mixed-Member Majoritarian Electoral System" autorica Ki-Young Shin sa Sveučilišta Ochanomizu, Jackie F. Steele sa Sveučilišta u Tokiju i Mari Miura sa Sveučilišta Sophia u Tokiju. Naposljetku, nagrada Stein Rokkan dodjeljuje se doktorskim studentima kao poticaj za sudjelovanje na kongresu IPSA-e. Nju je dobila Aeshna Badruzzaman, doktorska studentica političke znanosti na Sveučilištu Northeastern u Bostonu.

Na kraju kongresa izabrano je novo vodstvo IPSA-e. Nova predsjednica postala je njemačka politologinja Marianne Kneuer sa Sveučilišta u Hildesheimu. Ona je na toj funkciji zamijenila turskog politologa i istraživača međunarodnih odnosa İlater Turana, koji se na prethodnom kongresu u Poznanju nije ni pojavio jer mu je bio zabranjen izlazak iz zemlje. U Brisbaneu je došao i održao pozdravni govor. Izabrana su i četiri potpredsjednika: prvi potpredsjednik, koji po pravilu postaje novi predsjednik IPSA-e, postao je američki politolog Rodney Hero sa Sveučilišta Berkeley, a ostali potpredsjednici postali su Jasmineen Abu-Laban sa Sveučilišta Alberta, Christopher Isike sa Sveučilištu u Pretoriji i Yuko Kasuya sa Sveučilišta Keio u Tokiju. Izabran je i novi Izvršni odbor IPSA-e u kojemu

važnu ulogu dobio hrvatski predstavnik Domagoj Bebić, docent na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, koji je postao koordinator svih istraživačkih odbora IPSA-e (*RC Liaison Representative*).

Kongres IPSA-e u Brisbaneu potvrdio je da se politička znanost širi u sve dijelove svijeta i da nije više ograničena na razvijene zapadne demokracije. No uključivanje velikog broja sudionika nerijetko snižuje kvalitetu rasprava koje su teorijski i metodološki slabije strukturirane nego rasprave na, primjerice, konferencijama Europskog odbora za istraživanja politike (ECPR). No neki istraživački odbori primjenjuje vrlo visoke standarde u organizaciji i raspravama. Dobar je primjer odbor o pitanjima organizacije vlasti, kojemu dodatnu važnost daje činjenica da njegovi članovi uređuju *Governance*, jedan od najvažnijih politoloških časopisa.

Naposljetku valja pohvaliti angažiranost i požrtvornost lokalnoga organizacijskog odbora koji su vodili predsjednik australskog politološkog udruženja A. J. Brown, profesor političke znanosti na Sveučilištu Griffith, i predsjednica lokalnog organizacijskog odbora Katharine Gelber, profesorica političke znanosti na Sveučilištu Queensland. Velik su doprinos organizaciji i radu kongresa dali brojni mladi volonteri. Organizatorima se može prigovoriti što je znatan dio rada održan u posve neprikladnome prizemnom dijelu centra u kojemu su paneli tehnički bili odvojeni samo platenim ogradama. To je uzrokovalo nepodnošljivo miješanje glasova sudionika susjednih panela, što je znatno otežavalo pa i onemogućavalo normalno praćenje izlaganja. Stoga su mnogi sudionici zatražili da se budući kongresi IPSA-e maknu iz konvencijskih centara i velesajamskih prostora i vrata na sveučilišta.

Zdravko Petak

POLITOLOŠKI RAZGOVORI 2018.

Hrvatsko politološko društvo (HPD) krovna je strukovna organizacija u Hrvatskoj koja je osnovana 1966. Član je International Political Science Association (IPSA) i Central European Political Science Association (CEPSA) kao dviju najvažnijih međunarodnih strukovnih organizacija. Najvažniji oblik djelovanja, uz znanstveni godišnjak *Anali Hrvatskog politološkog društva*, koji se od 2017. indeksira i u međunarodno priznatoj znanstvenoj bazi SCOPUS, zasigurno su Politološki razgovori koji su se tradicionalno održavali jednom godišnje, uglavnom na obljetnicu Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Politološki razgovori 2018. povratak su toj tradiciji, jer su drugi takav skup održan za redom. To je nedvojbeno zasluga novog vodstva Hrvatskoga politološkog društva. Naime, u mandatu prethodnog vodstva takvi su se skupovi, nažalost, prestali održavati, a i mnoge druge aktivnosti gotovo su potpuno bile zamrle.

Ovogodišnji Politološki razgovori održani su 7. i 8. studenoga. Činile su ih dvije znanstvene konferencije: skup "Suvremena predstavnička demokracija: manjkavosti i mogućnosti", na kojemu su sudjelovali samo hrvatski politolozi, i međunarodni skup "Teorije međunarodnih odnosa: kako interpretirati suvremeni svijet", na kojemu su sudjelovali i znanstvenici iz drugih zemalja. Međunarodni skup zajedno su organizirali Hrvatsko politološko društvo, Fakultet političkih znanosti i fakultetska biblioteka "Političke analize".

Konferenciju su 7. studenoga pozdravnim govorima otvorili predsjednik Hrvatskoga politološkog društva Dražen Lalić i dekan Fakulteta političkih znanosti Zoran Kurelić. Uslijedilo je plenarno izlaganje Slavena Ravlića "Kriza liberalne predstavničke demokracije". Ravlić je istaknuo kako se na krizu liberalne demokracije ne mora gledati samo negativno. Grčka etimologija riječi "kriza" podrazumijeva "kritično stanje bolesti kada je moguć fatalan ishod ili poboljšanje i izlječenje", dok "kineski ideogrami označavaju opasnost od lošeg ishoda, ali i šansu za nešto novo i bolje". Ravlić je zaključio kako kriza može biti šansa za opstanak i razvoj liberalne predstavničke demokracije. O nedostacima i mogućnostima suvremene predstavničke demokracije iz različitih je perspektiva potom raspravljalo četvero sudionika. Krešimir Petković govorio je o ideologiji, diskursu i istini u javnim politikama. Na njegovo se izlaganje nastavio Dražen Lalić govoreći o zlouporabi istine u suvremenoj parlamentarnoj demokraciji. Višeslav Raos izlagao je o procesima nacionalizacije i europeizacije talijanske Sjeverne lige/Lige. Antonio Karlović u svojem su se izlaganju usredotočio na simulirane demokracije u Europskoj uniji.

Na kraju prvog dana razgovora predstavljen je zbornik *Marksističke teorije međunarodnih odnosa* (2018), četvrta knjiga u seriji zbornika o teorijama međunarodnih odnosa – prethodne tri bavile su se realističkim, liberalnim i

konstruktivističkim teorijama – a sve je uredio Dejan Jović. Knjige su predstavili Zoran Kurelić, Božo Kovačević, predavač na Visokoj školi međunarodnih odnosa i diplomacije "Dag Hammarskjöld", Višeslav Raos, glavni urednik biblioteke "Političke analize" u sklopu koje su objavljene tri od četiriju knjiga, te urednik izdanja Dejan Jović.

Međunarodni skup, koji je održan 8. studenoga, sastojao se od triju panelskih rasprava: "Teorije međunarodnih odnosa: stanje discipline", "Teorije međunarodnih odnosa u jugoslavenskom i postjugoslavenskom kontekstu" i "Teorije međunarodnih odnosa u suvremenom regionalnom, europskom i globalnom kontekstu". O prvoj temi izlagalo je četvero sudionika. Božo Kovačević pokušao je odgovoriti na pitanje čemu teorije međunarodnih odnosa. Petar Popović usredotočio se na napetosti između liberalizma i realizma, odnosno pokušao je iznaći odgovor na pitanje je li riječ o konceptijskom mitu ili ideološkoj dogmi. Ivo Visković raspravljao je o tome je li uopće moguća jedinstvena teorija međunarodnih odnosa. Marko Lovec razmatrao je ulogu velikih teorija međunarodnih odnosa, liberalizma, realizma i konstruktivizma, u doba suverenizma i nacionalističkog populizma.

O drugoj temi raspravljalo je troje sudionika. Marko Kovačević predstavio je

svoj zajednički rad s Filipom Ejdušom o mapiranju discipline međunarodnih odnosa na postjugoslavenskom području. Dejan Jović govorio je o utjecaju eksplanatorne snage teorija međunarodnih odnosa na priznanje novih država na postjugoslavenskom prostoru. Ana Bojinović Fenko izlagala je o eksplanatornoj snazi teorija međunarodnih odnosa u objašnjavanju vanjskih politika postjugoslavenskih država.

I o trećoj temi međunarodnog skupa izlagalo je troje sudionika. Jasmin Hasić govorio je o vanjskoj politici postdejtonske Bosne i Hercegovine iz perspektiva postkolonijalnih teorija međunarodnih odnosa. Mladen Lišanin govorio je o vanjskoj i sigurnosnoj politici Europske unije, gledanoj kroz "naočale" realističke teorije međunarodnih odnosa. Miloš Šolaja razmatrao je mogućnost primjenjivosti teorijskih paradigma međunarodnih odnosa u analizi međunarodnog poretka 21. stoljeća.

Politološki razgovori 2018. općenito se mogu ocijeniti pozitivnim, kako zbog obnove tradicije godišnjih znanstvenih rasprava o važnima političkim temama u zemlji i svijetu tako i zbog usredotočenosti na dvije uistinu goruće teme – krizu suvremene predstavničke demokracije i krizu međunarodnoga političkog poretka.

Borna Zgurić

Časopis *Anali Hrvatskog politološkog društva* objavljuje ponajprije radove iz političke znanosti, ali i radove iz komunikacijskih znanosti i srodnih disciplina društvenih i humanističkih znanosti, kao što su povijest, sociologija, filozofija, pravo, ekonomija i druge, ako obrađuju teme koju su važne i za političku znanost. Izlazi u prvoj polovici godine koja slijedi godinu na koju se respektivno izdanje odnosi. Radovi se objavljuju na hrvatskome i engleskom jeziku. Pristup časopisu je otvoren (*Open Access Journal*).

U *Analima* se objavljuju isključivo znanstveni radovi koje su pozitivno ocijenila dva recenzenta u anonimnome recenzentskom postupku. Ako se recenzije bitno razlikuju, uredništvo naručuje treću recenziju i donosi konačnu odluku. Objavljuju se samo članci koji prethodno nisu objavljeni ni u jednoj znanstvenoj publikaciji, cijeli ili djelomice, na hrvatskome ili nekome drugom jeziku te koji nisu u postupku razmatranja za objavljivanje u nekoj drugoj znanstvenoj publikaciji.

Radovi se predaju u formatu Word posredstvom elektroničkog sustava OJS (<http://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/analipd/index>), napisani u formatu *Times New Roman*, veličine 12 točaka, s proredom od 1,5 redaka. Stranice moraju biti označene brojevima. Na prvoj stranici treba napisati naslov rada, ime autora, instituciju u kojoj radi, e-mail i sažetak na hrvatskome i engleskom jeziku s pet do šest ključnih riječi.

Opseg radova, uključujući bilješke, grafičke priloge i bibliografiju, načelno ne bi trebao prelaziti dva autorska arka. U popisu literature treba navesti isključivo radove koji su korišteni u tekstu, i to u sljedećim oblicima:

Fotini, Christia. 2012. *Alliance Formation in Civil Wars*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kesse, Stijn van. 2014. The populist catdog: applying the concept of populism to contemporary European party systems. *Journal of Political Ideologies*. (19) 1: 99-118. DOI: 10.1080/13569317.2013.869457

Mazzoleni, Gianpetro. 2014. Mediatization and Political Populism. U: Esser, Frank, Strömbäcke, Jesper. (ur.). *Mediatization of Politics: Understanding the Transformation of Western Democracies*. New York: Palgrave Macmillan, str. 42-56. DOI: 10.1057/9781137275844

Pozitivno recenzirani radovi kategoriziraju se kao izvorni znanstveni radovi (*original scientific articles*), pregledni članci (*review articles*) i prethodna priopćenja (*research notes*).

Rad ili dio rada koji su objavljeni u *Analima* ne smiju se objaviti u drugima znanstvenim publikacijama bez prethodnog dopuštenja uredništva i informacije o tome da su prvi put objavljeni u *Analima*.

